ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

XXVI. KÖTET I. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1979

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG ELNÖKE:
HARMATTA JÁNOS

FELELŐS SZERKESZTŐ:
TÖTTÖSSY CSABA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:
FALUS RÓBERT, KÁKOSY LÁSZLÓ, MARÓTI EGON,
SARKADY JÁNOS, SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

SZERKESZTŐSÉG CÍME: 1052 BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS UTCA 1.
III. EM. 24–25. FELELŐS KIADÓ: AZ AKADÉMIAI KIADÓ IGAZGATÓJA

Az Antik Tanulmányok évenként két füzetben jelenik meg. A két füzet egy kötetet alkot, melynek előfizetési ára 76,— forint. Megrendelhető az Akadémiai Kiadónál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Ritoók Zsigmond: Euripidés Alkéstisa: vígjáték vagy tragédia? 1
Maróth Miklós: A sztóikus logika kutatásának története 13
Borzsák István: *Graecia capta ferum victorem cepit* 49
Bollók János: A XVI. epódos és a római sibyllinumok 57
Harmatta János: Kidara — Kimnara 71
Adamik Tamás: Augustinus jelelméletének terminológiája és funkciója 76
Erdélyi István: Különös leletek a jugoszláviai Vajdaságban 87

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Lőrincz Barnabás: Újabb feliratok Cirpiből 97
Bollók János – Kapitánffy István: Megjegyzések az Egyetemi Könyvtár Gr. 1. jelzetű kódexének bejegyzéséhez 106

MŰFORDÍTÁS

PC 7511 1—35 = Arch. frg. 196 West. (Ford. *Németh Béla*) 110

IK-423

RITOÓK ZSIGMOND

EURIPIDÉS ALKÉSTISA: VÍGJÁTÉK VAGY TRAGÉDIA?*

Az Alkéstis értelmezésében az elmúlt másfél évszázad folyamán sajátságos változás figyelhető meg.[1] Az első világháború előtt az értelmezők túlnyomórészt a darab derűs jellegét vagy legalább derűs elemeit hangsúlyozták.[2] Sok magyarázó határozottan humorisztikus darabnak tartotta, legfeljebb abban volt köztük némi eltérés, hogy miben is áll a komikus hatás.[3] Mások a darab egészét ugyan nem tartották derűsnek vagy humorisztikusnak, egyes elemeit azonban feltétlenül igen. Így mindjárt az elején Thanatos, a Halál alakját, mint aki oly mesés, néphitbeli alak, akit a felvilágosult 5. században már senki sem vett komolyan ;[4] Héraklés és a szolga jelenetei is messze túlmennek azon a határon, ami burleszk elemet még a tragédia megenged, mint ahogy magának Héraklésnak sem volt ebben az időben még keresnivalója egy tragédiában ;[5] sőt, találkozott, aki a Pherés jelenetet vagy legalább annak

* Előadásként elhangzott 1976 szeptemberében, Pécsett, egy a tragikum kérdésével foglalkozó konferencián. Tervbe volt véve a konferencia anyagának megjelentetése, mivel erre, úgy látszik, nem kerül sor, a szöveget itt változatlan formában közlöm.

[1] Az értelmezések különféle, régebbi és újabb irányait ismerteti *Gu. Paduano:* La formazione del mondo ideologico e poetico di Euripide. Pisa 1968. 9–31. Az újabb nézetekről *A. Lesky:* Die tragische Dichtung der Hellenen. Göttingen 1972. 3. kiad. 289–299 és *W. Kerscher:* Handlungsmotive euripidischere Dramengestalten. München 1969. 24–26; 310–323.

[2] Az e véleményen levők gyakran hivatkoznak arra, hogy a darab a szatírjáték helyét foglalta el a tetralógiában, valamint a hypothesisnek arra a megjegyzésére, mely szerint «a dráma inkább szatírjáték-szerű, mivel örömre és gyönyörűségre fordul, eltérően a tragédiabeli szokástól. Az Alkéstist és az Orestést el is vetik, mint a tragédiaköltészethez nem illőket, mert szerencsétlenséggel kezdődnek, de boldogságban és örömben végződnek, ami inkább a vígjátékra jellemző». Mindenesetre nem tudok róla, hogy akadt, aki az Orestést ezen az alapon vígjátéknak minősítette volna.

[3] Így *N. Wecklein* szerint pl. abban, hogy Admétost, miután ünnepélyesen megígérte haldokló feleségének, hogy nem fogad be nőt a házába, Héraklés rá tudja venni, hogy mégis befogadjon egy nőt, és így tulajdon feleségét kapja vissza, akinek a fogadást tette (Bursians Jahresberichte 3 [1874–75] 447). *A. Schöne* abban az ellentétben látja az erős, fanyar humor forrását, mely Alkéstis nemes alakja és aközt áll fenn, akiért él és meghal, önfeláldozó halála és az önzés közt, mellyel azt kérik és várják (Über die Alkestis des Euripides. Kiel 1895., a munka nem volt számomra hozzáférhető, *N. Wecklein* ismertetéséből ismerem: Bursians Jahresberichte 88 [1896] 108–109).

[4] *K. Heinemann:* Thanatos in Poesie und Kunst der Griechen. München 1913. 41–44.

[5] *A. Dieterich* RE VI 1254 s. v. Euripides. Az, hogy ebben az időben Héraklésnak az attikai tragédiában még nem volt helye, tényleg is erősen vitatható: a Prométheus Lyomenos-beli szereplését (akárki írta is ezt, e kornál aligha későbbi) sem lehet bagatellizálni, a Trachisi nők is valószínűleg még az Antigoné elé datálandó.

befejezését — Pherés ragaszkodását az élethez — szintén vígjátékinak tartotta.[6] Volt olyan nézet is, mely szerint a darabnak csak első fele tragikus, a második derűs (nem is lehetett más, hiszen Euripidés nem hitt a halálból való visszatérés lehetőségében).[7] Bizonyos mértékig idesorolhatók azok is, akik a mítosz kritikájában látták a darab mondanivalóját, akár természettudományos-racionalista, akár társadalomkritikai jellegű mítoszkritikára gondoltak.[8] Tanácstalanságukban némelyek derűs és szomorú, felemelő és bosszantó elemek tarkabarka egyvelegének minősítették a darabot, melyből éppen csak az egység hiányzik.[9] Csak kevesen voltak, akik a drámát egyértelműen tragédiának tartották, ezek viszont úgy gondolták, hogy tételük igazsága azon áll vagy bukik: sikerül-e Admétost makulátlan jellemnek bizonyítaniuk, mert csak így lehet igazán tragikus, hiszen a tragikum a jellemmel függ össze, s akik a darabban vidám játékot, mítoszkritikát stb. láttak, elsősorban Admétos rovására értelmezték a művet.[10] A vita itt akörül forgott, mi indította Admétost felesége önfeláldozásának elfogadására.

A huszas években egy új irányzat lépett fel. A. Lesky egy máig alapvető tanulmányában[11] azt fejtegette, hogy a történet az önként vállalt helyettes-halál és a halállal való küzdelem mesei motívumából szövődik össze, az előzményeket felesleges kérdezni, mert Euripidés egyszerűen a mesében adottnak veszi, s ezért nem is utal rájuk. A darabon belül sincs következetesen végigvitt lélektani jellemzés, Euripidésnek a jelenetek voltak fontosak, a szereplők az egyes jelenetekben az adott helyzeteknek megfelelően viselkednek, jellemekről nem beszélhetünk, lélektani jellemzésről csak az egyes jeleneteken belül van szó.[12] A burleszk elemek hangsúlyozása tévedésnek minősül, Héraklés rajzában a költő nagyonis mértéktartóan járt el. A darab annyiban tragikus, hogy Alkéstis áldozata, melynek célja az volt, hogy Admétost megmentse,

[6] *P. Decharme:* Euripide. Paris 1893. 360. Ezt i. h. már *Dieterich* elutasította; *Decharme* viszont nem tartotta tragédiában elképzelhetetlennek egy hős lerészegedését (i. m. 361).

[7] *R. Rauchenstein:* Die Alkestis des Euripides als besondere Gattung des griechischen Dramas. Arau 1847.

[8] Az előbbi irány zászlóvivője *A. W. Verall* volt, aki híres könyvében — Euripides the Rationalist. Cambridge 1885. — azt vallotta, hogy a darab egészének célja a legenda kritikája volt, és «to expose it as fundamentally untrue and immoral». A beavatottak ezt megértették, a tömeg meg boldog lehetett a mesével. *Verall* azt is tudni vélte, hogy Alkéstis valójában csak tetszhalott volt, s Héreklés, aki ezt felismerte, így tudta őt visszahozni (i. m. 77—8). — *C. Lindskog* viszont (Studien zum antiken Drama. Lund 1897. 48—50) azt fejtegette, hogy Euripidés a mítosznak és a maga kora társadalmának azt a felfogását bírálja, mely szerint természetes, hogy a nő haljon meg a férfi helyett.

[9] *E. Buchholz:* De Alcestide Euripidis. Osnabrück 1864. *Lindskog*, aki maga tragédiának tartja a darabot, mely azonban bővelkedik komikus elemekben, szintén úgy látja, hogy a mű Euripidés korai alkotása, mikor a költő még nem tudta a kétféle elemet egységes szerkezetté ötvözni (i. m. 42—54). A darab bemutatásakor a költő mindenesetre negyvenegynéhány éves volt, 17 évvel korábban versenyzett először, és 441-ben győzött.

[10] Így pl. *A. Schöne* (i. m.), aki szerint Euripidés Phrynichos korábbi drámáját parodizálta úgy, hogy «er hat die wesentlichen Züge des älteren Dramas beibehalten, und er hat mit einer Figur, die bisher durch ihre konventionelle Gestalt gedeckt war, bitteren Ernst gemacht, und ihre Konsequenzen gezogen und sie unbarmherzig in ihrer widerspruchsvollen Nichtigkeit ans Licht gestellt». Ne feledjük: *Schöne* mindezt a humor forrásának tartja.

[11] *A. Lesky:* Alkestis, der Mythos und das Drama. Sber. Wien, Phil.-hist. Kl. 203, 2 (1925).

[12] Így *W. Zürcher:* Die Darstellung des Menschen im Drama des Euripides. Basel 1947. 24—42, irodalommal.

majdhogynem éppen tönkretette[13] — ezt ismeri fel Admétos a darab végén —, de a darab végül is szerencsésen végződik, ami Admétos vendégszeretetének, hűségének, ill. Alkéstis önfeláldozásának jutalma.[14]

A második világháború után újabb változás figyelhető meg a mű értelmezésében, melyet K. v. Fritznek egy a darab utóélete szempontjából is fontos tanulmánya indított el.[15] Ezek szerint Euripidés valóban a meséből indult ki, s szaván fogja a mesét: átülteti a valóság talajára, és bemutatja a következményeket. Így derül ki, mit ér a boldogság, melyet a szeretett ember élete árán vásárol meg valaki, s így derül ki Alkéstis áldozatának értelmetlensége. Alkéstis maga is csak nehéz szívvel hal meg, Admétos tovább él, de élete rosszabb a halálnál. Ezt hozta Apollón ajándéka. A kora természettudományos felfogására is támaszkodó költő azt hirdeti: Anankét, a kényszerű végzetet nem lehet elkerülni, az emberi lét korlátait nem lehet áttörni, s ha lehetne, senkinek sem volna haszna belőle. E komor tanulságot csak kiemeli a mesésderűs befejezés: a realitással való eme szembesítés leplezi le a mitikus világ értelmetlenségét. Az utolsó Héraklés-jelenet bújócska játékában, mikor Héraklés, mint egy deus ex machina meghozza a megoldást, ez fejeződik ki művészi iróniával. Némelyek éppen ennek az iróniának a darab egészén való végigvonulásában, a hagyományos történet irónikus bemutatásában látják a mítosz kritikáját vagy az arra való indítást: a mítosz értékei fájdalmasan kizökkentek helyükből.[16] Mindezzel bizonyos vonatkozásban — bár kétség-

[13] «Was sein Leben retten sollte, hat es erst recht vernichtet» — ahogy *Lesky* tömören megfogalmazza a Die tragische Dichtung der Hellenen 1. kiadásában (Göttingen 1956. 161).

[14] A megnyugtató befejezést különösen *A. Rivier* hangsúlyozza, aki az egész darab felépítésében az élet és halál, fény és árnyék küzdelmét és változását látja, míg végül, nehéz próbák után, az élet győz. A szereplők is elsősorban ennek a váltakozásnak megfelelően lépnek színre és vannak ábrázolva. A szerkezet olyan, hogy «au plus fort de l'angoisse nous conservions l'espoir que tout n'était pas perdu, comme si tant de grâce et de beauté morale ne pouvait pas perir» (Essai sur le tragique d'Euripide. Lausanne 1944. 41—50, az idézet az 50. lapon. Talán nem mellékes az időpont, a háború vége.).

[15] *K. v. Fritz:* Euripides' Alkestis und ihre moderne Nachahmer und Kritiker: Antike und Abendland 5 (1956) 27—70. Az ugyanebben az irányban induló tanulmányok közül elsősorban *W. Kullmann*ét kell kiemelni: Zum Sinngehalt der euripideischen Alkestis: Antike und Abendland 13 (1967) 127—149. — Sajátos helyet foglal el *R. Goossens*, akinek munkája — Euripide et Athens: Acad. Royale de Belg. Classe des Lettres et des Sc. Mor. et Polit. Mémoires 55, 4. Bruxelles 1962. — *v. Fritz* tanulmánya után jelent meg, s talán ezért idézik az Alkéstisszal foglalkozó újabb irodalomban olyan ritkán, holott a mű még a háború alatt és után, a negyvenes években íródott, s már akkor bizonyos mértékig hasonlóan látott, mint *v. Fritz* vagy *Kullmann*. A hősi önfeláldozásnak az utódok szempontjából van értelme, őket teszi boldoggá, ezért dicsérik és tisztelik a halottat. A dicsőség szenvedésből születik. Alkéstisé is. De mit ér a halottnak a gyász, a hír? «Mais cette vie si ardemment répandue, mais la pauvre âme perdu du mort, que peut-on pour elle? Jamais la douleur n'a autant de honte de son impuissance. Cet aspect du problème du sacrifice est traité dans l'Alcéste» (i. m. 46). A néphit megoldhatta a kérdést azzal, hogy a dicső halottak megistenülnek (mint Alkéstis is az Ananké-kardal vége szerint). Euripidés azonban tudatában van annak, hogy erről nem lehet szó (ezt fejti ki az Ananké-kardal első fele), ezért számára a probléma nem nyer megoldást (i. m. 51—52).

[16] Így elemzi a hagyományos történet (az ő terminológiájában a «melodramatic plot») és az irónikus ábrázolás («ironic plot») kettősségét *W. D. Smith:* The Ironic Structure in Alcestis: Phoenix 14 (1960) 127—145, aki szerint «the ironic plot offers an analysis and criticism of the attitudes and beliefs implied by the melodramatic plot and by the myth itself» (127, vö. *H. Rohdich:* Untersuchungen zur Tragik der eurupideischen Tragödie. Heidelberg 1968. 38—45 is), az ő kifejezése a «dislocation of values» is (145); így látja *Ph. Vellacott* a darabban annak bemutatását, mik a következményei annak, ha egy társadalomban, melynek értékrendjét férfiak szabják meg, és amely természetesnek

telenül magasabb síkon — visszatértünk a 19. századi értelmezéshez, csak amit akkor komikusnak vagy humorisztikusnak tartottak, amin akkori felfogás szerint a költő mosolygott vagy amit magabiztos racionalizmussal kinevettetni akart — az most tragikusnak, az emberi lét áttörhetetlen korlátait hirdetőnek látszik.[17]

Hálás feladat volna talán annak általános eszmetörténeti összefüggésben való vizsgálata, hogy miért megy végbe a darab értelmezésében ez a változás, de szorítkozzunk magára a műre. Anélkül, hogy a tragikum meghatározására kísérletet akarnánk tenni, bizonyára nem tévedünk nagyot (és nem is mondunk semmi újat), mikor lényeges elemét látjuk értékek pusztulásában, kudarcában, illetőleg pusztulásra, kudarcra ítélt voltában. Annak tehát, hogy a mű egyértelműen tragikus érzést keltsen a befogadóban, a nézőben, előfeltétele a közlő (szerző) és befogadó (néző) azonos értékrendszere. Ez az értékrendszer vagy bizonyos okoknál fogva eleve adott mindkettőjük számára, vagy a szerző el tudja fogadtatni saját értékrendszerét közönségével s azután ehhez az — adott vagy elfogadtatott — értékrendszerhez képest támaszt hallgatóságában részvétet és félelmet. Hogyan jár el Euripidés?

Az Alkéstis előtt néhány évvel bemutatott Antigoné híres kardalában mondja azt a Kar az emberről, hogy semmi jövendővel szemben nem tanácstalan, csak a halál elől nem talál menekvést (360—362). Az Alkéstisben éppen arról van szó, mi is történik, ha valakinek felkínálják a lehetőséget arra, hogy a halál elől menekvést találjon, ha valakinek felkínálják a lehetőséget, hogy maga döntse el, megadja-e magát sorsának, vagy elmenekül előle (egy másik élet árán)? A kérdés egzisztenciális, és csak két eset lehetséges. Ebben a helyzetben minden dekoráció, minden látszat semmivé kell hogy legyen, s a valóság, a valódi érték kell hogy kiderüljön.

tartja, hogy a férfi a nő élete árán éljen, egyszer valaki komolyan veszi ezt a női hivatást: a nő belehal, a férfi boldogtalanná lesz (Ironic Drama. Cambridge 1975. 101—105). Hasonlóan *v. Fritz* is, de általános emberi síkon fogalmazva (i. h. 68, vö. 57—58 is). A társadalomkritikai mondanivalót hangsúlyozza *Falus R.* is, egyébként azonban inkább *v. Fritz* felfogásához áll közel: Az ókori görög irodalom története. Bp. 1964. I. 381—382.

[17] Héraklés burleszkbe illő, nevetséges nagyevő (vö. pl. fent 5. j.) — Héraklés, aki naponta szembenéz a halállal (vö. *v. Fritz* i. h. 61; *U. Albini*, L'Alceste di Euripide: Maia 13 [1961] 24, stb.), a hősiesség megtestesítője, melyre Athénnak szüksége van (Goossens i. m. 44), akinek élete tragikumára finoman utal a darab *(A. Lesky:* Die griechische Tragödie. Stuttgart 1938. 145) stb. A befejezés derűs (pl. fent 7. j.) — a befejezés élezi ki a metsző disszonanciát a mese optimista derűje és a nyers valóság között *(v. Fritz* i. h. 64—66), a szofista nem-tragikus világlátás és a tragikus valóság között *(Rohdich* i. m. 31). Admétos ígérete és annak megszegése annak kedvéért, akinek az ígéretet tette: humorisztikus játék (fent 3. j.) — Admétos öntudatlan elbukása az erkölcsi próbán (Smith i. h. 144—145). A hagyományos történet hagyományos alakjainak komolyan vétele és a következmények levonása a komikum forrása (fent 10. j.) — a tragikum forrása (fent 15. j.). Mindez előtérbe hozza az Admétos alakja körüli, soha nem szűnő vitákat (vö. *A. Lesky:* Der angeklagte Admet, in: Gesammelte Schriften. Bonn—München 1966. 281—294), de a magyarázók egy része most már nem a jellemekben, hanem inkább a helyzetekben látja a tragikum forrását. Némileg más a helyzet a mítoszkritika kérdésében. A 19. századi felfogás szerint Euripidés a természettudomány magabiztos racionalizmusa alapján állva leleplezi, hogy a mítosz világképe nem igaz sem természeti, sem erkölcsi vonatkozásban. Az újabb magyarázók ezt is elfogadják (vö. természettudományi vonatkozásban Kullmann i. h. 147—148, társadalomkritikai vonatkozásban Vellacott i. m. 101—105), de ezen túl a mítosz és a realitás szembesítése révén egy új tanulságot is levonhatónak látnak az emberi létre vonatkozólag (vö. pl. *v. Fritz* i. h. 68; Kullmann i. h. 149), ami részben éppen az ember korlátozott lehetőségeinek, a valóság tragikus voltának felismerése.

A cselekmény Apollón fellépésével kezdődik. Apollón mint pásztor szolgált Admétosnál — nem mert ez valamivel rászolgált erre, hanem mert Apollón összekülönbözött Zeusszal. A végzetes nap felvirradt, melyen Alkéstisnak meg kell halnia, s ebben a döntő pillanatban Apollón elhagyja a szíves lakot — nem mert Admétos valamivel rászolgált erre (ellenkezőleg: Apollón most is hangsúlyozza hogy Admétos kegyes ember[18]), hanem hogy isteni lényét a halál be ne mocskolja (22—23). Az istenek beavatkoznak az emberi életbe, kilépnek abból, de ez teljesen független az emberi cselekvéstől. Isteni és emberi cselekvés két külön vonal, melyek olykor találkozhatnak (ami megint lehet öröm vagy gyász forrása), de okozati összefüggésben a kettő egymással nincsen. Az ember csak magára hagyatkozhatik. Euripidés azonban ezt a legkevésbé sem értékeli, sem, mondjuk, a felvilágosult valláskritika szellemében, sem mint az istenek megfoghatatlan, irracionális hatalmának jelét, egyszerűen bemutatja ilyen a világ. Vajon mennyiben van ennek tudatában az ember?

Alig hagyja el Apollón a színpadot, leszögezve, hogy nem ő, hanem egy ember fogja Alkéstist a haláltól elragadni, megjelenik a Kar, és segítségért könyörög — Apollónhoz, hiszen korábban is segített, segítsen most is. Mi ez? Tragikus vakság, vagy nevetséges vakhit? Esetleg mindkettő állítható volna,[19] a dolog azonban nem ilyen egyszerű. Apollón korábban valóban segített, hiszen neki köszönhető a helyettes halál lehetősége,[20] az isteneket nem lehet nem-létezőknek tekinteni, az emberek megtapasztalták jóakaratukat, és a Kar ebből levonja a logikus következtetést ha egyszer segített, most is segíteni fog.[21] Csakhogy a néző tudja, ez a látszólag oly logikus következtetés téves, az isten ezúttal — nem világos, miért — nem segít, noha az ember nem rosszabb, mint korábban. «Az istenekről sem azt nem tudhatom, hogy vannak, sem azt, hogy nincsenek . . ., mert sokminden akadályozza a tudást, az, hogy a dolog nem világos, meg az, hogy az emberi élet rövid.» Így írta Prótagoras (VS 80 B 4). Az emberek képzetei tehát ebben a vonatkozásban bizonytalanok.

Gyakorlatukban az emberek ennek megfelelőleg járnak is el. Antigoné is az előtt a döntés előtt állt, hogy az életet választja-e vagy a halált, neki sem volt könnyű a döntés, de ő az istenek örök, nem változó törvényeire támaszkodhatott.[22] Alkéstis nem ezt teszi. Mikor hálószobájában hitvesi ágyától búcsút vesz, ezt mondja: «Átallottam volna elárulni téged s férjemet, így

[18] Mindenki számára, aki Platón Euthyphrónját ismeri, kicsit gyanús lehet ez a szó (Euthyphrón is az apja ellen készül pert indítani, Admétos is apját vádolja), de nincs rá szövegszerű adatunk, hogy a *ὅσιον* fogalmát az 5. században feszegették volna.

[19] «Die darin liegende Götterkritik ist unverkennbar» — írja *Kullmann* (i. h. 131) — aki szerint Apollón tartózkodó magatartása már a prológusban is kétes színben tünteti fel ajándékát —, s hivatkozik a Hippolytos 114. sorára. Ott azonban a Götterkritik valóban ki is van mondva (120), míg itt ilyesmiről nincs szó.

[20] *Kullmann*nak azt a nézetét sem tartom meggyőzőnek, hogy Euripidés tulajdonképpen Apollónt teszi felelőssé (a maga kétértelmű ajándékával) a helyettes halálért és annak súlyos következményeiért (i. h. 134, enyhébben fogalmaz 143). Helyesebben ítél *Lesky* (Die tragische Dichtung, 298): «Ein Ansatz zur Kritik, gewiß nicht mehr, scheint mit der Einsicht gegeben, daß der gute Wille des Gottes nur zu neuem, größerem Leide führte.»

[21] Ez minden imádkozó logikája (ami természetesen mágikusan kényszerítő képzetekre mehet vissza), ezért az imák gyakori eleme az előző imameghallgatásokra, segítségekre való hivatkozás, pl. Hom. Il. 1, 451—456; 5, 115—120 stb., vö. *F. Schwenn:* Gebet und Opfer. Heidelberg 1927. 47—53; *D. L. Page:* Sappho and Alcaeus. Oxford 1955. 17.

[22] Soph. Ant. 555, 450—461.

meghalok» (180—181). Ez teljesen emberi morál, emberi értékrendszer.[23] Az isteni világrenddel összefüggő értékképzetek itt már csak mint bizonytalan formák jelennek meg. A költőnek azonban éppen erről az emberi értékrendszerről van mondanivalója.

«Átallottam volna elárulni férjemet, így meghalok» — mondta Alkéstis (180—181). De a szolgáló, aki ezt elmondja, Admétosról is beszél: «Sír, átöleli szeretett feleségét, és könyörög hozzá, hogy ne árulja el» (201—202). S alig jelenik meg a kettő a színen, halljuk Admétos szavait: «Emelkedjél, szerencsétlen, ne árulj el engem!» (250), és kicsit később megint: «Az istenekre, ne árulj el engem!» (275). Alkéstis viszont: «Aki nemzett és aki szült téged, ők árultak el» (290). Mikor pedig Admétos vad dühvel támad apjára, ezt hányja szemére: «Nem mondhatod, hogy öregségedet nem tiszteltem, s azért árultál el a halálnak» (659).[24] De hát ki árul el kit? Pherés, aki nem akart meghalni, vagy Alkéstis, aki meghal? Az volt az árulás, hogy Alkéstis meghalt, vagy az lett volna az, ha férjét hagyja meghalni?[25] A szó a befejező jelenetben is elhangzik, mégpedig két ízben. Admétos semmiképp sem akarja befogadni a Héraklés hozta idegen nőt «nehogy valaki is rábizonyíthassa, hogy jóltevőjét elárulta» (1058—59), s inkább kész meghalni, semhogy «őt, bár már nincs, elárulja» (1096). Kérdés azonban, hogy feleségét akkor árulja-e igazán el, ha megszegi a neki tett ígéretet, és befogadja az ismeretlen nőt (aki a felesége), vagy ha megtartja ígéretét, és nem fogadja be?[26]

Az árulás rossz, ebben mindenki egyetért. De abban, hogy ki követi el, már korántsem. Itt ti. már nem az elvont, önmagában szemlélt árulásról van szó, hanem meghatározott körülmények között, egy meghatározott rendszerben, valaki ellen elkövetett árulásról, aki éppen azért tartja azt rossznak, mert ellene követték el. Ez a legvilágosabban a Pherés—Admétos vitában látható. Mindkettő egyformán érvel: a másik a gyáva (642—4 ill. 696—7), a másik a szemérmetlen (691 ill. 727), a másik a gonosz (702 ill. 717), a dicstelen (706 ill. 725), az élni vágyó (715 ill. 716), az áruló illetőleg gyilkos (659 ill. 696, 699—701, 731), mert ha Pherés halt volna meg, ez rossz volna Pherésnek, de jó Admétosnak és Alkéstisnak, mivel Alkéstis halt meg, ez jó Pherésnek, de rossz Admétosnak és Alkéstisnak.[27]

[23] Vö. *Kerscher* i. m. 32.

[24] A szövegkritika kérdéséről vö. *A. M. Dale* kommentárját e helyhez (Euripides Alcestis. Oxford 1954. 105).

[25] Ebből a szempontból mindegy, hogy a szónak 'elárulni', 'cserben hagyni' vagy 'elhagyni' jelentést tulajdonítunk. Mindenesetre az 'elhagyni' jelentés nem illik a 659. sorba, s a szónak kétségkívül peiorativ íze van a zárójelenetben (1059), mivel pedig a költő aligha véletlenül használja újra meg újra a szót, tartva felszínen a témát az egész darabban (vö. *Smith* i. h. 130 is), nyilván a jelentésnek is azonosnak kell maradnia.

[26] Az 'elárulni' szóban tehát nemcsak «Alkéstis szerelmének dialektikus természete» nyilatkozik meg, mint *Paduano* látja (i. m. 43), hanem általában a valóság, az emberi kapcsolatok dialektikus természete. Semmiképpen nem törölném ezért az 1095. sort, mint *Dale* tenné, mert Héraklés e szavai («dicsérlek, amiért feleségednek ilyen hűséges szerelmese vagy») éppen ezt a kettősséget emelik ki: akkor hűséges-e igazán Admétos, ha megszegi a feleségének tett ígéretét, vagy akkor, ha megtartja? Bár a hűség kérdése meglepően keveset foglalkoztatta e kor gondolkodását, a hűség és hűtlenség problémája (az egyiknek a másikba való átcsapása) más összefüggésben talán nem lehetett egészen ismeretlen a kor athéni közönsége előtt, vö. *Szabó Á.* elemzését a hérodotosi Gygés-történetről (Óperzsa novellák. Bp. 1948. 35), bár a hűség szó Gygés vonatkozásában sem fordul elő.

[27] Azt, hogy ha Pherés vagy felesége hal meg, ez jó lett volna Alkéstisnak és Admétosnak, Alkéstis mondja ki már a 295—296. sorban. Aki e sorokat a Pherés-jelenetbe

Ugyanez a jelenet azonban más példát is ad az értékelés ingadozó voltára. Pherés ünnepélyes szavakban magasztalja Alkéstis, aki áldozatával lehetővé tette a többiek számára, hogy könnyebben éljenek, vagy hogy egyáltalán éljenek, nemes volt és *σώφρων* (615, a szó erényest és józant egyaránt jelent). De alig több, mint száz sort kell csak olvasnunk, s ugyanaz a Pherés ugyanazt az Alkéstist ugyanazért az áldozatért *ἄφρων*-nak, esztelennek nevezi (728): miért volt olyan ostoba, hogy feláldozta magát. A nézőpont az, ami döntő: ami a másik ember szempontját tekintve erény, az az önközpontú értékrendszer szerint ostobaság.

Hasonlóképpen nem sokkal előbb a Héraklést befogadó Admétost a Kar még őrültnek nevezi (552), de Admétos magyarázatát meghallva vendégszeretetéért magasztalja, mint annak példáját, hogy «a jókban mindig bölcsesség lakik» (603).[28] Az értékek, éppen az emberi erkölcs értékei ellentmondásosak. «Vannak, akik azt mondják, hogy más dolog a jó, más a rossz, mások pedig, hogy ugyanaz, csak némelyeknek jó, másoknak azonban rossz, és ugyanannak az embernek is hol jó, hol rossz» — így írja az 5. század végén egy Prótagoras-tanítvány (VS 90, 1, 1).[29]

Ez jut kifejezésre a darab központi kérdésében, Alkéstis és Admétos döntésében. A választás lényege ez volt: élni, hagyva mást meghalni, vagy meghalni, s hagyni mást élni.[30] Egyikük sem indulhatott ki valamely objektív isteni világrendből, mindkettő csak a maga szubjektív, emberi értékrendszeréből, mindkettő azt választotta, amit az adott helyzetben, pillanatnyilag jónak, jobbnak, értékesebbnek tartott. Admétos úgy látta, az élet az értékesebb. Ez igaz, függetlenül attól hogy miképpen képzeljük el az előzményeket, úgy, hogy Admétos tudva fogadta el Alkéstis áldozatát, vagy úgy, hogy nem tudott róla, s mikor megtörtént már nem lehetett változtatni rajta.[31] Admétos kért másokat, hogy helyette haljanak meg (15), azt választotta, hogy más

betoldotta (651—652), mint betoldó nem volt ügyes, de a szöveget jól értelmezte. A vitában a magyarázók részben az egyik, részben a másik félnek adnak igazat, tükrözve a helyzet ellentmondásosságát (Pherésnek ad igazat pl. *Ch. R. Beye*, Alcestis and Her Critics: GRBS 2 [1959] 119—121; Admétosnak pl. *O. Vicenzi*, Alkestis und Admetos: Gymnasium 67 [1960] 531, vagy *A. P. Burnett*, The Virtues of Admetus: ClPh 60 [1965] 248), van, aki mindkét felet elmarasztalja (pl. *v. Fritz* i. h. 60; *Smith* i. h. 135—136), s van, aki szerint mindkét félnek igaza van a maga szempontjából (így pl. kiadásában *L. Weber:* Euripides Alkestis. Leipzig 1920. 43), de *Zürcher* helyesen emeli ki (i. m. 34), hogy éppen a szempont az, ami döntő.

[28] E jelenetet megint éppoly ellentétesen ítélik meg a modern magyarázók, mint maga a Kar: részben Admétos feltétlen vendégszeretetének megnyilatkozását látják benne, mellyel tulajdonképpen kiérdemelte Alkéstis visszanyerését (így a régebbi magyarázók többnyire, így kiadásában *L. Méridier:* Euripide I. Paris 1925. 52; az újabbak közül is *Albini* i. h. 6; *Burnett* i. h. 247; *Paduano* i. m. 147—159; stb.), szkeptikusabb *Zürcher* (i. m. 39—40); negatívan ítéli meg (Admétos nem önfeláldozó, indoklásában is csak magára van tekintettel, hogy rosszat ne mondjanak róla az emberek; Alkéstist idegennek mondva kérdésessé teszi hűségét, szeretetét; Héraklés megvendégelésével megszegi 343 kk. tett ígéretét; kétértelmű szavaiban félrevezeti Héraklést atekintetben, hogy Alkéstis meghalt, holott éppen helyette halt meg; egyáltalán az egész jelenetből kiderül az ellentét az értékek közt, melyeket Admétos és családja emleget, s a tulajdonságok közt, melyeket felmutat) *v. Fritz* (i. h. 59—60), *Smith* (i. h. 135), *Kullmann* (i. h. 140).

[29] Az ellentmondásosság feltárásában, látszat és valóság egymásra helyezésében látja az iróniát *Smith* (i. h.), sokszor helyesen, néha erőltetetten. Vö. még *L. Bergson:* Die Relativität der Werte im Frühwerk des Euripides. Stockholm 1971. 52—64.

[30] Ezt nagyon szépen fejti ki *Kerscher* i. m. 241 kk., kül. 244. Vö. *v. Fritz* i. h. 33 is.

[31] Így gondolja újabban *Vicenzi* i. h. 520—521; *Kerscher* i. m. 239—241.

élete árán éljen tovább. Mikor azonban Alkéstis meghalt, kiderült hogy értékítélete rossz volt: életét ugyan megtartotta, de elvesztette azokat az értékeket, melyek életének értelmet adhattak volna (861—961).[32] Valamint elhibázott.[33] Alkéstis is választott, ő a halált.[34] Tudjuk, milyen neház volt a döntés, de nem akart férjétől elszakadva, elárvult gyermekekkel élni (287 288), férjét elárulni (180). Ő elérte célját, és elnyerte a dicsőséget, mely Admétos számára elveszett. Eleinte Alkéstis sorsa látszott sajnálatraméltónak, a körülmények megváltoztak, s kiderült, ez az irigylésreméltóbb (935—940). Az értékek nemcsak ellentmondásosak, de szüntelen változásban is vannak «ugyanannak az embernek is hol jó, hol rossz» s az ember sokszor tévesen következtet, látszatok után megy, nemcsak az istenek vonatkozásában, hanem a maga emberi világának értékeit tekintve is. Ennek megfelelő a darab koncentrikus szerkesztésmódja is.

Apollón—Thanatos	Apollón, az isten eltávozik,, nem segít
Kar	Kétség és remény között, mikor nincs remény (Apollón elment)
Kar — Szolgáló	A szolgáló tudja, hogy Admétos roszszul döntött, Admétos nem tudta
Kar	Az isteneket magasztalják, tőlük kérnek segítséget, akik nem segítenek
Alkéstis — Admétos — Eumélos	Az anya feláldozza magát gyermekeiért
Admétos — Kar	A gyász előkészületei
Kar	Alkéstis dicsérete
Héraklés — Kar	Másért harcolva kockáztatja magát
Héraklés — Admétos	Látszat és valóság
Admétos — Kar	Mást befogadva legyőzi önmagát? Mást befogad, hogy ne kockáztassa önmagát?
Kar	Admétos dicsérete
Admétos — Kar	A temetés előkészülete
Pherés — Admétos (Alkéstis)	Az apa nem áldozza fel magát gyermekéért
Szolga — Héraklés	Az embert szidják, tőle nem várnak semmit, aki segít
Kar — Admétos	Admétos is tudja, hogy rosszul döntött, de későn
Kar	Beletörődés, pedig van remény (Héraklés most vív meg a Halállal)
Héraklés — Admétos	Héraklés, az ember, megérkezik, segített Héraklés tovább megy, új harcba a halállal

[32] Vö. *Smith* i. h. 141.

[33] Aligha véletlenül áll a feleség elvesztésének jelölésére ismételten (144, 342, 616, 879) a *ἁμαρτάνω* ige, mely az eltévesztés, elhibázás képzetét is asszociálja.

[34] Ebből a szempontból megint közömbös, hogy milyen indítékból, férje iránt;

Részletek tekintetében bizonyára vannak pontok, ahol vitázni lehet,[35] más esetekben a megfelelés másban is látható,[36] s vannak megfelelések, melyeket már régebben észrevettek.[37] Az egész koncentrikusan szerkesztett volta azonban, úgy vélem, aligha vitatható, s ez a szerkesztés az értékelés változó, ellentmondásos voltát épp úgy kiemeli, mint az azonos dolgok ellentétes megítélésének lehetőségét, az ítéletek látszatok után indulását (Szó sincs tehát «rossz szerkesztésről».) A közepet Héraklés és Admétos párbeszéde jelenti,[38] a döntő pillanat, amikor Admétos kétértelműségekbe burkolva a valóságot — és ezzel egyszerre vetve fel a darab szinte minden fontos problémáját (önzés és önfeláldozás, hűség és szószegés, dicsőség és szégyen)[39] — befogadja a vándort, és ezzel az «őrült» tettével biztosítja boldogságát — noha ezt még maga sem tudja.

De nemcsak a változékonyságoknak a látszat után való téves ítéleteknek éppen a szimmetriával való kihangsúlyozása miatt érdemel figyelmet a szerkezet. A szerkezet éppen e szimmetrikus építkezés folytán, egészen zárt — a boldog befejezésig. Figyelmesen olvasva azonban a befejezést, csakugyan kétértelműnek érezzük,[40] ha nem is abban az értelemben, ahogyan ezt általában értik. Nem a happy end és az értelmetlen áldozat közti feszültség (vagy nem csak az) adja a kétértelműséget. Mikor Héraklés a színpadra lép, arról beszél a Karral, hogy neki el kell mennie Thrákiába, mert az a feladata, hogy elhozza Diomédés király emberevő lovait, élete kockáztatása árán — másnak, Eurystheusnak (484—506). A jelenet a néző szempontjából egy kicsit hosszú volna, ha Euripidés csak azt akarná közölni, hogy Héraklés hova készül, hiszen ezt már Apollóntól megtudtuk (66—67). Fő mondanivalója tehát nyilván nem ez, hanem a vállalkozás életveszélyes voltának s annak kiemelése, hogy Héraklés nem először s nem is utoljára néz szembe a halállal.[41] Ami Admétos és Alkéstis számára egyszeri eset volt, az számára állandó állapot. — Most, miután megtudta, hogy ki volt a halott, s miután megvívott érte a Halállal, visszahozta Alkéstist, hogy meghálálja Admétos vendégszeretetét, és jóvátegye akaratlan tapintatlanságát. Admétos számára ezzel a történet be is van fejezve. Admétos igazában nem változott semmit,[42] Héraklés tapintatosan intő szavait (1135) elereszti a füle mellett, — s szigorúan véve a szerkezet is lezárult: Apollón elment, nem segített, a Halál ment be a házba, Héraklés megjött, segített, Alkéstis megy be a házba. De itt következik még egy rövid mozzanat, mely ha nem volna oly gondosan előkészítve, talán észre

szeretetből, amit többnyire természetesnek tartanak («And of course she loves Admetus — what else made her die for him?» Dale i. m. xxvi), vagy egyszerűen kötelességérzetből, noha Admétosszal nincs is érzelmi kapcsolatban (a legszélsőségesebb megfogalmazásban így *Beye* i. h. 123—125).

[35] Az itt adott szerkezeti szkhéma szerint a végén a Kar kerül irónikus megvilágításba, *Kullmann* szerint éppen fordítva, a kardal helyezi a befejezést irónikus megvilágításba (i. h. 145).

[36] A Pherés—Admétos jelenet mintegy másik megvilágítása annak, aminek az Alkéstis—Admétos jelenetben tanúi voltunk, Pherés tükröt tart Admétos elé *(v. Fritz* i. h. 41).

[37] A Szolgáló és a Kar az elején, ill. Admétos fellépése a végén: *Kerscher* i. m. 246.

[38] Mindenesetre nem a Pherés—Admétos jelenet, mint azt némelyek állítják.

[39] Vö. fent 28. j. is.

[40] *Rohdich* i. m. 38.

[41] Vö. *v. Fritz* i. h. 61; *Albini* i. h. 24—25. *Goossens* a thrákiai kudarcok után a telepítésekben látná a hosszabb taglalás okát (i. m. 40—43).

[42] Ezt különösen *Kerscher* bizonyítja alaposan, i. m. 245—251.

sem vennők: Héraklés elbúcsúzik, megy tovább, hogy teljesítse az elébe szabott munkát (1149 kk.)[43] Ennek a szerkezetben nincs megfelelője a darab elején. Minden megoldás, megállás csak időleges, az embernek mindig tovább kell mennie, a szüntelen változásban mindig újabb kérdésekkel kell szembenéznie, újabb küzdelmekkel megvívnia — életre-halálra.

Euripidés tehát nem sugall szilárd értékrendszert, sőt, éppen azt hangsúlyozza, mennyire viszonylagos, átmeneti, helyhez kötött minden érték.[44] Nem is akarja egyik vagy másik szereplő magatartását mindenestől példaképül állítva a részvétet és félelmet vagy akár a csodálatot, tehát érzelmi megítélést kiváltani. Még Alkéstis esetében sem. A magyarázók nem alaptalanul ütődnek meg azon, hogy Alkéstis, aki a férjéért áldozza fel magát mikor megjelenik a színpadon, egy szóval sem beszél erről, hanem nagyon józanul ad arról számot, hogy milyen megfontolás indította őt az áldozatra: gyermekei java, s ahelyett, hogy szerelmes szavakkal szólna férjéhez (mint az őhozzá), megígérteti vele, hogy nem nősül meg újra, nehogy gyermekeinek mostohájuk legyen.[45] A magyarázók elsősorban a darab cselekményén belül keresik a magyarázatot, holott Euripidés célja talán a nézőkre való hatás volt: azt akarta, hogy a nézők elsősorban ne az érzelmektől elragadtatva ítéljék meg Alkéstis tettét, hanem — a döntés következményeire s ennek alapján az értékek problématikus voltára figyelve — még Alkéstisét is, amennyire lehet, kívülről nézzék s úgy alkossanak véleményt.[46]

Ha azonban a szerző nem ad szilárd és egyértelmű értékrendszert, sőt, éppen minden értékrendszer ellentmondásosságát, kérdésességét mutatja ki úgy nem lehet egyértelműen tragédiáról vagy vígjátékról beszélni. A kérdés többféleképpen értelmezhető, és a befogadón múlik, hogy melyik értelmezést

[43] A mozzanatra felfigyelt *Lesky* (Die griechische Tragödie 145), *Albini* (i. h. 24), de további következtetéseket nem vont le.

[44] Vö. *Kullmann* i. h. 140—141 is.

[45] A magyarázatok eltérőek. *Beye* szerint (i. h. 123—127) Alkéstis szűklátkörű, önző, nem is szerette férjét. A házastársak közt kifejezett elhidegedésről beszél *v. Fritz* is (i. h. 58—59). *R. Browning* volt valószínűleg az első, aki Balaustionjában, az Alkéstisnek ebben a félig fordításában, félig kommentárszerű átköltésében a jelenetet úgy értelmezte, hogy a halál mást jelentett Alkéstisnek, mikor vállalta, és mást, mikor közvetlenül előtte állt *(v. Fritz* i. h. 40—43). Valószínűleg ez is befolyásolta *Wilamowitzot*, aki jól ismerte Browning költészetét (Erinnerungen. Leipzig é. n. 313), mikor úgy látta, hogy a házasélet évei alatt Alkéstison bizonyos kiábrándulás lett úrrá, amit az ifjú ara rajongva vállalt, azt a feleség és anya némileg megbánta, s bár férjét szereti és fogadását megtartja, aligha ismételné azt meg (Griechische Tragödien. Übersetzt von *U. v. Wilamowitz-Moellendorff*. III. Berlin 1926. 7. kiad. 86—87). Az újabb értelmezők is többnyire úgy látják, hogy elhidegülésről ugyan nincs szó, de az áldozat Alkéstis számára most már kötelesség és nehéz teher *(Kullmann* i. h. 131), vagy legalábbis más a főmozgató: a gyermekekért való gond *(Vicenzi* i. h. 526—528), a család *(Smith* i. h. 137), a házasság *(Burnett* i. h. 244—245). *V. di Benedetto* — aki szintén vitathatatlannak tartja Alkéstis szerelmét, egy a Phaidra alakjában csúcspontra jutó modellnek, a szenvedélyen úrrá levő értelem modelljének megformálására tett első kísérletet lát benne (Euripide: teatro e società. Torino 1971. 29—30). Alkéstis feltétlen szerelmét hangsúlyozza *Paduano* (i. m. 39—61), aki szerint az egész darab kettős főtémája a szerelem és a halál (35).

[46] Alkéstis elmondja okait, s a hallgató értékelheti — fejtegeti *Burnett* (i. h. 244). Itt azonban többről is szó van: Euripidés egyfajta elidegenítő hatást akar gyakorolni, hogy Alkéstis egész magatartásának és ezen belül főképp áldozatának megítélésében ne a meghatott rokonszenv vezessen. Ilyesmiről beszél, de Admétos vonatkozásában, Smith is (i. h. 134), aki szerint a hallgatóktól Euripidés azt várja, «that they . . . reconsider from their own point of view the human problems and values inherent in the myth».

választja. Rajta áll, hol fejezi be a darabot: a boldog Admétosszal, vagy az új küzdelmekbe induló, újra a halállal farkasszemet néző Heraklésszal. Mivel pedig az értékelés helyzethez kötött, mikor a befogadó értelmez, önmagáról is vall: a mítosszal való szembesítés ily módon a realitást, a közönséget is leleplezi.[47]

Ismeretes, egy-két idézet erejéig utaltunk is rá, hogy az értékek problmatikussága, egyéni és közösségi érdek és ezen alapuló értékrendszer ellentéte nem egyedül Euripidést foglalkoztatta a kor gondolkodói közül. Az Alkéstis bemutatása idején, i. e. 438-ban azonban ennek sajátos időszerűsége is lehetett. Közvetlenül előtte fejeződött be az ún. samosi háború.[48] Samos el akart szakadni a délosi szövetségtől, mely eredetileg mint perzsa-ellenes védelmi szövetség jött létre, de hovatovább egy fajta athéni birodalommá alakult, s Athén kemény harcban fegyveres erővel kényszerítette a szövetségben való bennmaradásra. A vesztes samosiak kénytelenek voltak falaikat lerombolni, hajóhadukat kiszolgáltatni, hadisarcot fizetni, s az athéniakhoz feltétlenül hű, demokrata uralmat elfogadni. Katonailag és politikailag ez nagy győzelem volt, Periklés büszke volt a győzelemre, s az athéni átlagpolgár nyilván még inkább. De vajon annak, aminek Athén tartotta magát, Hellas védőbástyájának, iskolájának, a szabadság fénylő alapja lerakójának, aki acéloszlopként támogatta Hellas szabadságát[49] — nem inkább kudarca volt ez a győzelem? Plutarchos mindenesetre a következőket beszéli el: «Periklés, miután leigázta Samost, Athénba visszatérve fényes temetést rendezett a háborúban elesetteknek, s a sírnál, amint szokás, beszédet tartott, ami az embereket csodálatba ejtette. Mikor azonban lement a szószékről, és a többi asszony megragadta a kezét, s koszorúkkal és szalagokkal övezte, mint egy győztes atlétát, Elpiniké odalépett hozzá, és így szólt: Csodálatosak a te tetteid, és méltók a koszorúkra, ó Periklés, aki sok derék polgártársunkat veszítetted el, nem föníciaiak és nem is perzsák elleni háborúban, mint testvérem, Kimón, hanem egy szövetséges, velünk egy vér várost hódítva meg!» (Periklés 28, 4–6). Voltak tehát Athénban, akik — különféle okokból — látták a győzelem értékének kérdéses voltát, a mögötte rejlő problémákat,[50] s nyilván voltak, akik érezték, hogy Athénnak a samosihoz hasonló problémával, talán még nagyobb mértékben, talán

[47] Vö. *Lindskog* álláspontját régebben és *Vellacottét* újabban (fent 8. és 16. j.).

[48] A samosi háború és a 438-ban bemutatott tetralógia kapcsolatairól vö. *Goossens* i. m. kül. 37–40 is, aki azonban egy kicsit túlságosan is közvetlennek látja a kapcsolatot a napi politika és a művészet között.

[49] Pindaros fr. 76; Thukydidés 2, 41, 1; Pindaros fr. 77; Plut. De glor. Ath. 350 b.

[50] A művészetek vonatkozásában erről l. *Szilágyi J. Gy.* szép fejtegetését in: *Ritoók–Sarkady–Szilágyi:* A görög kultúra aranykora. Bp. 1968. 435 kk. — Nem lehetetlen, mint azt *H. Müller-Strübing* (Die attische Schrift vom Staat der Athener. Philologus Suppl. Bd. 4, 1. Leipzig 1884. 43) óta többen feltételezték, hogy a komédiaírók szabadságának korlátozása 440/39 és 437/6 közt éppen a samosi háborúval kapcsolatos Periklés ellenes megnyilatkozások elhallgattatását célozta. — Periklés büszke volt a győzelemre, de tudta ő is azt, amit ellenfelei (akik természetesen nem önzetlen szabadságszeretettől vezettetve védték a szövetségesek érdekeit). Arisztokrata körökben már a negyvenes években, mikor Periklés a szövetségesektől befolyt adót a város szépítésére fordította, ezt hánytorgatták: «Hellas úgy érezheti, hogy szörnyű gyalázat esik rajta, és nyilvánvalóan zsarnoki módon járnak el vele szemben» (Plut. Perikl. 12, 2). A hatalom «a kezetekben már zsarnokuralom, melynek megragadása jogtalanság, elengedése azonban kész veszedelem» — ezek viszont Periklés szavai (Thuk. 2, 63, 2), s ő is aligha csak a peloponnésosi háború első éveiben jött erre rá.

nemsokára újra meg kell birkóznia.[51] Aki a színpadon az örömmámorban úszó Admétost látta csak, derűsen kelhetett fel a színház padjairól, aki a távozó Héraklés után tekintett, alkalmasint elgondolkodóbban.

Úgy látszik tehát, hogy vannak olyan helyzetek, mikor addig szilárdnak hitt értékek a társadalom vagy legalább egy jelentős része tudatában kérdésessé válnak, vagy mikor egy szerző szándékosan kérdésessé akarja azokat tenni. Euripidés e darabját úgy építette fel, hogy a kérdést bizonyos mértékig nyitva hagyta, ezáltal arra késztetve a hallgatót, hogy elgondolkodjék,[52] és gondolkodása eredményeképp így vagy úgy «befejezze» a darabot. Gondolkodása eredményeképp, melynek során felmérheti a maga helyzetét, felmérheti, hogy ő mit tart értéknek. Múlt századi és e századi filológusok vitái mögött Euripidésnek e szándéka is rejlik.

[51] Periklés bizonyára nem csak 431-ben tudta, hogy «a szövetségesek, mihelyt mi nem vagyunk elég erősek arra, hogy hadba szálljunk ellenük, békén nem maradnak» (Thuk. 1, 143, 5). Erre egyebek közt Samos esete is megtaníthatta.

[52] Vö. *Smith* i. h. 145.

MARÓTH MIKLÓS

A SZTÓIKUS LOGIKA KUTATÁSÁNAK TÖRTÉNETE ÉS EREDMÉNYEI

1. A SZTÓIKUS LOGIKA KUTATÁSÁNAK KEZDETEI

A sztóikusok filozófiája az Ókorban rendkívül elterjedt volt, elannyira, hogy sok esetben még magát Aristotelést sem olvasták, ő sem tudott velük népszerűségben vetélkedni. Cicero úgy nyilatkozott,[1] hogy maguk a filozófusok sem nagyon ismerik Aristotelést, s akik ismerik, azok is Aristophanés *Epitomé*-i alapján tájékozódtak munkáit illetően, az eredeti szövegeket nem vették kezükbe.[2]

Ezek után érthető, hogy a sztóikus logika nagy népszerűségnek örvendett az Ókorban, de a sztóikus filozófia kihalásával együtt ez is eltűnt, hogy átadja helyét az arisztotelizmusnak.

Ennek az lett a következménye, hogy a sztóikus művek elvesztek, s így a sztóikus tanok nem maradtak ránk hiánytalan hagyományozásban, azokat e század filozófusai és filológusai fáradságos munkával rekonstruálták, a szórványosan fönnmaradt fragmentumok alapján.

Legfontosabb lelőhelyei ezeknek a fragmentumoknak a későbbi korokban keletkezett Aristotelés-kommentárok, mindenek előtt aphrodisiasi Alexandros,[3] Ammonios,[4] Philoponos,[5] Porphyrios,[6] Simplikios,[7] és mások művei, de fontosak Galénos könyvei is,[8] hiszen a logika törvényeit tudatosan igyekezett alkalmazni az orvostudomány területén, így számtalanszor bocsájtkozott elméleti fejtegetésekbe. Értékes források még Diogenés Laertios filozófiatörténeti összefoglalója, a Vitae eminentum philosophorum,[9] Sextus Empiricus munkái[10] és más, szempontunkból kisebb jelentőségű művek.

[1] Cicero: Topica, 3. «*qui* (ti. *Aristoteles) ab ipsis philosophis praeter admodum paucos ignoretur.*»

[2] *I. Düring:* Aristoteles. Heidelberg 1966. 37.

[3] Alexandri in Aristotelis Analyticorum Priorum Librum I Commentarium. ed. *M. Wallies*. Berolini 1883. Alexandri Aphrodisiensis in Aristotelis Topicorum libros octo commentaria. ed. *M. Wallies*. Berolini 1891.

[4] Ammonii in Aristotelis Analyticorum priorum librum I commentarium. ed. *M. Wallies*. Berolini 1899.

[5] Ioannis Philoponi in Aristotelis Analytica posteriora commentaria. ed. *M. Wallies*.

[5] Ioannis Philoponi in Aristotelis Analytica posteriora commentaria. ed. *M. Wallies*. Berolini 1909.

[6] Porphyrii in Aristotelis Categorias expositio per interrogationem et responsionem. ed. *A. Busse*. Berolini 1887.

[7] Simplicii in Aristotelis Categorias Commentarium. ed. *C. Kalbfleisch*. Berolini 1907.

[8] Mindenekelőtt Galénos: Institutio Logica. Ed. *C. Kalbfleisch*. Lipsiae 1896. és *I. v. Müller:* Ueber Galens Werk vom wissenschaftlichen Beweis. Abhandlungen der Münchener Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse. 20 (1895). 403—478.

[9] Diogenes Laertios: Vitae eminentum philosophorum.

[10] Sextus Empiricus: Adversus mathematicos. Ugyanő: Pyrrhoneae hypotyposeis. Fontos forrásmű még Stobaios: Eclogae.

A latin nyelvű irodalomból mindenek előtt Cicero műveit kell kiemelnünk, hiszen munkáiban sokszor követett sztóikus forrásokat, s kiváló iskolázottsága következtében egyébként is jól ismerte a sztóikus filozófiát. Értékesek Aulus Gellius[11] könyve és Appuleius logikai compendiuma.[12]

A kutatások fontos segédeszköze J. von Arnim *Stoicorum Veterum Fragmenta* című gyűjteménye, amelyik fölöleli mindazokat az ókori megnyilatkozásokat, amelyek a sztóikusokra vonatkoznak.[13]

A forrásokat végignézve azonnal láthatjuk, hogy a sztóikus logikai tanok hagyományozását jobbára olyan személyeknek köszönhetjük, akik többé-kevésbé idegenkedtek a sztóikus filozófiától. Furcsa iróniája a sorsnak, hogy a sztóikusok logikájának első modern földolgozása, életrekeltése is egy olyan kutatónak köszönhető, aki a sztóikusokkal szembeni ellenérzéseit nem rejtette véka alá, s akinek szélsőséges sztoa-ellenes kirohanásai a mai olvasót — vérmérséklete szerint — mélységesen bosszantják vagy nevetésre ingerlik. Ez a kutató Carl Prantl, aki a múlt század dereka táján elsőként tett kísérletet arra, hogy megírja a logika történetét.[14] Művének első kötetében önálló könyvnek is beillő terjedelemben foglalkozik a sztóikusokkal.[15] Módszerének megfelelően a főszövegben ismerteti röviden a sztóikus tanokat, és a lábjegyzetben hozza az oda vágó szövegeket teljes terjedelmükben. A későbbi szerzők szinte egyértelműen elmarasztalják ezt a munkát, s szerzője még az úttörőknek kijáró elnézést sem kapja meg, legföljebb lábjegyzetei miatt mint szöveggyűjteményt hajlandók méltányolni. Ennek oka egyrészt a mű szenvedélyes hangvételében keresendő, másrészt abban, hogy a szerző a sztóikus logika lényegét nem értette meg (ez 1855-ben még lehetetlen is volt), mivel azt az aristotelési terminuslogika szemüvegén keresztül vizsgálta.

C. Prantl azonban megérdemli az úttörőknek kijáró elismerést, hiszen túlzó kijelentései ellenére is már számos dolgot helyesen észrevett, s nézeteit a későbbi korok sem mindenben cáfolták meg. E maradandó eredményei közt kell megemlítenünk mindazt, amivel a kérdés tárgyalását indítja. A sztóikus logikát ugyanis nem elszigetelten vizsgálta, hanem az egységes görög fejlődés vonalába állította és rámutatott, hogy az végső soron Sókratés iskolai hagyományából nőtt ki. Sókratés filozófiáját a megaraiak folytatták, s a megaraiak tevékenységéhez kapcsolódott Zénó, a sztóikus irányzat megalapítója.[16] Ezen kívül rámutatott arra is, hogy e logikai rendszer létrejöttében nagy szerepet játszott a korabeli geometria és a törvényszéki rétorika bizonyítási módszere.[17]

Azt is alaposan ismerteti, elsősorban Diogenés Laertios alapján, hogy kik voltak a logika fejlődése szempontjából leginkább számot tevő sztóikus filozófusok, hány logikai művet írtak, s mi volt azok címe.

Az első az iskola-alapító Zénó, öt könyvvel,[18] őt követi az iskola következő vezetője Kleanthés, kilenc könyvvel.[19] Ő már Chrysippos föllépését

[11] Aulus Gellius: Noctes Atticae.
[12] Apuleius: De interpretatione. Apulei opera quae supersunt III. Lipsiae 1912.
[13] *J. von Arnim:* Stoicorum Veterum Fragmenta. I—IV. Lipsiae 1905—1924.
[14] *C. Prantl:* Geschichte der Logik im Abendlande. I. Leipzig 1855.
[15] I. m. 401—496.
[16] I. m. 33—57, 401—404.
[17] A megaraiak érdemeit *B. Mates* logikai szempontból kimerítőbben tárgyalta, bővebbet az ő műve ismertetésénél.
[18] DL VII, 4, 39, 40 és 134.
[19] DL VII, 175.

készítette elő. Chrysippos a sztóikus logika voltaképpeni megteremtője, az ő általa megalkotott rendszert — apróbb módosításoktól eltekintve — a későbbi korokban általában elfogadták. Nevéhez kb. 320 logikai mű fűződik.[20]

Az utána következő időkből fontosak még seleukiai Diogenés, aki két compendiumot írt,[21] Antipater négy könyvvel.[22]

Láthatjuk tehát, hogy a logika kérdései a sztóiusok több generációját foglalkoztatták, de Chrysippos volt az, aki e kérdések megválaszolására a legnagyobb energiát fordította.

A sztóikusok filozófiájukat három részre osztották: logikára, fizikára és etikára.[23] A logika a peripatétikusok felfogása szerint nem volt a filozófia része, hanem csak eszköze,[24] s így e két iskola ebben a kérdésben eltérő álláspontra helyezkedett.

A filozófia hármas fölosztását több sztóikus példa is szemlélteti. Egyesek szerint, ha a filozófiát élőlényhez hasonlítjuk, akkor a logika a csontok és az idegek, a fizika a hús és az izmok, az etika pedig a lélek szerepét tölti be. Másik példa szerint, ha a filozófiát egy gyümölcsös kerthez hasonlítjuk, akkor az azt bekerítő fal a logika, a gyümölcs az etika, a föld és a gyümölcsfák pedig a fizika.[25] A hármas fölosztásra Diogenés Laertios elsőként már az iskolaalapító Zénónál hivatkozik, és ezt a fölfogást őrizték meg a későbbi generációk, Chrysippostól Poseidóniosig. Egyedül abban volt köztük különbség, hogy Apollodóros szerint az egyes részeket *topos*-nak, Chrysippos szerint *eidos*-nak, mások szerint *genos*-nak kellett nevezni.[26] Viták folytak arról, hogy a három rész milyen sorrendbe állítandó, de e vitákból rendszerint az a már Chrysippostól is képviselt nézet került ki győztesen, hogy a logikát illeti meg az elsőség.[27]

A sztóikusok logikájukat — ez a terminus csak később született meg — *dialektiká*-nak nevezték.[28] Nehéz azonban eldönteni, hogy e dialektikának milyen részeit különböztették meg. Prantl szerint tanácsos e kérdésben a viszonylag világos chrysipposi álláspontra korlátozni vizsgálódásainkat.

Ezek szerint a sztóikusok dialektikája és rétorikája egyaránt a *helyes beszéd* tudománya, a rétorika a folyamatosan előrehaladó előadásmódé, a dialektika ezzel szemben a kérdések és válaszok formájában előadotté. A *helyes beszéd* εὖ ill. ὀρθῶς szava az ἀληθές értelmében veendő, ahogy ezt az ἀξίωμα tárgyalásánál később idézett szövegekkel összevetve szerzőnk megállapítja.[29] A rétorika és a dialektika belső lényegüket illetően azonosak. A rétorika és a filozófia kapcsolatát mutatja, hogy a filozófia részeit — mint imént ismertettük — egyesek *topos*-oknak hívták.[30]

Prantl szövegéből nem derül ki egyértelműen, hogy szerinte a sztóikusok rétorikája és dialektikája milyen viszonyban áll egymáshoz, viszont a dialektika föladata szerinte az igaz beszéd kutatására korlátozódik. Ez azonban nem

[20] DL VII, 189—198. *Prantl:* 404—408.
[21] DL VII, 55—58.
[22] DL VII, 57, 60.
[23] *Prantl:* 409.
[24] Ammonios: i. m. 10.
[25] DL VII, 39. SE Adv. mat. VII, 17—19. *Prantl:* 410.
[26] DL i. h.
[27] *Prantl:* 411—412, különösképp 35. jegyzet.
[28] I. m. 412.
[29] I. m. 413, 442, 451.
[30] I. m. 413—414.

ilyen egyszerű, és ezért az ismertetést megszakítva rá kell mutatnunk egy olyan helyre, amelyik a most tárgyalt munkában nem szerepel. A hely Alexandrosnak az Aristotelés Topikájához írt kommentárjában található, és a következőképp hangzik: «Nekünk jó azt előre tudni, hogy a *dialektika* szót nem azonos fogalomra alkalmazzák a filozófusok. A sztóikusok a dialektikát a *helyes beszéd* tudományaként határozzák meg, a *helyes beszédet* pedig *igaz beszéd* és *megfelelően beszélni* értelemben használják.»[31]

A *προσήκοντα λέγειν* «megfelelően beszélni» értelmezését két másik hely látszik támogatni. Alexandros idézett művének további helyein a következőket írja: *κατὰ μέν τι σημαινόμενον* [*δείξει*] *προσῆκον ὂν τὸ πολιτεύεσθαι τῷ σοφῷ κατὰ δέ τι ἀλλότριον αὐτοῦ*. A szövegből világos, hogy a szerző szerint a *τὸ πολιτεύεσθαι a közügyekkel való foglalkozás* több jelentésben állhat, s ezek között van olyan, amelyik értelmében a 'közügyekkel való foglalkozás' illik a bölcs emberhez, de van olyan is, amelyik értelmében nem.[32] A másik helyen ez áll: «Megsértik ezek a nevek helyes (*προσῆκον*) használatát.»[33]

A kommentárban ezeken kívül még egy helyen fordul elő ez a szó a következő kontextusban: egy geometriai példával kapcsolatban, ahol az ábra elemeit képező vonalak betű-jeleket kaptak, Alexandros azt mondja, hogy «a vonalakat megfelelően kapcsolván bizonyítjuk . . .»[34] Itt a *προσῆκον* szó az ábra elemeit alkotó vonalak helyes ill. helytelen összekapcsolására vonatkozik.

A *προσῆκον* szó tehát minden esetben megfelelő, helyes kapcsolatot jelöl.

Ezek értelmében a fönti *προσήκοντα λέγειν* szavakat úgy értelmezhetjük, hogy a dialektika föladata nemcsak azt vizsgálni, hogy igaz-e a kijelentés, hanem azt is, hogy helyesen használjuk-e a szavakat. A dialektika nem korlátozódik az igaz-hamis (vagy egyik sem[35]) logikai viszony tisztázására, hanem magába foglalja a szavak helyes használatának vizsgálatát is, azaz vizsgálja a nyelvtudomány kérdéseit is.

Ha Prantl a dialektika tárgyát vizsgálva meg is feledkezik erről, a gyakorlatban mégis ezzel kezdi a sztóikus tanok vizsgálatát. A dialektika alapvetően két dolgot vizsgál, nevezetesen a jelölőt (*σημαῖνον, φωνή*) és a jelöltet (*σημαινόμενον*).[36] Seneca szerint e kettő, a szavak (verba) és a jelöltek (significationes) még tovább oszthatók, de sajnos a további fölosztást sem ő, sem más nem hagyományozta ránk.[37]

A sztóikus dialektika első része a *φωνή*-ról szóló tanítás. Ennek során valószínűleg a hangok létrejöttének fizikai alapjait is kutatták, és az egyes hangok képzésétől kezdve fokozatosan jutottak el a szavak, majd a kijelentések létrejöttéig.[38] Prantl elsőként mutat rá arra, hogy a sztóikusoknak ezek a vizsgálatai tulajdonképpen a nyelvtudomány részét képzik, s az így létrejött nyelvtudomány a középkori iskolákon keresztül mind a mai napig tovább él, ez képzi mindmáig az iskolai nyelvtanoktatás alapjait, de a késő ókori

[31] Alexandros: in Top. 1/8—12; *Arnim:* SVF II/124.
[32] Alexandros: i. m. 39/29—32.
[33] I. m. 147/24—25.
[34] I. m. 24/1—2.
[35] DL VII, 62. SE Adv. mat. XI. 187. *Arnim:* SVF II/122—123.
[36] *Prantl:* 414. DL VII, 43 és 62.
[37] Seneca: Epistulae 89: «*διαλεκτική* in duas partes dividitur: in verba et significationes, id est, in res qui dicuntur et vocabula quibus dicuntur . . .»
[38] *Prantl:* 414—415.

metrikai és zenei kézikönyvek is elsősorban erre a nyelvtudományra támaszkodtak.

A *φωνή* vizsgálatával párhuzamosan a *σημαινόμενον* vizsgálata jelenti a dialektika másik részét. A szó a dolgokhoz (*τὰ πράγματα*) képest egy bizonyos viszonyba kerül, a tényállást szavakba foglaljuk és kimondjuk. Ez azonban a kimondott dolgok, a *τὰ λεκτά* világa, azaz a logika szűkebb területe.[39] A *τὸ λεκτόν* tehát nem azonos a *τὸ πράγμα*-val, hanem annak nyelvi kifejezése, a szó jelentésének is nevezhetnénk. A dolog a maga realitásában ezen a *λεκτόν*-on kívül marad. Nem azonos azonban a *τὸ λεκτόν* a gondolattal sem, mert a gondolat a dolgok szubjektív lenyomata a lélekben. A *λεκτόν* tehát a dolog és a gondolat között helyezkedik el. Testetlen, ellentétben minden egyéb létezőnek elismert kategóriával.[40] A *λεκτόν* egyszersmind nem a testi, egyedi létezőt tárja elénk, hanem az absztraktat és az általánost. A konkrét létezőhöz képest egyszersmind *genus* fogalom.[41] A sztóikusok példája szerint az *igazság* test, ellenben az *igaz λεκτόν*, tehát testetlen.[42] Az *igazság* ugyanis tőlünk független létező, tehát test, az *igaz* ellenben a valóságról tett kijelentés, tehát testetlen *λεκτόν*.

Ezután lépünk a szűkebb értelemben vett logika területére. Prantl a sztóikus logika tárgyalását, miután a skolasztikus logikából indult ki, három részre osztotta, s e három rész a fogalom, az ítélet és a következtetés.

A sztóikusok szerint tapasztalataink alapján alkotjuk meg a fogalmainkat. Az emberi élet első évei a tapasztalatgyűjtés jegyében telnek el, majd tizennégy éves korunk tájékán tapasztalataink alapján alkotjuk meg fogalmainkat, legalábbis így foglalja össze az iskola tanítását Iamblichos.[43]

A fogalmat Prantl két részre osztva tárgyalja. Az első részben abból indul ki, hogy a fogalmak pusztán gondolatok (*ἐννοήματα*), reális létük nincs. Ezt bizonyítja Simplikios, aki a sztóikus tanokat ismertetve egyszer közvetve állítja ezt (Prantl e helyre nem hivatkozik), ugyanis a *milyenség*-et *ἔννόημα*-nak nevezi, mivel nincs fizikai léte.[44] Máskor közvetlenül állítja, hogy a fogalmakat (*τὰ κοινά*) ők *semmi*-nek (*οὔτινα*) nevezték.[45] Ezeket a «fogalmakat» nem jellemezte az igazság és a hamisság[46] igaz vagy hamis csak a *τὰ κοινά*-ból, más kifejezéssel a *γενικαὶ φαντασίαι*-ból összeállított kijelentéseket jellemezte. Az *ἔννοήμα* több tehát puszta *φωνή*-nál. *Lekton*-nak számít, de a *lekton*-t jellemző igazság-hamisság mégsem mondható rá. Ezen ellentmondás föloldásáról, Prantl szerint, a sztóikusok sokat vitatkoztak.[47]

A fogalmak egymáshoz viszonyítva rendszert alkotnak, különböző logikai műveletek révén egy táblázatba foglalhatók. Ezek a logikai műveletek a fölosztáson alapulnak.

A fölosztás (*διαίρεσις*) folytatása volt a *ὑποδιαίρεσις*, ennek révén juthatunk el az *ἀντιδιαίρεσις*-hez, azaz a nemnek két egymást kizáró fajra való fölosztásához. (Ez még a régi dialektika dichotomia révén való fölosztásos módszerének továbbélése).

[39] I. m. 415–416.
[40] I. m. 416–417.
[41] I. m. 417.
[42] SE Pyr. Hyp. II. 81, Adv. mat. VII. 38.
[43] Stobaios: Ecl. phys. I. 792. ed. *A. Meineke*. Lipsiae 1860. 224–5.
[44] Simplikios: in Cat. 223/4–5.
[45] I. m. 105/7–14.
[46] SE Adv. mat. VII, 246.
[47] *Prantl:* 420–422.

További eljárás a *μερισμός*, azaz a *nem*-nek előfordulási helyei szerinti fölosztása. Így például a jókat föloszthatjuk lelki, testi stb. jókra.[48]

Prantl e résznél — bár kifejezetten nem említi, de szóhasználatából következtethető — fölismerte a sztóikus nézet és a későbbi úgynevezett Tabula Porphyriana kapcsolatát, de a sztóikus tanítást tévesen olyan kifejezésekkel írja le, mint pl. «a *genus proximum* összege a *differentia specifica*-knak.»[49] Ez természetesen anakronizmus, hiszen az általa is ismertetett példában a «nem gondolkodó élőlény» fölosztási alapja a *kétlábú* ill. *négylábú*, semmiképp sem tekinthető differentia specificának. Ez a szakkifejezés csak néhány száz év múlva született meg, de ezen kívül is a fönt ismertetett fölosztási módszerek e fogalom és terminus meglétét kizárják. Erről csak Porphyrios föllépte után lehetett szó, mivel ő dolgozta át a sztóikusok tabuláját az aristotelési logika szellemében.[50]

Ez után következik a definíció. Ennek tárgyalása során Prantl egy nem egyértelműen világos helyre hivatkozik.[51] A szövegben ugyanis közvetlenül a szillogizmusok leírása és az indukció ismertetése előzi meg.[52] A szillogizmusok leírásában az aristotelési és az ún. hipotetikus szillogizmusok leírása keveredik, tehát a hivatkozott részben Sextus Empiricus nem szorítkozik a sztóikus nézetek tárgyalására. Ez után a meghatározásról írva azt mindig a *dogmatikusok* nézetének tartja, de a *dogmatikusok* terminus alatt Aristotelésre és iskolájára, Epikuros követőire, a sztóikusokra és másokra gondol.[53] Így e hely alapján nem dönthető el, hogy Sextus több irányzat közös véleményét adja-e elő, köztük a sztóikusokét, vagy mindegyikét, vagy néhányét, de a sztóikusok nincsenek közöttük. Egyértelmű, hogy a sztóikusok definiálási eljárása a *ὑπογραφή* volt,[54] a leírás, ennek lényegét azonban Prantl nem ismerteti.[55]

A fogalom tárgyalásának második részét képezi a sztóikusok kategóriatanának ismertetése.[56]

Prantl szerint, miután nemcsak a konkrét dolgok, hanem az elvontak is léteznek, ezért a létező (*τὸ ὄν*) a legfőbb kategória, s miután a sztóikusoknál minden testi létező (még az igazság is, mint föntebb láthattuk), azaz *τί*, így a *τὸ τί* és a *τὸ ὄν* azonos jelentésűek. A tétel támogatására idézett mondat azonban ezt az állítást nem erősíti meg. A szöveg kérdéses része így hangzik: «Platón szerint az Egy, Aristotelés szerint a létező, a sztóikusok szerint a Valami.»[57] Azaz a Létező Aristotelés filozófiájában a sztóikus Valaminek felelne meg, s nem e kettő egymásnak a sztóikus filozófián belül. Miután azonban Prantl egyéb források alapján eljut a helyes álláspontra, ti. arra, hogy a *τὸ τί* a létezőt és a nem létezőt is magában foglalja (azaz nem egyenlő a *τὸ ὄν*-nal), heves kirohanásokat intéz a sztóikusok gondolkozásbeli lustasága ellen.

Ezek után következik a többi négy kategória fölsorolása. Ezek a *τὸ ὑποκείμενον, τὸ ποιόν, τό πως ἔχον, τὸ πρὸς τί πως ἔχον*, majd Simplikios és Plótinos

[48] DL VII, 60.
[49] *Prantl:* 425.
[50] Porphyrii Isagoge. ed. *A. Busse*. Berolini 1891.
[51] SE Pyr. Hyp. II, 205 és köv. részek.
[52] I. h. 193 és köv. részek.
[53] I. h. 204. Pyr. Hyp. I. 3.
[54] DL VII, 60.
[55] *Prantl:* 426.
[56] I. m. 426–437.
[57] I. m. 427/77. jegyzet.

szavai révén láthatjuk, hogy a legutolsó kategóriát tartalmazza az előző, azt ismét az őt megelőző foglalja magába, s azt pedig a legelső. Prantl ezen elemzését a további kutatás egyöntetűen elfogadta, s a belőle adódó nehézségek a későbbi kutatásnak sok fejtörést okoztak. Prantl azonban ezt a nézetet összekombinálja előbb ismertetett hibás fölfogásával. Szerinte a *τὸ ὑποκείμενον* lehet *ποιόν* ill. *ἄποιον*, a *τὸ ὑποκείμενον ποιόν*„ mint *genus proximum* úgyszintén fölveheti a *πὼς ἔχον differentia specificá*-t, stb. A fönt elmondottak értelmében azonban világos, hogy ez nem lehet sztóikus nézet, s így nem véletlen, hogy Prantl e mondatai igazolására egy szöveghelyet sem tud említeni jegyzeteiben.[58] Ezek után ismerteti a forrásául szolgáló filológiai interpretációkban már leszűrt tanulságot: a *τὸ ὑποκείμενον* és a *τὸ ποιόν* a dolog lényegi tulajdonságait ismerteti, a további két kategória a járulékos tulajdonságokat.

Érdekes a sztóikus kategóriák tárgyalásának az a része, amelyben Prantl rámutat, hogy a sztóikusok *tulajdonságainak* is lehettek *tulajdonságai*, így a *τὰ ποιά* is hierarchiát alkottak. A hierarchia csúcsán álló *ποιόν* volt a *ἕξις*, az alatta levők a *ἕκτά*. Egyes *ποιά* azaz *ἕκτά* lehettek *πρός τι* is, így pl. az *édes*, a *keserű*. A *πρός τι* azonban szerinte egészen más, mint a negyedik kategória, a *πρὸς τί πως ἔχον*.

Prantl idevágó fejtegetései két forrásra nyúlnak vissza. Az egyik A. Trendelenburg műve,[59] a másik E. Zeller görög filozófiatörténete.[60] (Ch. Petersen: Philosophiae Chrysippeae fundamenta in notionum dispositione posita, Alton 1827. — művét, amely korunkban elsőként tárgyalta a sztóikusok kategóriáit, Prantl alapvetően elhibázottnak tartotta.) Ezekben a munkákban a szerzők összegyűjtötték a majdnem az összes ókori szöveghelyet. Kimutatták, hogy a sztóikus kategóriák tulajdonképp a *τά γενικώτατα*-t jelölik (vö. a szótikus tabuláról mondottakat.) Rámutattak a *τὸ τί* átfogó szerepére. Trendelenburg szerint ezt a *τί*-t osztják föl a többi négy kategóriára, majd előadja a föntebb ismertetett tézist arról, hogy az első kategória, a *τὸ ὑποκείμενον* a második a *τὸ ὑποκείμενον ποιόν*, stb. a negyedik *ὑποκείμενα ποιὰ πρὸς τί πως ἔχοντα*. E két szerzőnél szerepel először az a gondolat, hogy a *ποιόν* a lényegi, essentiális tulajdonság, szemben a harmadik és a negyedik kategória alá eső járulékos tulajdonságokkal. Lényeges különbség Prantl és Trendelenburg között az, hogy Prantl a *ἕκτά*-t *ποιόν*-nak értelmezi, Trendelenburg ezzel szemben csak az ún. *σχέσις*-t és a *πὼς ἔχον*-t.[61] Trendelenburg szerint az utolsó kategória két csoportra oszlik: *πρός τι*-re és *πρὸς τί πως ἔχον*-ra. Ha egy lényegi tulajdonságot máshoz való viszonyában szemlélünk, akkor kapjuk a *πρός τι*-t, ha egy nem lényegi tulajdonságot (*πὼς ἔχον*) szemlélünk ugyanígy, akkor *πρὸς τί πως ἔχον* az eredmény.[62]

A kategóriák tárgyalása a *fogalom* címszó alá tartozik, ez után kerül sor az *ítélet*re.[63] Az *ítélet* terminus itt is modern szó, a sztóikusok kijelentéseiket *ἀξίωμα*-nak nevezték. Két alapvető fajtája ismeretes: a hiányos (*ἐλλιπὲς*) és teljes (*αὐτοτελὲς*). A hiányos olyan mondatot jelöl, amelyik csak egy igéből áll (pl. *γράφει*, ir.)[64] Így tehát minden állítmány (*κατηγόρημα*) hiányos mondat

[58] Ez a gondolat újra kísért a 433. lapon.
[59] *A. Trendelenburg:* Geschichte der Kategorienlehre. Berlin 1846. 217—232.
[60] *E. Zeller:* Geschichte der Philosophie der Griechen. III/1. 59—67.
[61] *Trendelenburg:* 229.
[62] I. m. 229—230.
[63] *Prantl:* 438—467.
[64] SE Adv. mat. VIII, 70. DL VII, 63.

(*ἐλλιπὲς λεκτόν*), minden teljes mondat (*αὐτοτελὲς λεκτόν*) ezzel szemben vagy *axióma*, vagy *szillogizmus*, vagy *kérdés* (*ἐρώτημα* ill. *πύσμα*). Azt már föntebb láttuk, hogy egy tényállást tartalmazó kijelentés, axióma, lektonnak számít. Mégis az *autoteles lekton* a jelenségek szélesebb körét öleli fel. E fogalom alá tartozik ugyanis a *teljes axióma* (ezt jellemzi leginkább az igazság vagy a hamisság), a kérdőmondatok (erótéma és pysma), a felszólítás (*προστακτικόν*), az eskü (*ὁρκικόν*), a kérdő- (*ἀρατικόν*), a feltételes mondat (*ὑποθετικόν*), stb.[65] (Prantl nem tér ki arra, hogy az *erótéma* az eldöntendő, a *pysma* a kiegészítendő kérdés.)

Ezekből a teljes axiómákból további fölosztás révén eljutunk az *egyszerű* és *összetett axiómákhoz*, a *határozott*, *határozatlan* és *indifferens* axiómákhoz (*ὡρισμένα*, *ἀόριστα*, *μέσα*), és a kijelentések egyéb fajtáihoz.

Fontosak a tagadó kijelentések: tagadó, privatív és erősen tagadó (*ἀποφατικόν*, *ἀρνητικόν*, *ὑπεραποφατικόν*) csoportra oszthatók. Tagadó az a mondat, amelyikben egy *nem* szerepel, *ἀρνητικόν* az, amelyikben a *senki* szó fordul elő, privatív (*στερητικόν*) az a mondat, amelyikben egy *ἀ*-privatívum fordul elő.[66]

Az összetett mondatok ismét két csoportra oszthatók. Az egyik csoport a *διφορούμενον ἀξίωμα*, pl. *Ha nappal van, akkor nappal van.* A másik a *διάφορον ἀξίωμα*, pl. *Ha nappal van, akkor világos van.* Az első esetben a két tagmondat azonos, a második esetben különböznek egymástól.[67]

A mondatok összekapcsolásának módját tekintve három kitüntetett fajtát tanulmányoztak a sztóikusok, mégpedig azokat, amelyek egyes tagjai igazságából vagy hamisságából következik az egész kijelentés igaz vagy hamis volta. Ezek a «ha . . . , akkor . . .» (*συνημμένον* és *παρασυνημμένον*), az «. . . és . . .» (*συμπεπλεγμένον*), valamint a «. . . vagy . . .» (*διεζευγμένον*). Szó esett még más kapcsolatokról is, ezek a kutatások azonban inkább kísérletek maradtak, a sztóikus logikában nem jutottak szerephez.

A *συνημμένον* akkor helyes, ha a két tag között következés (*ἀκολουθία*) áll fönn. Igaz a *συνημμένον*, ha mindkét tagja igaz, ha mindkettő hamis, ha az előtag hamis, de az utótag igaz, de hamis (*μοχθηρόν*), ha az előtag igaz és az utótag hamis.

A sztóikusok vitatták, hogy milyen föltételek mellett áll fenn az *akolutkia*, s ezt a kérdést tárgyalta Prantl is.[68] Ajánlatosnak tűnik azonban erre a kérdésre a későbbi kutatásokat ismertetve visszatérni.

A sztóikus *συνημμένον* e kanonikusnak tekinthető válfaja mellett még két változata is ismert volt. Az egyik az említett *παρασυνημμένον*, erre példa: *Miután* nappal van, a nap az égen van.[69] Igaz, ha előtagja igaz, és az utótag ennek következménye. Hamis, ha nem igaz előtaggal kezdődik, és nem a következménnyel folytatódik. «Miután éjjel van, Dión sétál» — ha ezt nappal mondják.[70] A másik a *σημεῖον* néven volt ismeretes. Ez megegyezik a *συνημμένον*-nal. Példa: Ha teje van, akkor szült. A *ha* után álló előtag tehát egy jelt tartalmaz, s ez a jel az utótagban található tényállásra utal, azt *leleplezi*.[71]

[65] DL VII, 66. SE Adv. mat. VIII, 70—73.
[66] *Prantl:* 444.
[67] SE Adv. mat. VIII, 95.
[68] *Prantl:* 456—457.
[69] DL VII, 74.
[70] I. h. és *Prantl:* 457.
[71] SE Adv. mat. VIII, 249. Pyrr. hyp. II, 101, 106, 115. *Prantl:* 458.

Kísérletképp próbálkozott Krinis a kauzális axiómákkal (*αἰτιῶδες ἀξίωμα*). Példa erre a «*Mivel* nappal van, világos van.» Helyes, ha az előtag igaz, s az utótag az előtag következménye.[72]

Az «és»-sel összekapcsolt mondatok igazak, ha a kapcsolat minden tagja igaz.[73] A «vagy»-gyal kapcsolt mondatok igazak, ha legalább egy tagjuk igaz.[74] Föltétele az ilyen mondatok megalkotásának az is, hogy a tagok között tökéletes ellentmondás (*τελεία μάχη*) legyen. Ha nem ez a helyzet, akkor az ilyen mondat neve *παραδιεζευγμένον*.

Ugyancsak a források kivonatolásának szintjén ragadt meg Prantl — s ez az ő korában elismerésre méltó teljesítmény volt — a modális kiejlentések vizsgálata terén.[75] A modális kijelentések kérdését is tanácsos azonban a későbbi kutatások fényében megvizsgálni.

Mindezek az összetett mondatok a sztóikus szillogisztika (szillogizmus az ő terminológiájuk szerint *logos*) szempontjából játszottak fontos szerepet. Így például a *synémmenon* egyik tagjának megismétlése a «márpedig» szavak kíséretében következtetést tett lehetővé ilyen formán:

Ha nappal van, akkor világos van
Márpedig nappal van

Erre következik a konklúzió levonása:

Tehát világos van.[76]

Az első mondat neve *lémma*, a megismételt mondaté *proslépsis*, a konklúzió *epiphora*. Ha vizsgálódásainkat a konjunkcióra és a diszjunkcióra is kiterjesztjuk, akkor az összetett mondat a *tropikon*, a többit terminus pedig marad.[77]

A sztóikusok következtetéseiket előadhatták szavakba öntve, de jelölhették az egyes tagmondatokat számokkal is, ha csak a következtetés struktúráját, menetét akarták bemutatni. (például: ha az első, akkor a második. Márpedig az első, tehát a második.) A szavakban előadott következtetés a *λογοτρόπος*, a számok segítségével előadott a *τρόπος*.[78]

Sokat vitatkoztak a sztóikusok arról is, hogy hány alapvető következtetési forma van, s melyek azok. Úgy tűnik, hogy Chrysippos álláspontja volt az, amelyik általánossá vált. E szerint öt további bizonyításra nem szoruló (*ἀναπόδεικτος*) következtetési séma létezik, s ezekre lehet minden más következtetést visszavezetni. Az öt séma a következő:[79]

I. Ha az első, akkor a második
Márpedig az első
Tehát a második.

[72] DL VII, 72, 74. *Prantl:* 461.
[73] DL VII, 72. *Prantl:* 447.
[74] DL VII, 72. *Prantl:* 448, 459 és köv. lapok.
[75] *Prantl:* 462 és köv. lapok.
[76] *Prantl:* 467—468. lap, elsősorban 170—171. jegyzet.
[77] DL VII, 76. SE Pyr. hyp. II, 135. Adv. mat. VIII, 302. DL VII, 45.
[78] DL i. h. *Prantl:* 470—471.
[79] *Prantl:* 473. SE Pyr. hyp. II, 156.

II. Ha az első, akkor a második.
Márpedig a második nem.
Tehát az első sem.

III. Nem igaz az, hogy az első és a második.
Márpedig az első
Tehát a második nem.

IV. Vagy az első, vagy a második
Márpedig az első
Tehát a második nem.

V. Vagy az első, vagy a második
Márpedig a második nem
Tehát az első.

Antipater nevéhez fűződik az egy lémmás szillogizmusok elméletének megalkotása. Ilyen egy lémmás szillogizmus a következő: Látsz, tehát élsz. Ez a következtetés a «ha látsz, akkor élsz, márpedig látsz, tehát élsz» formára kiegészítve megfelel a chrysipoosi I. anapodeiktosnak.[80]

A következtetéseknek is két fajtájuk volt: egyszerű és nem egyszerű.[81] Az egyszerűeket az eddigiekben megismertük, s ezekből kiindulva Prantl úgy gondolja, hogy ha azok egy- ill. két lémmások, akkor a nem egyszerűek a lémmák számának növelése révén jönnek létre.[82] Erre a kérdésre is később, az újabb kutatásokat ismertetve kell kitérni.[83]

A szillogizmus, s természetszerűleg a több szillogizmusból összefűzött bizonyítás is akkor igaz, ha tartalmilag helyes lémmákból indul ki, és a következtetés formailag is helyes, azaz visszavezethető az öt *anapodeiktos*-ra.[84] Hamis, ha a lémmákban valami tartalmilag nem igaz, vagy ha a következtetés formailag hibás.

Bizonyításnak az olyan következtetést nevezhetjük, amelyik hibátlan, helyes lémmákból indul ki, és helyes lépésekkel olyan igaz következtetésekre jut, amelyeknek az ismerete újnak számít, s amelyeket a következtetés «leplez le».[85] Ez többek közt azt jelenti, hogy az ún. *διφορούμενοι* (ha nappal van, akkor nappal van, márpedig nappal van, tehát nappal van) és az *ἀδιαφόρως περαίνοντες* (ha nappal van, akkor nincs éjjel, márpedig nappal van, tehát nappal van), bár helyes lémmákból indulnak ki és formailag is hibátlanok, mégsem számítanak bizonyításnak.

Formailag hibásnak számít az a következtetés, amelyiknek az előtagja nem áll kapcsolatban az utótaggal (*διάρτησις*), továbbá ha egy létszám fölötti tag kerül be az eddig ismertetett sémák valamelyikébe (*παρολκή*): ha nappal van, világos van, márpedig nappal van és Dión sétál, tehát világos van. Hibás a következtetés akkor is, ha egy szükséges tag hiányzik (*ἔλλειψις*), s hibás,

[80] Apuleius: 272. SE Pyr. hyp. II, 167. Adv. mat. VIII, 443. és számos Aristotelés-kommentátornál.
[81] SE Adv. mat. VIII, 223.
[82] *Prantl:* 478 és köv. lapon.
[83] SE Adv. mat. 234—236.
[84] I. m. 229—233. DL VII, 79. SE Pyr. hyp. II, 137—138.
[85] SE Pyr. hyp. II, 135. Adv. mat. VIII, 310, 411—423. DL VII, 45.

ha a «hatásból következtetünk az okra», például «ha nappal van, világos van, márpedig világos van, tehát nappal van».[86]

A sztóikusok — megarai elődjeik nyomán járva — foglalkoztak a «szofizmákkal», azaz olyan formailag helyes következtetésekkel, amelyek látszatra helyes lémmákból kiindulva tarthatatlan konklúzióhoz vezetnek.[87] Ezek a sztóikus logika olyan speciális területét jelentik, amelyekkel a jelen összefüggésben nem érdemes foglalkozni, elég a tényt regisztrálni. Annyit azonban érdemes megjegyezni, hogy a logikai paradoxonokat — ahogy Prantl «szofizmáit» a későbbi kutatók emlegetik — A Prantl által képviselt logika módszereivel nem is lehetett volna megoldani. Erre csak századunkban kerülhetett sor, amikor a matematikai logika eszközeivel vizsgálták meg ezeket az Ókorban fölvetett kérdéseket.

Prantl értékeléseként megemlíthetjük, hogy legfőbb érdeme a sztóikusok logikájának első, összefüggő rendszerben történő ábrázolásában rejlik. Ehhez elsőként kellett összeszedni a legfontosabb forrásokat. Néhány kisebb jelentőségű, a logika szempontjából perifériku s kérdést megoldott, de a sztóikus logika lényegét — mint azt mindjárt láthatjuk — nem értette meg. Forrásait ismertette, de nem elemezte. Nem próbált a kapott meghatározások mélyére látni (például az axióma tárgyalására szeretnék hivatkozni). Sok esetben éppen csak rámutatott a problémára — például a bizonyítást reprezentáló thémák esetében — de azok rendszeres földolgozásához és a probléma megoldásához hozzá sem fogott.

A filológusok számára munkája mégis mérvadóvá vált és kb. egy évszázadig az is maradt. Ennek jele például az, hogy M. Pohlenz, a Die Stoa című összefoglaló mű első három kiadásában a sztóikus logikát Prantl elutasító szellemű munkája alapján foglalta össze,[88] s ezen a hibán csak a negyedik kiadásban változtatott.

Prantl munkája mindenesetre fölkeltette a sztóikus logika iránti érdeklődést, és szélsőségesen elmarasztaló véleménye sokakat további kutatásra ösztönzött. Ebben a sorban említésre méltó V. Brochard munkája.[89]

Prantl sztóikus tabula-elméletével szemben rámutatott arra, hogy a sztóikusok filozófiájában a *nem*-re és a *faj*-ra való fölosztás jelentéktelen szerepet játszik. Voltaképpen csak a *γενικώτατον* terminus fordul elő náluk, ezt a kategóriákkal azonosítják, a források ennél többet nem mondanak. Ennek alapján semmiféle tabulára sem következtethetünk.[90] Ehhez kapcsolódva arra is rámutat, hogy a definíció sem a *genus*-on, *species*-en és *differentiá*-n nyugodott, ahogy ezt Prantl állította, hanem Chrysippos szerint a *sajátos jegyek* fölsorolásából.[91] Mindebből következik, hogy a *fölosztás* náluk teljesen elütött attól, ami a peripatétikus-újplatónikus iskola gyakorlatára volt jellemző.

Az implikációt *(synémmenon)* ő is hol erősen aristotelési módon értelmezte (ha x rendelkezik y tulajdonsággal, akkor z-vel is), pl. ha Sókratés ember, akkor Sókratés halandó, hol valóban sztóikus módon (ha x tényállás fönnáll, akkor y tényállás is). Rámutatott azonban arra, hogy a sztóikusok nem

[86] SE Pyr. hyp. II, 146—150.
[87] *Prantl:* 489—496.
[88] *M. Pohlenz:* Die Stoa. Göttingen 1948.
[89] *V. Brochard:* Sur la logique Stoicienne. AGPh 5 (1892). 448—468.
[90] I. m. 451.
[91] I. m. 452.

ismerték az Aristotelésre oly jellemző kvantifikációt, tekintettel arra a tételükre, hogy csak egyéni létezők léteznek.

A *synémmenon* fölosztási alapjaként annak határozott, határozatlan ill. neutrális voltát tartották számon.[92]

Az implikáció igazságának föltételeit vizsgálva kimutatja, hogy annak föltétele a *συνάρτησις* (e terminust nagyjából az *ἔμφασις*-szal azonos jelentésűnek veszi). A *συνάρτησις* szerinte egyrészt az alany és tulajdonsága (Aristotelizmus !), ill. az alap és következmény azonossága, másrészt az utótagnak az előtagban való implicit bennfoglaltságában áll. Erre példa a következő: «Ha ennek a szívét megsebesítették, akkor meghal».[93] A jel-szillogizmusok esetén is tulajdonképp ez a viszony. (A jel-szillogizmusokat a szerző műve 460—463. lapjain tárgyalja.) Ennek a viszonynak a megállapítását tapasztalataink alapján végezhetjük el.[94] Ezzel szemben a következtetéseknél mégsem kell mindig az okból kiindulni. Kiindulhatunk egy hipotézisből is, s a hipotézis igazságát a belőle folyó következmény igazsága fogja bizonyítani.

Cikke végén Brochard a szükségszerűség fogalmát elemezve rámutat, hogy a sztóikus logika egészen más, mint az aristotelészi, nem annak gyönge utánzása, ahogy ezt Prantl gondolta. Arra az eredményre jut, hogy valójában inkább a S. Mill féle induktív logikával azonos.[95]

O. Hamelin egy válasznak szánt cikkében vitte tovább és helyesbítette Brochard nézeteit.[96] Elfogadja Brochardnak azt az álláspontját, hogy a sztóikus logika eredeti alkotás, s ebben az *essentia* fogalma nem játszik szerepet, ellentétben Aristotelés filozófiájával.[97]

Az implikáció természetét vizsgálva arra az eredményre jut, hogy az két tényállást köt össze a *ha* szó segítségével. Ha ezek közül az egyik adva van, akkor e jobban ismert felől közelítjük meg a kevésbé ismertetet. Ez az értelme annak, hogy az alap *leleplezi* (*ἐκκαλύπτει*) a következményt. Brochard egyik alapvető hibáját javítja ki az által, hogy rámutat, a két tag kapcsolata nem az alany és annak tulajdonsága kapcsolatával azonos.[98] A *συνάρτησις* terminus jelentését vizsgálva úgy látja, hogy az a következmény tagadásának az alaphoz való kontradiktórikus viszonyában áll. Az *ἔμφασις* jelentése az, hogy a következmény virtuálisan bennfoglaltatik az alapban. Az *ἀκολουθία* jelentése az, hogy az implikáció két tagja kimondva vagy kimondatlanul azonos. Így például a szív megsebzése azonos a halállal.[99] Ezek után a szerző cáfolja, hogy a sztóikus logika induktív logika lenne.

E két francia kutató munkáját folytatta É. Bréhier is több könyvében. A *lekton* témakörének egy egész munkát szentelt,[100] s hasonlóképp egy önálló kötetben méltatta Chrysippos filozófiáját, s annak részeként logikáját.[101] Megállapította, hogy a sztóikus dialektika végső formájában Chrysippostól származik. A dialektika célja ugyan a vitában győzelmet aratni, ugyanakkor

[92] I. m. 453.
[93] I. m. 459. SE Adv. mat. VIII, 254.
[94] I. m. 460.
[95] I. m. 464—468.
[96] *O. Hamelin:* Sur la logique des Stoiciens. L'année philosophique 12 (1901). 13—26.
[97] I. m. 13.
[98] I. m. 18.
[99] I. m. 18—19.
[100] *É. Bréhier:* La Théorie des incorporels dans l'ancien Stoicisme. Paris 1928.
[101] *É. Bréhier:* Chrysippe et l'ancien stoicisme. Paris 1951.

a dialektikusok bizonytalan nézetekből indultak ki. A sztóikus filozófusok mégis az igazságot keresték. Ezt az ellentmondást a *κοιναὶ ἔννοιαι* segítségével próbálták föloldani. Az ő dialektikájuk mindig tényekből indult ki, a jól ismert tények felől haladt a homályos felé.[102] A következtetési sémák ismertetése után fölmerül újra a kérdés: mi a garancia az implikáció igazságára? Erre kettős választ kapunk. Egyes esetekben a kapcsolat (vö. Brochard és Hamelin megállapításait), ti. ha a tényekből indul ki a bizonyítás. Ha azonban elméleti meggondolásokból, akkor a tapasztalat nem dönthet, csakis az lehet a kritérium, hogy az utótag tagadása ellentmond-e az előtagnak vagy sem.[103] A sztóikusok csakis az implikáción alapuló 1. és 2. anapodeiktost tekintették szillogisztikusnak, a 3., 4., és 5. sémát csak konkluzívnak (*περαντικός*). A *synémmenon*-nak tehát az összetett kijelentések között kitüntetett helye volt.

P. Barth a Die Stoa című művében[104] egy fejezetet szentel a sztóikus logikának. Az eddigi ismeretekhez képest egy helyen mond újat, és ez az okok ismertetésében áll. Láthattuk már feljebb is, hogy az implikáció előtagja tartalmazza az okot, az utótagja pedig a következményt. Erről már Prantl is írt,[105] de nem ilyen világosan. A szerző sztóikus forrásokat követve megkülönbözteti a «kimerítő okot» (erschöpfende Ursache, *συνεκτικὸν αἴτιον*), a «kiváltó okot» (*προκαταρκτικὸν αἴτιον*), az «elengedhetetlen föltételt» (*συναίτιον*) és a «segítő okot» (*συνεργόν*).

A sztóikus logika kutatásának erre a színvonalára épített két hosszabb, általános érdeklődésű összefoglaló mű, V. Brochard[106] és É. Bréhier[107] tollából.

2. A MATEMATIKAI LOGIKA SZEREPE

A kérdés kutatásában döntő fordulatot jelentett J. Łukasiewicznek 1935-ben megjelent rövid tanulmánya.[108] Łukasiewicz rámutatott, hogy az azonossági tétel másképp hangzik a sztóikusoknál és másképp a peripatétikusoknál. A peripatétikus változat: «*a* minden *a*-hoz járul (*ὑπάρχει*)», a sztóikus változat: «ha az első, akkor az első.» Az első esetben az *a* terminust jelöl, és a terminuslogika fölfogását tükrözi. A másodikban a «ha . . ., akkor . . .» logikai állandó, az «első» pedig olyan változó, ami kijelentés helyén áll.[109] Megállapítja, hogy ez a fontos tétel hiányzik Arnim fragmentum-gyűjteményéből (és e gyűjtemény logikai része általában véve is hiányos). Ugyanakkor ezt a peripatétikus és sztóikus logika közt fönálló különbséget sem az ókori sem a modern kutatók nem ismerték föl. Ez azt is jelenti, hogy Prantl eleve téves szemlélettel közeledett a sztóikusok logikájához.

A szerző három tételt kíván bizonyítani. Az első a következő: A sztóikus dialektika, ellentétben az aristotelési szillogisztikával, a *kijelentéslogika antik formája*, s így az egyszersmind eddig teljesen félreértett és helytelenül meg-

[102] I. m. 60—71.
[103] I. m. 70.
[104] *P. Barth:* Die Stoa.[4] Stuttgart 1922.
[105] *Prantl:* 462.
[106] *V. Brochard:* Études de philosophie ancienne et de philosophie moderne. Paris 1926. 221—251.
[107] *É. Bréhier:* Histoire de la philosophie. I. Paris 1927. 300 és következő lapokon.
[108] *J. Łukasiewicz:* Zur Geschichte der Aussagenlogik. Erkenntnis 5 (1935). 111—131.
[109] I. m. 111—112. SE Adv. mat. VIII, 202. Alexandros: in An. pr. 34/19.

ítélt sztóikus teljesítménynek újra meg kell kapnia becsületét.[110] Az ismert következtetési sémában «ha az első, akkor a második . . . stb.», az «első» és «második» logikai változók szerepét töltik be, s helyükre értelmesen csak kijelentések helyettesíthetők be, mint pl. *nappal van, világos van.*[111]

Łukasiewicz szerint a döntő különbség a két rendszer között nem abban áll, hogy a sztóikusoknál implikációk szerepelnek, a peripatétikusoknál ellenben kategórikus szillogizmusok, hiszen ez utóbbiak is implikációk :

ha minden *b*-hez *a* járul, és minden *a*-hoz *c*, akkor
minden *b*-hez *c* járul.

A különbség lényege az, hogy a sztóikusok változói kijelentéseket, a peripatétikusoké terminusokat jelentenek. Ezt tévesztette szem elől Prantl, amikor a sztóikus implikációt «ha az első *van*, akkor *van* a második» stb. formában írta le. (Helyesen : ha az első, akkor a második, stb.)[112]

A másik alapvető különbség a peripatétikus és a sztóikus rendszer között az, hogy az aristotelési szillogizmusok *logikai tézisek*, ezekben a logikai állandókon kívül kijelentéseket ill. terminusokat helyettesítő változók találhatók. A sztóikus szillogizmusok ezzel szemben *következtetési formák*, következtetési szabályok, amelyek a következtető számára lehetővé teszik, hogy elismert kijelentésekből új kijelentéseket vezessen le.[113] Łukasiewicz példáján illusztrálva mindezt : ha a fönti aristotelési szillogizmust megnézzük, akkor láthatjuk, hogy az a «ha α és β, akkor γ» formát követi. (α = minden *b*-hez *a* járul, β = minden *a*-hoz *c* járul, γ = minden *b*-hez *c* járul.) Mindkettő egyaránt konjunkciót és implikációt tartalmaz. Az *a*, *b* és *c* minden állandó értéke esetén érvényes, tehát logikai tézis. A sztóikusok esetében azonban a lémmák és a konklúzió nincsenek egy egységes kijelentés keretében összekötve, így önmagában véve nem lehet sem igaz, sem hamis. A sztóikus következtetés tehát nem tézis. Ha a változók helyére állandókat (konstansokat) teszünk, akkor következtetést kapunk.[114] Łukasiewicz szerint a sztóikus következtetési forma úgy értendő, hogy ha valaki a «ha *p*, akkor *q*» összetett kijelentést, és annak *p* előtagját igaznak ismeri el, akkor joga van a *q* utótagot is igaznak elismerni. Mivel a sztóikusok «szillogizmusai» következtetési szabályok, dialektikájuk különbözik a modern kijelentéslogikától is, mivel ez utóbbi *logikai tézisek* rendszere.[115]

A sztóikusoknak is volt egy eszközük arra, hogy következtetési szabályaikat logikai tézisekké alakítsák. Ennek lényegét a *συναχτικός* terminus foglalja össze. Ha a kiinduló kijelentés helyes (*συναχτικός*), akkor a következtetés mindenképpen helyes.[116]

A továbbiakban Łukasiewicz kimutatja, hogy a sztóikus és a modern logika közt sok párhuzam található, (így például a negáció, az implikáció és a konjunkció igazságfunkcióként, *igazságfüggvénykén* való fölfogása) de meg-

[110] *Łukasiewicz :* 112.
[111] I. m. 113.
[112] I. m. 113.
[113] i. m. 114.
[114] I. m. 114—115.
[115] I. m. 115.
[116] I. m. 115. SE Pyr. hyp. II, 137. Adv. mat. VIII, 415/6.

ismétlődnek az Ókor logikai vitái is. Így például az implikáció philói fölfogása azonos napjaink materiális implikációjával, míg a diodórosinak megfelel Lewis szigorú implikációja.

Łukasiewicz ebben a cikkében a sztóikus logika alapkérdéseinek első részletes elemzését adta, de a sztóikus logika jellegét már régebben fölismerte, ahogy ezt egy 1930-ban megjelent cikkének megjegyzései bizonyítják.[117] Ezek a korai megjegyzések sem hangzottak el hiába, hiszen már H. Scholz logikatörténetében a sztóikusok dialektikáját ezek fényében átértékelve tárgyalta.[118]

Rámutatott arra, hogy Aristotelés nem az elemi logikát tárgyalja, ez utóbbit a sztóikusok dolgozták ki. Ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy logikatörténeti szempontból Aristotelés legfontosabb tanítványai Theophrastos (371—288) és Eudémos (320 körül) voltak. Ők gazdagították Aristotelés szillogisztikáját az úgynevezett hipotetikus következtetésekkel, és ezáltal lerakták a kijelentéslogika alapjait.[119]

Ha végigtekintjük a következő évek kutatását, akkor föltétlenül igazat kell adnunk K. Dürrnek, aki Łukasiewicz munkáját «korszakalkotónak» nevezte.[120]

Łukasiewicz tanulmányának hatása ugyan kevéssé érvényesül A. Virieux-Reymond munkáiban,[121] mivel ő elsősorban a korábbi francia kutatók eredményeire épített. Az eddigi kutatók közül ő hangsúlyozta a legerősebben, hogy a sztóikus fölfogás szerint az esetek túlnyomó többségében a *synémmenon* két tagja oksági kapcsolatban áll egymással, s ez lehetővé tette számukra természettudományi törvények fölismerését.[122] A szerző a sztóikus logikát a filozófus, és nem a logikus szemével vizsgálja — mint ahogy általában minden korábbi francia nyelvű szerző is ezt tette — így művében a sztóikus logika összehasonlítása a modern logikával nála pusztán Łukasiewicz cikkének óvatos rekapitulálásából áll.

Más szerzőknél Łukasiewicz megállapításai ahhoz az eredményhez vezettek, hogy immár a modern logikai kutatás eredményeiből kiindulva közeledtek a sztóikus tanokhoz, s a matematikai logika fogalmaival és módszereivel kutatták témájukat.

Ezzel a sztóikus dialektika kutatása föltétlenül nyert, ami a problémák föltárásának mélységét, a tárgyalás módjának pontosságát illeti, de vesztett is, mert a továbbiakban a filológusok hosszú ideig nem érezték magukat kompetensnek, érdeklődési körükből a sztóikus logika kiesett. Łukasiewicz ugyan rámutatott, hogy Arnim gyűjteménye logikai szempontból nem teljes, mégis

[117] *J. Łukasiewicz:* Philosophische Bemerkungen zu mehrwertigen Systemen des Aussagenkalküls. Comptes Rendus des séances de la Société des Sciences et des Lettres de Varsovie. 23 (1930). Cl. III. 77.

[118] *H. Scholz:* Geschichte der Logik. Berlin 1931. 1—35.

[119] I. m. 31—32.

[120] *K. Dürr:* Moderne historische Forschungen im Gebiet der antiken Logik. Studia Philosophica 13 (1952). 72—98, 97. lap.

[121] *A. Reymond:* La logique stoïcienne. Revue théologique et philosophique. 1929. 161—171. *A. Virieux-Reymond:* La logique stoïcienne. Actes du Xe congrès de philosophie. Amsterdam 1948. *Ugyanő:* Le synemménon stoicien et l'idée de loi scientifique. Congrès de l'Association française pour l'avancement des sciences. Genève 1948.

[122] *A. Virieux-Reymond:* La logique et l'épistémologie des Stoïciens. Imprimeries réunies de Chambéry 1949. A logikát elsősorban a 127—154. lapokon tárgyalja.

a logikusok, a dolog természetéből fakadóan az idevágó források ismeretét számottevően nem gyarapították, hiszen a föladat idegen volt tőlük.[123]

A mai logikusokat foglalkoztató egyik legfontosabb kérdés az implikáció értelmezése. Ennek jegyében érthető, hogy a Lukasiewicz cikke által inspirált kutatók elsősorban ennek a kérdésnek ókori megoldási kísérletei felé fordultak. E kutatókat elsősorban az jellemzi, hogy nem választották szét a megarai és a sztóikus iskolát, a kettőt — már csak történeti meggondolások alapján is —, egy egységként kezelték. (Zénón, a sztóikusok alapítója a megaraiak tanítványa volt.)

Ennek az irányzatnak első terméke M. Hurst rövid tanulmánya az implikációról,[124] amit aztán több, részben vele vitatkozó, részben rá építő tanulmány követett.

Fontos részkutatásokat végzett ezen a területen I. M. Bocheński, aki az implikációval egy különálló cikkben foglalkozott,[125] de nagy figyelmet szentelt a sztóikus logika egészének is két összefoglaló művében.[126]

Bocheński a konjunkció kutatásában is abból a föltételezésből indult ki, hogy a sztóikus és a megarai dialektikusok egy iskolát képeztek. Ezt egy olyan «családfával» próbálta igazolni, amelyik a mester-tanítványi kapcsolatokat ábrázolta.[127]

Véleménye szerint az implikációról szóló tanítást a megaraiak dolgozták ki elsőként, a sztóikusok ezeket az előmunkálatokat folytatták. Amikor a megaraiak kihaltak, akkor léptek föl — azonos nézetek képviseletében — a sztóikusok. Ez azonban még nem jelenti azt, hogy két különböző iskoláról kellene beszélni. Sokkal valószínűbb, hogy bizonyos különbségek ellenére (ilyen különbségek sokszor már a megaraiakon belül is megfigyelhetők) célszerű sztóikus-megarai iskoláról beszélni. A köztük kimutatható különbségek inkább kronológiai természetűek, mint elméletiek. Ennek a töretlen fejlődésnek a csúcspontját képezi Chrysippos.[128] A folytatólagosság leginkább az implikáció kutatásában figyelhető meg. Philó szerint az implikáció csak akkor hamis, ha az előtagja igaz és az utótagja hamis.[129] Ez a fölfogás megfelel a mai materiális implikációnak. Az ugyancsak megarai Diodóros szerint az implikáció igaz, ha *sohasem lehetséges*, hogy az előtagja igaz legyen, az utótag meg hamis. Ez a fölfogás hasonlít a mai ún. szigorú implikációhoz, bár annál valamivel szigorúbb. A philói fölfogás a formális logika nyelvén így írható le:

$$p \supset q$$

a diodórosi pedig így:

$$p \rightarrow q = {}_{Df}(t) \cdot p(t) \supset q(t)^{130}$$

[123] Ez a megállapítás természetesen csak nagy általánosságban igaz, s elszórt ellenpéldákra is lehet hivatkozni, mindenekelőtt *I. M. Bocheński* Theophrastos monográfiájára.

[124] *M. Hurst:* Implication in the Fourth Century B.C. Mind ns. 44 (1935). 484—495.

[125] *I. M. Bocheński:* De consequentiis Scholasticorum earumque origine. Angelicum 15 (1938). 1—18.

[126] *I. M. Bocheński:* Ancient Formal Logic. Amsterdam 1951. The Stoic-Megaric School. 77—99. *Ugyanő:* Formale Logik. Freiburg—München 1956. 121—153. Die Megarisch-Stoische Schule.

[127] AFL 78.

[128] AFL 79.

[129] AFL 89. SE Pyr. hyp. II, 110. Adv. mat. VIII, 113 és köv.

[130] AFL 90. SE Pyr. hyp. II, 110. Adv. mat. VIII, 115.

A következő fölfogás már sztóikus berkekben jött létre, és szorosan kapcsolódik a megarai Diodóros nézetéhez. Eszerint az implikáció akkor igaz, ha az utótag tagadása összeegyeztethetetlen az előtaggal, azaz

$$p \prec q \cdot =_{Df} \sim \Diamond (p \cdot \sim q)^{131}$$

ami megfelel a szigorú implikációnak.
A legutolsó, számunkra ismertté vált nézet szerint az implikáció akkor igaz, ha az utótag potenciálisan benne rejlik az elsőben.[132]

Ha figyelembe vesszük, hogy a sztóikusok általában véve az implikációt akkor tekintették igaznak, amikor philói értelemben az — mondja Bocheński — akkor láthatjuk, hogy a megraaiak eredményei beépültek a sztóikusok rendszerébe, tehát beszélhetünk sztóikus-megarai iskoláról.

Nem ilyen világos azonban Bocheński konkluziója — az érvelésében rejlő tévedésről most ne beszéljünk — ha más területeket is megvizsgálunk. Maga Bocheński sem tud megarai előzményekre hivatkozni a tagadás esetén.[133] Márpedig a sztóikusok a tagadás több formáját ismerték, mint ahogy ezt már Prantl ismertetésénél láthattuk.

Ugyancsak ismeretlenek a diszjunkció esetleges megarai előzményei. Bocheński kimutatja, hogy a sztóikusok nézetei a konjunkciót illetően sem voltak egységesek, még saját iskolájukon belül sem.

A *vagy* (ἤτοι) szócskával kapcsolt kijelentések két fajtáját különböztették meg. Az egyik a *διεζευγμένον*, a másik a *παραδιεζευγμένον*. Az első akkor volt helyes, ha volt egy hamis tagja, vagy legalább egy tagja igaz volt[134] vagy ha egy tagja igaz, a másik (a többi) hamis (hamisak) és az előbbivel összeegyeztethetetlenek.[135] A negyedik és az ötödik *anapodeiktos* alapján úgy tűnik, hogy a diszjunkció mátrixa 0110 volt, de más szövegek alapján arra is gondolhatunk, hogy abban az esetben is igaznak fogadták el a diszjunkciót, ha csak összeférhetetlenséget fejezett ki, azaz a mátrixa 0111 volt.[136] (Meg kell azonban jegyezni, hogy ezek a szövegek korántsem biztos, hogy a sztóikusokra vonatkoznak, ahogy ezt majd más munkámban bizonyítom.) A *παραδιεζευγμένον* mátrixa ezzel szemben biztosan 1110 volt, de valószínűleg ide tartozik az előző csoport is.

Bocheński kora logikai eredményeiből kiindulva arra a fölismerésre jutott, hogy a sztóikusok megpróbálták definiálni az igazságfüggvényeket egy szóval, s így téziseik közé tartozott az, amit ma

$$p \supset q \equiv \cdot \sim (p \sim q) \text{ illetve } p \vee q \cdot \equiv p \supset \sim q \cdot \sim q \supset p$$

formában jegyezhetünk le.

Ezen kívül még egy tézist ismertet Bocheński:

$$p \vee q \cdot = \cdot \sim p \equiv q$$

[131] AFL i. h. SE Pyr. hyp. II, 111.
[132] AFL i. h. SE Pyr. hyp. II, 112.
[133] AFL 88–89. DL VII, 69.
[134] AFL 90–91. DL VII, 72. SE Adv. mat. VIII, 282. A. Gellius: 5, 11, 148.
[135] SE Pyr. hyp. II, 191.
[136] AFL 91. Ammonios: An. pr. XI. *Bekker:* Anecdota II. 485.

de elismeri, hogy ez Galénosnak egy több szempontból homályos helyén fordul elő. Úgy tűnik, hogy Galénos itt nem sztóikus, vagy legalábbis nem pusztán sztóikus nézeteket ismertet (sőt említett munkámban majd bizonyítom, hogy *biztosan nem* sztóikus forrásokat ismertetett), ezért helyesebbnek látszik ezt a tézist a jelen összefüggésben — miként az előzőt is — figyelmen kívül hagyni. Ezt tették a sztóikus logika többi kutatói is.[137]

Az öt *anapodeiktos* és a *themák* ismertetése következik ez után. Az előzőket már megismertük Prantlnál, az utóbbiakat majd M. Fredenél fogjuk megvizsgálni.

M. Hurst már említett cikke és Diodóros implikációja volt B. Mates első sztóikus tárgyú cikkének témája.[138] Ezt a tanulmányát és a későbbieket beledolgozta a Prantl-féle összefoglalás után eltelt egy évszázad kutatásait lezáró, és eredményeit továbbfejlesztve összefoglaló munkájában.[139] A munka rövid idő alatt több kiadást ért meg. Az első, 1953-as kiadás olyan termékenyítő hatásúnak bizonyult, hogy nyomában számos tanulmány született, s a szerző ezeket is figyelembe véve készítette el műve második kiadását (E fontos munkák jegyzékét a szerző a második kiadás előszavában ismerteti.)

B. Mates könyve elején — Łukasiewicz nyomán járva — elénk tárja, hogy miben is áll a sztóikus logika kutatásának problémája. Ezt ő is az aristotelési és sztóikus logika eltérő jellegében, kettőjük történelem során kialakult viszonyában látja. Abban, hogy az aristotelési logika kizárólagos művelése sokáig nem tette lehetővé a következő kettős fölismerést: 1, az aristotelési osztály-logikával szemben a sztóikus kijelentéslogika volt. 2, A sztóikus logika következtetési sémák elmélete, míg az aristotelési logika az igaz mátrixok elmélete.

Łukasiewicz cikke alapvető gondolatainak ismertetése révén a szerző rámutat, hogy az ott fölsorolt tények föl nem ismerése következtében Prantl és Zeller, valamint más «standard» szerzők voltaképpen pontatlanul és kedvezőtlenül mutatták be a sztóikusokat.

Ezután következik a könyv négy alapvető tételének rövid összefoglalása: 1, A sztóikusok szemantikai elmélete nagyon hasonló a Frege—Carnap féle elmélethez. 2, A «ha . . ., akkor . . .» mondotakkal kapcsolatos vitákat az eddigi kutatás alaposan tanulmányozta, de a kutatók néhány dolgot félreértettek. Különösképp téves a *diodórosi implikációt* napjaink *szigorú implikációja* ókori elődjeként föltüntetni. 3, Már Łukasiewicz rámutatott a sztóikusok egy érdekes és fontos tételére: egy következtetés akkor és csak akkor helyes, ha a premisszák kapcsolata mint *antecedens* és a konklúzió mint *consequens* igaz implikációt alkotnak. Ez mégfelel ma a *kondicionalizálási principium*-nak és a *dedukciós theorémá*-nak. 4, A sztóikusok állítása szerint logikájuk teljes rendszert alkotott, azaz minden igaz bizonyítást vissza lehetett vezetni az öt *anapodeiktos*-ra. A redukció lehetséges útjait a négy meta-szabály thema) írta le, ezekből ismerünk kettőt, esetleg hármat.

Ezek után következik a tárgykör szempontjából fontos szerzők és források ismertetése. Ez a rész az eddigiektől abban tér el, hogy jobban hangsúlyoz-

[137] AFL 92. Cicero: De fato 8, 15.

[138] *B. Mates:* Diodorean Implication. The Philosophical Review 58 (1949). 234—242.

[139] *B. Mates:* The Stoic Logic.[2] Berkeley 1961.

za Galénos műveinek mint a sztóikus logika forrásának a fontosságát.[140] A szerző ebben elsősorban J. Stakelum munkájára támaszkodik.[141]

A sztóikusok szemantikájának tárgyalása során Mates csak kis mértékben épít azokra, akik a témával a múlt század óta foglalkoztak — így mindenek előtt Prantlra, Steinthalra,[142] és Zellerre,[143] — ugyanakkor elődeinél több ókori forrást von be vizsgálódásai körébe. Rámutat, hogy Philoponos, Ammonios és Themistios munkái alapján kimutatható bizonyos terminológiai bizonytalanság. Így például amit eddig *τὰ πράγματα* néven ismertünk meg, azt a *τὰ τυγχάνοντα* terminussal is illették, és így tovább. Ebből az következik, hogy Prantl voltaképpen félreértette a *τὰ πράγματα* jelentését. Szerinte az a valóság részét, a beszédben leképezett valóságdarabot jelenti (ez a *τὸ τυγχάνον*), holott igazában ez a beszéd tárgyát képezi, azaz a *lekton*-nal azonosítható.[144] Az idevágó legfontosabb szöveghelyek (Sextus Empiricus AM VIII, 11 és köv. Diogenés Laertios Vitae VII. 43, 57, 62. Seneca Ep. 89, 17. Ammonios: in De interpretatione 17/27. Simplikios: in Cat. 11/4. Philoponos: in An. pr. 243 és köv. lapon. Themistios: in An. pr. 92/3. Ammonios: in An. Pr. 68/4) vizsgálata alapján a sztóikusok szemantikai elméletét rekonstruálja, s e rekonstruált rendszert a következő táblázatban foglalja össze:[145]

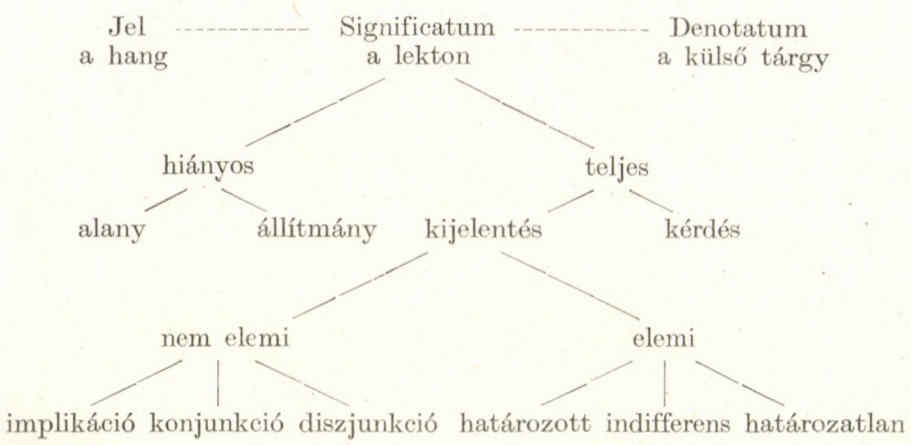

A táblázatba foglalt egyes fogalmak (*πτῶσις*, *κατηγόρημα* stb.) magyarázata során kitér a szerző a sztóikus kategóriák ismertetésére. Ezek a következők:

1, *τὸ ὑποκείμενον*
2, *τὸ ποιόν*
3, *τό πως ἔχον*
4, *τὸ πρὸς τί πως ἔχον*

[140] I. m. 1—10.
[141] *J. Stakelum:* Galen and the Logic of Propositions. Rome 1940.
[142] *H. Steinthal:* Geschichte der Sprachwissenschaft. Berlin 1890. 288 és következő lapokon.
[143] *E. Zeller:* Die Philosophie der Griechen, vol. 3, Teil 1. 88.
[144] *Mates:* 12.
[145] I. m. 16.

B. Mates ebben a kérdésben egyedül E. Zellerre hivatkozik, és a források elemzésének mellőzésével az iskolai bölcsesség formájában közli az eredményt: a kategóriák úgy vannak elrendezve, hogy mindegyik kategória magában foglalja az előzőt, és azt pontosabban determinálja. (A kép már a korábbi szakirodalomban sem ilyen egyszerű, hát még a forrásokban!)[146]

Az eddigi eszmefuttatásokhoz kapcsolódik egy rendkívül érdekes rész, amelyben a szerző a sztóikus szemantikát modern párhuzamos elméletekkel hasonlítja össze.[147] Ez ugyan az egykori források kiányáért nem kárpótol minket, de a sztóikus tanok jelentőségének jobb megértéséhez sokban hozzásegít.

Az eddig fölvázoltakból azonban csak az *axióma* tartozik a logika szorosabb értelemben vett területéhez. Mates három meghatározását is ismerteti. Gellius: *λεκτὸν αὐτοτελὲς ἀπόφαντον ὅσον ἐφ' αὑτῷ* Sextus: *λεκτὸν αὐτοτελὲς ἀπόφαντον ὅσον ἐφ' ἑαυτῷ* Diogenes: *πρᾶγμα αὐτοτελὲς ἀπόφαντον ὅσον ἐφ' ἑαυτῷ*.[148]

(A fölsorolt definíciók is támogatják Mates *pragma-lekton* azonosítását.) A meghatározás fordítása szerinte: Komplett, önmagában véve asszertórikus lekton.

Az axióma föltétlenül vagy igaz, vagy hamis. Ezt a sztóikusok Aristotelés és Epikuros ellenes éllel hangoztatták, akik viszont a jövőre vonatkozó kontingens kijelentéseket nem tekintették sem igaznak, sem hamisnak.[149] Állítólag ebben a tételben nyilvánult meg a legélesebben a Chrysippos által hevesen képviselt *tertium non datur* elve.

Az elemi axiómák három fajtájának (határozott: *Ez* az ember ül, határozatlan: *valaki* ül, és indifferens: *Sókratés* ül), valamint a tagadó mondatok ismertetése után a szerző nyomatékosan rámutat, hogy a sztóikusok nem dolgozták ki seholsem az egyetemesen állító axiómák elméletét, pedig ezek a peripatétikusoknál kiemelkedő szerepet játszottak.

Az axiómákat jellemző *igazságról* beszélve megállapíthatjuk, hogy a terminus nem volt egyértelmű.[150] Az igazság az axiómában vagy az axiómán jelenik meg, és elsősorban az axiómában meglevő ábrázolásra, megjelenítésre (*φαντασία*) alkalmazták. Ha azt a *φαντασία*-t táplálom magamban, hogy «nappal van» és valóban nappal van, akkor az ennek a *φαντασία*-nak megfelelő kijelentés (azaz axióma) igaz. Ha ez a *φαντασία* hamis, akkor a neki megfelelő kijelentés is hamis lesz. Ugyanakkor a *φαντασία* lehet egyszerre igaz is és hamis is. Orestés látomása Élektráról egyrészt igaz, mivel létező dolog keltette, de ugyanakkor hamis is, mert nem a valóságnak megfelelően állt össze. Elképzelhető olyan *φαντασία* is, amelyik sem nem igaz, sem nem hamis. Ilyenek a *γενικαὶ φαντασίαι*: az ember lehet görög vagy barbár, de mindkét kijelentés értelmét veszti, ha *általában* az emberről beszélünk. Az ugyanis sem nem görög, sem nem barbár.[151] Az igazság és a hamisság által jellemzett csoportok száma tehát négy.

A szükségszerűség és a lehetség tárgyalásában Mates nem szorítkozik a sztóikusokra, Diodórost és Philónt is bevonja vizsgálódásai körébe. E vizs-

[146] I. m. 18.

[147] I. m. 19—26.

[148] I. m. 27 és következő lapok. A. Gellius: 16, 8. SE Pyr. hyp. II, 104. DL VII, 65.

[149] A kérdésnek az újabb kutatás nagy figyelmet szentel, így *D. Frede:* Aristoteles und die Seeschlacht. Das Problem der Contingentia Futura in De interpretatione. Göttingen 1970.

[150] *Mates:* i. m. 33—41.

[151] SE Adv. mat. VII, 243 és köv. részek.

gálódások során tisztázza az időfaktort is figyelembe vevő diodórosi és az azt figyelmen kívül hagyó philói implikáció közti különbséget, majd rámutat, hogy Chrysippos tanítása kevésbé ismert számunkra, de úgy tűnik, hogy Philóéval megegyezik.[152] E vizsgálódások során Mates számos addig figyelembe nem vett forrást is tanulmányozott, így Boethiust. Az így kialakított képet igazolja Aristotelés kommentátorainak, elsősorban Simplikiosnak és aphrodisiasi Alexandrosnak szövegeivel.

Az összetett kijelentéseket vizsgálva Mates megállapítja, hogy a sztóikusok az általuk ismert összes igazságfüggvényt definiálták, és még azon túlmenően is néhány mondatkapcsolatot. Az igazságfüggvények közül elsőként az implikációt veszi közelebbről szemügyre. Ezen a téren Bocheńskihez hasonlóan jár el, mivel Philó és Diodóros tanait is földolgozza. Ezt az eljárást azonban maguk az ókori szövegek igazolják, ahogy ezt mindjárt láthatjuk.

Sztóikus nézetek szerint az implikáció (*συνημμένον*) két axióma összekapcsolása az *εἰ* szócska segítségével. A két axióma azonos is lehet (ha nappal van, akkor nappal van) és különböző is (ha nappal van, akkor világos van). A két tagot fordított sorrendben is elő lehet adni (világos van, ha nappal van), de mindenképp ez *εἰ* kezdetű mondatból folyik (*ἀκολουθεῖ*) a második tagmondat.[153]

A philói és diodórosi implikáció vizsgálata, a kétféle implikáció szerzője modalitásról vallott nézeteivel való összevetése után idézi Mates Sextus Empiricusnak azt a helyét, amelyik az implikáció kutatása során a legnagyobb érdeklődést váltotta ki. Ez a hely sorban ismerteti Philó, Diodóros fölfogását, és még két más, névvel nem fémjelzett nézetet.[154]

Mates szerint e négy változat közül a sztóikusok leginkább a philóit vallották. A diodórosi fölfogásban az igaz implikáció és a szükségszerűen igaz egybeesett. A harmadik változat kidolgozójának Chrysippost tartja, s ezt a változatot Diogenés Laertios a következőképp írja le: Igaz az az implikáció, amelyik utótagjának tagadása összeegyeztethetetlen az előtaggal, s hamis, ha az utótag tagadása összeegyeztethető vele.[155] A negyedik változatról Mates megállapítja, hogy az csak egy szűkebb sztóikus csoport véleményét tükrözheti, s ez tartalmazta egyszersmind azokat az implikációkat is, amelyek előtagja megegyezett az utótaggal. (pl.: Ha nappal van, akkor nappal van.)

A szerző itt összegzi korábbi vitacikkeinek eredményeit, és kimutatja, hogy M. Hurst és R. Chisholm[156] véleményével szemben nem a diodórosi, hanem a chrysipposi implikáció felel meg a mai *szigorú implikációnak*.

Az első három típus filozófiai interpretációja a következőképp lehetséges: a philói implikáció igaz adott világunkban, ha az előtag nem igaz akkor, amikor az utótag hamis. A diodórosi igaz adott világunkban, ha a tagok mindig igazak. Ezzel szemben a chrysipposi akkor igaz, ha logikailag igaz, tehát az összes lehetséges világban igaz.

Mates elsőként mutat rá, hogy valószínűleg hasonló viták folytak a diszjunkcióról, de ezeket a források hiányos, néha zavaros volta miatt nehéz pontosan rekonstruálni. Úgy tűnik, hogy nemcsak a diszjunkció és a szub-

[152] *Mates:* 40–41.
[153] I. m. 43 és köv. SE Adv. mat. VIII, 109 és köv.
[154] *Mates:* 47–48 és köv. és vö. a 130. jegyzetet.
[155] DL VII, 73.
[156] *R. Chisholm:* Sextus Empiricus and Modern Empiricism. Philosophy of Science 8 (1941). 371–384.

diszjunkció csoportját különböztették meg, hanem magán a diszjunkción belül is két típust állapítottak meg. Az egyik kritériuma az volt, hogy a diszjunkció egyik tagjának igaznak kellett lennie, a másik csoport kritériuma az volt — és ez emlékeztet az implikációról folytatott vitákra — hogy a tagok egymást kölcsönösen kizárják, egyikük igazsága a többi igazságával összeegyeztethetetlen legyen.[157]

A konjunkciót és a nem igazságfüggvénynek tekintett többi kapcsolatot a már ismert keretek közt tárgyalja a szerző.

Az összetett kijelentések vizsgálatát követi az «argumentumok» tárgyalása. Mates a hiányos forrásanyagból kimutatja, hogy hogyan igyekeztek definiálni a sztóikusok következtetési formáikat, s mennyiben volt terminológiájuk többértelmű. Így például a *logos* szó jelölte a mondatot is és a teljes következtetési formát is, bár ez utóbbi lémmákból és konklúzióból állt, de ugyanakkor a *lémma* szó jelölte a fölső premisszát ami már magában véve is egy összetett mondat, de jelölhette az alsó premisszát is, ami az említett fölső premissza egy részével azonos.[158] A megaraiak implikáció-tanának földerítése eredményeként Mates azt is fölismeri, hogy a sztóikusok szillogizmusaikat akkor tartották igaznak, ha a lémmák konjunkciójából és a konklúzióból összeállított implikáció *diodórosi* értelemben igaz.[159] Konkrét példán illusztrálva, a «ha nappal van, akkor világos van, márpedig nappal van, tehát világos van» következtetés akkor igaz, ha sohasem (egyetlen időpontban sem) képzelhető el, hogy a belőle létrehozott «ha nappal van és ha nappal van, akkor világos van, akkor világos van» ($p \cdot p \supset q \cdot \supset \cdot q$) implikáció előtagja: «Ha nappal van, és ha nappal van, akkor világos van» hamis legyen, és az ehhez kapcsolódó utótag «akkor világos van» ugyanakkor hamis legyen.

Míg Sextus szövege alapján így rekonstruálható az érvényes (*συνακτικός*, *περαντικός*) szillogizmus, addig Diogenés az érvényesség más kritériumával ismertet meg. Szerinte a következtetés akkor helyes, ha a lémmák konjunkciója és a konklúzió olyan implikációt alkot, amelyben az utótag (= a konklúzió) tagadása összeegyeztethetetlen az előtaggal (= a lémmák konjunkciójával).[160]

A következtetés akkor helyes, ha igaz lémmákból kiindulva helyes sémát követ.

A következtetések egyik fajtája a demonstratív következtetés. A demonstratív (*ἀποδεικτικός*) szillogizmus kritériuma az, hogy ismert és igaz premisszákból világítsa meg a *nem evidens* konklúziót.[161]

A sztóikusok a már megismert öt alapvető következtetési formát *ἀναπόδεικτοι*-nak nevezték. Ebben az esetben a szó nem áll azonos jelentésben az előzőével, de a források alapján ennél többet és pontosabbat mondani nem tudunk.

Diogenés szerint egy argumentum akkor volt *szillogisztikus*, ha az vagy az öt anapodeiktos egyike, vagy azok egyikére a metaszabályok segítségével visszavezethető.[162]

[157] *Mates:* 51—54.
[158] I. m. 58—59.
[159] I. m. 60. SE Adv. mat. VIII, 415—416.
[160] *Mates:* 60. DL VII, 73 és 77.
[161] *Mates:* 62. DL VII, 45.
[162] *Mates:* 64. DL VII, 78—79.

B. Mates ez után tárgyalja az öt kanonizált következtetési módot: E tárgyalás során két dolog érdemel figyelmet. Az egyik az általa összeállított, táblázat, amelyik összefoglalja mindazokat az auctor-helyeket, amelyek az öt (ill. Cicerónál és Martianus Capellánál hét) sémát ismertetik.[163]

A másik figyelmet ébresztő dolog ebben a részben az, hogy Łukasiewicz szellemében bírálja a korábbi munkákat. Prantl szerint ugyanis az implikáció így hangzik: Ha az első van, akkor a második is van» stb. Itt a *Van* szóban a peripatétikus szellem kísért, és ez idegen a sztóikus fölfogástól. Helyes megfogalmazása így hangzik: Ha az első, akkor a második. Ehhez hasonlóan hívja föl a szerző ebben a részben a korábbi földolgozások tévedéseire és téves fordításaira.[164]

Az érvényes szillogizmus meghatározásával függ össze a sztóikusoknál az ún. kondicionalizálási elv.[165] Ennek lényege az, hogy ha a konklúzió érvényesen levezethető a premisszákból ($\alpha_1\ \alpha_2 \ldots \alpha_n$), akkor a belőlük alakított implikáció ($.\alpha_1\ \alpha_2 \ldots \alpha_n . \supset \beta$) föltétlenül igaz. E tétel kapcsán azonban Mates négy megszorítást ismertet. 1, A sztóikusok az elvet nem implikáció, hanem ekvivalencia formájában fogalmazták meg. 2, Ezt az elvet Sextus mindig az érvényes következtetés kritériumáról beszélve említi. 3, Az *igaz* fogalom alatt a diodórosi fölfogást kell érteni. 1, Példával nem bizonyítható, hogy a sztóikusok ezt az elvet következtetési-szabályként fölhasználták volna.[166]

B. Mates könyve fontos állomása a sztóikus logika kutatásának. A mű egyrészt összegzi a témakörben Prantl óta végzett filológiai kutatásokat, másrészt összegzi mindazokat az eredményeket, amelyeket a modern logika eszközeivel dolgozó kutatók elértek. Ugyanakkor a könyv jóval több, mint a korábbi kutatások összefoglalása. A szerző minden kérdésben még megoldandó, tisztázandó problémát lát, amelyek földerítésén maga is fáradozik. A könyvnek ez a kettős arculata, ti. egy kutatási korszakot lezáró, de ugyan akkor lényeges új eredményeket fölmutató és utat mutató volta avatja ezt a művet nélkülözhetetlen olvasmánnyá.

A könyvet a kritika is nagy elismeréssel fogadta, bár a recenzensek hiányosságaira is rámutattak, nevezetesen a themák tárgyalását illetően, mivel ezeket nem sikerült rekonstruálni. Ez azonban jobbára a források hiányos voltára vezethető vissza.[167] Ugyanakkor az általános elismerés mellett P. T. Geach rámutatott a mű másik két kifogásolható vonására is. Az egyik abban fogható meg, hogy Mates a modern logika módszereit és szempontjait alapul véve bizonyos tételeket anakronisztikusan fogalmaz meg, a sztóikus álláspontot úgy adja elő, ahogy azt nem tárgyalták, de nem is tárgyalhatták az Ókorban. A második kifogás az, hogy a szerző, a modern kijelentéslogika művelője, a sztóikus kijelentéslogikát a kelleténél nagyobb ünneplésben részesíti, és elfeledkezik annak hiányosságairól, így például a kvantifikált ítéletek teljes figyelmen kívül hagyásáról, holott ez az elérhető eredményeknek már eleve bizonyos határokat szabott. Ugyanakkor Aristotelés eléggé méltánytalan elbírálásban részesült.[168]

[163] *Mates:* 68.
[164] I. m. 70—71.
[165] I. m. 74—77.
[166] *B. Mates:* Stoic Logic and the Text of Sextus Empiricus. AJPh 70 (1949). 290—298.
[167] *W. Kneale* recenziója a Minde 63 (1954). 553—554.
[168] *P. T. Geach* recenziója a Phil. Rev. 64 (1955). 143—145. Vö. Mates 2, 32, és az utolsó fejezet.

Ezek a kritikai megjegyzések a könyv első kiadására vonatkoztak, de a második kiadás szemléletét mégsem befolyásolták. Éppen ezért érdemes rámutatni, hogy a sztóikusok irányában megnyilvánuló, egyre inkább iskolai bölcsességgé váló ünneplés, és Aristotelés ezzel párhuzamos kárhoztatása eltávolodott a Łukasiewiczet és Matest jellemző élő, problémalátó kutatástól, és az elért eredmények egyre merevebb ismételgetésévé vált.

Ez áll mindenek előtt W. és M. Kneal logikatörténete idevágó fejezetére.[169] Az összefoglaló több apró, eredeti észrevételt is tartalmaz, általában azonban követi az eddig kialakult vonalat. Ennek legszembeötlőbb megnyilvánulása az, hogy a szerző a megaraiakat és a sztóikusokat együtt tárgyalja.

Az összefoglalás nagy teret szentel az implikációról folytatott ókori viták ismertetésének és értékelésének. Ennek során a megaraiak nagyobb teret kapnak, mint a sztóikus Chrysippos.[170] M. Kneal a kérdés irányában tanúsított megkülönböztetését mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy saját új megállapításait elsősorban ebben a részben találhatjuk. Így ő is ismerteti Sextus Pyrrhoneae Hypothyposeis II 110—112 alapján az implikációról kialakított ókori nézeteket. Ennek magyarázata során azonban azt állítja, hogy a negyedik változatot nem a harmadik, chrysipposi implikáció alesetéként kell értékelni, hanem peripatétikus tant vél benne föfedezni. Ezt a *δυνάμει* szó előfordulására, valamint a «ha p, akkor p» formula — egyébként peripatétikus részről is történt[171] elutasítására alapozza.

A Łukasiewicz—Bocheński—Kneal műveivel fémjelzett irányzatról összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy új alapokra helyezte a sztóikus logika kutatását. Nekik sikerült a matematikai logika ismeretében elsőként helyesen értelmezni az ókori forrásokat, ők mutattak rá elsőként helyesen a sztóikus logika lényegére, és mint logikusok számos olyan tételt (pl. a kondicionalizálás) fölismertek, amely a filológusok figyelmét elkerülte. Ugyanakkor filológiai érdemeik sem hagyhatók figyelmen kívül, hiszen bevontak a kutatásba számos addig figyelmen kívül hagyott, mégis lényeges forrást. A megarai-sztóikus iskola folyamatosságát, mondhatnánk egységét hangsúlyozták. Figyelmüket elsősorban az implikációra, annak értelmezésére, valamint az implikációhoz kapcsolódó egyéb problémák (idő, modalitás, stb.) vizsgálatára összpontosították. Mereven szembeállították a sztóikus kijelentéslogikát az aristotelési terminuslogikával, az előzőt alaposan föl, az utóbbit alaposan lebecsülve.

Ezekkel a szélsőséges nézetekkel szemben mérsékletre intett J. Mau.[172] Emlékeztetett arra, hogy az Aristoteléstől tervezett, de meg nem valósított föladatot — az ún. hipotetikus szillogizmusok elméletének kidolgozását — a peripatétikus Theophrastos és Eudémos kezdete meg, s az ő szillogizmusaik voltaképpen tartalmazzák Chrysippos *anapodeiktos*-ait. A sztóikus logikának ez az eredménye végső soron két gyökérre vezethető vissza.

1, A megaraiak dialektikájára, 2, A Theophrastos által továbbgondolt Aristotelésre.[173] Megállapítja, hogy az i. e. I. század első felében, de még a második felének kezdetén sem lehet beszélni az aristotelési és sztóikus logika

[169] *W. Y M. Kneale:* The Development of Logic. Oxford 1962.
[170] I. m. 128—138.
[171] Alexandros: in An. pr. 20.
[172] *J. Mau:* Stoische Logik. Ihre Stellung gegenüber der Aristotelischen Syllogistik und dem modernen Aussagenkalkül. Hermes 85 (1967). 147—158.
[173] I. m. 151.

ellentétéről.[174] Különböző példákra hivatkozva kimutatja, hogy az implikáció eltérő kontextusokban olvasható definíciója korántsem speciális sztóikus definíció. Az olyan alapföltétel, mint például az implikáció mindkét tagjának kizárólag együtt történő előfordulása úgyszintén több iskola által, így pl. az epikureisták által is támasztott föltétel volt.[175] Saját — egyébként egyedülállóan alapos és körültekintő — Galénos-kutatására támaszkodva kijelenti, hogy Galénos a sztóikus logikát, mint olyat, nem állítja szembe a peripatétikussal. Számára egy logikai rendszer van, erre építettek mindannyian — egymás után.[176]

E mértéktartó, szövegekkel jól megalapozott tanulmány után tíz évvel jelent meg egy másik, rövid összefoglaló a sztóikus logikáról, mégpedig egy logikus, Cz. Lejewski tollából.[177] Ő ugyan a sztóikusokat és a megaraiakat — engedve a kronológiai meggondolásoknak — egymás után tárgyalja, mégis egy egységként kezeli. A sztóikus logikával kapcsolatban röviden összefoglalja mindazt, amit már eddig megismerhettünk, majd a kétféle logika viszonyáról — J. Mautól eltérően — azt írja, hogy az iskolák közti ellenségeskedések és féltékenykedések (?) következtében közös logikai kutatások nem folysak, a peripatétikusok a terminuslogikára korlátozták tevékenységüket, a sztóikusok pedig a kijelentéslogikára. Az eklektikus irányzat létrejötte után dolgozták volna össze ezt a kétféle logikát egy egységes szillabussá, s ezek után mondhatta a szidóni Boethus, a peripatétikus iskola tagja, hogy a hipotetikus szillogizmusok előbbre valók a kategórikusoknál.[178]

3. A MATEMATIKAI LOGIKA MINT FILOLÓGIAI MÓDSZER

1965-ben jelent meg M. Mignucci sok tekintetben érdekes összefoglalása a sztóikus logikáról.[179] Egyik legtanulságosabb fejezete az első, amelynek az a célja, hogy rövid kutatástörténetet adjon. Prantl és Zeller elutasító fölfogásának lényegét két pontban foglalja össze: 1, A sztóikus logika formalista, és azt is túlzásba viszi. 2, Lényegében véve csak terminológiai újítást jelent Aristoteleshez képest, semmi mást.[180]

Ezután következik a francia iskola tételeinek részletesebb tárgyalása. Brochard munkásságának lényegét a szerző abban látja, hogy rámutatott a sztótikus logika nominalista voltára. Ebben nyilvánul meg ugyanis leginkább, az aristotelésitől elütő jellege. Ez főképp a definíciót illető nézeteikben nyilvánul meg. Aristotelés definíciója a lényegre (essentia) irányul, ezzel szemben a sztóikusok az egyes létezők sajátos jellemvonásainak a fölsorolásában látták a meghatározást. Így a sztóikusok egyrészről nem a különböző osztályok kapcsolatait tárgyalják, másrészről individuumokra koncentrálnak, ennek következtében a definíciókat tartalmazó propozicióik mentesek mindenféle

[174] I. h.
[175] I. m. 155—156.
[176] I. m. 155.
[177] The Encyclopedia of Philosophy. Ed. *P. Edwards*. The MacMillan Company. London—New York 1967. IV. 518 és köv. lapok.
[178] I. m. 520.
[179] *M. Mignucci:* Il significato della logica stoica. Bologna 1965.
[180] I. m. 17—19.

kvantifikációtól. Ezzel Brochard rámutatott — Prantl és Zeller értékelésével ellentétben — az aristotelési és sztóikus logika alapvető különbségére.[181]

Ebben az irányban dolgozott tovább. O. Hamelin is. Ő azt emelte ki, hogy a sztóikus következtetések nem a *genus* és a *species* sajátos viszonyán alapulnak, hanem a tényállások egymásutánján, s ez az implikáció analitikus értelmezését vonja maga után. Ugyanakkor az implikáció elő- és utótagjának egymásutánja szükségszerű, mégpedig racionálisan, vagy a fizikai okságnál fogva.[182]

Ezek után következik Łukasiewicz és követőinek munkássága, meglehetősen tömör összefoglalásban. Ehhez kapcsolódik a könyv talán legeredetibb, legérdekesebb fejezete. Ennek célja értékelni a Lukasiewicz féle interpretációt.

Mignucci szerint Łukasiewicz munkájának lényege három pontban foglalható össze. 1, Elsőként hívta föl a figyelmet arra hogy Aristotelés az osztályok logikáját, a sztóikusok a kijelentések logikáját kutatták. 2, A cikk fényesen megcáfolta Prantl és Zeller, valamint követőik elmarasztaló értékítéletét. 3, Aristotelés rendszere logikai törvényeken, a sztóikusoké következtetési szabályokon nyugszik.[183]

Ezt követi néhány görög szöveg elemzése. E szövegek közül legfontosabb aphrodisiasi Alexandrosnak az a helye, ahol az ún. *ἀμεθόδως περαίνοντες* szillogizmusokat tárgyalja.[184] Ezek ugyanis azt mutatják, hogy az aristotelési logikát sem lehet egyértelműen osztályok logikájának nevezni. (Erre egyéb ként Mignucci szerint közvetlen és közvetett bizonyítékok szolgálnak, az említett hely az utóbbi csoportba tartozik.) Aphrodisiasi Alexandros két, kijelentésekből álló következtetést ismertet.

1, Dión mondja, hogy nappal van
Dión igazat mond
Tehát nappal van.

2, Dión mondja, hogy nappal van
Nappal van
Dión tehát igazat mond.

Ezekhez a sztóikus szillogizmusokhoz Alexandros szerint egy implicite ott levő általános tételt kell explicite is hozzátenni: *Ha az van, amit valaki mond, akkor igazat mond*, illetve *Ha igazat mond valaki, akkor az van, amit mond.*

Ilymódon kapunk két aristotelési formában megfogalmazott szillogizmust:

1, Minden úgy van, ahogy valaki azt igazat mondva állítja
Dión igazat mondva állítja, hogy nappal van
Tehát nappal van, ahogy ezt Dión állítja.

2, Aki azt mondja, ami van, az igazat mond
Dión ,nappal lévén, azt mondja, hogy nappal van
Dión tehát igazat mond.

[181] I. m. 19—23.
[182] I. m. 23—25.
[183] I. m. 40—41.
[184] Alexandros: in An. pr. 345/13—346/1.

Mignucci elemzése szerint itt azt láthatjuk, hogy Alexandros szerint a

minden m a	$q \supset r$
minden b m	$p \supset q$
minden b a	$p \supset r$

szillogizmusok között a különbség irreleváns. A két következtetés, mind sztóikus, mind aristotelési formájában, távol áll attól, hogy terminusok közötti kapcsolatot állapítson meg. A konklúzió sokkal inkább a kijelentések kapcsolatán nyugszik. Ez viszont azt jelenti, hogy az aristotelési rendszert nem lehet egyszerűen az osztályok logikájára korlátozni, s szembe állítani azt a kijelentések sztóikusok által művelt logikájával.[185]

Közvetlen bizonyítéknak számítanak Aristotelés szavai, amelyek szerint az apodiktikus szillogizmus abban különbözik a dialektikustól, hogy egy állítás és annak tagadása révén létrejövő ellentétpárnak csak az egyik felét adja elő az apodiktikus, míg az utóbbi egy ellentmondás-párra vonatkozó kérdésekből áll.[186]

Ugyancsak közvetlen bizonyítéknak számít az, hogy Aristotelés szerint minden szillogizmust vissza lehet vezetni az első figura modusaira, azon belül a *Barbara* vagy a *Celarent* formájára. Ez a kettő ugyanis alaptípusa azoknak a következtetésformáknak, amelyeknek az alapját a három terminus, azaz az általuk képviselt osztályok alkotják. Emellett azonban Aristotelés is elismer olyan szillogizmusokat, amelyek visszavezetését nem kell megkísérelni. Ezek formája Bocheński elemzése szerint $p \supset q \cdot p \cdot q \cdot$, tehát világosan kijelentésekből épülnek föl.[187]

Ezekkel a fejtegetésekkel szemben azt hozhatjuk fel, hogy Aristotelés ilyen menetű bizonyítást elismert, de kétséges, hogy azt szillogizmusnak értelmezte volna.

Ugyanakkor úgy tűnik, hogy a sztóikusok véleménye szerint saját szillogizmusaik alkalmasak voltak az osztályok közötti kapcsolatok megteremtésére is. Erre példa a Ps. Ammonios szövegében található szillogizmus: *Ha ember, akkor élőlény.* Az első, tehát a második. Ugyanez propozicionális formában megfogalmazva közelebb áll a sztóikus szillogizmusokhoz: Ha a közeledő dolog ember, akkor az egyszersmind élőlény is. Márpedig ember, tehát élőlény.[188] Mignucci utal B. Mates szavaira, aki szerint itt valószínűleg olyan peripatétikus törekvéssel állunk szemben, amelynek célja asszimilálni a sztóikus szillogisztika eredményeit. (B. Mates: Stoic Logic, 2, n4?, p 70, n 53) Szerinte azonban *petitio principii* a forrásokat eleve két csoportra osztani azon az alapon, hogy milyen téziseket adnak elő, s ezután e téziseket az adott csoport jellegzetes nézeteinek kikiáltani.[189]

A szerző ezzel kapcsolatban utal Sextus Empiricus egy helyére, ahol a következő szillogizmusokat adja elő:

Ha nappal van, fény van. Nappal van, tehát fény van.[190] Emlékeztet arra, hogy Prantl rekonstrukcióját — «Ha az első van, akkor a második is

[185] *Mignucci:* 42—44.
[186] Aristotelés: Analytika protera I. 24 22—30.
[187] *Mignucci:* 47—54.
[188] I. m. 55 és következő lapok. Ammonios: in An. pr. 68/24—25.
[189] I. m. 56—57.
[190] SE Adv. mat. VIII. 303—304. *Mignucci:* i. m. 57 és köv. lapok.

van . . .» — Łukasiewicz és Mates azért vetették el, mert a megfogalmazás nem felel meg a kijelentéslogikának. Márpedig Sextus szövegében világosan ott áll az ἔστιν a *van*.[191]

Ezzel az eszmefuttatással kapcsolatban emlékeztetni kell G. Nuchelmans vizsgálataira, aki ugyancsak megvédte Prantl az előzőekkel szemben, és rámutatott, hogy a *van* jelentése többféle lehet, és érthetjük olymódon is, ahogy az összhangban áll a kijelentéslogikával.[192] Ezekben a szövegekben a *van* a *verbum finitum* szerepét játssza, és nem a skolasztikusok copulájáét.

A továbbiakban a szerző — miután ilymódon ismertette a kutatás állását, ahhoz fűződő kritikáját — előadja hipotézis formájában a saját véleményét. Ennek lényege abban foglalható össze, hogy a sztóikus logika, szemben a peripatétikussal, a következtetések tudományának pszichologisztikus, ametafizikus megközelítése. Nem az eszmei létrend reális viszonyainak rekonstruálása révén akar eljutni új ismeretekhez, hanem olyan formális következményrendszert akar fölállítani, amelynek szem előtt tartása garantálja a következtetések helyességét.

A szerző ezt a tételt három kérdéskör tüzetes megvizsgálása révén próbálja bizonyítani.

Az első a logika sztóikus koncepciójának vizsgálata (ide tartozik a φαντασία, τύπος, λεκτόν, stb. fogalmak jelentésének tisztázása), a második a propozíciókkal, azaz a kijelentésekkel kapcsolatos kérdések (ezek definíciója, a velük kapcsolatos viták) ismertetése, s végül a sztóikus szillogisztika elméletének előadása.

A logika koncepcióját vizsgálva Mignucci számos apróbb, érdekes megfigyelést tesz, a propozíció definíciójáról írtakat később M. Frede értékelte, a következtetésekkel kapcsolatos fejezet az elődök munkáját nem haladta meg.

A kutatásokban fontos állomást jelentett az a találkozó, amelyet 1969. május 1-én tartottak St. Louisban, az USA-béli Missouri államban, s amelynek anyagát az Archiv für Geschichte der Philosophie teljes egészében közölte. A találkozón három előadás hangzott el, s mindhárom előadás egyugyanazon központi gondolat körül mozgott: hogyan kell értelmezni azt a tételt, amelyik azt állítja, hogy a «ha valaki . . ., akkor . . .» formájú implikáció megfelel az aristotelési logika «Mindenki, aki . . ., az . . .» kijelentéseinek. Már G. Watson is rámutatott arra, hogy Sextus Empiricus egyik helye erre enged következtetni, de a kérdést nem vizsgálta meg alaposan.[193]

W. H. Hay előadása az első a sorban.[194] Ő Ciceróra és Sextusta való hivatkozással (De fato 12 = SVF II. 954, Sextus E. AM XIII. 297) úgy látja, hogy a sztóikusok következtetéseikben fölhasználták az egyedi és általános kapcsolatát. (Ezt nevezi Hay *Instantiation*-nak.) Ez azt jelenti, a következő forma szerint következtethetünk:

Ha valami p, akkor az q. Ez p. Tehát ez q.[195]

Ezekután Hay kijelenti, jó alapunk van azt állítani, hogy a sztóikusok bármilyen aristotelési szillogizmust át tudtak alakítani implikációs előtagú

[191] *Łukasiewicz:* Zur Geschichte, 113—114. *Mates:* SL 53, 70.
[192] *G. Nuchelmans:* The Bearers of the Truth.
[193] *G. Watson:* Stoic Theory of Knowledge. Belfast 1966. 52. SE Adv. mat. XI, 8. = SVF II, 224.
[194] *W. H. Hay:* Stoic Use of Logic. AGPh 51 (1969). 145—157.
[195] I. m. 149—151.

sztóikus következtetéssé, csak az implikációnak határozatlannak (ha valaki . . .) kellett lennie.[196]

Ch. H. Kahn előadása[197] elején arra hívta fel a figyelmet, hogy a sztóikus logika kiemelkedő kutatói — Łukasiewicz, Patzig, Mates, Kneal — kiváló eredményeket értek el kutatásaik révén, de miután tárgyukat a huszadik század logikájának terminusaival adták elő, bizonyos esetekben inkább elhomályosították az ókori tanok lényegét, semmint megvilágították. Annak következtében, hogy a sztóikusok logikáját kijelentéskalkulusnak tekintették, nem ismerték föl a *σημεῖον* és *σημαίνοντα* különbségét (vö. Mates 13—15), vagy felismerték, de jelentősége elkerülte figyelmüket (Kneal, 142). Pedig már Brochard is rámutatott ezeknek a sztóikus rendszeren belüli fontosságára.[198] Hay állításának vizsgálata következik ez után. Mindenek előtt rámutat, hogy a generalizált implikáció (ha valaki . . ., akkor . . .) és az egyetemesen állító ítélet egymáshoz való viszonyát ismerhették a sztóikusok, esetleg már maga Chrysippos is, de e kérdés elbírálásához túl kevés a szöveg. Ami pedig Hay (föntebb idézett) megállapítását illeti — miszerint ezt bizonyítaná a sztóikusok azon állítása is, hogy bármely aristotelési szillogizmust meg lehet sztóikus módra is fogalmazni — semmi esetre sem tekinthetjük hivatalos sztóikus állásfoglalásnak, legföljebb spekulatív lehetőséget jelent.

Hay azonban ezen az állításon kívül más bizonyítékot is felhoz. Így például hivatkozik arra, hogy a «ha Platón él, akkor Platón lélekzik» implikációt azért tekinthetjük igaznak, mert a «Ha valaki él, akkor lélekzik (mindenki, aki él, lélekzik) egyetemes állító tételből következik. A «ha valaki . . .» típusú sztóikus megfogalmazás oka abban keresendő, hogy az univerzális fogalmak létét nem ismerték el, s ezeket fogalmazásukkal is ki akarták kerülni.

Mindezekkel szemben Kahn arra figyelmeztet, hogy egy súlyos dilemmával állunk szemben. Ennek értelmében

1, Ha csak az implikáció lehetőségét ismerték föl, akkor a sztóikusok logikája episztiémkusan steril.

2, Ha valóban fölismerték a generalizált implikáció lehetőségét és annak jelentőségét, akkor logikájuk hiányos. Ezek következtetéselméletét ugyanis nem dolgozták ki és nem adták hozzá az *anapodeiktos*-okhoz.

A harmadik tanulmány J. Muellertől származik.[199] Ő első szavaival J. Mau föntebb idézett cikkével szemben foglal állást: a sztóikusok és peripatétikusok igenis vitatkoztak logikai rendszerük relatív értékéről — ez egyébként is egyetemesen elismert igazság. E tanulmány célja éppen az, hogy megismertesse az olvasót egy olyan konkrét kérdéssel, amelyik több mással e vita tárgyát képezte.

A peripatétikusok szerint mindent meg lehet fogalmazni kategórikus szillogizmusok formájában. A sztóikusok szerint mindent, még a deduktív argumentumokat is, meg lehet fogalmazni kijelentések formájában.

A különböző kommentátoroknál, elsősorban Galénosnál találtunk ilyen, eredetileg sztóikus következtetéseket:

[196] I. m. 152.
[197] *Ch. H. Kahn:* Stoic Logic and Stoic LOGOS. AGPh 51 (1969). 158—172.
[198] I. m. 158—161.
[199] *J. Mueller:* Stoic and Peripatetic Logic. AGPh 51 (1969). 173—187.

Minden időben, amikor nappal van, világos van
Ebben az időben nappal van
Tehát ebben az időben világos van.[200]

Vagy :

Mindazok a dolgok, amelyek egy harmadikkal egyenlőek, egymással is egyenlőek.
A és C egyenlő egy harmadikkal, B-vel
A és C tehát egyenlő egymással.[201]

Vagy :

Minden, ami nagyobb egy valami másnál nagyobbnál, az nagyobb a másiknál is.
A nagyobb B-nél, az pedig C-nél
A tehát nagyobb C-nél.[202]

Ezeket a szillogizmusokat már tárgyalta M. Mignucci is, ezek az ún. *ἀμεθόδως περαίνοντες*. Mueller összefoglaló szavai szerint a régiek között tehát általános volt a meggyőződés, hogy ezek az ún. nem szisztematikusan konkluzív argumentumok egy odaértett, de explicite meg nem fogalmazott általános premissza erejénél fogva alkalmasak a következtetésre. Alexandros ezek meglétét postulálja, Galénos pedig a «nagyobb» szót tartalmazó (és az ahhoz tartozó) következtetésekét külön csoportként kezeli (relációs szillogizmusok), bár a peripatétikusok ezeket is kategórikusoknak tekintik. Mindenesetre Alexandros szavai följogosítanak bennünket arra, hogy a sztóikusoknak tulajdonítsuk a nem szisztematikusan konklúzív argumentumok szillogizmussá alakítását egy premissza hozzáadása révén.[203]

Mueller szerint a peripatétikusok azt állították, hogy minden tudományos bizonyíték kategórikus szillogizmusokból áll, és a sztóikus következtetési sémák olyan argumentumok, amelyeknek nincs helyük a tudományban. Ezzel szemben a sztóikusok azt állították, hogy a peripatétikusok első nézete hamis, mert pl. a matematikában vannak olyan elemi argumentumok, amelyek nem szillogizmusok. Továbbá azt is kimutatták, hogy minden konklúzív argumentum, beleértve a kategórikus szillogizmusokat is, kifejezhető kijelentésekkel, és az azokból összeállított argumentumokkal. Ez ugyan a sztóikusok szempontjából az összehasonlítást pozitívvá teszi, de ugyanakkor fölróható nekik metodológiai elmaradottságuk. A generalizált implikáció ugyanis involválja a régi logika terminusait.[204]

Hay előbb ismertetett tanulmányával kapcsolatban megjegyzi, hogy a nem szisztematikusan konklúzív argumentumok — Ha valami A, akkor az B. Ha *a* A, akkor *a* B — a sztóikus tanítás részeként nem igazolhatók kellőképp, és az ilyen típusú következtetések hozzáadása az öt *anapodeiktoshoz* alapjaiban véve változtatná meg véleményünkét a sztóikus logikáról. További pozitív bizonyítékok nélkül. Hay véleménye elfogadhatatlan. Nem lehet támogatni Haynak azt a Kneale nyomán kialakult álláspontját sem, hogy a «ha valami A, akkor az a B» «Minden A est B» kijelentéslogikai átfogamazása

[200] I. m. 177.
[201] I. m. 177. Alexandros: in An. pr. 344, 345, in Top. 14/23—27.
[202] I. h.
[203] I. m. 177—179.
[204] I. m. 184—185.

lenne. Ez nem igazi implikáció, mert az «az» nem minden megkötés nélkül utal vissza a «valami»-re, hanem a kvantifikációs elmélet által meghatározott módon.[205]

M. Frede volt az, aki az ebben az összefoglalásban megemlített és meg nem említett kutatók eredményeit összefoglalta.[206] Műve elején definiálja a *sztóikus logika* kifejezést. Történetileg ez Chrysippos logikáját jelenti, a többiről ugyanis a hiányos forrásanyag miatt nem alkothatunk képet. Tartalmilag a kijelentések és a következtetések elméletét öleli föl, az egyéb kérdések inkább a nyelvtudomány, filozófia, stb. hatáskörébe tartoznak.

Így az első igazán logikai kérdés az *axióma* fogalmának meghatározása. A közismert meghatározás — *λεκτὸν αὐτοτελὲς ἀποφαντὸν ὅσον ἐφ' αὑτῷ* — számos nehézséget rejteget, s ezért az eddigi kutatók különböző módokon fordították. Az ezzel kapcsolatos nehézségeket már M. Hossenfelder ismertette. Ő volt az első, aki a kérdés kutatásának történetét szisztematikusan földolgozta.[207] Ő mutatta ki, hogy az *ἀποφαντόν* szót tévesen értelmezték, amikor «tagadható» értelemben fordították. Értelme hasonló a *καταφαντόν*-éhoz, fordítása «kijelenthető».

Ezekre a vizsgálatokra épít Frede is, és mindjárt ennek a fejezetnek az alapján megismerhetjük kutatói erényeit. A kérdést ugyanis a szélesebb összefüggésekbe ágyazva vizsgálja. Széleskörű filológiai vizsgálatok, a definíció fölépítésének tanulmányozása, a megfogalmazásbeli differenciák földerítése eredményeként rámutat, hogy a chrysipposi válsozat — *ἀξίωμά ἐστιν τὸ ἀποφαντὸν ἢ καταφαντόν ὅσον ἐφ' ἑαυτῷ* — hibás hagyományozás eredménye. A definíció *ἀποφαντόν* és *καταφαντόν* szavai funkció nélküli redundanciát képeznek. Felhívja a figyelmet arra is, hogy a *ὅσον ἐφ' ἑαυτῷ* fordulatot eddig mindenki rosszul értelmezte, és a hibás értelmezés leginkább épp Hossenfelder «für sich allein» fordításában fogható meg. A sztóikus elmélet részletes elemzésének során arra az eredményre jut, hogy a helyes fordítás «soweit es an ihm liegt» (amennyiben rajta múlik). A meghatározás tehát: Az axióma (kijelentés) tökéletes lekton, ami, amennyire tőle függ, kijelenthető.[208]

Az «amennyire tőle függ» fordulat azért áll a definícióban, mert ezek a szavak kikapcsolják a kijelenthetőség vizsgálatából az axiómák igazságértékét. Erre azért volt szükség, mert a sztóikus axiómák nagy része, mint pl. «ez fut», egy adott pillanatban igaznak tekinthető, de idő múltával hamissá válik. (Ti. ha megáll az, akire rámutatva mondtuk, hogy «ez».) Az ilyen kijelentések az igazságukat változtató kijelentések (*μεταπίπτοντα*) csoportjába tartoznak.[209]

A kijelentéseket több szempont alapján is föl lehet osztani. Az egyik szempont szerint három csoportra oszthatók: a határozott, határozatlan és a kettő közötti csoportra. Határozottak azok a kijelentések, amelyekben rámutatással jelöljük meg az alanyt. Frede abból indul ki, hogy rámutatás kétféle lehet: fizikai és szellemi. Az előbbi a *δεῖξις*, az utóbbi az *ἀναφορά*, a vonatkozás. Az első csoporthoz tartoznak azok a kijelentések, amelyeket valakire rámutatva jelentünk ki, mint pl. egy futó ember láttán: Ez fut.

[205] I. m. 185—186.
[206] *M. Frede:* Die stoische Logik. Göttingen 1974.
[207] *M. Hossenfelder:* Zur stoischen Definition von Axioma. Archiv für Begriffsgeschichte 11 (1967) 237—241.
[208] *M. Frede:* i. m. 32—44.
[209] I. m. 44—49.

A másik csoporthoz tartoznak az olyan kijelentések, mint pl. az eddigiekben sűrűn tárgyalt «ha valaki fut, akkor *az* mozog.» Ebben az esetben az első tagmondat kijelöl egy csoportot, a második tagmondat pedig erre a csoportra vonatkoztatva tesz egy kijelentést.

A meghatározatlan csoporthoz több típus tartozik, mindenek előtt azonban a határozatlan névmást tartalmazók: egyvalaki fut. Ide tartoznak az olyan kijelentések is, mint a «sétáló mozog». A kijelentés a határozatlan «sétáló» szó miatt határozatlan még akkor is, ha ez a mondat gyakorlatilag ekvivalens a «ha valaki sétál, akkor az mozog» változattal, amit pedig határozottnak kell tekinteni. Frede szerint tehát az adott mondat megfogalmazása, és nem tartalma a határozottság elbírálásának döntő kritériuma. Ilymódon a sztóikusok szemléletét illetően ugyanarra az eredményre jut, amelyre Galénos, jóllehet más kérdések elemzése révén.[210] A harmadik csoport sem nem határozott, sem nem határozatlan, tehát a mondat alanya olyan szó, amelyik nagyjából megjelöli a cselekvő személyt, de nem egyértelműen: Az ember mozog, Sókratés mozog. (A személynevet többen is viselhetik, ezért nem egyértelmű.)

A továbbiakban — eltekintve a könyvben tárgyalt egyéb osztályozási lehetőségektől, mint pl. tagadó/állító, stb. — az összetett kijelentéseket érdemes szemügyre venni.

Frede gondosan ismerteti a sztóikusok által megállapított összes figyelemre méltó összetételt (így például nemcsak az implikatív, hanem a szubimplikatív és egyéb összetételeket is), mi azonban emeljük ki azt a háromfélét, amelyik a sztóikus logikában valóban fontos szerepet játszott: az implikációt, a konjunkciót és a diszjunkciót. Egyrészről ezek a kijelentések a dolgok közötti összefüggéseket képezik le, azaz értelmünk ezekkel a mondatokkal a tényállásokat, a köztük fönálló viszonyokat ragadja meg, s így következtetéseket vonhatunk le a közvetlenül tapasztalható jelenségekkel kapcsolatban. Másrészt ezek a mondatok úgy vannak fölépítve, hogy igazságukra részmondataik igazságértékének ismerete nélkül is közvetlenül tudunk következtetni.[211]

Az implikáció tárgyalásánál Frede alaposan eltér a Bocheński—Mates irányzattól, bár ugyanazokból a szövégekből indul ki.[212] A sztóikus terminológia szerint a második tagmondat követi (*ἀκολουθεῖ*) az elsőt. Elsőként veszi tüzetes vizsgálat alá, mit is jelent ez a terminus, amit mindenki problémátlannak és világosnak érzett.[213] Mindenek előtt szakít a megarai-sztóikus elmélettel, és az eddigi kutatással szemben kimutatja, hogy a sztóikus iskola nem vallotta magáénak a philói implikáció tanát, legföljebb csak az iskola néhány tagja. Az említett helyen (vö. 130. jegyzetet) ismertetett négy álláspont közül a harmadik Chrysipposé, következésképp a sztóikusoké, valamint ugyanez áll az ezzel összefüggésben levő negyedik esetről is. A harmadik és a negyedik típus tárgyalásában nemcsak a *következik* fontos fogalom, hanem ezzel párhuzamosan az *összeegyeztethetetlen* (*ἀντικείμενον*) is. Összeegyeztethetetlen két dolog (pl. a nappal és az éj) logikailag, ha az egyik dolog ter-

[210] I. m. 49—68. Galénos: ED 9/8—16.

[211] I. m. 73—80, különösképp 75—80.

[212] Vö. 130. jegyzet. *Frede* új szövegeket is bevon a kutatásba.

[213] Az implikációval kapcsolatos tárgyalás sokat merít *J. B. Gould*: Chrysippos: on the criteria for the truth of a conditional proposition. Phronesis 12 (1967). 152—161 c. tanulmányából, de azt lényegesen meg is haladja.

mészetéből olyan viszonyok következnek, amelyek a másikról elképzelhetetlenek. Összeegyeztethetetlenek tapasztalatilag, ha a gyakorlatban nem ismerünk példát együttes előfordulásukra. (Pl. ha valaki a kutya csillagkép följöttekor születik, az a tapasztalat szerint nem szokott tengerbe fulladni.) Az implikációról vallott chrysipposi nézet az utótag tagadása és az előtag közötti összeegyeztethetetlenségen ezt a logikai összeegyeztethetetlenséget érti, és ennek alapján válik világossá, hogy mit ért Chrysippos a *következik* szó alatt. A negyedik típus megértéséhez az *ἔμφασις* jelentésének tisztázása szükséges. *Ἔμφασις*-nak a sztóikusok azt nevezték, amit a kijelentés közvetlen jelentésén túlmenve jelöl. Eszerint az implikáció akkor igaz, ha az antecedens jelentése az utótagét implicite tartalmazza. Így a negyedik eset a harmadik pontosabb kifejtése.[214]

A sztóikusok összetett mondataikat a kötőszavakkal definiálták. Ennek értelmében implikáció az a mondat, amelyiknek két tagját az *εἰ* esetleg az *εἴπερ* kötőszó egyesíti.

Az összetett mondatoknak azt a típusát, amelyiknek *ἤτοι* a kötőszava (vagy), diszjunkciónak (*διεζευγμένον*) nevezzük. A két tagmondat egyikének igaznak, a másiknak hamisnak kell lennie. Ennek a legegyszerűbb változata az az eset, amelyikben az előtag ellentmondó párja az utótag: p v ∼p. A két tagmondat viszonyát itt is az *összeegyeztethetetlenség* fogalmából kiindulva érthetjük meg. Az implikáció utótagjának kell összeegyeztethetetlennek lenni az előtaggal, a diszjunkcióban viszont magának a két tagmondatnak kell ilyen viszonyban állnia.[215]

A konjunkció kötőszava az «és». Következtetésre szolgáló premissza lehetett tagadó formájában: nem igaz az, hogy p és q. A ∼ (pq) voltaképpen átalakítható diszjunkcióvá, a ∼ (pq̄) pedig implikációvá. Galénos ilyen meggondolások alapján el is vetette a sztóikusok konjunkcióval kapcsolatos elméleteit. M. Frede azonban kimutatja, hogy a negált konjunkciónak fontos szerepe volt a sztóikusok elméletében. Ennek segítségével fejezték ki ugyanis következtetésre alkalmas formában a szubimplikációkat.[216]

Fredének ezek a vizsgálatai lényeges pontokon gyarapították tudásunkat, és fontos kérdésekben segítettek az egykori nézetek jobb megértéséhez hozzá.

Ugyancsak rendkívül gondos filológiai munka révén tisztázza a szerző a modalitás kérdését. Nemcsak a görög forrásokat, hanem Boethiust is figyelembe veszi, és így próbálja eldönteni, hogy a kérdéskör értelmezés szempontjából központi helyét elfoglaló *lehetségesség* fogalmának meghatározásában a *genetivus absulutus* hogyan értelmezendő.[217] A hellyel kapcsolatban nem a homályos nyelvi forma az egyetlen nehézség, hiszen a kutatónak az esetleg szövegromlás kérdésében is állást kell foglalnia. Fréde a munkája során részben filológiai módszereket alkalmaz, részben tartalmilag (lehetség, lehetetlenség, szükségszerűség egymáshoz való viszonya Philó és Diodóros fölfogása a modalitásról) vizsgálja a problémát. Mindezek eredményeként arra a nézetre jut, hogy a korábbi fölfogással ellentétben (lásd Mates, 41. lap) a sztóikusok nem fogadták el a philói meghatározást, miszerint *lehetséges az, ami ter-*

[214] I. m. 80–91.
[215] I. m. 93–96.
[216] I. m. 96–97 és 151.
[217] DL VII, 75. i. m. 107.

mészete szerint igaz lehet.[218] A sztóikusok szükségesnek tartották azt, hogy a kijelentés önmagában véve lehetséges legyen, a józan ész ne mondjon neki ellen, de ugyanakkor figyelembe vették a külső körülményeket is. «Lehetséges az, ami igaz lehet, mivel külső körülmények nem gátolják meg abban, hogy igaz legyen.»

A többi modális fogalom ennek fényében már könnyen értékelhető.[219]

Ezek voltak tehát azok az elengedhetetlen kérdések, amelyeket tisztázni kellett ahhoz, hogy rátérhessünk a logika lényegére, a következtetések tárgyalására. A sztóikusok szerint a következtetés akkor igaz, ha a premisszákból és a konklúzióból összeállított implikáció igaz, tehát ha a konklúzió tagadása összeegyeztethetetlen a premisszákkal. Ebből kiviláglik az is, hogy a sztóikusok nézete szerint is a következtetés premisszákból és konklúzióból áll. Ezzel kapcsolatban rámutat Frede az egy prémisszás következtetések bizonytalan státusára: nem tudjuk, hogy mit akart velük Antipater demonstrálni. (Lehetőségek: azt, hogy a hétköznapi gondolkozásmód is vezethet helyes eredményre, azt, hogy egy hallgatólagosan odaértett, de ki nem mondott premisszát is elismerünk, stb.)

Az egyszerűen érvényes (περαντικοί) szillogizmusokat két csoportra osztja. Az egyikbe tartoznak az ún. *hyposyllogizmusok*, a másikba pedig a nem szisztematikusan konklúzív argumentumok.

Az első csoport voltaképpen olyan, mint egy szabályos szillogizmus, azzal ekvivalens, csak megfogalmazásában tár el tőle. Ilyen pl. az «*a*-ból következik *b*, márpedig *a*, következésképp *b*.»

A nem szisztematikusan konklúzív következtetésekkel kapcsolatos forrásainkat Frede két csoportra osztja. Az egyikbe tartozik aphrodisiasi Alexandros, a másikba a többiek (Galénos, Philoponos és mások). Alexandros szillogizmusai abban térnek el a másik csoportéitól, hogy nála mindig található egy általános tétel, és ez az általános tétel jelenti a kijelentés alapját. (Erre már láthattunk föntebb példákat.)

A másik csoport illusztrálására álljon itt a következő példa:

Nappal van
Azt mondod, hogy nappal van
Tehát igazat mondasz.

A sztóikusok az ilyen kijelentéseket a konklúzióval implikációvá összefűzve *egyszerűen érvényes* szillogizmusokat kaptak. Frede szerint a peripatétikusok és a sztóikusok egyaránt tudatában voltak annak, hogy ezek a következtetések egy általános elv egyedi megtestesítései lévén igazolhatók. A sztóikusok éppen azért nevezték nem szisztematikusan konklúzív következtetéseknek, mert nem formájuk garantálta helyes voltukat, hanem az alapul szolgáló általános tétel. Tehát nem pusztán formai, hanem tartalmi meggondolások is.[220]

Szillogizmusnak a sztóikusok csak azokat a következtetéseket tartották, amelyeket vagy nem kell/lehet bizonyítani *(anapodeiktoi)*, vagy a themák révén egy ilyen következtetésre visszavezethetők.[221] Frede igen alaposan

[218] Boethius: in De interpretatione 234/11—12. Alexandros: in An. pr. 184/6 és köv. sorok. Simplikios: in Cat. 195/34.
[219] *Frede:* 107—117.
[220] Ammonios: in An. pr. 70/11—13. *Frede:* 117—12 *s.*
[221] DL VII, 78.

számbavette és elemezte az összes forrást, s így sok érdekes részletkérdésre tudta ráirányítani a figyelmet, mind az öt *anapodeiktos*-szal, mind az ún. modusokkal kapcsolatban. (Modusoknak nevezi azokat a sémákat — σχῆμα — amelyekben a következtetés szavait számjegyek helyettesítik.)

Legérdekesebb azonban fejtegetéseinek az a része, amelyben az egyes szerzők által említett kiegészítő (6. és 7.) következtetési formákat tárgyalja. Ezek a következők:

6. nem (p és q)
   p
   tehát nem q

7. nem (p és q)
   nem p
   tehát q.

A hatodik forma a harmadik anapodeitos megismétlése, a hetedik ehhez képest semmi újat sem mond. Ennek következtében a kutatók (Mates, Kneale) arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a szöveghagyomány hibás, s a főforrásul szolgáló Cicero szavait ki kell egészíteni, a másolás során ugyanis egy *nem* valószínűleg kimaradt.

A kérdés tehát ismét filológiai és tartalmi vizsgálódásokat tesz szükségessé. Frede az első föladatot úgy oldja meg, hogy nemcsak az elérhető közvetlen bizonyítékokat gyűjti össze (Martianus Capella, Cassiodorus, Isidorus, Boethius, stb.), hanem a közvetett utalásokat is (Galénos, Philoponos, Themistios, stb.), és ezek vizsgálata után arra a meggyőződésre jut, hogy a szöveghagyomány jó, változtatásokra semmi szükség.[222]

Ezek után a tartalmi nehézségeket kell tisztázni: miért vesznek föl pótlólag egyes sztóikusok két olyan következtetést, amilyen a harmadik anapodeiktosban már benne van? Erre a választ a már ismertetett *összeegyeztethetetlenségi* elmélet segítségével találjuk meg. A hatodik és a hetedik séma tulajdonképp a negyedik és az ötödik megismétlése, csak a kiinduló tételt nem diszjunkció, hanem tagadott konjunkció formájában fogalmaztuk meg.[223] Csakhogy ezek a diszjunkciók nem igaziak, hanem szubdiszjunkciók, tagjaik vagy egyszerre is igazak lehetnek, vagy csak összeférhetetlenek.[224] Az ilyen szubdiszjunkciókat negált konjunkció formájában kell megfogalmazni, de a továbbiakban a következtetés lépései egybeesnek a negyedik ill. az ötödik séma lépéseivel.[225]

A föntebbi idézetben azt láthattuk hogy nemcsak az *anapodeiktos*-ok hanem az azokra visszavezethető következtetések is szillogisztikusnak számítottak. A visszavezetést a *themá*-k révén lehetett elvégezni. A hagyományok szerint a sztóikus dialektika oktatásában tekintélyes helyet foglalt el a következtetések visszavezetése *(analysis*-e) az egyszerű formákra. Ennek ellenére a visszavezetés eszközéről, a négy *themá*ról alig van forrásunk.[226] Az aprólékos

[222] Ammonios: in An. pr. XI/29—36. *Frede:* 163.
[223] Cicero: Topica. 54, 55, 57.
[224] *Frede:* i. m. 98—100.
[225] I. m. 157—167.
[226] A legfontosabb munkák — a források fölsorolásával — B. Mates és Kneale megfelelő fejezetei, valamint *O. Becker:* Zwei Untersuchungen zur antiken Logik. Wiesbaden 1957. 27—50. (Über die vier Themata der stoischen Logik.)

munka azonban meghozta a kívánt eredményt, mert Frede mind a négy *théma* rekonstrukciójára megnyugtató megoldási javaslatot tudott kidolgozni.

A kérdés tárgyalásában két támpontunk van. Az egyik a mintául, ill. kiindulási pontul szolgáló peripatétikus tanok viszonylagos jó ismerete, másik pedig az a néhány közvetlen, de mindenképp hiányos utalás, amelyik a sztóikus themákra vonatkozik.

A szöveghagyomány viszonylag kimerítően tájékoztat az első themáról, de még ebben az esetben is válasz nélkül marad az a kérdés, hogy a megfogalmazás kimerítően ismerteti-e a thema alkalmazási lehetőségeit, vagy pusztán a legegyszerűbb esetre megfogalmazott változatában maradt ránk. A szabály lényege az, hogy ha két premisszából (P_1 és P_2) egy harmadik (P_3) következik, akkor a premisszák egyike a harmadik tagadásával a másik premissza tagadását jelenti. O. Becker szerint:

$$P_1P_2 \rightarrow P_3 \qquad \text{és} \qquad P_1 \sim P_3 \rightarrow \sim P_2$$ [227]

A másodiktól a negyedik themáig mindegyik egyazon peripatétikus elvnek felel meg, csak különböző esetekre vannak megfogalmazva. Ezek közül a második thema struktúrája a következő:

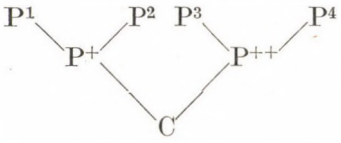

azaz

$$\frac{P_1P_2 \rightarrow P^+ \; P_3P_4 \rightarrow P^{++}, \; P^+P^{++}}{P_1P_2P_3P_4 \rightarrow C}$$ [228]

A harmadik thema szintén több, mégpedig meghatározatlan számú premissza révén kapott konklúzió esetében alkalmazható.
A szabály a következő:

$$\frac{P_1P^+ \rightarrow C, \; P_2 \ldots\ldots P_n}{P_1 \ldots\ldots P_n \rightarrow C}$$ [229]

A negyedik thema, amelyik a másodikkal és a harmadikkal együtt a peripatétikus *szinthetikus theoréma* megfelelője, a következő módon foglalható össze:

$$\frac{P^+P^{++} \rightarrow C, \; P^1 \ldots P_i \rightarrow P^+, \; P_j \ldots P_n \rightarrow P^{++}}{P^1 \ldots\ldots\ldots P_n \rightarrow C}$$ [230]

Ezzel tulajdonképp előttünk áll a sztóikus logika megismerésének története, s egyszersmind a sztóikus logika rendszeréről is képet alkothattunk magunknak.

A kutatás természetesen nem állt meg, de Frede könyve után jelentős munka nem született, így áttekintésünket ezen a ponton lezárhatjuk.

[227] *O. Becker:* i. m. 30—31. *B. Mates:* SL 77—82, különösképp 77—78. *M. Frede:* 173—174.
[228] *Frede:* i. m. 177 és 185—190.
[229] I. m. 192—193.
[230] I. m. 193—196.

BORZSÁK ISTVÁN

GRAECIA CAPTA FERUM VICTOREM CEPIT

AZ AUGUSTUS-LEVÉL PROBLEMATIKÁJÁHOZ

A horatiusi levél-corpus első könyvének darabjait Ed. Norden a latin nyelven megszólaló költészet «talán legérettebb alkotásainak» minősítette irodalomtörténetében,[1] és ugyanitt idézte Mommsennek a második könyv ún. irodalmi leveleiről[2] vallott véleményét: «das anmutigste und erfreulichste Werk der gesamten römischen Literatur.» Nem tekintélyi érvként,hanem meggyőződésből tartjuk számon a két nagy mester ítéletét mi is, de ha a Levelek újabb irodalmát nézzük, a kongeniális megértés — vagy arra való törekvés — helyett inkább az újkori Horatius-olvasók «jobbantudásának» korántsem mindig bájos és örvendetes megnyilvánulásait találjuk. Ezt a jelenséget az *Ethicus*-szá egyszerűsített Horatius-kép századaitól követhetjük nyomon; a levélíró Horatius megítélésének változásai az egyes korok igényeit és lehetőségeit tükrözik. Ezt elsősorban az Ars poetica recepciójának viszontagságain mérhetjük le,[3] de a változatosságból, azaz általában a megértés *hiányából* bőven jutott az Augustushoz írott levélnek, az augustusi kor irodalmát mintegy lezáró alkotásnak is.

Nem ismételjük itt el mindazt, amit Friedrich Klingner[4] tudománytörténeti előzmények címén a nagynevű O. Ribbeck erőszakosságáról, majd Joh. Vahlen «nyugodtan megértő» interpretációs módszerének üdvös voltáról és R. Heinze érdemeiről elmondott. A Horatius-bimillenium körüli zajlásban a mindent Aristotelésre visszavezető Aug. Rostagni[5] és az Ars poeticát «eklogák» ötletszerű együttesében szemlélő O. Immisch[6] próbálkozásaival annak idején már mi is találkoztunk; E. Howald «tömbjeit» (Blöcke)[7] ugyanígy kritikus szemmel fogadtuk. Többet tanulhattunk W. Wili[8] és C. Becker[9] Horatius-interpretációiból, majd újabban C. O. Brink monografikus feldolgozásaiból,[10]

[1] Einl. I. 503.

[2] Ges. Schr. VII 175.

[3] Vö.: A horatiusi Ars p. szerepe a reneszánsz irodalomelméletben. Fil. Közl. 21 (1975) 387 skk.

[4] Horazens Brief an Augustus. SB Bay. Ak. d. Wiss. Phil.-hist. Kl. 1950/5; megjelent a Studien zur griech. u. röm. Lit. c. kötetben (Zürich—Stuttgart 1964) is, 410 skk.; idézeteink az utóbbi szerint.

[5] Arte Poetica di Orazio. Torino 1930 (ed. minore: Torino 1940).

[6] Horazens Epistel über die Dichtkunst. Philologus Suppl. 24 (1932); a viták hazai visszhangja: *Szabó Árpád:* Hor. és a hellenisztikus irodalomtudomány. EPhK 59 (1935) 225 skk.

[7] Das Wesen der lat. Dichtung. Zürich 1948.

[8] Horaz und die aug. Kultur. Basel 1948.

[9] Das Spätwerk des Horaz. Göttingen 1963.

[10] Horace on poetry, I—II. Cambridge 1963—71; vö. *G. Williams:* Horace. Greece and Rome, New surveys 6 (1972) 40 (és már korábban: Tradition and originality in Roman Poetry. Oxford 1968, 71 skk.). L. még *E. Burck* «bibliográfiai pótlásait» is a Kiessling—Heinze-féle kommentár újabb kiadásaihoz.

főleg azonban Klingner idevágó esszéiből. A tanultakat igyekeztünk hasznosítani kommentár-kötetünkben.[11]

Ez alkalommal az Augustus-levél egyetlen — közismert — passzusának értelmezésére térünk vissza (II 1, 156—): *Graecia capta ferum victorem cepit et artis intulit agresti Latio. Erről* írt ugyanis legutóbb Giuseppe Nenci egy eredeti meglátásokban bővelkedő tanulmányt,[12] amelynek eredményeivel érdemes megismerkednünk.

Nenci az antik magyarázatokra támaszkodó *communis opinio*-val (Porph.: *capta virtute militari cepit munditiis et arte liberalium studiorum)* szemben rámutat arra, hogy ha a *Graecia capta* kifejezést metaforikusan értelmezzük, akkor az egész fejezetet is így kell értenünk, vagyis *ferus victor* a. m. a római nép, *artes* a. m. az irodalom (le lettere), és *agreste Latium* a. m. Róma. Szerinte azonban nem metaforával, hanem tudós célzásba rejtett történeti hivatkozással van dolgunk («. . . che nei versi 156—7 si nasconda sotto forma di allusione dotta. . . un riferimento ad un episodio particolare della storia dei rapporti fra Roma e il mondo greco. . .»), mert különben a horatiusi kép esetleg konkrét tartalom híján marad és nehezen kapcsolható össze a *numerus Saturnius*-nak a továbbiakban jelzett visszaszorulásával, valamint a folytatással (161—): *serus enim Graecis admovit acumina chartis, et post Punica bella quietus quaerere coepit, quid Sophocles et Thespis et Aeschylus utile ferrent,* — ha csak nem akarunk Orelli — Baiterrel az «*etiam in his potius inest poetica veritas quam historica*» menedékéhez folyamodni, vagy — mint nemcsak Rostagni, — a *Graecia capta*-ban Graecia Magna (és nem Korinthos) meghódítását látni.

Nenci az idézett versekben a Korinthost 146-ban elfoglaló L. Mummius Achaicus személyére vonatkozó célzást (una precisa, quanto raffinata allusione) fedez fel: *Graecia capta* az akárhány győzelmi feliraton olvasható formula *calque*-ja, mint pl. *Achaia capta Corintho deleta* (CIL I² 626), *Achaea capta* (CIL I² 633), *Co]rintho capta* (CIL I² 546), — csupa *titulus Mummianus*. Számon tartandók a . . . *cepit*-tel szerkesztett előzmények is a Scipio-feliratoktól kezdve, de az *Achaia capta*-típusú keltezési formula alkalmasint éppen a Mummius-féle dokumentumokon jelentkezik először, és Horatius a tudatosan választott *Graecia capta*-val arra az eseményre akart utalni, amelynek emlékét a korabeli Rómában is számos épület őrizte: az ún. *aedificia Mummiana* (vö. Fest. p. 125 L.), melyeket a Mummius hadizsákmányából származó szobrok ékesítettek. Nenci (1011) hipotézisének valószínűsítéséül említi, hogy ez a diadalmeneti táblákon *(tabulae triumphales, quas triumphaturi duces in Capitolio figebant victoriaeque suae titulum Saturnis versibus persequebantur:* GL VI 265 K.) is használatos formula a horatiusi levél címzettjének Egyiptom meghódítását hirdető pénzein is megjelenik: *Aegypto capta.*[13]

Mummius nevének feliratos megörökítéseivel azonban nemcsak a fővárosban találkozunk, mert a görögországi zsákmányból jutott a *latiumi* városoknak is: a *tituli Mummiani* jókora hányada éppen itteni szobrok talapzatairól való.[14] Karthago lerombolója hasonlóképpen járt el (vö. CIL I² 625); Nenci

[11] Az Auctores Latini sorozatában, Bp. 1969; vö. *Hegyi György:* Ant. Tan. 18 (1971) 98 skk. és 297 sk.

[12] *Graecia capta ferum victorem cepit.* Annali della Scuola Norm. Sup. di Pisa, Classe di lett. e fil., Ser. III., Vol. VIII/3 (1978) 1007—23.

[13] *L. H. Cohen:* Descr. hist. des monn. I² 62 sk.

[14] *Nenci:* 1010, 9—10. j. — Később (1012, 18. j.) a punoktól elhurcolt, majd Scipiótól — *Karthagine capta* — Segestának visszajuttatott Artemis-szobor további viszontag-

gondosan ki is dolgozza a két személy és a két esemény *(Achaia capta — Karthagine capta)* párhuzamosságát, illetőleg egyidejűségét, hogy a 146. év korszakos jelentősége kellőképpen kidomborodjék.

A *capta — cepit*-szókapcsolat előzményeit a Horatius-filológia a Liviustól Cato szájába adott beszédben (XXXIV 4, 3) fedezte fel: *haec* (sc. *vitia)*[15] *ego, quo melior laetiorque in dies fortuna rei publicae est..., eo plus horreo, ne illae magis res* (ti. Görögország és Kisázsia «királyi kincsei») *nos ceperint, quam nos illas.* (Kiessling is idézte, persze Magna Graecia meghódításával és az ottani «műveltségi elemek» beözönlésével kapcsolatban,[16] — «war doch Livius Andronicus ein kriegsgefangener Grieche aus Tarent.» A «Bildungselemente»-t toldotta meg Heinze «a költői művészettel».) A Cato-vonatkozást Nenci már csak azért is fontosnak érzi, mivel a hajdani paraszti Róma «az egész Augustus-levélben catói színekkel van ábrázolva» (1014).[17]

Így került sor a *ferus victor* azonosítására, még pedig a «vad» Mummius személyével. Korinthos meghódítójának «vadsága» helyett azonban legfeljebb *μεγαλοφροσύνη*-jéről (Strab. VIII 6, 3 c. 381) vagy *ruditas*-áról olvasunk (Vell. Pat. I 13, 4), és maga Nenci is előbb (1013) még a *ferus Mummius*-nak az emberséges Scipióra emlékeztető *ellágyulásáról* (vö. Plut., Symp. IX 1, 2) beszélt.[18] Annyi bizonyos, hogy a Nencitől említett Velleius-hely *folytatása* (I 13, 5 *non tamen puto dubites..., quin magis pro re publica fuerit manere adhuc rudem Corinthiorum intellectum, quam in tantum ea intellegi, et quin hac prudentia illa imprudentia decori publico fuerit convenientior)* szójátékaival egyetemben jellegzetesen «catói».[19] Ugyanígy *nem* idézi Nenci azt a jellemző cicerói értékelést (Brut. 25, 94), amely szerint Mummius szónoki stílusa *simplex... et antiquus* volt.[20]

ságaival kapcsolatban tanulságos Cicero-idézetet (Verr. II 5,79) olvasunk: (Verres, a szobor újabb elhurcolója) *existimavit homines in oblivionem totius negotii esse venturos, si etiam basim tamquam indicem sui sceleris sustulisset.* Tanulságos, mert a Domitianus korabeli könyvégetések tacitusi aposztrofálását (Agr. 2,2) juttatja az eszünkbe: *scilicet illo igne vocem p. R. . . . aboleri arbitrabatur.* — L. még (L. Papirius Cursor korábbi diadalmenetének nemcsak Rómát gazdagító bőségével kapcsolatban): Liv. X 46, 8.

[15] Sc. *avaritiam et luxuriam:* vö. Sall., Cat. 5,8 vagy még inkább 53,7 és 22 (a Cato-beszédben). — A liviusi Cato-beszédről általában vö. *F. Hellmann:* Neue Jahrb. f. ant. u. dte Bildung 1 (1940) 81 skk. — *In capta urbe . . . capi*: Liv. XXV 27,2; *ut . . . victi vicerimus*: XXVI 41,9; vö. Arr. IV 7,4 (*νενικημένοι — νικῶν*).

[16] A szintén tipikusan «catói» folytatást (Liv. XXXIV 4,4), amelyben kifejezetten a *szirakuzai* szobrokról van szó, *Nenci* csak később (1018), más összefüggésben idézi: *Infesta, mihi credite, signa ab Syracusis illata sunt huic urbi. Iam nimis multos audio Corinthi et Athenarum ornamenta laudantis mirantisque* (mint Hor. 64) *et antefixa fictilia deorum Romanorum ridentis. Ego hos malo propitios deos et ita spero futuros, si in suis manere sedibus patiemur.* Itt meg a trójai *fatalis machina* behurcolásával (Verg., Aen. II 46— és 237—), ugyanakkor Camillus *religio*-jával (Liv. V 54,7 *hic omnes propitii manentibus vobis di)* kínálkozó párhuzam érdemel figyelmet. Horatius mindenesetre *ellenkező* előjellel ítéli meg az *artes*-t, mint Cato.

[17] A szatírák királynéjában ecsetelt falusi lakomákról (II 6,65 skk. *o noctes cenaeque deum . . .*), melyeket az id. Cato annyira kedvelt (Cic., Cat. m. 14,46), és az ünnepi *otium*nak az Augustus-levélben (139 skk.) olvasható aitiológiájáról vö. J.—M. André, *L'otium* dans la vie morale et intellectuelle romaine. Paris 1966, 481, 17. j.

[18] Az ifj. Scipio nagylelkűségének és sírásának historiográfiai motívumáról l.: Az antikvitás XVI. századi képe. Bp. 1960. 431 sk.

[19] Vö. Hor., C. II 15,10 sk. *non ita Romuli praescriptum et intonsi Catonis auspiciis veterumque norma.*

[20] Az «arany» Róma csillogását a hajdani *simplicitas rudis*-szal összevető Ovidius annak örvendezik, hogy «kultúrált» korára nem maradt az ősök *rusticitas*-ából (Ars am. III 113 skk.), — csak éppen tendenciája egészen más, mint a *vestigia ruris*-t aggódva figyelő Horatiusé.

Feritas-ának dokumentálása mindenesetre elmaradt, és ezt sem a V. Pisani nyelvészi tudományára[21] való hivatkozás, sem a *ferus—ferreus*-szópár előfordulásainak felsorolása nem pótolja. Hasonlóképpen igazolhatatlan az az ötlet is, hogy a Maecenashoz írott bevezető levél *ferus*-ával (I 1, 40— *nemo adeo ferus est, ut non mitescere possit, si modo culturae patientem accommodet aurem)* Horatius «talán Mummiusra gondolt» (1016).

«A *ferus* felfogta a sorskínálta alkalom jelentőségét: emlékezetes diadalmenetében felvonultatta a zsákmányolt műkincseket (portò le *artes* del suo bottino; vö. Liv., Perioch. 52 *signa aerea marmoreaque et tabulas pictas in triumpho tulit)*, és elindította azt a Korinthos meghódítása előtt elképzelhetetlen hagyományt, amely szerint a *gens Mummia* Aeneas ivadéka, és L. Mummius mintegy Trója lerombolásáért állt bosszút» (1016), — ha így kellene vagy lehetne magyarázni Servius megjegyzését *(ad* Verg. Aen. I 284 *domus Assaraci) : i. e. familia Troiana ; et est a parte totum, nam Assaracus Capyn genuit, Capys Anchisen, unde Aeneas, auctor Romani generis ; ex quibus Mummius, qui Achaiam vicit.* Servius azonban csak annyit mond, hogy Mummius az Aeneastól a nagyság útjára vezérelt *Romanum genus* sarja *(auctor* az *aug*-tőből), de arról nincs tudomásunk, hogy a plebeiusi Mummius-nemzetség «*appunto*» Aeneasra hivatkozott volna őseként.

Ami a catói és horatiusi *capta—cepit*-szókapcsolat ovidiusi visszhangját (Fasti III 101 *nondum tradiderat victas victoribus artes Graecia . . .*, utána *bene pugnare*, mint római *ars)* illeti, «nella stessa temperie culturale augustea» (1014) jogos a klasszikus Aeneis-hely (VI 851— *tu regere imperio populos, Romane, memento, hae tibi erunt artes . . .*) idézése, de kérdéses a «további két analógia», melyet Nenci az Augustus-levél kritikus soraihoz konstruál: «l'attribuzione *in primis* ai greci delle arti figurative» (847— *excudent alii . . .*) és néhány sorral *előbb* Mummius triumphusának említése (836 — *ille triumphata Capitolia ad alta Corintho victor aget currum . . .*), és így kérdéses marad a végkövetkeztetés is: «Per Orazio, come per Virgilio, *Graecia capta* o *triumphata Corintho* [sic !] era *dunque* un evento legato al trionfo di Mummio e all'introduzione in Roma delle *artes* greche», egyebek közt az *artes* helyenként változó és esetenként megállapítandó jelentésének Nenci ajánlotta leszűkítése ('képzőművészeti alkotások',- opere d'arte) miatt.

A horatiusi *artis intulit* kifejezés *nem* azonosítható a Livius-kivonatoknak az 1016, 28. jegyzetben idézett oxyrhynchosi töredékével: *s]igna statu⟨a⟩s tabulas Corinth[ias L. M]ummius distribuit circa oppida et Rom[am orna]vit* (vö. Strab. VIII 6, 23 c. 381), mert

1) *artes* (156), melyet korántsem értelmeznek «egyhangúlag» irodalomnak (lettere), pont itt biztosan nem jelent «in modo esplicito» «műtárgyakat», és Horatius később(242) olvasható *artes videndae* kifejezése sem a 156. sor *artes*-ét «definiálja» (con bella espressione che anticipa l'uso odierno), hanem — más összefüggésben — Apelles és Lysippos művészetét különbözteti meg Choirilos idétlen verseitől,[22]

2) *intulit* (157) alanya *Graecia capta* és semmiképpen sem *ferus victor*, mint ahogy a 161. sor *serus*-át — azaz a *ferum victorem*-ből kivehető *(populos)*

[21] Graecolatina. SIFC 12 (1935) 306 skk.

[22] Mint ahogy pl. a levél 13. vagy 203. sorában olvasható *artes* is *mást* jelent (vö. D. Bo, Lex. Hor. *s. v.*), és *Nenci* hivatkozása a 32 sk., 95 sk. és 242 sk. sorokra semmit sem bizonyít.

Romanus-t (Kiessling, *cons. Porph.)* — maga Nenci is «il popolo Romano»-nak érti (1020 sk.), és a végén majd csak fölöttébb bonyolult okfejtéssel próbálja valószínűsíteni, hogy az *intulit artis* mondat «alkalmi» alanya Mummius is lehet.[23] *Quod non est demonstratum.*

Közben Nenci (1020) A. La Pennára[24] hivatkozik annak dokumentálása végett, hogy Horatius polémiája a «letteratura da spettacolo» ellen irányul, és ebben a *ferus victor* és Mummius azonosságának további igazolását látja, hiszen a Horatiustól elmarasztalt látványos produkciók bevezetése éppen Korinthos elfoglalójának a nevéhez fűződik. (Vö. Tac., Ann. XIV 21, 1 *ducentis iam annis a L. Mummii triumpho, qui primus id genus spectaculi in urbe praebuerit.)* Másutt (1011) említi ugyan T. Quinctius Flamininus zsákmányolt szobrainak látványos felvonultatását is (vö. Liv. XXXIV 52, 4 *die primo arma... signaque aerea et marmorea transtulit..., secundo aurum argentumque...*), de szerinte mindez «csekélység volt Mummius zsákmányához képest». Tacitus szavai mutatják, hogy Mummius félszázaddal későbbi diadalmenete tartósan élt az emberek emlékezetében, de ugyanezt legalább annyi joggal mondhatjuk el pl. a pydnai győző triumphusának fogadtatásáról és évszázadokon, sőt -ezredeken át virágzó híréről is.[25] Távolabbi összefüggésekre[26] világít rá az a tény, hogy a krisztusi diadalmenet leírásaiban és mindenkori méltatásaiban állandóan visszatérő motívum a LXVIII. zsoltár 19. versének Catóéval és Horatiuséval rokonítható szójátéka: *ascendens in altum* c a p t i v a m d u x i t c a p t i v i t a t e m, *ἠχμαλώτευσεν αἰχμαλωσίαν.*

Tény, hogy a szemnek szóló színi játékok horatiusi bírálatában Mummius triumphusára *is* történik «kifejezett célzás» (1020: allusione esplicita), még pedig a 193. sorban: *captivum portatur ebur, captiva Corinthus*, de a hátra kötözött kezű királyoknak ugyanitt olvasható felvonultatása (191 *mox trahitur manibus regum fortuna retortis)* már megint nem vonatkoztatható Mummius, legfeljebb Aemilius Paullus (vagy Marius, vö. Liv. per. 67; Plut. Mar. 12) diadalmenetére, a 195. sorban leírt zsiráfok pedig köztudomásúlag Caesar győzelmi játékainak voltak szenzációi 46-ban (Cass. Dio XLIII 23).

Amint látjuk, Nenci ötlete elgondolkoztatja, sok mindenre figyelmezteti, csak éppen nem győzi meg az olvasót. Érvelése sem hézagtalan, interpretációi nem egy részletükben erőltetettek, mégis tanulságosak, mert megrögzött vélekedések felülvizsgálatára késztetnek bennünket. A *Graecia capta*-részlet például Klingner finom, de túlságosan nagyvonalú elemzése[27] után sem mondható minden ízében tisztázottnak. «Ein Schritt zur Kunst...; zugleich wird der bäurisch-ungehobelte Charakter des alten Italien immer drastischer hervorgekehrt ...» Megtudjuk, hogy *grave virus* (158) a gondozatlan ember orrfacsaró izzadtságszaga, mint ahogy az *ars* ellensége az Ars poeticában (297—) is mosdatlan, borotválatlan stb. figura, vagyis hogy mindkét irodalmi *sermo* képeinek monda-

[23] 1023: «M. che introdusse di fatto le *artes* nel Lazio, non è se non il soggetto occasionale di un gesto, che nella metafora ha per protagonista la *Graecia: intulit* può ben infatti avere per soggetto M., così come *Graecia capta.*»

[24] Orazio, Augusto e la questione del teatro latino. ASNP Ser. II/19 (Pisa 1950) 142 skk.

[25] Liv. XLIV 32—33 és 39—40; Vell. Pat. I 9,6; Plut., Aem. P. 32—34; vö. a 18. jegyzetben idézett kísérletünk 470 skk. lapjaival is.

[26] Vö.: *Spinas evellere.* Ant. Tan. 17 (1970) 227, 14. j. (a hellénisztikus tövis-motívum felbukkanása a zsoltárok Sept.-szövegében); továbbá *E. G. Schmidt: Cor tetigisse querela.* Phil. 118 (1974) 281 skk. (Ars P. 98 és I Sám. 10,26.)

[27] I.h. 423 sk.

nivalója ugyanaz: megvan-e bennünk az *ars* vagy nincs? Horatius nem művelődés- vagy színháztörténettel traktálja beszélgető partnerét, hanem azt mondja el, hogy a görögség hatása érződik ugyan, de megkésve, és hiába a római *ingenium (natura, φύσις)*, ha *ars*-szal (*τέχνη*-vel) nem csiszoljuk: így csak féi munka, fél eredmény. Ne csodálkozzunk a hajdani (paraszti, háborúkkal elfoglalt) Róma továbbra is tapasztalható csökevényein! *In longum... aevum manserunt hodieque manent vestigia ruris* (Porph.: *rusticitatis)*. A *nem véletlenül*[28] a levél középpontjában piedesztálra állított «szent őrültség» (118 *hic error et levis haec insania*, vö. C. III 4, 5 *amabilis insania)* himnusza (119—138)[29] és a földhözragadt folytatás között megvan a közvetlenül megragadható kapcsolat is: *carmine di superi placantur, carmine Manes* (138) ~ *agricolae prisci*... p i a b a n t (143), de a költői magasságok után egyszerre a földi valóságok talajára ereszkedő gondolatmenet valójában a vatesi (orpheusi) *carmen* római közegben való megszólaltatásának nehézségeivel, akadályaival, illetőleg mindezeknek a visszahúzó tényezőknek kívánatos — és Rómában is lehetséges! — felszámolásával folytatódik. Kezdettől fogva ott kísértenek a *rusticitas* nyomai: a vergiliusi *genus acre virum (agricolae fortes, dura ferentes...)* a nehéz paraszti munka enyhítéséül először csak az *opprobria rustica* egymásrazúdításáig jutott el, kicsapongó kedvében ezzel játszadozott, nem éppen «szeretetreméltóan» (148 *lusit amabiliter*, vö. a *Descende caelo...*-óda idézett *amabilis insania*-jával), és ennek a hovatovább vészes *iocus*-nak az elfajulását, a *m a l u m carmen* grasszálását a katonai fenyítés drasztikus eszközével — *formidine fustis* (154, vö. Epist. I 16, 53 *formidine poenae)* — torolta meg, illetőleg próbálta *ad b e n e dicendum delectandumque* (vö. Ars p. 333 és 344; a szójátékhoz Sat. II 1, 82—) téríteni. Mint ahogy a költészet himnusza után egyszerre a hajdani parasztok (139 *agricolae prisci)* közé csöppentünk, Horatius látszólag ugyanolyan váratlanul csendíti fel a «szép szó és gyönyörködtetés» után az erőszakos megfélemlítés eszköze helyett az *igazi* megoldást: a görög példa követését (vö. Ars p. 268 és 321, vagy feljebb 28 és 90), — csak éppen itt is szokott csalafinta módján, a gondolatok közti hídverést császári «partnerére» és mindenkori vájtfülű olvasóira bízva.

De szépen szóló költészetre fustéllyal ugyanúgy nem lehet senkit kényszeríteni, mint ahogy fordítva: a Múzsák kedveltje — *unice securus* — nem ismeri a félelmet. Görögországot meghódíthatta a *ferus victor* (vagyis az előbbiekben is kellőképpen jellemzett parasztkatona, a catói Róma),[30] a hódításból mégis meghódolás lett, a vad természetnél győzelmesebbnek bizonyult az *ars*, amellyel a «legyőzött» a maga kulturális-művészi, emberformáló háborúját megvívta. *(Artis intulit* a *bellum intulit* mintájára!) Latium *agreste* jelzője az

[28] Az újabb szakirodalom sajnálatos módon figyelmen kívül hagyja *Heinze* bevezetésének finom zárómegjegyzését: «In Wahrheit gibt dieser Abschnitt, der *gerade die Mitte des ganzen Briefes* einnimmt, seine eigentliche Rechtfertigung, indem er nachweist, dass auch das Wohl der Poesie zu den *publica commoda* gehöre, denen Augustus' Zeit und Kraft gewidmet ist.»

[29] Ezt az egyáltalán nem «földön kuszó» *sermo*-részletet *W. Wili* (i. m. 339) a filozófiára írott cicerói himnusz (Tusc. V 3,5) «nyilvánvaló párjának» (sichtbares Gegenstück) érezte.

[30] Vö. Cato, De agri c., praef. 4: *ex agricolis et viri fortissimi et milites strenuissimi gignuntur.* — Cato *mezőgazdasági* könyveit közhasznú «enciklopédiájában» (vö. *Schanz—Hosius:* I[4] 181 skk.; *A. Kappelmacher:* Lit. d. Römer 159; *A. Rostagni:* Storia della lett. lat. 104) a *katonai* kézikönyv párjaiként tartja nyilván legutóbb *J.—M. André* (i.m. 34,1) is.

agricolae prisci fortesque hazájának állapotát jelzi: ebből kellene Rómának végre kiemelkednie! Mint az ország általában, olyan «bozontos» (borzas, borzasztó: *horridus*)[31] volt a görög «ellentámadás» előtti Róma «költészetének» megjelenése (*horridus ille numerus Saturnius*) is.

Ha az egész passzus képeinek megválasztására egyszer felfigyeltünk és Horatius játékos kedvét, egyben kifejezéseinek pregnáns többértelműségét ismerjük, akkor a levitézlett *versus Saturnius* háttérbeszorulásának érzékeltetésére használt *defluxit* igét is talán teljesebb értelmében sikerül megragadnunk. A Saturniusnak Lucilius verseléséhez hasonlítható «sáros hömpölygése» (Sat. I 4, 11; 10,50) egyszersmindenkorra elapadt, «lefolyt», mint felhőszakadás után a hegyipatak (Epist. I 2, 42), tengerparti sziklákról a felcsapó hullámok (C. I 12, 29), vagy képes értelemben a reggeli üdvözlők sokasága (Cic., Ep. ad fam. IX 20, 3; vö. Verg., Georg. II 461—); elfogadható Porphyrio magyarázata is: *mollitus est et iam cessavit ac desiit fluere* (vö. Sall., Iug. 1, 4 *per socordiam vires defluxere;* Verg., Aen. II 169— *ex illo fluere ac retro sublapsa referri spes Danaum);* biztosan *nem pozitív* értelmű, mint egy Cicero-helyen (Tusc. I 25, 62 *a quibus* [sc. *magnis inventoribus] mansuefacti et exculti a necessariis artificiis* a d e l e g a n t i o r a *defluximus),* viszont meggondolandó, hogy nem érthetjük-e bele a «(magas lóról való) leszállást», vagyis az addig grasszáló Saturnius *alulmaradásának* elismerését, — mint ahogy például Camilla és csapata lóról szállva tiszteleg Turnus előtt (Verg., Aen. XI 498— *obvia cui... Camilla occurrit portisque ab equo regina sub ipsis* d e s i l u i t,[32] *quam tota cohors imitata relictis ad terram* d e f l u x i t *equis),* ugyanígy Thalestris amazon királynő Nagy Sándor előtt (Curt. VI 5, 26) vagy Tiridates parthus uralkodó Corbulo előtt (Tac., Ann. XV 28, 3 *viso Corbulone rex prior equo desiluit).*

Katonai kép a *grave virus* «elűzése» (159 *pepulere)* is: elűzte a csinosságra való törekvés *(munditiae),* a torzonborz parasztiság felváltója (és ellentéte: Varro, Res rust. III 1, 1; Quint. VI 3, 17, vö. II 4, 24), Ovidius szerint is «rabul ejtő» hatalom (Ars am. III 133 *munditiis capimur);* ugyanígy a *rus(ticitas)* legyőzése után a csatatéren *maradó* ellenség *(manent vestigia ruris;* vö. pl. Caes., B. c. II 41, 6), és a várvívás terminus technicusát kereshetjük még az *admovit acumina chartis* kifejezésben is.[33]

Így jutunk el a pun háborúk utáni *quies* állapotáig (162), amikor ebben a Rómában is sor kerülhetett a tragédia *hasznosságának* kipróbálására (vö. 124), de a *litura* gondjától való húzódozás gátolta a természetadta tehetség kibontakozását; majd könnyebben elérhetőnek vélték a tulajdonképpen még nehezebb

[31] Máshol *hirsutus, hirtus, hispidus;* vö. a hasonló értelmű *rudis*szal: Sat. I 10,66; Ars p. 410 *rude ingenium.* Ugyanakkor az *agreste Latium* is «borzadt» (meredezett) — a fegyverektől, vö. Verg., Aen. XI 601— *late ferreus hastis horret ager;* XII 663— *strictisque seges mucronibus horret ferrea;* l. a Macrobiustól (VI 4,6) idézett Ennius-helyeket is.

[32] Serv. auct. *ad loc.: hoc ad Turni honorem refertur; quattuor namque erant apud Romanos, quae ad honorificentiam pertinebant: equo desilire, caput aperire, via decedere, adsurgere.*

[33] Vö. Ter., Phorm. 866 — *accessi, astiti, ... aurem admovi;* Cic., Cluent. 13,36 *tamquam aliqua machina admota capere Asuvii adulescentiam et fortunas eius patrias expugnare;* Ovid., Met. VI 631 *admovere blanditias* (ehhez Ant. Tan. 24 [1977] 260), Ex P. III 7,36 *preces;* Phaedr. I 18 (19), 6; III 12 (16), 7 etc.; Tac., Hist. III 84,1; Ann. XIII 39,3; Hor., C. III 21,13. De a legillőbb párhuzam Cic., De or. II 36,153: *existimavi pecudis esse, non hominis, cum tantas res Graeci susciperent ..., non admovere aurem ...* — A «várvívás» metaforája Plautusnál: *Ed. Fraenkel:* Plautinisches in Pl. Berlin 1922. 63 skk., vö. 231 skk.

vígjátékírást, és csalódtak. Vagy Róma népe inkább elviselné a hagyományos *grave virus*-t, mint a költői szolgálattal járó, gyönyörűséges izzadást? (169 *sudor;* vö. Ars p. 241 és 413.) A tragédiaírás nehézségét szemléltető — és vállalását elhárító — kötéltáncos-hasonlat (210) csak úgy, mint a költő «censori» feladatainak a Florus-levélben olvasható érzékeltetése (Epist. II 2, 109—, különösen 124 *ludentis speciem dabit et torquebitur* . . .) nem utolsó sorban a *maga* «izzadására» utal: a felnövekvő új nemzedék hivatás- és felelősségtudatát szerette volna baráti szóval serkenteni, *praeceptis amicis formare*. Ez az, ami a maga korában nem sikerült — nem sikerülhetett — neki, és ezért igaz Fr. Villeneuve rezignált megjegyzése[34] az Augustus-levél síri búcsúztató-jellegéről: ez a «szeretetreméltó és bájos» írás nemcsak a költőnek, hanem egyben az augustusi aranykor költészetének is végszava.

A tárgyalt rész, amelynek tüzetes szemügyrevételére érdemes olasz kutatótársunk kísérlete késztetett bennünket, természetesen kiszakíthatatlan a levél egészéből, megfigyeléseink azért egyben-másban talán mégis hozzájárulnak az irodalmi levelek — és általában a *sermo*-költészet — alaposabb megértéséhez.[35]

[34] A G. Budé-sorozat bevezetésében: Hor., Epîtres. 146.

[35] Tanulságosan egészíti ki a fentebb tárgyalt vonatkozásokat a cicerói *De re publica* néhány helye is, pl. Szirakuza elfoglalásával (I 14,21 *captis Syracusis)* kapcsolatban M. Claudius Marcellus dicsérete, aki *ex tanta praeda* csak Archimédés *sphaera*-ját vitte magával haza, majd (15,23) C. Sulpicius Galus emlékezetes csillagászati leckéje Aemilius Paullus pydnai táborában *(docere hoc* — ti. a holdfogyatkozás okait — *poterat ille homines paene agrestes*). Horatius *parasztkatonai* Rómájának a hagyományokhoz való catói ragaszkodására gondolva érdekesnek találjuk a Róma ellentéteiként említett Karthago és Korinthos jellemzését is (II 4,7): mint kereskedő városok, tengerparti fekvésük és az ezzel járó csábítások miatt *et agrorum et armorum cultum reliquerant*, ami aztán pusztulásukra is vezetett. Ilyen helyeken ugyanis *inportantur non merces solum, sed etiam mores, ut nihil possit in patriis manere integrum.* A képzelt beszélgetés egyik résztvevője (más összefüggésben, Pythagoras és Numa állítólagos találkozásával kapcsolatban, II 15,29) el is utasítaná a «tengerentúli» találmányokat: *facile patior non esse nos transmarinis nec inportatis artibus eruditos, sed genuinis domesticisque virtutibus*, Africanus azonban az ősök bölcseségére figyelmezteti (16,30), akik ti. a máshonnan átvett dolgokat még különbbé tudták formálni. Az éppen Korinthosból a Tarquiniusok óta beáramló *insitiva disciplina* megfogant és üdvösnek bizonyult (19,34): *influxit enim non tenuis quidam e Graecia rivulus in hanc urbem, sed abundantissimus amnis illarum disciplinarum et artium.* Nem támogatja *Nenci* értelmezését egy másik Cicero-hely (Tusc. V 4,10) sem, ahol ugyancsak Pythagoras délitaliai hatásáról van szó: *qui cum . . . in Italian venisset, exornavit eam Graecian, quae Magna dicta est, . . . praestantissimis et institutis et* ***artibus***.

BOLLÓK JÁNOS

A XVI. EPÓDOS ÉS A RÓMAI SIBYLLINUMOK

A XVI. epódos több okból is megkülönböztetett helyet foglal el a Horatius-filológiában. A vele foglalkozó interpretációk középpontjában a IV. eclogához való viszonya, és ezzel összefüggésben a végérvényesen máig sem tisztázott prioritás kérdése áll,[1] ám éppily izgató és ugyancsak megoldatlan probléma az is, hogy a költő komolyan vette-e a *melior pars* kivonulásának gondolatát,[2] a Boldogok Szigetének létezését,[3] vagy pedig kétségbeesett, kiutat nem látó, a jövő iránt illúziókat nem tápláló lelkiállapotának keserűen irónikus lecsapódása ez a költemény, amelyet a kutatók többsége hajlamos az egyik legkorábbi, ha nem a legelső ránk maradt Horatius-versnek tekinteni.[4] Az interpretátorok többségének érdeklődését tehát elsősorban a vers második nagy szerkezeti egysége kötötte le: ebből kiindulva közeledtek az epódos egészéhez, próbálták megfejteni a jelentését és kijelölni helyét részben Horatius életművében, részben a kor politikai közgondolkodásában.[5] Összehasonlíthatatlanul kevesebb szó esett eddig az epódos bevezető részéről (1—18. vv.) és ennek pontos értelmezéséről, holott — és ezt már most meg kell jegyeznünk —, talán éppen ez lehet a kulcsa az epódos egészével kapcsolatos kérdéskör megoldásának is.

[1] *K. Witte:* PhW 41 (1921) 1095—1103; *uő.:* PhW 43 (1923) 1075—1082; *J. Kroll:* Hermes 57 (1922) 600—612; *A. Kurfess:* PhW 45 (1925) 604—606; *uő.:* PhW 55 (1933) 331—336; *uő.:* PhW 56 (1936) 411—422; 509—511; *uő.:* PhW 59 (1939) 701—702; *uő.: Philologus* 91 (1936) 412—422; *G. Camelli:* Athen 8 (1930) 77—87; *G. Funaioli:* Mélanges à J. Marouzeau. Paris 1948. 183—188; *B. Snell:* Hermes 73 (1938) 237—242; *W. Wimmel:* Hermes 81 (1953) 317—344; *B. Axelson:* FS Enk. Leiden 1955. 45—52; *C. Becker:* Hermes 83 (1955) 341—349; *uő.:* Gnomon 31 (1959) 596 *(Ed. Fraenkel:* Horace. Oxford 1957. c. monográfiájához fűzött megjegyzései); *W. Schmid:* Philologus 107 (1958) 93—102; a XVI. epódos itt nem idézett szakirodalmának bibliográfiája *E. Burck*tól: *A. Kiessling—R. Heinze:* Q. Horatius Flaccus Oden und Epoden.[12] Dublin—Zürich 1966. 646—647; lásd még *H. C. Gotoff:* Philologus 111 (1967) 66—79.

[2] *T. Zielinski:* Horace et la société romaine du temps d'Auguste. Paris 1938. 26 például feltételezte, hogy Horatius komolyan gondolta a kivonulást.

[3] Talán a neopythagoreizmus hatására az I. században voltak, akik valóságnak tartották a Boldogok Szigetének létezését: Sallustius: Hist. I. fr. 100. f—g, illetve az őt forrásként használó Plutarchos: Sertorius 8. Sertorius próbálkozásáról. Bár éppen ez a kísérlet bizonyíthatta az efféle feltételezések alaptalan voltát. Az adatok részletesen: *A. Schulten:* Sertorius. Leipzig 1926. 168 p., *Kerényi K.:* Horatius noster.[3] Budapest 1943. 11. Az elképzelés középkori, valószínűleg kelta hatásra történő továbbéléséhez: *G. Schreiber:* FS Dornseiff 1953. 274—290.

[4] *Borzsák I.:* Horatius: Ódák és epódosok. Budapest 1975. 566.

[5] *H. Hierche:* Les épodes d'Horace. Collection Latomus 136. 1974. 19—55; *D. Ableitinger-Grünberger:* Studien zur 16. Epode des Horaz. Diss. Graz; *uő.:* Der junge Horaz und die Politik. Heidelberg 1971. Számomra nem volt hozzáférhető.

Abban teljes az egyetértés,[6] hogy az epódos megírásának közvetlen indítéka a perusiai háború kitörését követően Rómát különösen hatalmába kerítő válsághangulatban [7]keresendő. A philippi tragédia után alig egy évvel újra fellángoló polgárháború ténye váltotta ki az ifjú költő kétségbeesett jajkiáltását:

Altera iam teritur bellis civilibus aetas,
suis et ipsa Roma viribus ruit: (1—2. vv.)

vagyis; a második nemzedék pusztul már a testvérgyilkos háború csataterein, és maga pusztítja el magát az a Róma, mely a történelem oly sok megpróbáltatása közepette fönmaradt, melyet

. . . neque finitimi valuerunt perdere Marsi,
minacis aut Etrusca Porsenae manus,
aemula nec virtus Capuae, nec Spartacus acer,
novisque rebus infidelis Allobrox,
nec fera caerulea domuit Germania pube
parentibusque abominatus Hannibal, . . . (3—8. vv.)

A költő-vates előtt apokaliptikus látomásként rémlik fel a jövő:

ferisque rursus occupabitur solum,
barbarus heu cineres insistet victor et urbem
eques sonante verberabit ungula,
quaeque carent ventis et solibus ossa Quirini
(nefas videre) dissipabit insolens. (9—14. vv.)

Azaz: a város ismét vadállatok tanyája lesz, mint volt hajdanán, és a Róma hamvain tapodó barbár lovas kéjjel szórja majd a szélbe a *ἥρως κτίστης*-nek, Romulusnak a hamvait. A maradék *melior pars* számára, mely ellenzi a polgárháborút, nem marad más lehetőség a megmenekülésre, mint követni a phokaiaiak példáját, (Hérodotos, 1, 165.), és elhajózni Itáliából valahová, valahová a Boldogok Szigetére, mert — és ez a végkonklúzió —, Róma pusztulása immár végképp elkerülhetetlen. (15. v. skk.)

Az epódos bevezető sorainak hangvétele a tartalomnak megfelelően zaklatott, s a költő feldúlt lelkiállapotát hivatott érzékeltetni a történelmi tabló raffináltan kusza volta, Róma ellenségeinek szándékoltan rendszertelen felsorolása is. Ez a bevezetés azonban egyfajta, első olvasásra a sorok sodró áradata mögött jóformán rejtve maradó ellentmondást tartalmaz. Horatius ugyanis a rómaiak végzetes felelőtlenségének, vagy az ő fogalmazásában felelősségének hangsúlyozásával indítja a verset, — *suis* a sor elején szórendileg kiemelt helyzetben! —, és ugyanezzel a gondolattal zárja történelmi áttekintését is: *impia perdemus devoti sanguinis aetas,* (9. v.); ám ezt követően egy merész váltással, minden átmenet nélkül a *barbarus . . . victor . . . eques* (11—12. vv.) városdúló tevékenységének a leírására tér át, amiből viszont az derül ki, hogy Róma pusztulásának *közvetlen oka* nem a belháborúk lesznek, hanem valamilyen a barbárok részéről rázúduló külső támadás.

[6] Kivétel *F. Skutsch:* Neue Jahrb. 11 (1909) 25—35.
[7] *G. Perl:* Die Krise der römischen Republik im Urteil des Sallust. Acta Conventus XI Eirene. Varsó 1971. 95—115.

De miből fakad Horatiusnak ez a végletes pesszimizmusa az általa már szinte a küszöbön állónak ábrázolt és megsemmisítő erejű barbár támadást illetően? — kérdezhetnénk, és nem alaptalanul. Mert noha a polgárháborúk tömérdek keserűséget okoztak magának Itáliának és másoknak is, de elsősorban az ottani lakosságnak, Rómát a polgárháborúk évtizedeiben — paradox módon — nemhogy nem érte érzékeny külpolitikai veszteség, hanem állandóan terjeszkedett. Ha csak a vers keletkezését megelőző másfél évtizedre gondolunk: Caesar római fennhatóság alá kényszerítette Galliát, Germaniát; Egyiptomban Pompeius fejével akartak kedveskedni neki; — az egyiptomi lázadás és annak leverése inkább csak Caesar dramatizáló előadásában vált komoly akcióvá — ; pár évvel később Brutus és Cassius szinte ellenállás nélkül rabolhatták végig Görögországot és Kis-Ázsia nyugati partvidékét.[8] A római imperiummal kényszerű szomszédságba került, vagy éppen alattvalójává vált hellénisztikus monarchiák, illetve királyságok már régóta megtanulták tisztelni a római legiók erejét; aligha gondolt közülük bárki is arra, hogy komoly eséllyel vehetné fel a küzdelmet Róma terjeszkedése ellen, nem hogy magát a várost feldúlja. Horatius általánosságban fogalmazott «*barbarus eques*»-ének a konkretizálása tehát korántsem egyszerű. A. Kiessling klasszikussá vált kommentárja alapján, — mivel más külső ellenség a vers keletkezésének időpontjában aligha jöhetne szóba —, a győztes barbárt a parthusokkal szokás azonosítani, «auf die auch *eques* hinzuweisen scheint: sie hatten 40/41 Syrien, Phönizien, Palästina und Cilicien erobert und drohten ganz Kleinasien überzufluten: dass sie ihre Angriffe noch weiter tragen würden, lag durchaus im Bereich der Möglichkeit.»[9] Ám valóban annyira veszélyes volt Rómára nézve a 40/41-ben lezajlott parthus hadjárat, hogy a birodalom középpontjában ilyen pánikhangulatot kelthetett, vagy inkább csak a kommentátor tétovaságáról van szó, aki az előbb említett okból más megoldáshoz nem tudott folyamodni?

A Seleukidák monstrum-birodalmából kiváló, intézményeiben és szellemiségében az Achaimenidák nyomdokaiba lépő, magát a volt perzsa birodalom jogtudódának tekintő, sok vonatkozásban azonban a hellénisztikus monarchiák mintájára felépülő Parthia I. Mithridatés uralkodása alatt (171—138) valóban Kelet legjelentősebb hatalmává nőtt.[10] I. Mithridatésről, aki az Achaimenida uralkodók után először ismét felvette a «királyok királya» címet, Th. Mommsen joggal írta ezen aktus kapcsán, hogy «Die Welt wieder hatte zwei Herren.»[11] És noha ez a birodalom éppoly sokszínű és soknemzetiségű volt, mint korábban az Achaimenidáké, és egészen a 2. század végéig állandóan védekező harcokra kényszerült részben a Seleukidák, részben az északról támadó barbárokkal szemben, létezése tény volt, mellyel Rómának számolnia kellett, — természetesen a parthus uralkodónak is Róma nagyhatalmi politi-

[8] *H. Botermann:* Die Soldaten und die römische Politik in der Zeit von Caesars Tod bis zur Begründung des zweiten Triumvirats. Zetemata 46 (1968) kül. 84—107.

[9] *A. Kiessling—R. Heinze:* i. m. 549; szimbolikus értelmezésére *Borzsák I.:* i. m. 568.

[10] A parthus birodalom kialakulására és nagyhatalommá válására: *W. W. Tarn—G. T. Griffith:* Hellenistic Civilisation[3]. London—New York 1952. 126 skk.; A korai kronológiához *J. Wolski:* The Decay of the Iranian Empire of the Seleucids and the Chronology of the Parthian Beginnings. Berytus 12 (1956—1957) 35—52; *uő.:* Historia 8 (1959) 222—238.

[11] *Th. Mommsen:* Römische Geschichte. II. Berlin 1854. 62.

kájával. A két «nagyhatalom» között a diplomáciai kapcsolatfelvételre 92-ben került sor, ami egyben a hivatalos római-parthus viszony kezdetét is jelenti. Ekkor kereste fel a Syriában helytartóskodó Sullát Orobazos, II. Mithridatés küldötte, aki „szövetséget és barátságot" ajánlott neki. Sulla az ajánlatot elfogadta, s a parthus király a római nép *σύμμαχος καὶ φίλος*-a, azaz *socius et amicus*-a lett. Ezzel a rómaiak részéről megtörtént Parthia öbálló állami létének elismerése, s egyúttal abban is megegyeztek, hogy a két fél az Euphratést tekinti egymás között a határnak.[12]

Ez az első találkozás akár jelképesnek is felfogható, mégpedig két szempontból; egyrészt mert a parthus király volt a kezdeményező, ő ajánlotta a szövetséget, másrészt mert már itt megjelenik az a tényező, mely a szó szoros értelmében «vízválasztója» volt a római-parthus kapcsolatoknak, nevezetesen: az Euphratésnek mint határnak a tiszteletben tartása. A Sullával létrejött megállapodás, amit a későbbiek folyamán több ízben megújítottak, (69-ben és 66-ban), évtizedeken át érvényben maradt, s a két fél kölcsönösen tartózkodott attól, hogy beavatkozzanak egymás belügyeibe.[13] A parthus uralkodók, — ellentétben azzal a képpel, melyet később a római propaganda kialakított róluk, hitszegőknek bélyegezve őket —, míg tehették, mindvégig tartották magukat az eredeti konvencióhoz.[14] 89-ben szigorúan semlegesek maradtak a rómaiak és VI. Mithridatés Eupatór között kitört háborúban, annak ellenére, hogy II. Mithridatés baráti viszonyban volt a pontosi uralkodóval.[15] 74-ben, a harmadik mithridatési háború idején Lucullus számíthatott a parthusok semlegességére, akik 73-ban el is utasították VI. Mithridatés segélykérését.[16] 70-ben III. Phraatés nem fogadta el Tigranés arméniai király és VI. Mithridatés ajánlatát egy Róma ellenes szövetség létrehozására, ehelyett inkább a korábbi *amicitiát* erősítette meg Lucullusszal, aki viszonzásképpen 69-ben ismét elismerte határnak az Euphratést.[17] 66-ban Pompeiusszal szemben éppoly barátian viselkedtek, mint korábban elődjével, Lucullusszal, sőt III. Phraatés Pompeius biztatására katonai segítséget nyújtott az ifjabb Tigranésnek az apja ellen, s átmenetileg katonai szövetség jött létre Pompeius és a parthus uralkodó között. Ismét sor került a római-parthus jó viszony megerősítésére, ezúttal a 69-es megállapodás megújítására, bár III. Phraatés óvatosságból ezúttal sem szorgalmazta az «*amicitia*» «*foedus*»-szá való továbbfejlesztését.[18] A kapcsolat azonban

[12] Plutarchos: Sulla 5, 4: *Πάρθους συμμαχίας καὶ φιλίας δεομένους* . . . Livius, Epitom. 70: *Parthorum legati . . . venerunt ad Sullam, ut amicitiam populi Romani peterent . . .*; Festus, 12, 5: *Arsaces, rex Parthorum missa legatione amicitias populi Romani rogavit ac meruit.*

[13] *J. Dobiaš:* Archív Orientalni 3 (1931) 215—256. (ugyanez latinul: De antiquissimo Romanorum cum Parthis commercio et de Syria occupatione. Acta II. congressus phil. class. slav. Praha 1931. 76—89; *K. H. Ziegler:* Die Beziehungen zwischen Rom und dem Partherreich. Wiesbaden 1964. kül. 20—44.

[14] Az Arsakidák a mazdaizmus követői voltak, s az iráni vallást Zarathustra óta erőteljesen áthatotta a jog és az igazság gondolata. *O. G. von Wesendonk:* Das Weltbild der Iranier. München 1933. 68, 93 sk., 125; A «mithra» szó jelentésére Zarathustránál (Mithridatés) *O. G. von Wesendonk:* i. m. 224 és *Fr. Cumont:* Die orientalischen Religionen im römischen Heidentum[3]. Leipzig—Berlin 1931. 142.

[15] Appianos, akitől ennek a háborúnak az egyetlen összefüggő feldolgozása ránk maradt, VI. Mithridatés *φίλος*-ának nevezi a parthus királyt (Mithr. 16.).

[16] Memnón *F. Jacoby:* FGrH Nr. 434. Fragm. 29,6.

[17] Appianos: Mithr. 87; Dio Cassius 36, 3, 1; Memnón = *F. Jacoby:* FGrH Nr. 434, Fragm. 38,8; Memnón megbízhatóságára *H. Last:* CAH 9 (1932) 890.

[18] *M. Gelzer:* Pompeius[2]. Wiesbaden 1959. 80 skk.

továbbra is baráti maradt, s kenyértörésre a két fél között még akkor sem került sor, amikor Pompieus azáltal, hogy az Euphratésen túlra vezényelte legióit, maga szegte meg az általa nem sokkal azelőtt kötött megállapodást.[19] A parthusok Rómában Pompeius távozása után továbbra is «*socius et amicus*»-t láttak; ezért fordulhatott 57-ben az Orodéstől szorongatott III. Mithridatés Gabiniushoz, Syria propraetorához segítségért.[20]

Az addigi békés, sőt helyenként szövetséges viszonyt Crassus 54-es meggondolatlan kalandja borította fel. Crassus háborúja Cicero megítélése szerint is «*nulla belli causa*» zajlott, s a római jogi fogalmak szerint ugyancsak *bellum iniustum et impium* volt.[21] Jellemző, hogy a nagykirály, Orodés tulajdonképpen nem értette, hogy mért tört ki a háború, és nemcsak Crassushoz menesztett küldöttséget, hivatkozva a korábbi megállapodásokra, hanem Rómába a szenátushoz is annak kiderítése végett, hogy Crassus magánakciójáról van-e szó, vagy a szenátus által jóváhagyott hadjáratról.[22] De — és ez ismét jellemző a parthusok magatartására —, a rómaiak még a carrhai-i ütközet után is szabad elvonulást kaptak volna azzal a feltétellel, hogy hajlandók lesznek magukat tartani a korábbi megállapodásokhoz. Egyáltalán nem bizonyítható az a feltevés, hogy Crassus valóban cselszövés áldozata lett.[23] Igaz viszont, hogy a hadiállapot Róma és Parthia között ezzel kezdődött, bár ez a hadiállapot meglehetősen ambivalens volt. Az 51-es parthus büntetőexpedíciónak nem szabad túlontúl nagy jelentőséget tulajdonítani: Bibulus, Syria akkori helytartója, aki kapcsolatokat tartott fönn a parthus királyi udvarral, meglehetősen könnyedén, egyszerű diplomáciai manőverekkel elérte a támadó csapatok visszavonását.[24]

A parthusok tartózkodó magatartása Rómával szemben Caesar és Pompeius küzdelmének, valamint a triumvirek és a köztársaságpártiak háborújának eseményeiből is világosan kirajzolódik. Pompeiust 48-ban csak halála akadályozta meg abban, hogy a parthusok segítségét kérje Caesar ellen.[25] Caesar nem egészen világos terve.[26] a parthusokkal kapcsolatban inkább csak a belső feszültségek levezetésére szolgáltak, de — és a mi szempontunkból ez a legfontosabb —, 42-ben Cassius, akinek legbiztosabb menedéke Syria volt, éppen a parthusokhoz folyamodott, bennük látta egyedüli, megfelelően erős potenciális szövétségeseit. Ő küldte Orodés udvarába az ifjabb Labienust, hogy az kieszközölje számára a parthus király fegyveres támogatását. Orodés azonban félt teljesíteni a kérést, így a philippi ütközet előtt a várt segélynyújtás elmaradt, Cassius reményei füstbe mentek. Labienusnak csak egy év elteltével sikerült, — kihasználva az udvar belső ellentéteit —, elérnie azt, hogy a trón várományosának, Pakorosnak a vezetésével egy parthus sereg átkeljen az Euphratésen, és

[19] Dio Cassius: 37, 5, 5; részletesen: *N. C. Debevoise:* A Political History of Parthia. Chicago 1938. 74. sk.

[20] *M. Gelzer:* Crassus PWRE XIII/1. Stuttgart 1926. 320 c.

[21] De finibus 3, 22; *G. Wissowa:* Religion und Kultus der Römer². München 1912. 550, 4. jegyz.

[22] Dio Cassius 40, 16, 1: *ὁ Ὀρώδης ἔπεμψε . . . πρέσβεις τῆς δὲ ἐσβολῆς αἰτιώμενος καὶ τὰς αἰτίας τοῦ πολέμου πυνθανόμενος. Plutarchos:* Crassus, 18, 1.

[23] *N. C. Debevoise:* i. m. 90 sk. A római belpolitikára gyakorolt hatása: *D. Timpe:* MH 19 (1962) 104—129.

[24] *W. Schur:* Partherreich. PWRE XVIII/4. Stuttgart 1949. 1993 c.

[25] Dio Cassius: 41, 55, 3 sk.

[26] *Ed. Meyer:* Caesars Monarchie und das Prinzipat des Pompejus³. Stuttgart 1922. 474. sk. és *M. Gelzer:* Caesar⁶. Wiesbaden 1960. 298. sk.

rátámadjon Róma keleti tartományaira.[27] Ám ezt a támadást nem értékelhetjük egyszerű parthus inváziókénť. Értelmi szerzője valójában a köztársaságpárti Labienus volt, s idővel a már említett tartományokat ellenőrzése alá vonó Róma-ellenes haderő két részre oszlott; csak egyik részét alkották a parthusok, másik része viszont, melynek Labienus lett a parancsnoka, a Syriában állomásozó, Antoniustól átpártolt volt Cassius-legiók katonáiból verbuválódott. A két hadsereg egymással ugyan összehangoltan, de alapjában véve önálló hadműveleti tevékenységet folytatott.[28] Vagyis a «parthus betörésként» számon tartott támadást sokkal inkább a köztársaságpártiak hatalomvisszaszerző kísérletei egyikének kell elkönyvelnünk, ahelyett hogy a parthus hegemónia-törekvések egyik döntő megnyilvánulását lássuk benne.

A XVI. epódos relációjában mindennek kettős következménye van. Horatius, a 42-es köztársaságpárti «katona», aki az epódos írásának idején éppen a kegyvesztettek, a megtűrtek táborába tartozott, aligha tarthatta Róma szempontjából ennyire fatálisnak Labienus próbálkozását a triumvirek hatalmának gyengítésére. De még ha gyors pálfordulást tételeznénk is fel róla, a római-parthus viszony fél évszázados története semmi alapot sem szolgáltathatott neki arra, hogy egy esetleges, a birodalom határmenti tartományaira kiterjedő betörésből parthus világbirodalmi intenciókat véljen kiolvasni, melyek magának Rómának a létét teszik kérdésessé; hiszen a parthusokat Rómával szemben mindvégig sokkal inkább a védekező, mint az agresszív magatartás jellemezte. Következésképpen azt a feltevést, mely szerint Horatius a «*victor barbarus eques*» leírásakor valószínűleg a parthus hódítókra gondolhatott, bízvást a sokszor szívósan élő tudományos babonák közé sorolhatjuk.[29]

Ha tehát Horatius sem az adott politikai helyzet hatására, sem a római történelem eseményeinek általánosításaként nem juthatott el a költemény bevezető részében található tétel megfogalmazásához, az epódos alapötletének eredetét más szférákban kell keresnünk.

A thapsusi csatát (46) közvetlenül követő időszakból, talán még ugyanez év áprilisából származik Sallustiusnak Caesarhoz írt, sorszám szerint első, időrendben azonban második levele.[30] A levelet nem elsősorban a történelmi eseményekre vonatkozó forrásértéke avatja a negyvenes évek egyik legbecsesebb irodalmi emlékévé, hanem az, hogy — akárcsak Cicero levelei — az eseménytörténeten túl közvetlen bepillantást nyújt a thapsusi csatát követő hónapok légkörébe, hangulatába. A levél első fejezeteiben Sallustius — kicsit tudálékoskodó stílusban — arra vonatkozóan ad tanácsokat az öregedő diktátornak, hogy a polgárháborúban milyen módszereket alkalmazzon az ellenfelekkel szemben; hangsúlyozza a *clementia* fontosságát, majd a béke miként jének tárgyalására tér át. A béke megteremtésének szükségessége melletti érvelését az alábbi gondolattal indítja: «*De pace firmanda, quoniam tute et omnes tui agitatis, primum id, quaeso, considera, quale sit, de quo consultas . . . Ego sic existimo:*

[27] *W. Schur:* PWRE XVIII/4. Stuttgart 1949. 1994 c.

[28] *H. Buchheim:* Die Orientpolitik des Triumvirn M. Antonius. AHAW 1960/3. 75. sk.

[29] A parthus veszély utólagos felnagyítására: *H. D. Meyer:* Die Aussenpolitik des Augustus und die augusteische Dichtung. Kölner Hist. Abh. 5 (1964).

[30] *K. Vretska:* Sallust. Invektive und Episteln I. Heidelberg 1961. 77—80. A levelek hitelességéről folyó vitákhoz korábbi irodalom ott; *A. La Penna:* Sallustio e la rivoluzione romana. Milano 1968. 111 ismét tagadja a levelek hitelességét, de érvelése nem meggyőző.

quoniam orta omnia intereunt, qua tempestate urbi Romanae fatum excidii adventarit, civis cum civibus manus conserturos, ita deffessos et exsanguis regi aut nationi praedae futuros, aliter non orbis terrarum neque cunctae gentes conglobatae movere aut contundere queunt hoc imperium.» (Epist. 1,5, 1—3.)

«A béke megszilárdításával kapcsolatban, amin te magad és összes híveid buzgólkodtok, először azt vedd fontolóra, kérlek, hogy mily nagy jelentőségű dolog az, amit gondjaidba vettél. . . . Az én véleményem ez : mivel minden, ami keletkezett, elpusztul, abban az időben, amikor majd Róma városa számára elérkezett a végzet rendelte pusztulás, polgár a polgárral fog összecsapni, és így legyengülve és kimerülve valamely király vagy nép zsákmányává lesznek. Másképp az egész földkerekség és az összes nép, ha egybegyűl sem lesz képes megingatni vagy szétzúzni ezt a birodalmat.»

Sallustius első érve tehát így summázható : Caesarnak békét kell teremtenie, mert a belső nyugalom helyreállítása, a béke tartóssá tétele alapfeltétele Róma fennmaradásának. A stílus és a szerkesztés hamisítatlanul Sallustiusra vall,[31] többek között azért is, mert érvelését általános érvényű megállapítással kezdi, s ebből kiindulva fejti ki az adott helyzetre vonatkozó mondanivalóját. Ám ez esetben a gnómikus indítás és a folytatás nem a legsikerültebb. A bevezető tétel : «*quoniam orta omnia intereunt*» és a gondolatot záró mondat : «*aliter non orbis terrarum neque cunctae gentes conglobatae movere aut contundere queunt hoc imperium*» ugyanis egymást kizáró ítéleteket tartalmaznak ; mert Róma pusztulása vagy az összes keletkezett dologra egyformán érvényes természettörvény kérlelhetetlenségével fog bekövetkezni, s ha így van, semmit sem lehet tenni ellene ; vagy pedig bizonyos körülmények között bekövetkezik, bizonyos körülmények között azonban nem, akkor viszont az első tétel hamis. A levél egészének gondolatmenetébe a bevezető gnómával ellentétes, alternativ lehetőségeket felvető rész illeszkedik szervesen, s egyben ez mutat rokonságot a XVI. epódos alapeszméjével is. A Sallustius-levél szerint, ha a polgárháború tovább folytatódik, Róma elvész, méghozzá úgy, hogy idegen hódítók zsákmánya lesz ; — Horatius szerint : már a második nemzedéket pusztítja a polgárháború, — vagyis a perusiai háborúra vonatkoztatva, ismét fellángolt a belviszály —, Róma sorsa tehát megpecsételődött, s hamarosan megjelenik legyőzője és feldúlója, a barbár lovas is. Amit Sallustius mint lehetőséget említ, azt Horatius, elébe vágva az eseményeknek, kikerülhetetlen tényként regisztrálja ; így a XVI. epódos nem más, mint a Sallustius-levélben megfogalmazott két lehetőség közül az egyik, — a rosszabb — bekövetkeztének kétségbeesett konstatálása.

Az idézett Sallustius-hely ellentmondásának feloldására, a gondolat genezisének meghatározására már többen tettek kísérletet, anélkül azonban, hogy a XVI. epódosszal való szerves kapcsolatára rámutattak volna. Egyesek alapvetően optimistának ítélik, sőt egyenesen Róma jövőjébe vetett bizakodást éreznek ki belőle,[32] mások mélységesen pesszimistának, s a későköztársasági korra jellemző általános dekadenciahangulat egyik legpregnánsabb megfogalmazását látják benne,[33] de próbálták, akárcsak a IV. eclogát a keleti, zsidó-

[31] *K. Vretska:* Sallust. Invektive und Episteln II. Heidelberg 1961. 216. sk. A levelek stílusára l. még: *K. Thraede:* Mnem. 31 (1978) 179—195.

[32] *A. Ferrabino:* Nuova storia di Roma[3]. Roma 1949. 398.

[33] *V. Pöschl:* Grundwerte der römischen Staatsgesinnung in den Geschichtswerken des Sallust. Berlin 1940. 22.

görög sibyllinumok hatásával magyarázni,[34] s végül, — ami egyben a legelfogadottabb értelmezése —, görög történetfilozófiai előzményekből, pontosabban Polybios történetfilozófiai fejtegetéseiből levezetni.[35]

Való igaz, hogy a későköztársaság korának római íróit szinte kivétel nélkül aggodalommal töltötte el Róma jövője ; saját korukat a hanyatlás korának látták, melyre az erkölcsi züllés és általában a hagyományos római értékrend teljes felbomlása a jellemző. Lucretius a *fracta aetas* gyermekének tartja magát, amelyben még a természet is a végkimerülés jeleit mutatja, s ez a tendencia az élőlényekre és az élettelen világra egyaránt jellemző. (2, 1150. skk.) Mint társadalmi lény, mint ember úgy érzi, hogy *patriai tempore iniquo* él, (1,41), amikor polgártársai a hatalom és a gazdagság utáni vágyakozástól hajtva a «bűn társaivá és segédeivé» szegődnek, (*socios scelerum atque ministros* (3, 61).[36] Catallus ítélete koráról szintén lesújtó, reménytelenségről árulkodó.[37] Cicero számára az eszményt az általa megálmodott köztársaság fénykorát nem a jelen, hanem a II. század, azon belül is a Scipiók időszaka jelenti, és e század szellemének feltámasztásán, újjáélesztésén fáradozik —, legalábbis elvben : az államelméleti és etikai tárgyú dialógusaiban.[38] Ugyancsak közismert Sallustius elemzése az *inclinata res publica*-ról, ami *ex pulcherrima atque optuma pessuma ac flagitiosissima facta sit.* (Cat. 5,9) Egyben ő az első olyan római történetíró, aki tényként ismeri el a római társadalom hanyatlását, s ahelyett hogy szépítené a helyzetet, inkább a hanyatlás okának kiderítésére, kezdetének időbeli meghatározására törekszik.[39] Részben igaza van tehát V. Pöschl-nek, hogy «fast alle Römer, die sich mit dem Schicksal Roms befasst haben, unter dem Eindruck stehen, dass der Untergang Roms zumindest als Möglichkeit nahegerückt ist.»[40] Csakhogy ez a «Möglichkeit» a későköztársaság korában expressis verbis mindössze az általunk idézett két helyen és egy később említendő Cicero-beszédben nyert megfogalmazást, így az ezekkel való bizonyítás tautológiához vezet ; másrészt a hanyatlás még nem azonos a rohamos gyorsasággal bekövetkező teljes pusztulással.

Polybios államelméleti munkássága, talán éppen azért, mert a rómaiak a polgárháborús viszonyok között sok szempontból találónak érezték, valóban nem maradt hatástalan az első század első felének római közgondolkodására. Nem elsősorban az anakyklósis-teóriája, hanem inkább az ennek mintegy függelékeként szereplő, rá visszautaló, arról szóló fejtegetés, hogy mi okozhatja egy-egy állam pusztulását.[41] A Scipio-kör filozófusa, aki aktív politikusként volt szemtanúja és szenvedő részese saját hazája bukásának, s aki ugyanakkor képes volt arra is, hogy a görög világpolgár szellemi magaslatáról tekintse át

[34] *H. Fuchs:* Der geistige Widerstand gegen Rom in der spätrepublikanischen Zeit. Berlin 1938. 8. sk. 31, 35, 37.

[35] *S. Mazarino:* La fin du monde antique. (?), 1973. 22—23.

[36] *F. Klingner:* Philosophie und Dichtkunst am Ende des 2. Buches des Lucrez. In: Studien zur griechischen und römischen Literatur. Zürich 1964. 126—156.

[37] *F. Klingner:* Catulls Peleus-Epos. I. m. 157—225.

[38] *H. A. K. Hunt:* The Humanism of Cicero. Melbourne 1954. *L. Perelli:* Il pensiero politico di Cicerone. Torino 1964.

[39] A későbbi római történetírók jóval korábbra datálják a hanyatlás kezdetét; Velleius Paterculus — Poseidónios nyomán — 146-ra, Calpurnius Piso 154-re, Livius 188-ra. *S. Mazzarino:* i. m. 22.

[40] *V. Pöschl:* i. m. 40.

[41] A két elmélet viszonyára: *F. W. Walbank:* A Historical Commentary on Polybius I. (Comm. on Books I—VI.) Oxford 1957. 645 sk.

a hellénisztikus államalakulatok felmorzsolódását, a vesztes, de vesztes voltába végérvényesen beletörődött fél kissé rezignált objektivitással így összegezi tapasztalatait: *ὅτι μὲν οὖν πᾶσι τοῖς οὖσιν ὑπόκειται φθορὰ καὶ μεταβολή, σχεδὸν οὐ προσδεῖ λόγων. ἱκανὴ γὰρ τῆς φύσεως ἀνάγκη παραστῆσαι τὴν τοιαύτην πίστιν. Δυοῖν δὲ τρόπων ὄντων καθ' οὓς φθείρεσθαι πέφυκε πᾶν γένος πολιτείας, τοῦ μὲν ἔξωθεν, τοῦ δ' ἐν αὐτοῖς φυομένου. τὸ μὲν ἐκτὸς ἄστατον ἔχειν συμβαίνει τὴν θεωρίαν, τὰ δ' ἐξ αὐτῶν, τεταγμένην. τί μὲν δὴ πρῶτον φύεται γένος πολιτείας καὶ τί δεύτερον, καὶ πῶς εἰς ἄλληλα μεταπίπτωσιν, εἴρηται πρόσθεν ἡμῖν. ὥστε τοὺς δυναμένους τάς ἀρχὰς τῷ τέλει συνάπτειν τῆς ἐνεστώσης ὑποθέσεως, κἂν αὐτούς ἠδὴ προειπεῖν ὑπὲρ τοῦ μέλλοντος.* (6,57,1—4.) Minden állam történetében — folytatja — három periódus különböztethető meg: a fejlődés, a virágzás és a hanyatlás korszaka. az *ἀκμή* azonban Polybios értelmezése szerint csak afféle látszólagos virágkor, mert egyben ez jelenti a törvényszerűen elkezdődő hanyatlás első fázisát is. Miután ugyanis egy állam nagy hatalomra tett szert, máris működésbe lépnek a belső bomlasztó erők: az élet egyre fényűzőbbé válik, a polgárok egyre nagyobb hatalmat akarnak. Amint ez a kettős folyamat előrehalad, egyre inkább kiütköznek a válságtünetek. A szemmelátható hanyatlás a hatalomvágy mértéktelen megnövekedésével kezdődik, (*ἄρξει μὲν τῆς ἐπὶ τὸ χεῖρον μεταβολῆς ἡ φιλαρχία*), majd ezt követi az életmódnak egyre hivalkodóbbá, egyre fényűzőbbé válása, (*πρὸς δὲ τούτοις ἡ περὶ τοὺς βίους ἀλαζονεία καὶ πολυτελεία*). Ezek hatására a tömeg kezdi becsapottnak érezni magát, és úgy véli, rászedték azok, akik korábban körülhízelegték, hogy minél nagyobb hatalomhoz és gazdagsághoz jussanak; minden áron változást akar, de ekkor már nemcsak a hatalmon levők kel egyenlő jogokat követel magának, hanem mindent. S ha ez bekövetkezett: *τῶν μὲν ὀνομάτων τὸ κάλλιστον ἡ πολιτεία μεταλήψεται, τὴν ἐλευθερίαν καὶ δημοκρατίαν, τῶν δὲ πραγμάτων τὸ χείριστον, τὴν ὀχλοκρατίαν.* (6, 57, 4—10.) Polybios moralizáló történetfilozófiájának visszhangját nem nehéz felfedezni az első századi Róma társadalmát a *luxuria*, az *avaritia*, a *superbia*, az *ambitio mala*, a *honoris (caeca) cupido* (*πολυτελεία, πλεονεξία, ἀλαζονεία,φιλαρχία*) miatt ostorozó kortárs irodalom szinte nélkülözhetetlenné vált toposzaiban.[42] Sőt Sallustiusnál a hanyatlás-tünetek megjelenésének időbeli sorrendje is egyezik a Polybioséval: *Sed primo magis ambitio quam avaritia animos hominum exercebat . . .* (Cat. 11, 1.) A Sallustius-levél idézett részletének és a XVI. epódosnak a gondolatmenete azonban két ponton alapvetően eltér a görög filozófus eszmefuttatásától:

Polybios határozottan különválasztja az előre nem látható, kiszámíthatatlan, külső okból bekövetkező összeomlást, és a belső okok következtében meginduló hanyatlást; az előbbit nem lehet előre megjósolni, mert véletlenszerű, míg az utóbbit, mivel határozott törvényekhez igazodik, igen. Sallustius és Horatius viszont a kettő között oksági kapcsolatot létesítenek.

Polybios nem beszél polgárháborúról, csak a «csőcselék uralmáról», ahogyan ő a demokráciát nevezi; ugyanakkor Sallustius és Horatius félreérthetetlenül polgárháborúról szólnak.

Róma terjeszkedésével párhuzamosan, de különösen az első század hetvenes éveitől kezdve szaporodtak el Keleten azok a jóslatok, amelyek Róma bukását jövendölték.[43] A nagy múltra visszatekintő és gazdag hagyományokkal ren-

[42] *H. Oltramare:* Les origines de la diatribe romaine. Lausanne 1926.

[43] *W. Weber:* Der Prophet und sein Gott. Leipzig 1925. 59; *A. Kurfess:* Philologus 95 (1943) 316 sk.

delkező ottani jóslatirodalom ily módon a Róma elleni ideológiai harc egyik jelentős eszközévé vált. Ennek a «szellemi ellenállásnak» máig is hozzáférhető emlékeit az Oracula Sibyllina gyűjtemény időszámításunk előttről származó részei konzerválták.[44] A főként hellénisztikus zsidóktól származó oraculumok a gőgös Róma isteni akarat folytán bekövetkező majdani szolgasorba süllyedésével vigasztalják az alávetettségből reális kiutat nem látó kortársaikat. Eljön majd az idő, hirdetik, amikor:

ὁππόσα δασμοφόρου Ἀσίης ὑποδέξατο Ῥώμη,
χρήματά κεν τρὶς δεδέξεται ἔμπαλιν Ἀσίς
ἐκ Ῥώμης, ὁλοὴν ἀποτίσεται ὕβριν ἐς αὐτήν.
ὅσσοι δ' ἐξ Ἀσίης Ἰταλῶν δόμον ἀμφεπόλευσαν,
εἰκοσάκις τοσσοῦτοι ἐν Ἀσίδι θητεύσουσιν
Ἰταλοὶ ἐν πενίῃ, ἀνὰ μυρία δ' ὀφλήσουσιν.

(3, 349—354.)

A gyűjtemény egyik helyén még a Horatiuséval rokon gondolat is felbukkan; Rómát ismét a vadállatok kerítik hatalmukba, s a város úgy eltűnik a föld színéről, mint ha soha sem létezett volna:

ἥξει σοί ποτ' ἄνωθεν ἴση, ὑψαύχενε Ῥώμη,
οὐράνιος πληγή . . .

(8, 37—38.)

. . . καὶ πλοῦτος ὀλεῖται,
καὶ τὰ θέμελια καὶ ἀλώπεκες οἰκήσουσιν,
καὶ τότ' ἔσῃ πανέρημος ὅλως, ὡς μὴ γεγονυῖα.

(8, 40—43.)

Az ebben a szellemiségben fogant jóslatirodalom ismerte a császárkorban, sőt még a császárkor vége felé is kimutatható. Lactantius tudott arról, hogy bizonyos jóslatok szerint a világuralommal bíró Róma hatalma idővel ismét Keletre fog átszállni, és Nyugat Keletnek a szolgája lesz: *imperium in Asiam revertetur et rursus oriens dominabitur.* (Div. inst. 7,13, 11.) Tacitus ennél sokkal konkrétabban megjelöli, hogy mit kell értenünk *oriens*-en. Amikor Vespasianus Hierosolymát ostromolta, a hagyomány szerint az ostromot prodigiumok kísérték, s ezek egyike az volt, hogy az istenek eltávoztak a templomokból. A zsidók azonban ezt nem értelmezték rosszra, mert a többségük meg volt győződve arról, hogy az ősi papi iratok szerint éppen ebben az időben *fore, ut valesceret oriens et profecti Iudaea rerum potirentur.* (Hist. 5,13; Suet. Vesp. 4.) Az új világbirodalom megteremtője és ura tehát egészen pontosan Iudaea lesz. Tacitus kortársa, Iosephus Flavius szintén arra vezette vissza a zsidók fanatikus ellenállását, hogy volt egy jóslatuk, mely szerint ők a világuralom városományosai. (Bell. Iud. 6,5,3,)[45]

[44] Az i. e.-ről származó részek szétválasztására: *J. Geffcken:* Komposition und Entstehungszeit der Oracula Sibylliana. Leipzig 1902; *A. Peretti:* La Sibilla Babilonese nella propaganda ellenistica. Firenze 1943; *A. Kurfess:* Sibyllinische Weissagungen. Berlin 1951. 5—23.

[45] *A. Kiessling—R. Heinze:* i. m. 549; *Borzsák I.:* i. m. 568. A Bakis-jóslatokra: *Trencsényi Waldapfel I.:* Die Weissagungen des Bakis. In: Untersuchungen zur Religionsgeschichte. Budapest 1966. 232—250.

A Sallustius-levél és a XVI. epódos alapgondolata ilyenformán nem eredeztethető a zsidó-görög Sibylla-oraculumokból sem. Ezek a jóslatok egyrészt teljes bizonyossággal jövendölik Róma elkövetkezendő bukását, és semmiféle alternatívát nem hagynak meg számára, másrészt pusztulását — az Ószövetség szellemének megfelelően — az isteni akarattal indokolják. Ebben az esetben még az említett motívumbeli egyezés sem lehet mérvadó ; a város teljes elnéptelenedésével való fenyegetés ugyanis közhelye a jóslatirodalomnak. A kommentárokban általában említett Sibylla-oraculum, (8, 41—42.), Bakis -jóslat (Aristoph. Av. 967. sk.), és Jeremiás-párhuzam (50,59)[46] mellett álljon erre itt példaként a hellénisztikus kori Egyiptomból származó úgynevezett Fazekas jóslatának hasonló részlete : *ἡ τε παραθαλάσσιος πόλις ψυγμὸς ἁλιέων ἔσται διὰ τὸν ἀγαθὸν δαίμονα καὶ Κνῆφιν εἰς Μέμφιν πεπόρευσθαι, ὥστε τινὰς διερχομένους λέγειν* . . . . A Fazekas jóslata egyébként a görögellenes érzelmű egyiptomi papság köréből származik ; semmi köze nincs a zsidó-görög sibyllinumokhoz.[47]

A Sallustius-levél részletének értelmezésére tett eddigi kísérletek egyike sem vezetett tehát meggyőző eredményhez. Ennek ellenére — nézetünk szerint — mégis azok jártak legközelebb az igazsághoz, akik az itt található gondolatot és a XVI. epódos alapötletét is a korabeli jóslatirodalommal hozták kapcsolatqa.[48] A levélrészlet bevezető gnómája ugyan, — *orta omnia intereunt* —, olyan görög történetfilozófiai közhely, mely a Sókratés előtti filozófusok töredékeiben kimondva vagy kimondatlanul éppúgy megtalálható,[49] mint természettörvényként fogalmazva Platón, Aristotelés vagy éppen Polybios államelméleti írásaiban,[50] — ám ettől az egy mondattól eltekintve, a Sallustius-citátumnak mind stiláris, mind tartalmi szempontból oraculum-jellege van. Erre mutat elsősorban a jövő idejű fogalmazás : (adventarit) (fut. perf.), *civis* . . . *manus* consertu*ros* . . . *praedae* futuros ; a homály a külső ellenség megjelölését illetően (*regi* aut *nationi*) ; sőt az is valószínű, hogy a Sallustius által kivonatolt jóslat eredetije görög nyelven és metrikus formában íródott. Az *urbi Romanae* adiectivalis helymegjelölés a latinos *urbi Romae* helyett ugyanis kétségkívül graecizmus (*πτόλι Ῥωμαίῃ*), használata a latin nyelv szellemétől is idegen, s a modorosságokra egyébként hajlamos Sallustius életművében is csupán itt fordul elő.[51] Ha pedig a latinul kissé különösnek ható *fatum excidii*, vagy a más szempontból jellegzetes *qua tempestate adventarit* szókapcsolatokat görögre fordítjuk, olyan kifejezéseket kapunk (*αἶσα ὀλέθρου*), illetve : (*ἀλλ' ὁπόταν δὲ ἵκῃ* . . .), amelyek könnyedén beilleszthetők egy hexameterbe, s ugyanakkor a sibyllinumok ismétlődő fordulatai közé tartoznak.

A stiláris jegyekből adódó következtetést megerősíteni látszik a tartalom is. A keleti eredetű eschatológikus jóslatirodalom a végső idők egyik legfőbb ismérvének a rokoni kapcsolatok elfajulását tartja. Ez a motívum variációs változatokat alig-alig mutató toposzként megvan a Mahābhāratában (3, 13 009. sk.), a Bahman Yašt-ban (2, 30.) Hésiodos Ergájában (182—185), később az

[46] *H. Fuchs :* i. m. 35 sk. 63 sk.; *A. Kurfess :* Sibyllinische Weissagungen. 294.

[47] *R. Reitzenstein—H. H. Schaeder :* Studien zum antiken Synkretismus. Berlin 1926. 40; *L. Koenen :* ZPF 2 (1968) 178 skk.; *uő. :* ZPF 13 (1974) 313 skk.

[48] *H. Fuchs :* i. m. 9 és 37.

[49] *W. Nestle :* Vom Mythos zum Logos. Stuttgart 1940. 96.

[50] Az auktor-helyek részletes felsorolása *K. Vretska :* i. m. II. 218—220.

[51] *K. Vretska* G. Dietz kéziratos disszertációjából idézett Livius-párhuzama (Scipio beszéde) Sallustius szempontjából nem mérvadó, nem beszélve arról, hogy Scipio beszédéhez valószínűleg Polybios szolgált mintaként. Lásd *Tränkle :* Polybius und Livius.

evangéliumok hasonló tárgyú jövendöléseiben (így pl. Marc. 13, 12), a sibyllinumokban, az apokrif iratokban.[52] Ezt használja Catullus — Rómában elsőként — az erkölcsi züllés mélypontjára jutott saját korának a jellemzésére :

perfudere manus fraterno sanguine fratres,
destitit extinctos gnatus lugere parentes,
optavit genitor primaevi funera nati... (64, 399—401.)

A római felfogásban, mely az «apagyilkosságot», a «rokongyilkosságot» és a «polgártárs meggyilkolását» egyaránt *parricidium*-nak tartotta, a családra jellemző etikai normák és a társadalmi morál kategóriái kezdettől fogva szorosan összefonódtak egymással ; így a polgárháború nem egyszerű háború a római szemlélet szerint, hanem olyan harc, melyben testvérek ölik egymást. (Lásd a VII. epódos Romulus—Remus példázatát !) A Sallustiusnál szereplő jóslat tehát önmagában véve tartalmilag nem más, mint az eschatológikus jövendölések egyik változata, ami ennek a műfajnak egyik közismert és a kor római társadalmára éppen ráillő toposzát alkalmazza a *Róma szempontjából* eschatosnak jelölt kor állapotainak jellemzésére.

A kérdés most már csak az, hogy az első századi jóslatirodalomnak melyik rétegéhez tartozhat a Sallustius érveként szereplő jövendölés ? A *quindecemviri* testület felügyelete alatt álló, hivatalos Sibylla-könyveken kívül a későköztársaság-kori Rómában gombamódra terjedtek a nem hivatalos *liber fatidicus*-ok, melyek részben az etruszk saeculum-elméletből merítettek, részben keleti ihletésűek voltak, és melyeknek jóslataiból nemcsak Marius, vagy Catilina, hanem a triumvirek, így M. Antonius is igyekeztek politikai tőkét kovácsolni.[53] Ezeket a jövendöléseket Augustus a principatus megszilárdulása után összegyűjtötte, átvizsgáltatta, és az *államraisonra káros* voltuk miatt elégettette őket : a hagyomány szerint 23-ban mintegy kétezer ilyen könyv vált a lángok martalékává. (Suet. Aug. 94,3)[54] Nem valószínű azonban, hogy a Sallustiusnál olvasható jóslat a megsemmisítésre ítélt könyvek valamelyikében lett volna ; ez ugyanis jóformán önként kínálhatta az Augustus számára előnyös aktualizálás lehetőségét, annak az Augustusnak, aki a viselt dolgai felsorolásában kiemelten említi a polgárháborúk megszüntetését (*postquam bella civilia extinxeram*, Mon. Anc. 34. c.), vagyis aki valóra váltotta azt, amit a Sallustius-levél két évtizeddel korábban célul tűzött ki dictator elődje számára, s ezzel a tettével — a jóslat szerint — az imperium megmentőjévé, épségének garantálójává vált. A Sallustius-jövendölés ugyanis éppen kétarcúsága, alternativ jellege folytán nem egyértelműen pesszimista Róma jövőjét illetően, hanem a város örökletének lehetősége éppúgy kiolvasható belőle, mint fatálisan gyors összeomlása. S ez az a vonása, amely lehetővé teszi eredetének és hovatartozásának közelebbi meghatározását.

A hivatalos római Sibylla-gyűjteménynek mindössze egyetlen darabja ismeretes Zósimos jóvoltából. Zósimos, a római imperium hanyatlásának okait elemezve, egy helyen (2,6) idézi a századéves ünnepek megrendezésére vonat-

[52] *B. Gatz :* Weltalter, goldene Zeit und sinnverwandte Vorstellungen. Spudasmata 16. Hildesheim 1967. 21—23.

[53] *A. Kurfess :* PhW 55 (1935) 331—336 kül. 334. *M. J. Wolf :* Arch. f. Kulturg. 24 (1934) 316.

[54] Suetonius (Aug. 31) 12-re datálja az eseményt, *E. Norden :* Die Geburt des Kindes[3]. Darmstadt 1958. 154 szintén; *G. Radke :* Gymn. 66 (1959) 218 korábbra.

kozó előírást, és előadja azt is, hogy a hagyomány szerint mire vezethető vissza az ünnep szertartásainak és a játékoknak az eredete. Eszerint a város alapítása utáni 502. esztendőben (252.) Rómát háború és járvány tizedelte. A szenátus nem talált jobb megoldást, mint hogy a Sibylla-könyvek segítségével próbáljon orvoslást találni a bajokra, s az erre rendelt, akkor még tíztagú testületet megbízta a jóslatok átvizsgálásával. A jóslatok szerint csak akkor remélhették a csapások elmúlását, ha megfelelő körülmények között áldozatot mutatnak be Hadésnak és Persephonénak. Miután Marcus Popilius negyedik konzulságának évében eleget tettek az előírásoknak, valóban megszűntek a bajok. Később ez az ünnep feledésbe merült, míg végül Augustus 17-ben felelevenítette és pompás körülmények között ismét megrendezte a «*ludi saeculares*»-t.[55] A Zósimos által idézett, erre utasító sibyllinum ezekkel a sorokkal zárul:

Ταῦτά τοι ἐν φρεσί σῇσιν ἀεὶ μεμνημένος εἶναι,
καί σοι πᾶσα χθὼν Ἰταλὴ καὶ πᾶσα Λατίνων
αἰὲν ὑπὸ σκήπτροισιν ἐπαυχένιον ζυγὸν ἕξει.

Majd Zósimos így folytatja kommentárját: «így hát, mint a jóslat mondja, és ahogyan a valóságban is áll, míg mindezt az előírásoknak megfelelően végrehajtották, sértetlen volt a római birodalom, és úgyszólván az egész mostani világot uralma alatt tartotta. De miután Diocletianus lemondott a császári trónról, s elhanyagolták az ünnepeket, a birodalom is lassanként lehanyatlott, s nagy részben szinte észrevétlenül barbárrá vált... A száztíz éves korszak Constantinus és Licinius harmadik konzulsága idején telt le, amikor is a hagyományoknak megfelelően meg kellett volna rendezni az ünnepséget; de mivel nem tartották magukat az előíráshoz, törvényszerű volt, hogy a dolgok ebbe a jelenleg bennünket szorongató, siralmas állapotba jussanak.» (Zósimos, 2, 4—7.)[56]

Számunkra ez esetben mellékes az, hogy a jóslat, — melynek részletei egyébként a trallesi Phlegón töredékeiben is megtalálhatók —, (Macrob. 6.) — Augustus hamisíttatta-e bele a római Sibylla-gyűjteménybe.[57] Ha igen, a hamisítónak akkor is az eredeti gyűjtemény alapján, annak megfelelő szellemben kellett készítenie hamisítványát, és mint az Augustus korában már nem aktuális italikus kérdés említése elárulja, korábbi részeket is felhasznált a szerkesztéshez. Lényeges viszont az, hogy ez a jóslat is, akárcsak a Sallustius-levélé, vagylagosan, alternatívákban fogalmaz: ha száztíz évenként megrendezik az ünnepséget, Róma hegemóniája csorbítatlan marad, ha viszont elmulasztják, Róma lehanyatlik és — Zósimost idézve — barbárrá válik. Szerkezet tekintetében és abból a szempontból, hogy itt is Róma nagyhatalmi pozíciója a központi kérdés, feltétlenül van tehát rokonság a két jövendölés között.

A polgárháború mint létprobléma természetesen nem lehetett alkotóeleme annak az «eredeti» sibyllinum-gyűjteménynek, mely még állítólag Tarquinius Superbus korában került Rómába, hiszen ennek a motívumnak és az imperium-szemléletnek akkor még nem lett volna semmi aktualitása. Annál inkább elképzelhető viszont, hogy a negyvenes évek hivatalos gyűjteményében már mindkét mozzanat fontos szerepet játszott, s ez a módosulás és változás vi-

[55] Az ünneppel kapcsolatos kronológiai problémákra *Hahn I.*: Róma istenei. Budapest 1975. 129—137 és 231—232.

[56] *Hahn I.*: i. m. 137.

[57] *F. Paschoud:* Zosime: Histoire nouvelle I. (1—2). Paris 1971. 78 és 188—191.

szonylag könnyen magyarázható a Sibylla-könyvek történetével. Marius és Sulla polgárháborújának befejező szakaszában, a 83-as capitoliumi tűzvész alkalmával állítólag megsemmisültek a Sibylla-könyvek is. A szenátus ekkor külön bizottságot hozott létre és bízott meg a sibyllinumok eredeti szövegeinek felkutatásával és újra-összegyűjtésével. A bizottság tagjai főként Görögország keleti részén, elsősorban Erythraiban folytatták gyűjtőmunkájukat, s innen hozták magukkal azokat a jóslatokat, amelyeket azután az újjáépített Apollo Palatinus templomban helyeztek el és őriztek.[58] Az új gyűjtemény darabjai és összeállításuknak részletei nem ismeretesek, de néhány magától értetődő dolgot fel kell tételeznünk róluk : — nem lehettek rómaellenesek, — stílusban alkalmazkodniok kellett az eredeti sibyllinumokhoz, — tartalmilag nem lehettek azonosak az eredetivel, (még ha esetleg voltak is köztük átfedések), hanem sok vonatkozásban felfrissültek, s hozzáidomultak a megváltozott történelmi körülményekhez.

Valószínűleg ekkor került a hivatalos sibyllinumok közé az a jövendölés is, melynek kivonata Sallustius levelében fönnmaradt, s amelynek megszerkesztésével ismeretlen szerzője, vagy szerzői legalább három elvárásnak tettek eleget : — a polgárháborút Róma létkérdésévé téve, a rómaiak legnyomasztóbb problémáját érintették, mely egyre intenzívebben foglalkoztatta a kor szellemi elitjét is : — a problémát az eschatológia stílusában exponálva, sikerült megőrizniök a hitelesség látszatát, — alternatív fogalmazásukkal egyrészt hűek maradtak az eredeti római sibyllinumokhoz, másrészt — Róma szempontjából pozitívan — átértelmezték a kor Róma bukását jövendölő jóslatait olyannyira, hogy a polgárháborúk megszűnése esetén öröklétet igértek számára.

Mindenesetre az a gondolat, hogy *Róma örökléte a belső rend és nyugalom függvénye*, csak az új Sibylla-könyvek Rómába kerülése (73.) után egy évtizeddel, Cicero Rabirius-beszédében jelenik meg először a római irodalomban (i.e. 63.) : «*si hanc civitatem aeternam esse voltis, si aeternum nobis imperium, ... nobis . . . a turbulentis hominibus et rerum novarum cupidis, ab intestinis malis, a domesticis consiliis est cavendum.*» (Pro Rab. 33.)[59] Ez a Sallustius levélben fönnmaradt, hivatalos római sibyllinum lehetett tehát a forrása a XVI. epódos alapötletének is.

Ezt elfogadva, világosabbá és érthetőbbé válik egyrészt az epódos látszólag érthetetlennek tűnő pesszimizmusa, másrészt a IV. eclogával való összefüggésének miként je is. A perusiai háború kirobbanásakor Horatius a hivatalos Sibylla-könyvekre appellállva vetítette előre Róma bizonyosnak vélt végveszedelmét ; a brundisiumi béke megkötése után Vergilius ugyancsak jóslatra, de nem római, hanem a messianisztikus várakozások jegyében fogant keleti zsidó próféciára hivatkozva jövendölte meg a kozmikus méretű aranykori béke elérkeztét, valósággá válását mindannak, amit Horatius legfeljebb csak az utópisztikus Boldogok Szigetén vélt elérhetőnek. A XVI. epódos és a IV. ecloga ilyenformán az első *aemulatio* az aranykori irodalom majdani két vezéregyénisége között, akiknek baráti versengése ezek szerint még akkor elkezdődött, mielőtt még személyes kapcsolatba kerültek volna egymással.

[58] *A. Kurfess:* PhW 55 (1935) 331—336; *G. Radke:* i. m. 216 sk.
[59] *W. Kroll:* Der Kultur der ciceronischen Zeit. Darmstadt 1963. 7.

HARMATTA JÁNOS

KIDARA — KIṂNARA

Az indológiai kutatás régen felismerte már, hogy Kalhaṇa Rājataraṅgiṇī c. verses krónikájában pontos kronológiai (és történeti) adatok csak i. sz. 813-tól kezdve találhatók. Ezt az időpontot (pontosabban a 3889. Laukika évet, amely i. sz. 813 március 7-én kezdődött) jelöli meg Kalhaṇa a kasmíri Cippaṭa-Jayāpīḍa király halála éveként. Ez előtt az esemény előtt csak olyan évszámadatokat közöl, amelyek az egyes királyok uralkodásának időtartamát határozzák meg.[1] Azt is régóta világosan látta már az óind filológia, hogy a Cippaṭa-Jayāpīḍa halálát megelőző egész korszak kronológiája konstruált évszámadatokra épül, amelyeket Kalhaṇa bizonyos történeti és kronológiai elméletek alapján számított ki.[2]

Bár így Kasmír régibb történeti periódusainak kronológiája bizonyára konstruált jellegű, Kalhaṇa ezekre vonatkozó elbeszélését mégsem tekinthetjük puszta kitalálásnak, amely híjával van minden történeti hitelességnek. Ez a megállapítás érvényes mindenekelőtt a Kārkoṭa-dinasztia régibb királyaira, akik Cippaṭa-Jayāpīḍa előtt uralkodtak. E majdnem két évszázadnyi korszak évszámadataiban mindössze 25 évnyi, tehát viszonylag csekély kronológiai tévedést találunk.[3] Sőt még a dinasztia uralomra jutásának a régibb Kārkoṭa királyok uralkodásának időtartamából kiszámítható időpontja is alátámasztható történeti érvekkel.[4] Mindebből az következik, hogy Kalhaṇa az i. sz. VII. század elejétől kezdődő korszakra vonatkozó elbeszélésének történeti hitelességét általánosságban nem lehet kétségbe vonni.

De M. A. Stein azt is kimutatta, hogy Kalhaṇa már a Kārkoṭa-dinasztia történeti fellépése előtti korból is említ néhány jól ismert történeti személyiséget.[5] Így Chavillākara művéből átvette öt olyan királynak a nevét, akik közül négyet, nevezetesen Aśokát, Huṣkát, Juṣkát és Kaniṣkát, ismerünk más forrásokból is. Az a leírás, amelyet Kalhaṇa e királyokról ad, összhangban áll a többi források tanubizonyságával, sőt ami a három kuṣāṇa királyt illeti, ezekre vonatkozólag néhány olyan, máshonnan nem ismert részletadatot közöl, amelyek valamilyen jól tájékozott történeti forrásra mutatnak. Ilyen részletadatok a következők:

[1] Vö. *M. A. Stein:* Kalhaṇa's Rājataraṅgiṇī². Delhi-Patna-Varanasi 1961. Vol. I. 58 skk. a régebbi irodalommal.

[2] Vö. Rāj. I. 48—56. *M. A. Stein:* i. m. Vol. I. 59 skk. (Bevezetés), jegyzetek I. 48—50, 53, 54-hez Vol. I. 10—12 (Fordítás).

[3] Vö. *A. Cunningham:* The Ancient Geography of India. I. London 1871. 91, *G. Bühler:* Detailed Report of a Tour in Search of Sanskrit MSS. Made in Kasmîr, Rajputana, and Central India. Bombay 1877. 43, 55, *M. A. Stein:* i. m. 67 skk.

[4] *J. Harmatta:* Late Bactrian Inscriptions. Acta Ant. Hung. 17 (1969) 404.

[5] *M. A. Stein:* i. m. 64 skk., 74 skk.

1. A *Huṣka* és *Juṣka* névalakok.

2. A három kuṣāṇa király és Buddha nirvāṇa-ja közötti időköz, amelyet 150 évre tesz.

3. A három kuṣāṇa király egyidejű uralkodása, amelyet Kalhaṇa szemmel láthatólag feltett.

E részlet-adatok mindegyike igen figyelemreméltó.

1. A *Huviṣka, Huveṣka, Ooēṣko* és *Vasiṣka, Vajheṣka, Bazēṣko helyett* használt *Huṣka* és *Juṣka* alakok kezdettől fogva meglepők és érthetetlenek voltak s *Juṣka* azonosságát *Vajheṣka*-val nem is ismerték fel először.[6] Valójában azonban bizonyítható, hogy ezek a névalakok hangtörténeti szempontból lehetséges fejleményeket képviselnek. A harmadik név hangalakja, *Kaniṣka*, nyilvánvalóan ellene szól annak, hogy a *Huviṣka, Vāsiṣka* névalakok *Huṣka, Juṣka* fejleményét a gāndhāri prákritban létrejött változatnak tartsuk, mert ebben a nyelvben a *Kaniṣka* név fejlemnye **Kanik(k)a* volt. Így e különös alakok létrejöttét inkább valamelyik kelet-iráni nyelvben, esetleg maguknak a kuṣāṇáknak a nyelvében kell keresnünk. A késő-baktriaiban vagy valamelyik másik kelet-iráni nyelvben (mint pl. a yidgha-munjiban), a *Huviṣka* alak **Hūṣka*-vá, majd később **Huṣka*-vá fejlődhetett. Ez az alak tehát hangtörténeti szempontból könnyen magyarázható. Ami a **Vazeṣka* nevet illeti (a *Vajheṣka* írásképet nyilvánvalóan így kell értelmeznünk), a munji *wuzōw-* > *wzōw-* 'kioltani', yidgha *vzān-*, munji *vzōn-*<iráni **ava-zān-*, vö. saka *vaysān-* 'felismerni'[7] hangfejlődés alapján a *Vazeṣka* névnek **Vuzeṣka*, majd **Vzuṣka*, sőt esetleg **Zuṣka* fejleményét tehetjük fel. A **Vzuṣka* vagy **Zuṣka* alakot a szanszkritban csak *Juṣka* írásképpel lehetett visszaadni. A baktriaiban használt *Ooeṣko* és *Bazeṣko* alakokkal szemben *Huṣka* és *Juṣka* esetleg e nevek valamilyen helyi, kelet-iráni változata vagy talán igazi kuṣāṇa fejleménye lehet.

2. Buddha nirvāṇa-ba menetele és a három kuṣāṇa király közötti meglepően rövid, 150 évnyi időköznek eléggé pontos párhuzamát találjuk a P 2787-1-195 khotani saka szövegben, amely szerint Candra Kaṇaiska király akkor született, amikor száz év telt el deva Buddha parinirvāṇa-ba menetele óta.[8] Mind a saka szöveg, mind pedig Kalhaṇa forrása szemmelláthatólag olyan buddhista kuṣāṇa hagyományt őrzött meg, amely a három kuṣāṇa király és Buddha nirvāṇa-ba menetele közötti több mint félévezrednyi időközt jelentősen megrövidítette.

3. Az Āṛā-i felirat felfedezése óta világossá vált, hogy II. Kaniṣkának és I. (?) Huviṣkának részben egy időben kellett uralkodnia. E tény fényében nem látszik kizártnak az sem, hogy Kaniṣka vagy/és Huviṣka már Vāsiṣkának is társuralkodói voltak. Ebben az esetben a kasmíri hagyomány helyesen őrizhette meg a három egyidejűleg uralkodó kuṣāṇa király emlékét.

Így tehát a Chavillākara munkájában megőrzött és Kalhana által felhasznált buddhista hagyomány történeti értéke vitathatatlan. A régebbi kutatások azt is felismerték már, hogy a Rājataraṅgiṇī értékes történeti hagyományt őrzött meg Mihirakula, Toramāṇa, Khiṅgila és Laḵkhana hefta-

[6] L. újabban *M. Bussagli:* The Problem of Kaniṣka as Seen by the Art Historian. Papers on the Date of Kaniṣka. Leiden 1968. 42 és *L. Petech:* Kashmiri and Tibetan Materials on the Date of Kaniṣka. Uo. 244.

[7] Vö. *G. Morgenstierne:* Indo-Iranian Frontier Languages. II. Oslo 1938. 260, 264.

[8] *H. W. Bailey:* Viśa Saṃgrāma. AM NS 11 (1965) 107.

lita uralkodókra vonatkozólag is.[9] Történeti és nyelvészeti érvek alapján igen valószínűnek látszik, hogy a Mihirakulától kezdve Gandhárának az i. sz. VII. század huszas éveiben a nyugati türkök által történt meghódításáig uralkodó kasmíri királyok névsora történeti szempontból — legalábbis részben — hitelesnek tekinthető.[10]

Ezen a ponton azonban szembeötlő ellentmondásba ütközünk. Jól ismert különböző forrásokból, hogy Közép-Ázsiában a kuṣāṇák (és késői kuṣāṇák) uralmát a kidarita hunoké követte, akiket azután a heftaliták váltottak fel. A kuṣāṇa, kidarita hun és heftalita királyságok történeti egymásutánja érvényes Kasmír területére is, mint ezt Kasmír heftalita dinasztiájának pénzverése világosan bizonyítja. Azoknak a pénzeknek a típusa, amelyeket Toramāṇa, Pravarasena, Narendrāditya és Gokarṇa veretett, pontosan követi Kidara arany pénzeit, amelyek viszont Északnyugat-India késői kuṣāṇa királyainak pénztípusát őrizték meg.[11]

Kasmír heftalita királyai megtartották még a *Kidara* feliratot is pénzeik hátlapján. Ezt a jelenséget csak azzal a feltevéssel lehet megmagyarázni, hogy Kasmír heftalita uralkodói dinasztiája a közvetlen utóda volt az ott korábban uralkodó kidarita hun királyoknak. Mint pénzeik felirata bizonyítja, Kasmír heftalita királyai azt akarták, hogy a hun Kidara király törvényes leszármazottainak és örököseinek tekintsék őket s ez az igényük és törekvésük csak akkor érthető, ha Kidara is uralkodott Kasmír felett.

Mindebből az következik, hogy Kidara (vagy Kidāra) hun királynak szerepelnie kellene a kasmíri királyok felsorolásaiban. Ez ideig azonban nem sikerült felfedezni Kidarát vagy más kidarita királyokat Kalhaṇa Rājataraṅgiṇī-jében. Idők folyamán a történeti valószínűség és Kalhaṇa elbeszélése közötti ellentmondás csak még erősebb lett. Sikerült ugyanis azonosítani Hiraṇyakula királynak néhány pénzét, aki a Rājataraṅgiṇī szerint Vasukula, az első heftalita király, Mihirakula, közvetlen elődje előtt uralkodott Kasmírban.[12] Hiranyakula pénzei még pontosabban utánozták a Kidara által veretett érméket s így a hiányzó láncszemet képviselték Toramāṇa és Kidara pénzverése között. Hiraṇyakula pénzverésének megismerése bebizonyította, hogy a Rājataraṅgiṇī szerint Mihirakula előtt uralkodó királyok listája történeti szempontból legalábbis részben hitelesnek tekinthető. Világossá vált az, hogy e királyoknak kidarita hun királyoknak kellett lenniök, minthogy Mihirakula, az első kasmíri heftalita király *előtt* uralkodtak. Így még érthetetlenebbé vált, hogy Kidara neve hiányzik a kasmíri kidarita hun királyok listájából.

Ebben a helyzetben váratlanul a nyelvtudomány tudta átsegíteni a kutatást a holtponton. A kidarita hun és a heftalita nevek tanulmányozása során észrevettem, hogy a *Kidara* név nem áll elszigetelten a korszak névanyagában. Négy alkalommal is előfordul a Kelet-Turkesztánban (Niyában, Lou-lanban stb.) talált kharoṣṭhī dokumentumokban, minden esetben mint megtisztelő cím vagy ragadványnév:

[9] *A. Cunningham:* Coins of Mediaeval India. London 1894. 25 skk. *M. A. Stein:* i. m. 64 skk., 78 skk.

[10] *J. Harmatta:* i. m. 400 skk.

[11] *A. Cunningham:* Coins of Mediaeval India. 42 skk., III. t. Kidara említett pénzeire vonatkozólag vö. *A. Cunningham:* Later Indo-Scythians. Scytho-Sassanians and Little Kushâns. London 1893. VI. t. 3, 10, 14.

[12] *A. Cunningham:* Later Indo-Scythians. Ephthalites, or White Huns. London 1894. 98, 114, VIII. t. 9—10.

1 Doc. 118, C, 2 *kiṃdari suǵitaṣa muli 1*
2 Doc. 103 Rev. B 6 *kiṃtra suǵitaṣa 1*
3 Doc. 146, B, 4a *daśavita kiṃtra mutreya*
4 Doc. 242 Obv. B, 1 *kiṃtra suǵitaṣa pake 1*

A *kiṃdari/kiṃtra* cím megtisztelő jellege világosan kiderül Mutreya *daśavita* tisztségviselő által történő használatából. Jelentése 'tisztelt, bátor, vitéz, hős' vagy hasonló lehet.

E szóra azután bőséges adatokat találtam a khotani saka szövegekben. Ezeket H. W. Bailey gyűjtötte össze és vitatta meg részletesen.[13] A szó változatai a következők : *kaidari, kidari, kaidara, kidarrā* (loc. pl.), *kinarāṇa* (gen. pl.), *kiṃnara, kedhara, kedara, kiṃdari*, sőt *kaidharā re* 'kidara király'. A *kinara-* és *kiṃnara* változatok s még inkább a szó előfordulása a khotani saka Sudhana-Avadāna-ban a szanszkrit *kiṃnara-, kinnara-* megfelelőjeként minden kétséget kizárva bizonyítja, hogy a khotani saka *kaidari, kidara, kiṃdari* stb. az ind *kiṃnara-* átvétele. Minthogy a gāndhārī prákritban a *-ṃn-/-nn-* > *-ṃd-/-d-* hangfejlődés nem mutatható ki, viszont több példánk van rá szanszkrit jövevényszavakban a khotani sakában (saka *sandävāta* < szanszkrit *sannipāta-*, saka *vavanna-/vavamda* < szanszkrit *upapanna-*[14]), a Niya-i dokumentumokban előforduló, idézett *kiṃdari, kiṃtra* alakokat a khotani sakából átvett jövevényszavaknak kell tartanunk.

Ezen a ponton visszatérhetünk Kalhaṇa Rājatarāṅgiṇī-jéhez. Ha tudjuk azt, hogy Kidara hun király neve az óind *kiṃnara-, kinnara-* iráni átvétele és fejleménye hozzávetőleg 'hős, vitéz' jelentésben, akkor egyszerre világossá válik, hogy az a Nara király, akit a Rājatarāṅgiṇī I. könyvének 197 verse a következőképpen említ :

kiṃnarāparanāmātha kiṃnarairgītavikramaḥ
vibhīṣanasya putrobhūnnaranāmā narādhipaḥ

«Akkor akinek másik neve Kiṃnara (volt és akinek) bátorságát
megénekelték a kiṃnarák,
Vibhīṣana fia, Nara nevű, lett a király.»

voltaképpen nem nem más, mint a kidarita hun király Kidara, akinek uralmát Kasmírban történeti megfontolások és a numizmatikai adatok alapján már eddig is fel kellett tenni, de akit ez ideig nem sikerült azonosítani a Rājatarāṅgiṇī szövegében.

A Rājatarāṅgiṇī-ben szereplő Kiṃnara/Nara király azonosságát Kidara hun uralkodóval kronológiai érvek is megerősítik. Kalhaṇa elbeszélése szerint Huṣka, Juṣka, Kaniṣka uralkodása és Kiṃnara trónralépése között hat király uralkodott Kasmírban. Az első király, I. Abhimanyu, uralkodási idejét Kalhaṇa nem adja meg, míg az utóbbi öt király uralkodási ideje összesen 190 év és 6 hónap volt. Elfogadva i. sz. 134-et a Kaniṣka-éra kezdetének és i. sz. 195-öt Huviṣka uralkodása végének s ehhez hozzáadva a 190 és 1/2 évet, i. sz. 385-öt kapjuk eredményül, amelyhez még hozzá kell adnunk I. Abhimanyu uralkodási idejét, átlagos uralkodási időt számítva 15—25 évet. Így

[13] *H. W. Bailey:* Rāma II. BSOAS 10 (1941) 583, 2. jz. és Irano-Indica IV. BSOAS 13 (1951) 921 skk.
[14] *H. W. Bailey:* Rāma II. BSOAS 10 (1941) 583, 2. jz.

hozzávetőleg 400—410-et kapjuk Kidara kasmíri uralma kezdetének s ez pontosan egyezik azzal az alsó időhatárral, amelyet K. Enoki állapított meg legutóbb Kidara indiai hódításainak időpontjául.[15]

Figyelembe véve, hogy Hiraṇyakula pénzverése közvetlen történeti kapcsolatot teremt Kidara és Kasmír heftalita uralkodói között, Kasmír kidarita királyait Kiṃnarával és utódaival azonosíthatjuk. Így végeredményben megállapíthatjuk, hogy Kalhaṇa elbeszélésének folyamatos történeti hitelessége a Rājataraṅgiṇī-ben nem korlátozódik az i. sz. 813-mal kezdődő korszakra — mint a kutatás korábban feltette —, hanem kiterjed az i. sz. II. század közepéig, azaz addig az időpontig, amikor a kuṣāṇa uralom kezdődött Kasmírban.

[15] *K. Enoki:* On the Date of the Kidarites. Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko 28 (1970) 20.

ADAMIK TAMÁS

AUGUSTINUS JELELMÉLETÉNEK TERMINOLÓGIÁJA ÉS FUNKCIÓJA

Az antikvitásban általában a nyelv normatív szabályaival a grammatika, gyakorlati alkalmazásával és elméleti kérdéseivel a retorika és a dialektika foglalkozott.[1] Napjainkban mindezeket a területeket a grammatika követeli magának. Ha a mai nyelvész az iránt érdeklődik, mi volt az antik tudósok véleménye a szavak jelentéséről, a választ többnyire a «Dialektika» címen ránk hagyományozott művekben találja meg.

Augustinus néhány évvel halála előtt *Retractationes* c. munkájában felsorolja és értékeli addig írt 93 művét, s dogmatikai szempontból felülvizsgálja és hellyel-közzel helyesbíti korábbi állításait. Témám szempontjából azonban ennél fontosabb, hogy a *Retractationes*-ból világosan megállapítható egyes műveinek kronológiai sorrendje. Az I. könyv 6. fejezetében említi, hogy még Mediolanumban, megkeresztelkedése előtt, kezdte meg *Disciplinarum libri* c. művét,[2] amelyben a hét szabad művészet enciklopédiáját kívánta megalkotni filozófiai alapon. Nagy tervéből azonban csak a *De grammatica* és a *De musica* c. részeket tudta befejezni, a többi ötnek csak az elveit vagy alapjait *(sola principia)* rögzítette. A *De dialectica* címen ránk maradt munkája tehát befejezetlen; keletkezését a *Retractationes* megjegyzései alapján 387-re tehetjük.[3] E művében találjuk meg jelelméletének első vázlatos ismertetését. Részletesebb kifejtését adja a *De magistro* c. traktátusában, melyet 390-ben írt;[4] teljes rendszerét pedig a *De doctrina christiana* c. művében vázolja fel, melynek nagyobbik felét 396-ban publikálta, az egész művet pedig csak 30 évvel később, 426-ban zárta le, megtoldván azt egy, a keresztény szónok számára nélkülözhetetlen retorikai összegezéssel.[5] Bár Augustinus jelelméletével korábban már

[1] *G. Pfligersdorffer:* Zu Boethius. De Interpr. Ed. Sec. I, p. 4, 4 sqq. Meiser nebst Beobachtung zur Geschichte der Dialektik bei den Römern. Wiener Studien 6 (1953) 131—134; *U. Duchrow:* Sprachverständnis und biblisches Hören bei Augustin. Tübingen 1965. 42—55.

[2] *Per idem tempus quo Mediolani fui, Baptismum percepturus, etiam Disciplinarum libros conatus sum scribere* (I 6). A *Retractationes-* és a *De dialectica*-idézeteket a S. A. Augustini Opera omnia I. Parisiis 1877 (Migne) kiadás alapján közöljük.

[3] *De aliis vero quinque disciplinis illic similiter inchoatis, de Dialectica, de Rhetorica, de Geometria, de Arithmetica, de Philosophia sola principia remanserunt, quae tamen etiam ipsa perdidimus: sed haberi ab aliquibus existimo* (I 6).

[4] *Per idem tempus scripsi librum cuius est titulus, de Magistro: in quo disputatur et quaeritur, et invenitur, magistrum non esse, qui docet hominem scientiam, nisi Deum* (I 12).

[5] *Libros de Doctrina Christiana, cum imperfectos comperissem, perficere malui quam eis sic relictis ad alia retractanda transire. Complevi ergo tertium qui scriptus fuerat usque ad eum locum, ubi commemoratum est ex Evangelio testimonium de muliere, quae abscondit fermentum in tribus mensuris farinae donec fermentaretur totum. Addidi etiam novissimum librum, et quattuor libris opus illud implevi* (II 4).

több kiváló munka foglalkozott,[6] mégis jelekről szóló tanítását és annak terminológiáját fejlődésében kevesen vizsgálták.[7] Előadásom célja az, hogy az említett három augustinusi mű időrendi sorrendjét követve megvilágítsam, hogyan változott, gazdagodott jelelmélete.

1. A *De dialectica* c. művében így határozza meg a dialektika fogalmát: «A dialektika a helyes vitatkozás tudománya. Szavakkal vitatkozunk.»[8] A továbbiakban a szavak fajtáival, eredetével, jelentésével (kétértelműségével és többértelműségével) foglalkozik. A szót a következőképpen definiálja: «A szó valamely dolognak olyan jele, melyet a hallgató felfog, miután a beszélő kiejtette. A dolog az, amit megértenek vagy felfognak, vagy ami rejtve marad».[9] E mondatból nyilvánvaló, hogy a szót *(verbum)* jelnek *(signum)* mondja; a jelet a beszélő *(loquens)* adja, és a hallgató *(audiens)* fogja fel. A továbbiakban meghatározza a jelet: «A jel az, ami egyrészt önmagát nyújtja az érzékelésnek, másrészt önmagán kívül valami mást az értelemnek. Beszélni annyit tesz, mint artikulált hangon jelet adni».[10] Az artikulált hang pedig az, amit betűkkel le lehet írni. E kijelentésből világos, hogy a beszédfolyamatot jeladás folyamatának tekinti, és amikor leírjuk a szót, nem a szót írjuk le, hanem a jel jelét. De azért az írás is tökéletes jel, mert önmagát nyújtja a szemnek, de ezenkívül valami mást is közöl az értelemmel.

A szó, a jelentés és a jelentett tárgy viszonyáról így elmélkedik: Amikor a szót *(verbum)* azért ejtjük ki, hogy magáról a szóról mondjunk valamit, akkor maga a szó a dolog *(res)*. Amit viszont a szóból nem a fül, hanem az értelem fog fel és az eszünkben marad, az a fogalom *(dicibile)*. Amikor azért ejtjük ki a szót, hogy önmagától elütő valami mást jelentsen, kijelentést *(dictio)* teszünk. A dolog pedig nem a szó, sem a szónak értelmünkben levő fogalma, sem a róla tett kijelentés, hanem maga a tárgy.[11] Például, ha a tanár azt kérdezi a tanulótól: «Az *arma* milyen szófaj?»[12] az így kimondott *arma* szót önmaga miatt ejti ki. Mondatának többi tagját (milyen szófaj) nem önmaga miatt, hanem az *arma* szó miatt mondja ki, és vagy felfogjuk értelmünkkel, vagy kiejtjük szóval. Amit felfogunk, mielőtt még kiejtettük volna, az a fogalom *(dicibile)*, de ha a mondottak miatt kiejtjük, kijelentéssé *(dictio)* válik. Az *arma* szó azonban abban a szövegkörnyezetben, amelyben Vergilius mondja ki, kijelentés, ugyanis nem önmaga miatt ejti ki, hanem azért, hogy vagy azokat a háborúkat jelentse, amelyeket Aeneas viselt, vagy azokat a fegyvereket, amelyeket Vulcanus készített számára. Ez utóbbiak pedig, akár viselte őket, akár nem, amelyekre

[6] *B. D. Jackson:* The Theory of Signs in St. Augustine's De doctrina christiana. REAug. 15 (1969) 9—49; *R. Simone:* «Semiologia agostiniana». La Cultura 7 (1969) 88—117; *R. A. Markus:* St. Augustine on Signs. Phronesis 2 (1957) 60—83.

[7] *C. Mayer:* Die Zeichen in der geistigen Entwicklung in der Theologie des jungen Augustins. Diss. Würzburg 1969.

[8] *Dialectica est bene disputandi scientia. Disputamus autem verbis.* (1). A *De dialectica* eredetiségéről, Augustinus szerzőségéről l. *J. Pinborg:* Das Sprachdenken der Stoa und Augustins Dialektik. Classica et Mediaevalia 23 (1962) 148—151. Augustine: De dialectica. Translated with Introduction and Notes by *B. D. Jackson.* Dordrecht 1975, 1—75.

[9] *Verbum est uniuscuiusque rei signum, quod ab audiente possit intelligi, a loquente prolatum. Res est quiquid intellegitur vel sentitur vel latet* (5).

[10] *Signum est et quod seipsum sensui, et praeter se aliquid animo ostendit. Loqui est articulata voce signum dare* (5). A nyelvi jel természetéről a legújabban l. *Zs. Telegdi:* Zur Herausbildung des Begriffs «sprachliches Zeichnen» und zur stoischen Sprachlehre. Acta Linguist. Hung. 26 (1976) 267—279.

[11] *De dial.* 5.

[12] *Arma, quae pars orationis est?* (5).

— ha itt lennének — ujjal mutathatnánk, sem nem szavak, sem nem fogalmak, sem nem kijelentések, hanem maguk a dolgok.

Augustinus tehát dialektikájában a szót *(verbum)* a dolgok *(res)* jelének *(signum)* mondja. A dolgok lehetnek testiek *(corporalia)*, szellemiek *(spiritualia)* és rejtőzködők *(latent)*, például az isten, és a forma nélküli anyag. A jel és a dolgok közti viszonyt a *verbum-dicibile-dictio-res* fogalmakkal próbálja megragadni.[13] Némileg hasonló, de mégis eltérő rendszert találunk Aristotelés De interpretatione[14] c. művében és a sztoikus logikában. Aristotelésnél a szó a lelki tartalmak jele, a leírt szó a kimondott szóé. A lelki tartalmak mindenki számára azonosak, de azonosak azok a dolgok is, amelyekhez hasonlók a lelki tartalmak. Itt Aristotelés a *σύμβολα* és a *σημεῖα* szót alkalmazza *signa* jelentésben, és a *πράγματα* szót *res* jelentésben. Az Aristotelés kiemelte lelki tartalmak *(ἐν τῇ ψυχῇ παθημάτων)* Augustinusnál nem szerepelnek így kiemelve, hiszen a *signum* mindenféle látható és láthatatlan dolog jele.[15] A sztoikusok jellel kapcsolatos tanításairól Sextus Empiricus és Diogenes Laertios[16] fejtegetéseiből alkothatunk képet magunknak. Sextus Empiricus állítása szerint a sztoikusok három dolgot kapcsoltak össze: a jelet *(τὸ σημαῖνον)*, a jelöltet *(τὸ σημαινόμενον)* és a külső tárgyat *(τὸ τυγχάνον)*. Ami jelöl, az a szó *(ἡ φωνή)*, amit jelöl, az az, amit felfogunk, ami gondolkozásunkban van *(τὸ λεκτόν)* — ezt nem értik az idegenek —, a külső tárgy pedig a tárgy a maga külső valóságában,[17] Augustinus részben eltér a sztoikus rendszertől, részben egyezik vele. Terminológia tekintetében eltér egymástól a *σημαῖνον* és a *signum*, a *τυγχάνον* és a *res*, a *σημαινόμενον* és a *dicibile*; egyezik viszont a *vox* és a *φωνή*, a *loqui* és a *λέγειν*, valamint a *dicibile* és a *λεκτόν*. De eltér a dolog értelmezésében: Augustinusnál nemcsak testi tárgyat jelöl, hanem szellemit is. Aristotelésszel egyezik a *signum* és a *σύμβολα*, *σημεῖα* vonatkozásában, eltér viszont a *signum* és a *dicibile* értelmezésében.

2. A *De magistro* c. dialógusában, melyet három évvel később írt, részletesebben foglalkozik a nyelvi jellel. Fiával, Adeodatusszal vitatkozik arról a kérdésről, miért beszélünk. A beszédfolyamatot így határozza meg: «Aki ugyanis beszél, akaratát jelekkel nyilvánítja ki»,[18] azaz ahány szót kiejtünk, annyi jelet adunk. Mindazzal ami elhagyja ajkunkat, jelet adunk abból a célból, hogy egy másik valaki megértse szándékunkat.[19] A jelek jelölők: *signa—significantia*.[20] Amikor beszélünk, jeleket adunk *(signa facimus)*: innen származik a jelenteni ige: *significare*.[21] Előfordul azonban, hogy a szó helyett mutogatunk: ez esetben

[13] E fogalmak funkcióját a kommunikációs folyamatban jól megvilágítja *B. D. Jackson:* i.m. 21—22; *J. Pinborg a dicibibilét* jelentésnek fordítja: a szó hangalakja a *vox*, jelentése a *dicibile*. A szó hangzása és jelentése együtt: *dictio* (i. m. 162; 166; 173—75).

[14] *De interpr.* 1,16a 3—4; 2,16a 26—28; 4, 17a 1—2.

[15] *B. Mates:* Stoic logic. Berkeley and Los Angeles 1953. 16—17.

[16] Diog. Laert. *Vitae* VII 41—43; 57; 62—63.

[17] Sext. Emp. Math.: VIII 11—13; 70, 80, 245; vö. *B. Mates:* i.m. 13—14; *B. D. Jackson*, i.m. 46—48; a sztoikusok rendszerének részletes leírását l. *Zs. Telegdi:* i.m. 281 skk.

[18] *Qui enim loquitur, suae voluntatis signum foras dat per articulatum sonum* (3,2). A *De magistro*-idézeteinket e kiadásból vesszük: Sancti Aureli Augusti De magistro. Recensuit et praefatus est *G. Weigel*. Vindobonae 1961.

[19] *sic quoque locutionem nihil aliud agere quam commemorare, cum memoria, cui verba inhaerent, ea revolvendo facit venire in mentem res ipsas, quarum signa sunt verba* (2,6).

[20] *Certe si poeta iste non ex tanta urbe, sed de tanta dixisset, quaereremque abs te, quid «de» significaret, diceres «ex», cum haec duo verba essent, id est signa unum aliquid, ut tu putas, significantia;* (4,2).

[21] *cum enim loquimur, signa facimus, de quo dictum est significare* (7,1).

a jelet jellel fejezzük ki, és ebből az következik, hogy vannak olyan jelek, amelyek dolgot jelentenek, és vannak olyanok, amelyek egy másik jelet jelentenek. Azokat a dolgokat, amelyeket jelekkel jelölhetünk, de maguk nem jelek, *significabiliá*-nak nevezzük.[22] A hallható jel és a hallható jelölt *(audibile significatum)*[23] között különbség van. Például, a főnév hallható jel, pontosabban hallható jelek jele, a hallható jelölt pedig látható vagy láthatatlan dolgok jele. A főnév szó, tehát ha azt mondom: *verbum*, ez a *nomen*-t (a főnevet) is jelölheti. Ez esetben a szó a főnév jele, a főnév a folyó szó jele, a folyó szó pedig annak a dolognak a jele, ami már látható.[24]

A továbbiakban kifejti, hogy minden szó jel, de nem minden jel szó. Általában jelnek mondjuk mindazt, ami jelöl valamit: ide tartoznak a szavak, de egyéb jelek, jelvények is, például a katonai jelvények; ezeket sajátos jeleknek *(propria signa)* nevezzük.[25] Ha kiejttünk egy szót, rögtön arra gondolunk, amit jelöl, a significatumra, pedig gondolhatnánk magára a jelre is, a significansra. Például ha azt mondom valakiről: «Oroszlán jön ki a száján», abszurdumnak tűnik kijelentésünk, mert tüstént a jelöltre gondolunk; viszont teljesen természetes ez a megállapítás, ha a jelre gondolunk, hiszen az «oroszlán» szó jön ki annak a száján, aki ezt a szót kimondja.[26] E példával a metanyelvről folytatott eszmefuttatását zárja le.[27]

A *De magistro* olvasója egészen a mű utolsó negyedéig azt hihetné, hogy Augustinus célja a jelek leírása. Ekkor azonban kiderül, hogy Augustinus számára sokkal fontosabb egy másik gondolat, és ezen gondolat kifejtése érdekében alkalmazza a jelfogalmat. A beszéd és a beszéd funkciójával kapcsolatban megállapítja: Négy dolgot kell itt megkülönböztetni: a nevet és a dolgot *(nomen et res)*, a név ismeretét és a dolog ismeretét *(cognitio nominis—cognitio rei)*.[28] A dolgok ismerete jobb a jelek ismereténél, ezért fontosabb a dolgok ismerete a jelek ismereténél. Ezután egy meglepő kijelentést tesz: Tulajdonképpen kevés olyan dolog van, amit jelek által tanulunk meg, mert ha nem ismerem, mit jelöl a jel, akkor nem tanítanak semmire a jelek. Ha viszont tudom mit jelent a jel, akkor meg mire tanítanak a jelek? Mindebből az következik, hogy «Inkább a dolog megismerése után tanuljuk meg a jelet, mint a jel vétele után a dolgot»,[29] vagy még pontosabban fogalmazva: «A dolgok megismerésével a szavakat is megismerjük, a szavakat hallva még a szavakat sem ismerjük meg».[30] Az igazság bennünk van, ezért nem a szavakból tanuljuk meg; a szavak legfeljebb arra indítanak, hogy megkérdezzük a bennünk levő igazságot. A tanítótól csak szavakat tanulunk, de hogy mi van a szavak mögött azt önmagunktól, pontosabban a bennünk lakozó Krisztustól tudjuk meg.[31] A tanár csak valamely tantárgyról szóló ismereteket közöl a tanulókkal, hogy azonban ezek

[22] *De mag.* 8,4.

[23] *Quid ergo inter audibile signum et audibilia significata, quae rursus signa sunt, interest?* (8,7).

[24] *De mag.* 9,3.

[25] *De mag.* 9,7.

[26] *De mag.* 23,3.

[27] A nyelv és a metanyelv megkülönböztetés már a De dialecticában megtalálható: C. 10. Részletesen tárgyalja *J. Pinborg:* i.m. 150—151, 159—160.

[28] *De mag.* 28,2.

[29] *Ita magis signum re cognita quam signo dato ipsa res discitur.*

[30] *Rebus ergo cognitis verborum quoque cognitio perficitur, verbis vero auditis nec verba discuntur* (36,2).

[31] *De mag.* 38,1—2.

az ismeretek igazak-e, azt a tanulók a bennük levő igazság alapján döntik el. A tanítás tehát csak figyelmeztetés, indítás, hogy a bennünk levő ismeretekhez forduljunk.[32] Hogy mindez így van, azt Augustinus a tractatus módszerével is megkísérli bizonyítani. Az elmondottakat jól feltett kérdéseivel jórészt Adeodatusból szedi ki, tehát benne is megvoltak már ezek az ismeretek.[33]

A *De magistro*-ban az alkalmazáson kívül terminológiai gazdagodást is megfigyelhetünk: a *signum*ot *significans*nak nevezi, a *res*-t pedig *significatum*nak. Úgy tűnik tehát, hogy átveszi a sztoikusok terminológiáját: *significans*—*τὸ σημαῖνον*, *significatum*—*τὸ σημαινόμενον*, de csak e művében alkalmazza, s itt sem rendszeresen. Figyelemre méltó még a tágabb értelemben vett jelek *(signa universaliter dicta)* és a szűkebb értelemben vett jelvények *(signa proprie dicta)* megkülönböztetése. Telegdi Zsigmond a nyelvi jelről írt kiváló dolgozatában feltételezi, hogy Sausure *signifiant* és *signifié* terminusai a sztoikusok *σημαῖνον* és *σημαινόμενον* terminusainak fordításai. Mivel a *De magistro*-ban már előfordul a jel *significans*, a jelölt *significatum* szóval történő megnevezése, elképzelhető, hogy valamiképpen Augustinus is közrejátszott abban, hogy Sausure bevezette a *signifiant* és *signifié* szakkifejezéseket.[34]

3. A jeleknek legteljesebb rendszerét a De doctrina christiana c. munkájában vázolja fel, azonban itt sem puszta leírás és osztályozás a célja. Tüstént az első könyv elején megállapítja, hogy a Szentírás tanulmányozása az értelmezés módszerén *(modus inveniendi quae intellegenda sunt)* és feltárt értelem előadásán *(modus proferendi)* áll vagy bukik.[35] A helyes értelmezés módszerét a jel és a dolog megkülönböztetése adja meg, mert minden tudomány dolgokon és jeleken alapul, tudniillik a dolgokat jelek által ismerjük meg.[36] Az első könyvet a dolog kifejtésének szenteli, a másodikat és harmadikat a jel kifejtésének.

A dolgok három nagy osztályra oszthatók: az első osztályba azok tartoznak, amiket élveznek[6] a másodikba azok, amiket használnak, a harmadikba pedig azok, akik élveznek, illetve használnak. Az élvezetet nyújtó dolgok boldoggá tesznek, a használat dolgai a boldogság elérését segítik elő; akik mindezt teszik, e két osztály között állnak: az emberek.[37] A dolog az, ami nem valami másnak a jelölésére szolgál. Vannak azonban olyan dolgok, amelyek amellett, hogy dolgok, más dolgok jelei. Végül pedig vannak olyan jelek, amelyeknek egyetlen funkciója a jelölés: ezek a szavak.[38]

[32] *De mag.* 45,1—4.

[33] A mondottak ellenére Augustinus kijelenti, hogy azért nem szabad lebecsülni a szó erejét: *Sed de tota utilitate verborum, quae si bene consideretur, non parva est, alias, si deus siverit, requiremus* (46,1.). Az itt beigért munka szavak hasznosságáról feltehetőleg a *De doctrina christiana*.

[34] *Zs. Telegdi:* i.m. 275.

[35] *Duae sunt res quibus nititur omnis tractatio scripturarum, modus inveniendi quae intellegenda sunt et modus proferendi quae intellecta sunt.* (1,1). A *De doctrina christiana*-idézeteket az alábbi kiadás alapján közlöm: De doctrina christiana. Recensuit et praefatus set *G. M. Green*. Vindobonae 1963; Vö. Szent Ágoston: A keresztény tanításról. Ford. *Városi I.* Budapest 1944.

[36] *Omnis doctrina vel rerum est vel signorum, sed res per signa discuntur* (1,4).

[37] *De doctr.* 1,7.

[38] *Proprie autem nunc res appellavi, quae non ad significandum aliquid adhibentur, sicuti est lignum, lapis . . .; sed non illud lignum quod in aquas amaras Moysen misisse legimus, ut amaritudine carerent . . . Hae namque ita res sunt, ut aliarum etiam signa sint rerum. Sunt alia signa quorum omnis usus in significando est, sicuti sunt verba. Nemo enim utitur verbis nisi aliquid significandi gratia* (1,4—5).

A második könyv elején ismét meghatározza a jelet, azaz a jel önmagán kívül valami mást is jelöl,[39] például a lábnyom arra utal, hogy valaki erre járt, a füst, hogy valahol tüzet gyújtottak, a katonai kürt szava azt, hogy támadni vagy visszavonulni kell. Ezután rátér a jelek osztályozására: vannak természetes jelek *(signa naturalia)*;[40] ezek a jelentés szándéka nélkül jönnek létre; például az állatok nyoma, a füst stb, és egyezményes jelek *(signa data)*.[41] A természetes jelekkel nem foglalkozik tovább; számára az egyezményes jelek a fontosak, mert ezeket sajátosan a kommunikáció céljából találták fel: «A jeleknek ezt a sajátosan emberi fajtáját kívánjuk megvizsgálni és tárgyalni, mivel a Szentírás is egyezményes jel, amelyet az isten azon emberek által adott, akik a szentírás könyveit írták.»[42] Az állatok is adnak jelet, például a kakas, ha magot talál, hívja a tyúkot, ezt azonban a természetes jelek közé kell sorolnunk, mert a jelölés szándéka nélkül, ösztönösen történik; de ugyanilyen emberi vonatkozásban a harag tükröződése az arcon. A *signum datum* olyan jel, melyet a kommunikáció szándékával hoznak létre. E jelek, melyekkel az emberek egymással közlik gondolataikat *(inter se sua sensa communicant)*, az érzékszervek szerint oszthatók fel a látás, a hallás és egyéb érzékszervek jeleire.[43] A legtöbb jel azonban a hallással kapcsolatos, elsősorban a szavak révén, ezért a szavakat mondjuk az emberek közötti kommunikáció legfontosabb jeleinek. A szavakkal ugyanis az összes többi jel kifejezhető, a többi jellel viszont a szavak egyáltalán nem fejezhetők ki.

A szó elrepül, ezért az írással létrehozták a szavak jeleit. Ilyen jelekkel rögzítették az isten üzenetét, a Szentírást a különböző nyelveken. Bonyolult feladat kihámozni a bibliából az isteni üzenetet. A biblia szövegéből mint jelből először az azt leíró emberek szándékát kell megállapítani, majd ebből az isteni szándékot. E bonyolult értelmezési folyamatot sok tényező gátolja, például ismeretlen vagy kétértelmű jelek. Az egyezményes jelek ugyanis lehetnek alap- vagy átvitt jelentésűek: *signa vel propria, vel translata*.[44] Alapjelentésűek azok a jelek, amelyek azt jelölik, aminek jelölésére feltalálták őket, például, ha a *bos* (ökör) szó azt a háziállatot jelenti, amire a szó hallásakor minden latinul tudó ember gondol. Átvittek azok a jelek, amelyek az alapjelentés által valami mást jelölnek, például, ha a *bos* (ökör) szó az ismert állatot jelenti, de általa arra az evangélistára gondolunk, akiről az apostol ezt mondja: *bovem triturantem non infrenabis* (a nyomtató ökörnek ne kösd be a száját).[45]

[39] *Signum est enim res, praeter speciem quam ingerit sensibus, aliud aliquid ex se faciens in cogitationem venire* (2,1).

[40] *Signorum igitur alia sunt naturalia, alia data. Naturalia sunt quae sine voluntate atque ullo appetitu significandi praeter se aliquid aliud ex se cognosci faciunt, sicuti est fumus significans ignem* (2,2).

[41] *Data vero signa sunt quae sibi quaeque viventia invicem dant ad demonstrandos quantum possunt motus animi sui, vel sensa aut intellecta quaelibet. Nec ulla causa est nobis significandi, id est signi dandi, nisi ad depromendum et traiciendum in alterius animum id quod animo gerit qui signum dat* (2,3).

[42] *Horum igitur signorum genus, quantum ad homines attinet, considerare atque tractare statuimus, quia et signa divinitus data quae scripturis sanctis continentur, per homines nobis indicata sunt qui ea conscripserunt* (2,3).

[43] *Signorum igitur quibus inter se homines sua sensa communicant, quaedam pertinent ad oculorum sensum, pleraque ad aurium, paucissima ad ceteros sensus.* (2,5).

[44] *Duabus autem causis non intelleguntur quae scripta sunt, si aut ignotis aut ambiguis signis obteguntur. Sunt autem signa vel propria vel translata* (2,32).

[45] *De doctr.* 2,33.

Az ismeretlen jelek ellen legjobb gyógyszer a nyelvek ismerete. Azoknak, akik a bibliával foglalkoznak, a latinon kívül szükséges a héber és a görög nyelv ismerete.[46] Az ismeretlen jeleknek két fajtája van: ismeretlen szó *(ignotum verbum)* és az ismeretlen kifejezésmód *(ignota locutio)*.[47] Ha ezek egy másik nyelvből kerültek át a latin szövegbe, jelentésüket e másik nyelv adatai alapján kell meghatározni, ha a saját nyelvünkből származnak, akkor az általános nyelvhasználat alapján kell megállapítani itteni jelentésüket. Az ismeretlen jelek jelentésének felderítéséhez a nyelveken kívül a dolgok, a reáliák ismerete is feltétlenül szükséges; alapos jártasságra kell szert tenni az összes tudományokban, a hét szabad művészetben, az irodalomban, a filozófiában, a vallástörténetben: a néprajzban, a számmisztikában stb.[48] Azaz Augustinus olyan egyetemes műveltséget követel a keresztény egzégéták számára, mint amilyet néhány évszázaddal korábban Cicero sürgetett a szónok számára.[49]

Komoly problémát rejt magában a nyelvi jel kétértelműsége; különösen ügyelni kell erre fordítás, vagy fordított szöveg értelmezése esetén.[50] Például, ha egy latin mondatban az *os* szó szerepel, s a szövegösszefüggés alapján nem tudjuk eldönteni, hogy az *os, ossis* (csont) vagy az *os, oris* (száj) szóval van-e dolgunk, vissza kell keresni a görög eredetit, ott ugyanis e két szó hangalakja különbözik egymástól.[51] A kétértelműség egyaránt jelentkezhet a szavak alap- és átvitt jelentésében. Ha egyes szavak alapjelentése bizonytalannak látszik, az egyházi gyakorlatot kell figyelembe venni. Ha a kétértelműség többsíkú, a bizonytalan szövegrészt egybe kell vetni az adott szöveg egészével, azaz előzményével és folytatásával.[52] Ha ezt az előírást betartjuk, elkerülhetjük azokat a kétértelműségeket, amelyek szavak és kifejezések értelmének félreértéséből, illetve a szöveg helytelen tagolásából adódnak. Például helytelen és komoly eretnekséget rejt magában az alábbi szöveg, ha így tagoljuk: *In principio erat verbum, et verbum erat apud deum, et deus erat* (kezdetben volt az ige, és az ige az Istennél volt, és Isten volt). *Verbum hoc erat in principio apud deum.* Ezt a kétértelműséget könnyen orvosolhatjuk, ha megnézzük az egyházi gyakorlatot, mely mindig így tagolta a fenti mondatot: *Et deus erat verbum. Hoc erat in principio apud deum.*[53] Az élőbeszédben súlyos kétértelműséget okozhat az intonáció tévesztése, például, ha eldöntendő kérdés hanglejtése helyett kiegészítendő kérdésre jellemző hanglejtést alkalmazunk stb.[54]

Ennél is komolyabb gondot jelent az átvitt jelentésű jelek értelmezése. Itt a legnagyobb veszély abban van, hogy a jelet összetévesztjük a jelölttel *(signa pro rebus accipere)*.[55] Például az ószövetségben az Isten ideiglenes és anyagi jeleket *(temporalia et carnalia signa)* adott a zsidó népnek, e jeleket

[46] *De doctr.* 2,34.

[47] *Namque aut ingotum verbum facit haerere lectorem aut ignota locutio* (2,50).

[48] *De doctr.* 2,59—151.

[49] Cic. *Brutus* 322—23.

[50] Az egész 3. könyv ezzel a kérdéssel foglalkozik.

[51] *De doctr.* 3,14.

[52] *Quod si ambae vel etiam omnes, si plures fuerint partes ambiguitatis, secundum fidem sonuerint, textus ipse sermonis a praecedentibus et consequentibus partibus, quae ambiguitatem illam in medio posuerunt, restat consulendus, ut videamus cuinam sententiae de pluribus quae se ostendunt, ferat suffragium eamque sibi contexi patiatur* (3,4).

[53] *De doctr.* 3,5.

[54] *De doctr.* 3,10—11.

[55] *Ea demum est miserabilis animae servitus, signa pro rebus accipere, et supra creaturam corpoream oculum mentis ad hauriendum aeternum lumen non posse* (3,21).

azonban sokan egyetemesnek értelmezték, azaz úgy ragaszkodtak e jelekhez, mint a dolgokhoz, ezért a jelek szolgáivá lettek.[56] Krisztus e jelek értelmezésével azokat, akik hittek benne, azon dolgok magasságára emelte, amelyeket e jelek jelöltek. Aki ugyanis a hasznos, Isten által adott jeleket ismeri és tiszteli, nem azt tiszteli, amit lát, és ami ideiglenes, hanem azt, akire ezek a jelek vonatkoznak. Következésképpen a betűt követni, azaz a jeleket, azon dolgok helyett, amiket e jelek jelölnek, a szolgaság jele. Az írás értelmezésekor mindenekelőtt el kell dönteni, hogy szó szerint kell-e valamely szövegrészt értelmezni vagy átvitten. A következő általános szabály szerint kell eljárnunk: «Ha nem vonatkoztathatunk valamit a Szentírásban sem a tisztes erkölcsökre, sem a hitigazságokra szó szerint, akkor átvitten kell értelmeznünk».[57] Például józan fejjel nem hihetjük azt, hogy Magdaléna valóban úgy kente meg Krisztus lábát illatos olajjal, mint dőzsölő lakomán a kéjhölgyek szerelmesük lábát. A szóban forgó szövegben a jó illat azt a jó hírt jelenti, mely a Krisztus parancsai szerint élő embert követi; Krisztus lábának megkenése pedig Krisztus követését.

A *De doctrina christiana*-ban tehát Augustinus nemcsak meghatározza, tipologizálja a jeleket, hanem az írásértelmezés alapvető kulcsának is tekinti őket. Jeltipológiáját — mely jelenlegi ismereteink szerint az első és egyetlen részletes jelfelosztás az antik irodalomtudományban — a következő sémába foglalhatjuk:

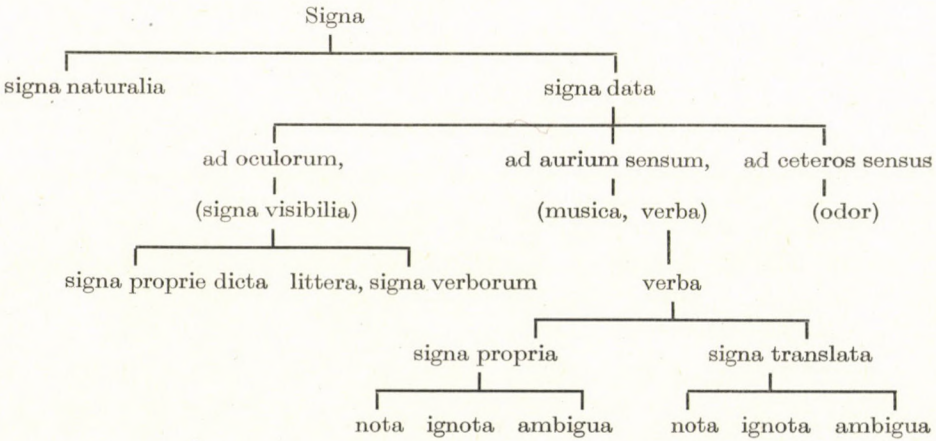

4. Az antikvitásban az allegorizálást: dolgok, jelenségek allegorikus értelmezését igen kedvelték a sztoikusoktól kezdve a zsidó írásmagyarázókon keresztül a későrómai grammatikusokig. Augustinus számára az ótestamentum allegorikus értelmezése elvi jelentőségű az újtestamentum szempontjából. Csakhogy — mint erre G. Ripanti felhívja a figyelmet — többen, például Origenes, úgy vélekedtek, hogy az allegorikus értelmezés ellentmond a szó szerinti értelmezésnek.[58] Ezt az ellentmondást küszöböli ki Augustinus mind logi-

[56] *De doctr.* 3,22—23.

[57] *Demonstrandum est igitur prius modus inveniendae locutionis, propriane an figurata sit. Et iste omnino modus est, ut quidquid in sermone divino neque ad morum honestatem neque ad fidei veritatem proprie referri potest, figuratum esse cognoscas* (3,33).

[58] *G. Ripanti:* L'allegoria o l'«intellectus figuratus» nel De doctrina christinana di Agotino. RE Aug. 18 (1972) 219—21.

kai, mind nyelvészeti síkon a szónak jelként való értelmezésével. A *signum datum*-nak ugyanis legalább két jelentése van: egy szubjektív jelentése *(voluntas significandi)*,[59] és egy objektív, mely a jelben van *(vis significatioque)*.[60] Ha pedig a szó mint jel magában hordozza ezt a kettősséget, akkor elvileg lehetséges és tudományosan megengedett az átvitt értelmezés. Mivel a biblia is *signum datum*, olyan jel, mellyel Isten közli szándékát az emberekkel, a biblia szimbolikus értelmezése is természetes.

Ha Augustinus jelelméletének forrásait kutatjuk, meglehetősen ingoványos talajra jutunk. A nehézség forrása abban van, hogy a sztoikusok jelelméletéről csak közvetett adataink vannak: Diogenes Laertios és Sextus Empiricus utalásaiból sejthetjük, mit taníthattak a jelről. Azok a munkák azonban elvesztek, amelyekkel ellenőrizhetnénk e két szerző állításait. Ennek tulajdoníthatjuk, hogy a modern kutatók oly eltérően ítélik meg Augustinus jelelméletének eredetiségét. R. A. Markus megállapítása szerint a szó mint jel korábban is előfordult, «de egyetlen korábbi szerző számára sem volt a jelelmélet elsősorban nyelvelmélet, és a nyelvről szóló elmefuttatások nem a jelek szakterminusaival fogalmazódtak meg».[61] Az indítást arra, hogy nyelvelméletét a jelelmélet terminusaival fogalmazza meg, a Szentírás jelei adhatták Augustinusnak — mondja Markus. —, s ebben van eredetisége. B. D. Jackson monográfiának beillő tanulmányában azon az alapon vitatja el Markus megállapításának igazát, hogy a sztoikusok is a nyelvi kifejezések jelentésével kapcsolatban alkalmazták a jelet. Csak ebben az esetben állíthatnánk, hogy a sztoikusok nem a nyelvelméletre alkalmazták a jelet, ha a σημαῖνον nem jelet jelentene náluk. Márpedig a σημαῖνον náluk a nyelvi jelet jelenti, a σημεῖον pedig a tágabb értelemben vett jelet. Augustinus *signum datum*a mindkét görög terminus jelentését magába foglalja, ezért a sztoikusok tanításának átvétele vitathatatlan.[62] Pinborg hangsúlyozza a *De dialectica* sztoikus alapjait, de azt is megállapítja, hogy Augustinus elrugaszkodik a sztoikus alapról és a maga útját járja: a sztoikus szemantikán keresztül eljut saját illuminációelméletéhez.[63] Telegdi Zs. állítása szerint Augustinus jelfelfogása eltér a sztoikusokétől: közöttük csak felületes hasonlóság van.[64]

Én fejlődésében kívántam felvázolni Augustinus jeltanát, hogy szemünk előtt rajzolódják ki, hogyan változott jeltana a *De dialectica*-tól a *De doctrina Christiana*-ig, azaz 387—396-ig. A görög előzmények hatása legjobban a *De dialectica*-ban és a *De magistro*-ban mutatkozik meg mind tartalmi, mint terminológiai tekintetben. Azonban már a *De dialectica*-ban vannak olyan eltérések az általunk ismert görög rendszertől, amelyeket jelenlegi ismereteink szerint Augustinusnak kell tulajdonítanunk, például a *res* egyetemesebb értelmezése. A *De magistro*-ban szintén vannak hagyományos elemek, főleg a terminológia tekintetében *(significans—significatum)*, azonban az *audibile signum* és az

[59] *De doctr.* 2,2—4.

[60] *Qui vero aut operatur aut veneratur utile signum divinitus institutum cuius vim significationemque intellegit, non hoc veneratur quod videtur et transit, sed illud potius quo talia cuncta referenda sunt* (3,30).

[61] *R. A. Markus:* i.m. 64: «In general, no one would dispute that words are signs; but for no writer is the theory of signs primarily a theory of language, nor is reflection on language carried on in terms of signs.»

[62] *B. D. Jackson:* i.m. 48—49.

[63] *J. Pinborg:* i.m. 177.

[64] *Zs. Telegdi:* i.m. 278.

audibile significatum megkülönböztetése, azaz a különféle jelek egymáshoz való viszonyának, valamint a jelek és a tanítás kapcsolatának fejtegetése az előzményektől eltérő önálló teljesítménynek tűnik. Ugyancsak önálló teljesítmény Augustinusnak az a jeltipológiája, mely a *De doctrina christiana*-ban tárul elénk. A sztoikusok a jelet kommemoratív (emlékeztető) és indikatív (mutató) jelre osztották fel, például a füst kommemoratív jel, mert együtt mutatkozik a jelölttel, a tűzzel. Az indikatív jel sohasem figyelhető meg a jelölttel együtt, belőle csak következtetünk a jelöltre, például a testi mozgásról a lélekre.[65] Augustinus jeltipológiája teljesen más: egységes alapon történő osztályozás. A jelnek szinte valamennyi fajtáját felismeri, de részletesen csak a nyelvi jellel foglalkozik, mivel ezt kívánja sajátos céljainak szolgálatába állítani. Jeltipológiája ennek ellenére a modern jeltipológiák mellé állítható.

A. Schaff például miután ismerteti a jelek osztályozásának logikai buktatóit, és éppen ilyen hibák miatt elmarasztalja Morris, Carnap és Peirce jeltipológiáját,[66] felvázolja saját, helyesnek ítélt felosztását, melyet a következő ábrával szemléltet:

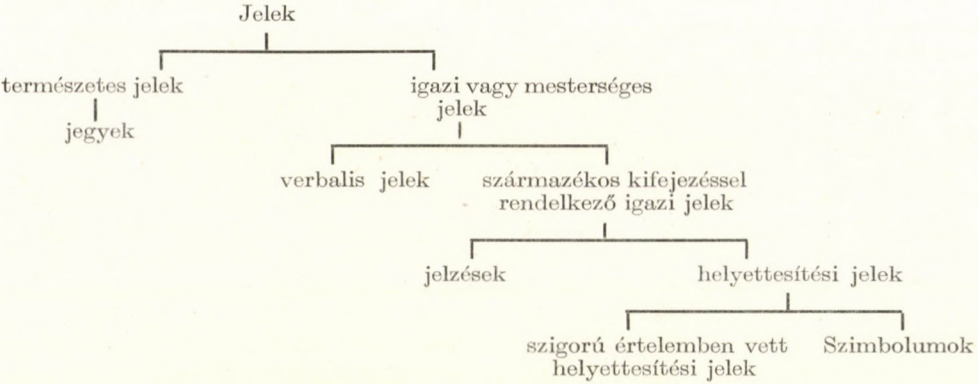

Nos, ha ezt a tipológiát egybevetjük a fentebb vázolt augustinusi tipológiával, azt látjuk, hogy alapjaiban ugyanaz, mint Augustinusé. A különbség annyi, hogy Augustinus részletesebben osztályozza a nyelvi jelet, A. Schaff viszont a származékos kifejezéssel rendelkező igazi jeleket. Példáiból télve Augustinus is ismeri ez utóbbiakat, mivel azonban a nyelvi jel érdekli, szándékosan mellőzi őket.[67] A. Schaff kiemeli, hogy a nyelvi jel sajátos szerepet játszik az emberi kommunikációban, ezért a nyelvi jelek «fő helyet foglalnak el a jelek hierarchiájában».[68] Augustinus hasonlóképpen fogalmaz: «a jelek között a szavakat illeti meg a főhely».[69] Joggal kifogásolhatjuk tehát, hogy A. Schaff meg sem említi Augustinus jelelméletét, igaz egyéb modern szemiotikák is hallgatnak róla,

[65] Vö. *B. Mates:* i.m. 13—14.

[66] *A. Schaff:* Bevezetés a szemantikába. Budapest 1967, 134—136.

[67] *De doctr.* 3,2: *Sed de hoc toto genere nunc disserere non est propositum. Quoniam tamen incidit in partitionem nostram, praeteriri omnino non potuit, atque id hactenus notatum esse suffecerit.* Augustinus terminológiájának viszonyát a modern terminológiákhoz, l. *R. A. Markus:* i.m. 82—83.

[68] *A. Schaff:* i.m. 135.

[69] *De doctr.:* Verba enim prorsus inter homines obtinuerunt *principatum significandi* quaecumque animo concipiuntur, si ea quisque *prodere velit* (2,6).

vagy csak emlékesen említik meg nevét.[70] Pedig Augustinus úttörő munkásságának érdeme nemcsak abban van, hogy egy mindmáig helytálló jeltipológiát állított fel, hanem abban, hogy a jeltudományt a biblia értelmezésének szolgálatába állította,[71] és ezzel egy olyan műelemzési módszernek teremtette meg elméletét és gyakorlatát, mely a modern irodalomtudományban csak az utóbbi évtizedben kezd tért hódítani.[72]

[70] *Voigt V.:* Bevezetés a szemiotikába. Budapest 1977, 40.

[71] *C. Mayer;* «Res per signa». Der Grundgedanke des Prologs in Augustins Schrift *De doctrina christiana* und das Problem seiner Datierung. RE Aug. 20 (1974) 100—112.

[72] *Köpeczi B.:* Jel, értelem, irodalom. Filológiai Közlöny 20 (1974) 283—294.

ERDÉLYI ISTVÁN

KÜLÖNÖS LELETEK A JUGOSZLÁVIAI VAJDASÁGBÓL

Egykori aspiránsvezetőm
Artamonov M. I.
(1898—1972) emlékére

1972 elején igen érdekes temetőre bukkantak téglagyári agyagkitermelés során a jugoszláviai Čelarevo (Dunacséb) falu határában. Még az év nyarán megtörtént ott a vizsgálati ásatás, majd 1973-ig bezárólag végül is 268 sírt sikerült megmenteni. A leletek igen kis részét már láttam 1976-ban Újvidéken, de mivel a róluk szóló közlemény csak 1979-ben jelent meg,[1] addig nem foglalkozhattam velük behatóbban.

A közlemény részletes jelentés, de nem teljes anyagpublikáció, jóllehet tizenhárom fényképes, illetve rajzos táblát is tartalmaz.

A sírok egy része (16) lovassír volt. A lovak teljes egészükben, felszerszámozva voltak eltemetve. A lószerszámokon jellegzetes nagy phalerák dominálnak. A lóváz hol a férfiváz bal, hol a jobb oldalán volt, tájolásban az emberi vázakkal megegyezett. A lovassírokon kívül önálló, teljes lósírt is találtak a temetőben, ennek és még néhány különlegesebb sírnak leírását a jelentés mellékleteként közölték. Igen sok férfisírban találtak gazdag, indás díszű övveretgarnitúrát, egyik közülük aranyozott bronzból készült (203. sír).

Fegyverlelet jóformán nem volt, a tőröket kivéve. Igen sok esetben korongolt sárga kerámiát találtak a sírban (47 esetben). Az egyik sárga korsó, a poszt-szasszanida textileken is megfigyelhető, kerek vagy ovális keretfestést mutat (168. sír). Emlékeztetnek ezek a nagyszentmiklósi aranykincs edényeinek stílusára is. Egyébként az említett kincs 2. sz. korsóján látható sasmadár fejéhez igen hasonló stílusban kidolgozott aranyozott lószerszámveret szórványként került elő a temetőből (1. kép). A legérdekesebb sírleletek közé tartoznak a római kori falazótéglák (70 db.), melyekre egy-egy menórát (hétágú kandeláber) karcoltak. Megjegyezzük, hogy a karcolat később készült minden esetben, mert a rajz követi a már törött, régi tégla alakját, azaz annak megfelelően nagyobb vagy kisebb, tehát nem római kori. Ezeket a téglákat

[1] *Р. Бунарџић:* Извештај са зашитног ископавана раносредњовековне некрополе на локалитету «Циглана» код Челарева. «Грађа за проучавање с поменика културе Војводине.» VIII—IX. Нови Сад 1978—1979. 33—67.
A temető nagy része sajnos már a feltárás megindulása előtt elpusztult (l. i. m. 1. ábra tereprajzát). A leletmentés során — melyben *Nagy Sándor* is részt vett, aki felhívta volt figyelmemet a leletekre — 77 férfi, 71 női, 60 gyermek és még 45 meg nem határozható nemű egyén sírját sikerült feltárni. Mind csontvázas sír volt, nem hamvasztásos, néhány sírban a csontváz teljesen elenyészett. A temető egészen kis része nem került régészeti feltárás alá. — Közel a temetőhöz települt maga a korabeli falu is, de az lényegében elpusztult az agyagkitermelés nyomán. Temetőtérképet nem közöltek, csak később, a a belgrádi menóra-kiállítás katalógusában sírszámozás nélkül: Menore iz Čelareva. Beograd 1980.

határozott szándékkal tették a sírba. A menórás téglaleletek nagy része sajnos az ásatás előtt elpusztult sírokból származik.

A nagyphalerás lószerszámokkal jellemezhető sírleletekkel összefoglalóan Kovrig Ilona foglalkozott először behatóan,[2] néhány éve pedig Z. Čilinská értekezett róluk.[3] Véleménye szerint az ilyen temetők az Avar Kaganátus peremvidékein helyezkednek el. Már 1976-os újvidéki előadása során rámutattunk e véleménye tarthatatlanságára. A kétségtelenül a peremvidékeken levő ilyen sírokat tartalmazó temetőkön kívül ugyanis nem egy van a belsőbb területeken is, pl. Debrecen-Ondód vagy Hortobágy-Árkus, Zalakomár, Szeged-Makkoserdő (az utóbbiak közöletlen leletek), jóllehet jelentős temetők vannak a peremvidékeken, így pl. egy sor szlovákiai lelőhelyen, Komarnóban, Dévény-Újfaluban (Devinska Nová Ves), Zsitvatőnél (Žitavské Tôň), mely utóbbiak kétségtelenül «őrtelepek» lehettek ugyanúgy, mint Lemeš, Holiare, Šebastovce, Bernolakovo, vagy Ausztria területén Drasenhofen, Mistelbach, Wien-Unter St. Veit, illetve délen, Jugoszláviában Feketić (Bácsfeketehegy), Bačka Palanka (Palanka) stb.

1. kép. Állatfej Dunacsébről (Čelarevo), Németh P. rajza a közlemény fényképe nyomán

Az időrend kérdései

A jelentés írója késő avarkori temető részének tartja a dunacsébi sírokat. Nem tud mit kezdeni a londoni C_{14} keltezés késői adatával, és a temetőt időrendi szempontból a VIII—IX. sz. fordulójára keltezte. A 244-244 A. számú kettőssírból vett csontminta C_{14}-vizsgálata (British Museum 1394) a 969±66 évet adta. Ha ezt lefelé korrigálnánk, akkor a magyar honfoglaláskor tájára keltezhetnénk a temetőt. Kétségtelen, hogy az egyetlen csontminta meghatározása alapján megadott érték különös, nehezen illeszthető be tipológiai alapon kialakított időrendünkbe. Megjegyezzük, hogy 1958-ban Györffy György már arra gondolt, hogy a késő avarkori griffes-indás leletek a honfoglaló magyarsághoz köthetők és későbbiek, mint addig tartották, azaz a IX. és X. századot jelölte meg keltezésként.[4] A régészek részéről ez a véleménye zömmel elutasításra talált. Később Kovrig Ilona az említett könyvében a IX. sz. 30-as éveire javasolta helyezni a «nagyphalerás» temetőket, de írásos források adatával

[2] *Kovrig I.:* Az alattyáni avarkori temető. Kand. disszertáció tézisei. Rotaprint. Bp. 1960. 4. Itt még egyenesen a kazárok közül kiszakadt népre gondol a «nagyfalerások» interpretálásakor; uő.: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. Bp. 1963. 237, 240—241.

[3] *Z. Čilinská:* Zur Frage der Wachtsiedlungen an der Mittleren Donau in 8. Jh. «Problemi Seobe Naroda u Karpatskoj Kotlini.» Novi Sad 1978. 125—132.

[4] *Györffy György:* A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. Századok 92. 1958. 613—614.

nem tudta megjelenésüket alátámasztani. A dunacsébi leletek fényében próbálkozásaik helyes irányúnak tűnnek.

Ismeretes, hogy magyar seregek már 862-ben a frankok elleni hadjáratuk során megfordultak a Kárpát-medencében. 881-ben viszont kavarok (kabarok) harcoltak Bécs tájékán.[5] A továbbiakban ennek szem előtt tartása mellett kísérletet teszünk a temető eredetének felderítésére és etnikai kérdésének megválaszolására.

A menórás téglák

A temető legkülönösebb leleteinek a menórás téglák látszanak. A jelentés írója, R. Bunardzsics, előtt nem kétséges, hogy itt judeista népelem temetkezéseivel van dolgunk. Mélyebb elemzéstől azonban eltekint. Megemlíti még, hogy maguk a téglák eredetileg egy közeli római kori településről származhatnak és ez nem is látszik kétségesnek. Észrevette, hogy a karcolatok a téglákon utólagosak, később készültek.

Tény, hogy a római kori eredetű, de másodlagosan felhasznált falazótéglákra bekarcolt rajzok, menórát ábrázolnak. Ez a hétágú kandeláber, melyben olaj, utóbb gyertya égett (a rajzokon kis posztamensen áll) a zsidó vallási művészet egyik legfontosabb attributuma. Az ókortól kezdve megtaláljuk (2. kép) ábrázolásait.[6] A dunacsébi leleteken (3. kép) a menóra mellett jobb és bal oldalt egy-egy szimbólumot látunk. Rendkívül sematikus ábrázolásmódjuk ellenére felismerhető a schófár (kosszarv), a másik oldalon pedig talán az ethrog, a paradicsomi alma.[7] Maga a menóra is szimbólum, az örök életé,[8] de távolabbról az életfát, az azt «helyettesítő» olajfát idézi. (Olaj égett egykor a menórákban is.) Nem véletlenül került tehát a sírokba az ábrázolása. Úgy véljük jogos annak a feltételezése, hogy a dunacsébi temető sírjainak egy részében zsidó vallású közösség tagjai feküdtek. Eredetüket a kelet-európai Kazár Kaganátus körében kereshetjük.[9] Ezzel a korai államalakulattal

[5] *C. A. Macartney:* The magyars in the ninth Century. Cambridge 1938. reprinted 1968. 76.

[6] *W. Wirgin:* The Menorah as Symbol of Judaism. Israel Exploration Journal. 12. 1. Jerusalem 1962. 140—142.

[7] *C. Roth:* Die Kunst der Juden. 1963. I.

[8] *W. Wirgin:* The Menorah as Symbol of After-Life. Israel Exploration Journal. 14. 1—2. Jerusalem 1964. 104. *E. Ehrlich:* Kultsymbolik im Alten Testament und nachchristlichen Judentum. In: Symbolik der Religionen. Bd. III. Stuttgart 1959. 62—63. és 94—95.

[9] 1980. november 17-én tartott előadásom alkalmával (ELTE Arab Tanszék) *Czeglédy Károly* professzor felhívta figyelmemet arra, hogy csupán a kazár vezetőréteg volt zsidó vallású, de nincs kizárva, hogy a testőrség is. Az arsziják, akiket Chorezm határvidékéről eredeztetnek, inkább muzulmánok, de zsidó vallású chorezmiek is voltak a kagán kíséretében: *H. Göckenjahn:* Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn. Wiesbaden 1972. 46. A harcos réteg egy része tehát ezek szerint lehet például iráni nyelvű, de zsidó vallású. A nagyphalerás-lovassíros temetők emlékanyaga erősen «irániás», a szamanida-kor jegyeit viseli magán. Némely sírban emellett tűzzel folytatott rituális cselekményekre mutató jelek is voltak, így pl. a bernolakovói temető 34. sz. sírja hamvasztásos, de nem szláv jellegű: *A. Točik:* Pohrebny rítus na pohrebiskàch v Holiaroch a Šturove. SlArch. XVIII.-1. 1970. 46. Máglyák nyomait is több helyen megfigyelték, így pl. a dévényújfalui (Devinska Nova Ves) temető száztizennégy sírjában: *Szatmári S.:* A dévényújfalui temető etnikai és történelmi problémái. Komárom megyei Múzeumok Közleményei 1. 1968. *Szatmári* k. vizsgálatai alapján számára is úgy tűnt, hogy e temető használata átnyúlik a IX. századba. Embertani tekintetben nem mutat mongolid népességet. Találtak benne egy fülkesírt is (319. sz.). A sírok tájolása rendkívüli, fejjel DK felé feküdt nyolcszáznyolcvanhárom sír.

2. kép. Menóra és egyéb szimbólumok ábrázolása. Ostia, II. sz. Sugár L. felvétele

az ősmagyarságnak igen szoros kapcsolatai voltak a IX. században vagy még előbb is, és egyes kutatók szerint a kapcsolat kétszáz esztendőn át tarthatott. A Kazár Kaganátusból kiszakadt kavarok között lehettek zsidó hitűek. Egyes kutatók szerint ugyanis Bulán kazár fejedelem a VIII. század legvégén (esetleg pontosan 800-ban) tért át zsidó hitre a közvetlen környezetével együtt. Mások az áttérést még korábbra, 730—731 tájára helyezik. Később Obadjah (Szabriél) kagán a szigorúbb talmudista irányzatot tette magáévá 863-ban.[10]

[10] *Gyóni M.:* Kalizok, kazárok, kabarok, magyarok. MNy XXXIV. 1938. 86—96. és 159—168.

3. kép. Menóra és egyéb szimbólumok ábrázolása egy dunacsébi másodlagosan felhasznált római falazótéglára utólag rákarcolva. Németh P. rajza a közlemény egyik fényképe nyomán

Többen ezt az időpontot megkérdőjelezik és az áttérés-szigorítás időpontját 815 *elé* helyezik, azaz a kagán politikai és vallási reformjai következtében kitört felkelés időpontja elé.[11] Ezt követte a kavar törzsek kiválása a Kaganátusból. Ismeretes, hogy három kavar (= felkelő) (helytelen írásmóddal kabar) törzs a magyarokhoz csatlakozott. 881-ben, mint már említettük, kavarok harcoltak a magyarság előőrseként Bécs közelében. A kavarok nyelvileg egyébként törökök voltak.[12]

Néhány régészeti momentum

A nagyphalerás lószerszámokkal jellemezhető temetők körének leletei között több, igen érdekes, kiugró, mondhatni különleges darab fordul elő. Ilyenek például a poncolt hátterű, bronzból öntött vadkan, griff[13] vagy többnyire lófej alakú[14] veretek, az oszlopfejezetet mintázó övveretek. Ez utóbbiak analógiáit megint csak a szaltovó-majackojei kultúrában találjuk Dél-Oroszországban és a Kaukázusban (Dimitrovszkoje, Peszcsanka).[15] Általában megfigyelhető rajtuk egy egységes jellegű, összefoglalóan iráninak nevezhető művészeti stílus. Ez vonatkozik magukra a phalerákra is. Egyes phalerák sűrű, egymás melletti S alakokból képzett inkrusztációja kissé korábbi, szasszanida ezüsttálak díszítményére emlékeztet. A várpalotai öntött phale-

[11] *M. И. Артамонов:* История хазар. Ленинград 1962. 286–287., *S. A. Pletnjowa:* Die Chasaren. Leipzig 1978. *Bálint Cs.:* A honfoglalás kori lovastemetkezések. A Móra F. Múz. Évk. Szeged 1971. 2. 101. Vö. *Erdélyi I.–Kádár Z.–Ojtozi E.:* A kazárok történetének első összefoglalása. AÉ 92. 1965. 85–90. (M. I. Artamonov könyvének részletes ismertetése.)

[12] «a kazárok nemzetségéből» Bíborbanszületett Konstantin. ford. *Moravcsik Gy.* Bp. 1950. 39. fejezet. *C. A. Macartney:* op. cit. 114. a bolgár háborúban szerinte csak a kavarok vettek részt. Közöttük igen sok volt a káliz: *Gyóni M.:* op. cit. 1938. 166.

[13] *Trugly J.* újabb (1980. évi) feltárásából a Komarnoi Hajógyárnál. *Szentpétery József* közlése, az ásató engedélyével.

[14] *Bárdos E.:* Avar temető Kaposvár határában. Somogyi Múzeumok Közleményei 1978. Toponár.

[15] *C. A. Плетнева:* От кочевий к городам. M. 1967. 165. 45.

rákon pedig az iráni mítikus Khirtumukha szörny feje ismerhető fel.[16] Elmosódottabban, de ez vehető ki egyes alsógelléri (Holiare) azonos típusú phalerákon. Az egész művészi kör jellemzését azonban csak akkor fogjuk tudni megadni, ha végre olyan fontos temetőket is közreadnak, mint a hortobágy-árkusi, toponári[17] vagy a még feltárás alatt levő zalakomári,[18] ahol a legszebb, leggazdagabb vereteket találták. Közöttük nemcsak állatalakok (kígyók, griffek stb.), hanem emberfigurák is vannak (Hortobágy-Árkus).[19]

A szaltovo-majackojei kultúrában, amely zömében a VIII—IX. századi Dél-Oroszországot és annak peremvidékeit jellemzi, nem egy olyan *elem* van, amely szorosan kötődik a Kárpát-medence VIII—IX. sz.-i emlékeihez. Így megvannak ott — ha kis lelőhelyszámban is — a lósírok (pl. Netajlovkán, Verchnyeje Szaltovo mellett),[20] ismeretesek olyan szerelésű szablyák, mint a dévényújfalui temetőben talált darabok (Dimitrovszkoje). A szablyákon kívül még a csótárak azok, amelyek Szaltovo felé mutatnak.[21] Ez teljesen új dolog, és csupán az általunk felsorolt temetők némelyikében eltemetett lovak felszerelésének tartozéka. Párhuzamait a szaltovo-majackojei kultúra körén kívül máshol még felfedezni nem sikerült. Ábrázolását azonban ismerjük a IX. századból.[22] Az avar terület ÉNy-i peremvidékén azonban két temetőben is előfordul: Devinska Nova Ves (Dévényújfalu) 842. sírjában[23] és Žitavské Tôň (Zsitvató) 26. sz. gazdag lovassírjában.[24]

A keleti leletek közül phalerákat eddig nem ismerünk, csupán ezüst csészéken és tálakon látható lovasábrázolásokon fedezhetjük fel őket. Ezeket részben Ja. I. Szmirnov albumából ismerjük,[25] a következő lelőhelyekről: *Nyizsnye-Saharovka* (Permi terület), legfeljebb a VII. századból származik, nem fiatalabb; *Kercseva* (Cserdyni terület) és *Vereino* (Permi terület). Több ezüsttálat később I. A. Orbeli és K. V. Trever is közöltek.[26] Az egyiket közülük Tbilisziben vásárolták, lelőhelye ismeretlen. A kercsevai tálról azt írják, hogy az I. Varahrant ábrázolja. A közép-ázsiai freskókon az avarkoriaknál kisebb méretűnek ábrázolt phalerák azok előzményeként is felfoghatók, de az ábrázolásokkal egykorú phaleraleleteket nem ismerünk. Kivételt talán a Galiat-i lelet préselt phalerája képez a VIII. sz. legelejéről.

Eddigi adataink alapján kétségtelen tény, hogy a nagyphalerás lovastemetkezésekkel jellemezhető IX. századi leletegyütteseknek rendkívül kevés kapcsolatuk van a honfoglaló magyarok régészeti kultúrájával. Ez utóbbiak

[16] *Erdélyi I.—Németh P.:* A Várpalota-gimnáziumi avar temető. A Veszprém megyei Múzeumok Évkönyve. 8. 1969. és *Erdélyi I.:* Az avarság és Kelet a régészeti források tükrében. Bp. 1981. (sajtó alatt). Vö. *Z. Čilinská:* Nové nálezy falér zo slovansko-avarskich pohrebisk na Slovensku. Sl. Arch. IX. 1—2. 1961.

[17] *Szimonova E.* ásatása. Adatait itt is hálásan köszönöm.

[18] *Szőke B.—Vándor L.* ásatása.

[19] A leleteket még közvetlenül az ásatás után láthattam feldolgozója *H. Tóth Elvira* szívességéből, amit ezen a helyen is köszönök.

[20] *Д. Т. Березовец:* Раскопки в Верхнем Салтове в 1959—1960 гг. КСИА АН УССР. 12. Киев 1962.

[21] *С. А. Плетнева:* Op. cit.

[22] *М. В. Щепкина:* Миниатюры Хлудовской псалтыри. М. 1977. 58 об.

[23] *J. Eisner:* Devinska Nova Ves. Bratislava 1952.

[24] *Z. Čilinská:* Slovansko-avarské pohrebisko v Žitavskej Tôňi. SlArch. IX. 1. 1963.

[25] *Н. И. Смирнов:* Восточное серебро. СПб. 1909.

[26] *И. А. Орбели—К. В. Тревер:* Сасанидский металл. М.-Л. 1935.

közül megemlíthető például a pilini magyar korongok vésett díszítésmódja. Ezzel szemben nagy különbséget jelent az a tény, hogy a nagyphalerás temetőkben arab dirhemeket nem találtak, míg a honfoglaláskori temetőkben, a Dunától keletre azok elég gyakori leletnek mondhatók. Ez utóbbi megmagyarázható a kavarok néhány évtizeddel előbb történt ideérkezésével is. A leletanyag díszítésmódjának, típusainak (fémleletekre gondolunk), a lovastemetkezés eltérő változatainak magyarázata pedig abban keresendő, hogy a kavarok összefoglaló neve alatt rejlő, török nyelvű népelemek más régészeti kultúrával rendelkeztek, így művészetük is más jellegű lehetett, mint az ősmagyaroké. A bronztárgyakon látható mintakincs nyomán erős iráni hatásról tudunk beszélni velük kapcsolatosan. Ez az iráni jelleg pedig egészében véve más forrásokból táplálkozott, mint a honfoglaló magyarság művészete. Műhelyeik felkutatása a jövő régészeti feladatai közé tartozik.

Összefoglalóan a következőket tudjuk megállapítani:

A čelarevói (dunacsébi) temető a jellegzetességei egészét tekintve nem áll egyedül a Kárpát-medencében. Legalább harminc, azonos jellegű emléket ismerünk már, ezek közül majd' mindegyikben megtalálhatók együtt a lovassírok és a lószerszámon a nagy phalerák. A brodski-drenovaci és a bárcai temetőben phalera nem került elő. Azonban a brodski-drenovaciban volt három lovassír és IX. századi, D-X. típusú frank rövidkard is.[28]

Eddig ezek közül csak a čelarevói temetőben találtak menóra-ábrázolásokat. Ennek ellenére feltételezhető, hogy ezek a temetők a magyar honfoglalás előestéjén a csatlakozott kavar (kabar) törzsek emlékei lehetnek, ez a gyűjtőnév Kazáriából kiszakadt, *részben* zsidó hitű népelemeket is takarhat. A térképünkön jelzett, illetve általunk felsorolt, rokon jellegű temetőket egymás között össze kell hasonlítani és ezzel a javasolt (IX. sz. második fele és főleg vége) keltezést megalapozni.[29]

A kifejezetten tárgyi régészeti vizsgálatok mellett a IX. századi lovassírok vizsgálatánál nagy fontosságú adatokat szolgáltathatna a lócsontvázak összehasonlító feldolgozása. A dunacsébi lócsontvázakat Bökönyi S. vizsgálta meg (20 ló maradványait). A többi állatmaradványok: kevés tyúkcsont, több sírban tojáshéj és főleg marha- és juhcsont.[30]

Az embertani adatok fontosságára és némely «nagyphalerás-lovassíros temetőnél megfigyelhető sajátosságaira már utaltunk. A dunacsébi temető

[27] *Fettich N.:* A honfoglaló magyarság fémművessége. AH XXI. Bp. 1937. Egyébként *Fettich N.* speciális kutatásokat is szentelt a phaleráknak: Öntött phalerák a lovasnomádok magyarországi régészeti hagyatékában. Arch.Ért. 1928. 114—127. és 317—321.

[28] *K. Vinski-Gasparini—S. Ercegović:* Ranosrednjovekovno groble u Brodskom Drenovcu. Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu. Ser. 3. 1. 1958.

[29] A IX. századi avar továbbélés bizonyítására és általában a IX. századra történő keltezésekre több kísérlet történt: *B. Szatmári S.:* Das spätawarische Fundmaterial der Randgebiete. A Móra F. Múz. Évk. Szeged 1970. *Tomka P.:* Le problème de la survivance des avars dans la litterature archéologique hongroise. AOH XXIV. 2. 1971. Lásd főleg a 249. o. jegyzeteit. Nem járt helyes úton ebben a vonatkozásban *Csallány D.:* A X. századi avar továbbélés problémája. Szabolcs-Szatmári Szemle. Nyíregyháza 1956. 1—4. 39—48., bár az általa is említett néhány lelet (IV—V. t.) IX. századi és a «nagyphalerások» művészeti körébe tartozik. Lásd még *uő.:* Szabolcs-Szatmár megye avar leletei. A Nyíregyházi Jósa A. Múz. Évk. I. 1958. Nyíregyháza 1960. 83. Záhony és Mátészalka.

[30] Kéziratos adatainak szíves átengedését itt is köszönöm.

4. kép. A nagyphalerás-lovassíros temetők lelőhelyei a Kárpát-medence területén. (Erdélyi I.—Virágh D.—Németh P.)

populációja egészen sajátos.[31] A többi, szinte az összes, hasonló jellegű temető embertani anyagának feldolgozásában nagy lemaradások vannak, ezért jellegüket publikációkból még nem ismerhetjük.

A dunacsébi (čelarevói) temető feltételezett kazár (kavar, vagy chorezmvidéki) eredetű népességétől egyelőre azt hiszem, függetlenül kell vizsgálni azokat a szerémségi mohamedán vallású kálizokat, akikről egy XII. századi bizánci görög író tett említést (1180 után írt). Rajtuk kívül voltak olyan kálizok is, akik «mózesi . . . törvények szerint» éltek, őket küldte II. Géza király Manuel Komnenosz bizánci császár seregei ellen.[32] Valamivel korábbi, XI. századi zsidó jellegű kazár emlék került elő a Baranya megyei Ellend községben talált II. számú temetőben, írásjelekkel ellátott gyűrűk alakjában, *Kozár*, ma már elpusztult falu közeléből.[33]

Az Árpád-korban kavarokat, mint őröket, az ország sok részében telepítettek, nemcsak a peremvidékeken. A velük kapcsolatba hozható helynevek elég nagy szóródást mutatnak. Azonban a XII. sz. *előtti* településeikről a helynevek alapján nem tudunk dönteni, mert azok általában korábbról nem ismeretesek. Ha beigazolódna állításunk, hogy a nagyphalerás lószerszámokkal jellemezhető temetők a Kazár Kaganátusból kiszakadt népelemek (esetleg kavarok) hagyatékai, akkor a mellékelt (4. kép) térképünk még több megfigyelésre adhat alkalmat. Északon nagy ívben helyezkednek el a lelőhelyek, mintegy meghatározott területet vonva körül, talán a morvákét? Általában

[31] *S. Živanović:* Skeletons of the mongolian population from Čelarevo (Vojvodina). Folia Anat. Iugosl. 4. 1975. I. 47—51. A Magyarországon nem levő irodalom megszerzése terén köszönöm *Kiszelyi I.* segítségét.

[32] *Gyóni M.:* op. cit. közölte és magyarázta Kinnamos vonatkozó helyét.

[33] *Kiss A.:* 11th Century khazar Rings from Hungary with Hebrew Letters and Signs. AAH XII. 1970. 341 skk.

A „NAGYPHALERÁS TEMETŐK" LELŐHELYEI
(lovassírokkal)

1. Devinska Nova Ves (Dévényújfalu, Cs.)
2. Zalakomár
3. Bernolakovo (Cseklész, Cs.)
4. Edelstal (Nemesvölgy, A.)
5. Békéscsaba-Gyula határán
6. Žitavské Tôň (Zsitvatő, Cs.)
7. Wien — Unter St. Veit (A.)
8. Szirák
9. Dunaújváros (Dunapentele)
10. Fenékpuszta
11. Szentes — Berekhát
12. Nové Zámki (Érsekújvár, Cs.)
13. Lemešany (Cs.)
14. Debrecen — Ondód
15. Hortobágy — Árkus
16. Bőcs
17. Szeged — Makkoserdő
18. Čelarevo (Dunacséb, J.)
19. Feketić (Bácsfeketehegy, J.)
20. Erzsébet (Püspökszenterzsébet)
21. Szob
22. Várpalota — Gimnázium
23. Drasenhofen (A.)
24. Mistelbach (A.)
25. Šebastovce (Zsebes, Cs.)
26. Sárszentlőrinc (Uzd)
27. Bačka Palanka (Palánka, J.)
28. Toponár
29. Pásztó
30. Holiare (Alsógellér, Cs.)
31. Komarno — Hajógyár (Cs.)
32. Párkány — Šturovo
33. Szentes-Nagyhegy
34. Mórágy (Kismórágy)
35. Regöly
36. Novi Kneževac (Török-Kanizsa, J.)
37. Rochnitz (Rohonc, A.)
38. Münchendorf (A.)
39. Katzelsdorf (A.)

○ hasonló jellegű lovassíros temetők, de nagy phalerák nélkül:

A Brodski Drenovac (J.)

B Bárca (Cs.)

sok esetben átkelőhelyek, esetleg útcsomópontok (vámhelyek?), stratégiailag fontos pontok mellett foglalnak helyet. Esik belőlük nem is egy az Abák ősi szállásterületére is (pl. Piliny, Szirák).

Végezetül utalni szeretnénk még arra, hogy a szaltovo-majackojei kultúra (így hangzik a helyes elnevezése magyarul!) még igen sok vonatkozásban kínál lehetőségeket az avarkori és a IX. századi hazai emlékekkel való egybevetésekhez. Az első próbálkozások jóllehet még igen kevés eredményt hoztak e téren.[34] A továbbiakban jobban ki kell ezt a lehetőséget aknáznunk, de emellett úgy látszik, hogy még keletebbi régészeti forrásokat is be kell vonnunk vizsgálódásunk körébe.[35]

[34] *Bálint Cs.*: A szaltovo-majaki kultúra avar és magyar kapcsolatairól. Arch.Ért. 102. 1975. 52—56.

[35] Vö.: *Nagy S.* Paralellen des Steines von Aracs in der Wojwodina. Alba Regia XVII. Székesfehérvár 1979. 95—97.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

LŐRINCZ BARNABÁS

ÚJABB FELIRATOK CIRPIBŐL

1. 1978 őszén a cirpi auxiliáris tábor DNy-i sarkától kb. 30—40 m-re egy épület omjaiból *(1. kép)* egy felirat került elő, amely a Magyar Nemzeti Múzeumba lett beszállítva.[1] Ltsz.: 80. 3. 1. Az építési tábla bal oldali része ugyan hiányzik, ez azonban nem jelent problémát a kiegészítésnél. Hosszúsága 141,5 cm, magassága 75,5 cm, s vastagsága 6,2—8 cm. A betűmagasságok az egyes sorokban a következők: 1. sor — 7,8 cm,

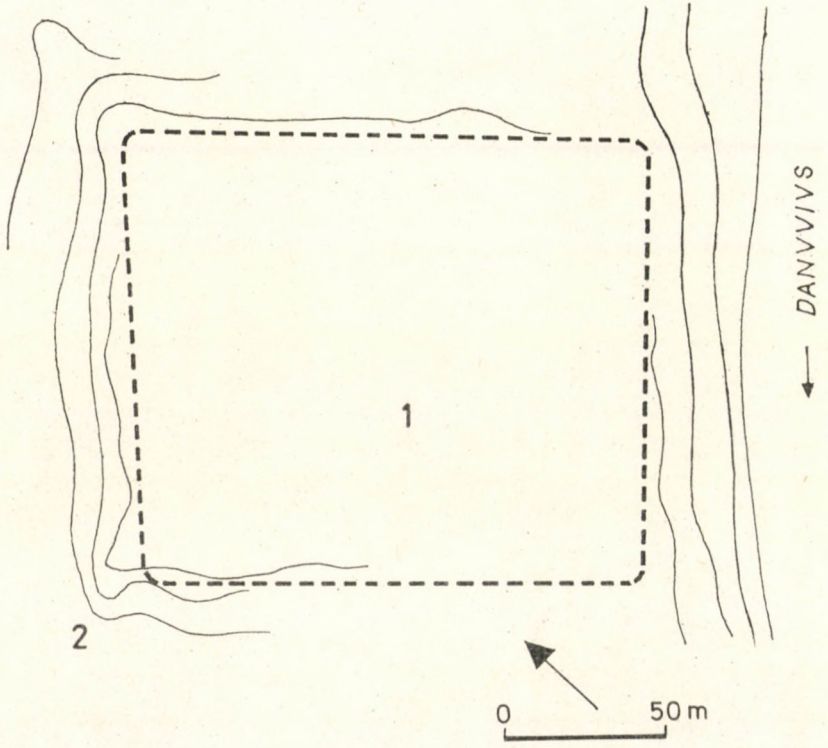

1. kép. A cirpi auxiliáris tábor és környéke: 1. auxiliáris tábor; 2. a feliratok lelőhelye

[1] Ezúton mondok köszönetet *Soproni Sándor*nak és *Tóth Endré*nek a feliratok publikációjának átengedéséért, s a lelőhelyre vonatkozó adatok közléséért.

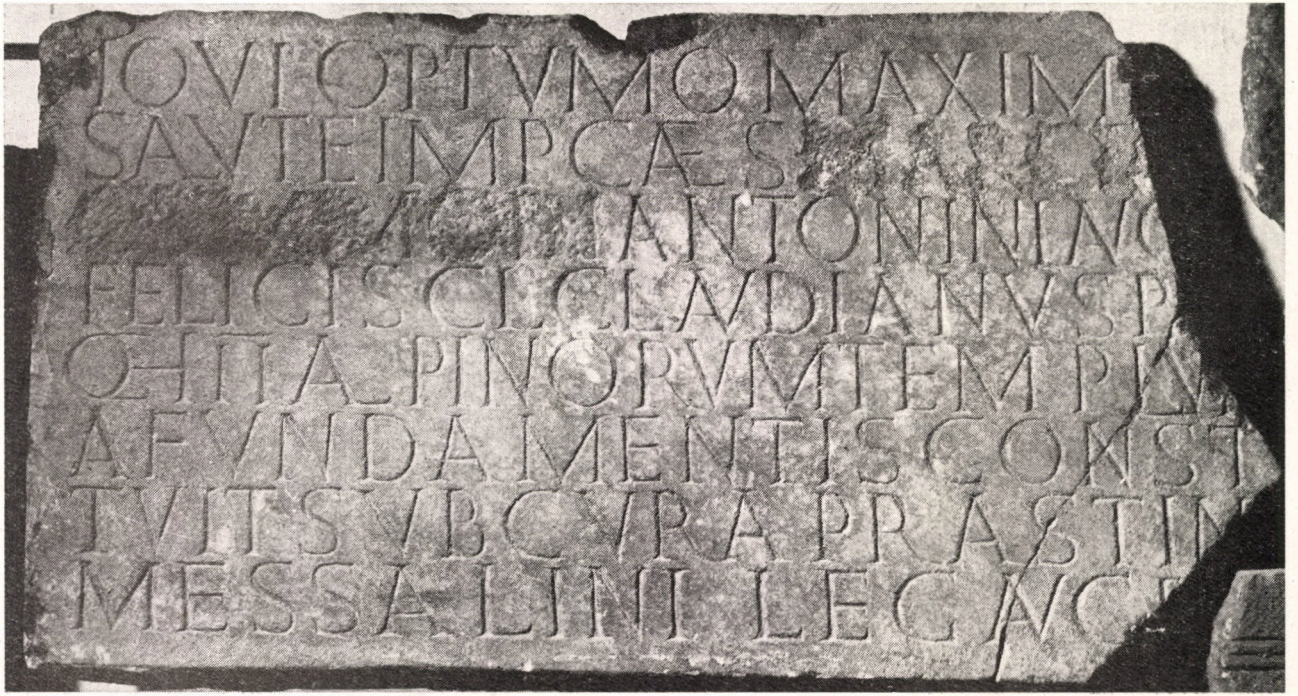

2. kép. Az 1. felirat fotója

3. kép. Az 1. felirat kiegészítése

2—3. sor — 7,5 cm, 4. sor — 7 cm, 5. sor — 7,8 cm, 6. sor — 7,3 cm, 7. sor — 7,5 cm, 8. sor — 7,7 cm. A felirat kiegészített szövege a következő *(2—3. kép)*:

Ioui Optumo Maxim(o) p[ro] / sa͡lute Imp(eratoris) Cae͡s(aris) [[Marci A[ureli(i)] / Commodi]] Antonini Au͡g(usti) [Pii] / felicis Cl(audius) Claudianus pr[ae͡f(ectus)] /[5] *coh(ortis) II Alpinorum templum / a fundamentis const[i] / tuit sub cura Prastin[a͡e] / Messal(l)ini leg(ati) Au͡g(usti) p[r(o) pr(aetore)].*

A Commodus-kori felirat több fontos adatot tartalmaz, amelyek kiegészítik Pannonia Superior helytartóira és hadtörténetére vonatkozó ismereteinket. Először a kövön szereplő két személlyel foglalkozunk, mivel ők teszik lehetővé pontosabb keltezését.

Ti. Claudius Claudianus. Azt eddig is tudtuk, hogy a Septimius Severus uralkodása elején a senatori rendbe felvett személy lovagi családból származott,[2] azonban cursusfeliratai nem említik lovagi karrierjének állomásait.[3] Dobó Á. szerint ugyanez a lovag szerepel egy naronai feliraton[4] a cohors I Bracaraugustanorum praefectusaként,[5] ez az azonosítás azonban nem helytálló,[6] amit a most közölt felirat is megerősít. Eszerint ugyanis Ti. Claudius Claudianus 1. *militia*ként a cohors II Alpinorum equitata élén állt. Figyelembe véve azt, hogy ő 199 körül lett *consul suffectus*,[7] lovagi pályafutásának a kezdetét a 170-es évek végére—180-as évek elejére tehetjük.[8] Ez megadja a felirat keltezését is, mivel a 179/180—183 közötti időszakban nem ismerjük Pannonia Superior helytartóját.[9] Ti. Claudius Claudianus korai pályafutása így a következőképpen rekonstruálható:

praefectus cohortis II Alpinorum	?179—181?
tribunus legionis	?182—184?
praefectus alae	?185—187?
?	?188—190?
?	?191—193
praetor tutelarius	193

Prastina Messallinus. Az eddig ismeretlen senator a feliraton Pannonia Superior helytartójaként szerepel.[10] Mivel elődje, (Sex.) Quintilius Condianus 172-ben volt *consul*

[2] PIR² C 834; *J. Fitz:* Legati Augusti pro praetore Pannoniae Inferioris. Acta Ant. Hung. 11 (1963) 283; *Á. Dobó:* Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus (Budapest—Amsterdam 1968) 75; *G. Alföldy:* Septimius Severus und der Senat. BJ 168 (1968) 139; *A. R. Birley:* Septimius Severus, the African Emperor (London 1971) 340; *I. Piso:* La carrière de Ti. Claudius Claudianus. in: Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès d'épigraphie grecque et latine (Bucureşti 1977) 167—176.

[3] ILAlg I 279 = CIL VIII 5348; ILAlg II 29 = CIL VIII 7978.

[4] CIL III 1773.

[5] *Á. Dobó:* i. m. 75.

[6] Vö. *G. Alföldy:* Die Auxiliartruppen der römischen Provinz Dalmatien. Acta Arch. Hung. 14 (1962) 267; 293, Anm. 41., további irodalommal; legutóbb *H. Devijver:* Prosopographia militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum I (Leuven 1976) C 133.

[7] Vö. *A. Degrassi:* I fasti consolari dell'Impero Romano dal 30 avanti Cristo al 613 dopo Cristo (Roma 1952) 56; legutóbb *A. R. Birley:* i. m. 341; *I. Piso:* i. m. 176.

[8] Vö. ehhez *G. Alföldy:* Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen. Prosopographische Untersuchungen zur senatorischen Führungsschicht. Antiquitas I:27 (Bonn 1977) 36; 40—49; 329—341 (a továbbiakban *G. Alföldy:* Konsulat).

[9] Az előző helytartóhoz l. legutóbb uo. 237—238, az utódjához *G. Winkler:* Die Statthalter der römischen Provinz Raetien unter dem Prinzipat. BVBl 36 (1971) 70—75 további irodalommal.

[10] A cohors II Alpinorum equitata a II. században Pannonia Superior haderejéhez tartozott, l. CIL XVI 76—77, 178, 96—97, 104; *M. M. Roxan:* Roman Military Diplomas 1954—1977 (London 1978) No. 62. Ezen kívül meg kell említenünk azt is, hogy Pannonia Inferior helytartói a 170-es évek végén—180-as évek elején mind ismertek, l. legutóbb *G. Alföldy:* Konsulat 252 további irodalommal.

ordinarius,[11] ill. utódja, C. Vettius Sabinianus Iulius Hospes valószínűleg 175-ben volt *consul suffectus*,[12] consulságát 173—174-re tehetjük. A két év közül 173 nagyobb valószínűséggel jön számításba, mivel az apja, C. Ulpius Pacatus Prastina Messallinus[13] a 147. év *consul ordinarius*a volt,[14] s a patrícius családok tagjai általában *consules ordinarii* voltak.[15] Az általunk tárgyalt senator azonban a kivételek közé tartozik,[16] s ennek oka az lehetett, hogy a 173. év évkezdő consuljai Marcus Aurelius vejei, Cn. Claudius Severus és Ti. Claudius Pompeianus voltak.[17] A fentiek alapján a senator pályafutásának ismert adatai a következők:

cos. suff.	?173
leg. Aug. pr. pr. Pannoniae Superioris	179/180—183?

Ezzel a senatorral ugyan kiegészül Pannonia Superior helytartóinak Commodus-kori listája, azonban ez még így sem mondható teljesnek. Prastina Messallinuson kívül még két helytartót ismerünk ebből az időszakból: C. Vettius Sabinianus Iulius Hospest és L. Septimius Severust.[18] Mivel az utóbbi 191—193 között volt hivatalban,[19] ill. C. Vettius Sabinianus 183/184—187 között lehetett a provincia élén,[20] közöttük még egy helytartóval kell számolnunk. A fentiek figyelembevételével Pannonia Superior Commodus-kori helytartólistája a következőképpen alakul:

Prastina Messallinus	179/180—183?
C. Vettius Sabinianus Iulius Hospes	?183/184—187?
ismeretlen	?187/188—191
L. Septimius Severus	191—193

A senator pályafutása kapcsán még a családi kapcsolataival kell foglalkoznunk. A családja valószínűleg Puteoliból származott.[21] Az apja a 147. év *consul ordinarius*a,[22] s az anyja neve Celerina.[23] A nővére Prastinia Pacata volt.[24] [? C. Ulpius] Pacatusról, aki 138/161 között Lugdunensis helytartója volt,[25] egyelőre nem lehet tudni, hogy milyen rokonságban állt a családdal.[26] Rajtuk kívül még az általunk tárgyalt senator dédunokája, Prastina Messallinus ismert,[27] aki 244—246 között Moesia Inferior helytartója

[11] Uo. 186.
[12] Uo. 190.
[13] E senatorhoz l. PIR P 686; legutóbb *G. Alföldy:* Konsulat 101—102, Anm. 13.; 247; 255, Anm. 258.; 313.
[14] Uo. 152.
[15] Vö. uo. 323—326.
[16] L. ezekhez uo. 88.
[17] Uo. 187; vö. még uo. 88—89, indokolással.
[18] *E. Ritterling:* Die Statthalter der pannonischen Provinzen. AEM 20 (1897) 31—32; *W. Reidinger:* Die Statthalter des ungeteilten Pannonien und Oberpannoniens von Augustus bis Diocletianus. Antiquitas I:2 (Bonn 1956) 89—95; *F. Grosso:* La lotta politica al tempo di Commodo (Torino 1964) 473—474; *Á. Dobó:* i. m. 111—113.
[19] L. legutóbb *A. R. Birley:* i. m. 134—158.
[20] Helytartóságának kezdetét eltérően keltezi a kutatás, vö. *W. Reidinger:* i. m. 89; 92 (183); *F. Grosso:* i. m. 473 (184/185); *Á. Dobó:* i. m. 67; 111 (183); *G. Winkler:* i. m. 72 (nach 183); *G. Alföldy:* Konsulat 338 (um 186). Mivel Pannonia Superior helytartói consulatusuk után legkésőbb 10 évvel hivatalban voltak, vö. *G. Alföldy:* Konsulat 235—238, Sabinianus helytartóságánál csak a 183/184—187 közötti időszak jöhet számításba.
[21] *G. Alföldy:* Konsulat 313 szerint ugyan valószínűleg hispaniai származású volt a 147. év *consul ordinarius*a, azonban egy felszabadított rabszolgájának Puteoliban állított a feleségével egy sírfeliratot (CIL X 2888), így valószínűbb itteni származása.
[22] L. 13. j.
[23] CIL X 2888, vö. még PIR P 686.
[24] CIL VIII 17 898. L. még PIR P 686—687.
[25] CIL XIII 3202; *Coll. leg. Mos. et Rom.* XV 2, 4; legutóbb *G. Alföldy:* Konsulat 101—103, Anm. 13.; 255.
[26] Vö. előző j.
[27] PIR P 684—685.

volt,[28] s azt megelőzően Severus Alexander uralkodása alatt a *fratres Arvales* közé lett beválasztva.[29] Így a családfa az eddigi adatok alapján a következőképpen állítható össze:

C. Ulpius Pacatus Prastina Messallinus ∞ Celerina
cos. ord. 147

Prastina Messallinus — Prastinia Pacata
cos. suff. 173?

? (Prastina Messallinus)

? (Prastina Messallinus)

Prastina Messallinus
leg. Aug. pr. pr. Moesiae Inferioris 244—246

A felirat igen fontos a cohors II Alpinorum equitata története szempontjából is, ugyanis egyértelműen bizonyítja, hogy a csapattest 180 körül már Cirpiben állomásozott.[30] A cohors történetére a következő adatokkal rendelkezünk:

A csapattest már az I. század második felében Pannoniában állomásozott.[31] Feliratai alapján a táborhelye a provincia déli részén, Mursa körzetében lehetett.[32] Pannonia kettéosztása után Pannonia Inferior haderejéhez tartozott,[33] így valószínű, hogy ekkor is a korábbi táborhelyén maradt. 110—133 között Pannonia Superiorba vezényelték át,[34] ahol az első táborhelye valószínűleg Quadrata lett.[35] 133 előtt távozott innen, s valószínűleg a szomszédos Ad Flexumba vezényelték át.[36] Innen 163—180 között érkezett Cirpibe,[37] ahol a Flaviusok óta ott állomásozó cohors XIIX Voluntariorum c. R.-t váltotta le.[38] Ettől kezdve a III. század végéig a cohors II Alpinorum equitata Cirpiben állomásozott.[39]

[28] *P. Lambrechts:* La composition du sénat romain de Septime Sévere a Dioclétien (193—284). DissPann I:8 (Budapest 1937) 72, no. 1061.; *A. Stein:* Die Legaten von Moesien. DissPann I:11 (Budapest 1940) 102; *G. Barbieri:* L'albo senatorio da Settimio Severo a Carino (Roma 1952) 305—306, no. 1705.; *J. Fitz:* Die Laufbahn der Statthalter in der römischen Provinz Moesia Inferior (Weimar 1966) 34—36; 53.

[29] CIL VI 2110, 10; vö. PIR P 684—685; *G. Barbieri:* i. m. 305—306, no. 1705.

[30] Így már *S. Soproni:* Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Das Verteidigungssystem der Provinz Valeria im 4. Jahrhundert (Budapest 1978) 62. — A korábbi kutatás a cohors Cirpibe érkezését a 180-as évek végére tette, l. *J. Fitz:* A Military History of Pannonia from the Marcomann Wars to the Death of Alexander Severus (180—235). Acta Arch. Hung. 14 (1962) 73; *S. Soproni:* Two Inscribed Relics of the Cohors XIIX Voluntariorum c. R. Folia Archaeologica 16 (1964) 42.

[31] CIL XVI 30, 47. A cohors történetéhez l. *W. Wagner:* Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus (Berlin 1938) 84—85; *A. Mócsy:* Pannonia. PWRE Suppl. IX (Stuttgart 1962) 621; *J. Fitz:* i. m. (30. j.) 41—42.

[32] AÉp 1913, 135; CIL III 3261; vö. *W. Wagner:* i. m. 84—85.

[33] CIL XVI 164.

[39] Vö. előző j. és CIL XVI 76—77.

[35] *J. Szilágyi:* Pannóniai római segédcsapattestek bélyeges téglái és táborhelyei. Arch. Ért. 1942, 187—188; vö. még *B. Lőrincz:* Pannonische Ziegelstempel III. Limes-Strecke Ad Flexum-Ad Mures. DissArch II:9 (Budapest 1980) 38—40; 69—70.

[36] Vö. *B. Lőrincz:* Pannonia Superior segédcsapatainak táborhelyei a II. század közepén (Megjegyzések a 163. évi szőnyi katonai diplomához). Arch. Ért. 107 (1980) s. a.

[37] A 163. évi szőnyi katonai diploma (*M. M. Roxan:* i. m. No. 62) szerint még Ad Flexum (?) helyőrsége volt, vö. *B. Lőrincz:* i. m. (36. j.), míg a most közölt felirat szerint már Cirpiben állomásozott.

[38] A cohors XIIX Voluntariorum c. R.-hoz l. *S. Soproni:* Folia Archaeologica 16 (1964) 33—42; *E. Tóth:* Alba Regia 18 (1980) s. a. = Ant. Tan. 25 (1978) 181—191.

[39] L. még RIU 832—834, 837 és a lentebb közölt feliratot.

Végezetül szólnunk kell az építményről, amelyre a felirat vonatkozik. Az építési tábla egy Iuppiter-templomot díszített, amely a táboron kívül helyezkedett el. A kő lelőhelye nem ad támpontot ahhoz, hogy a szentély hol volt, mivel innen több feliratos emléket is ismerünk.[40] Cirpiben eddig az auxiliáris táboron kívül nem volt régészeti kutatás,[41] így a Iuppiter-templom helye egyelőre nem határozható meg.

2. 1978 áprilisában került elő az alábbi felirat a fentebb említett épületből (vö. *1. kép*). Az eredetileg mintegy 10 soros feliratnak csak az alsó 7 sora maradt meg, részben töredékes állapotban *(4. kép)*. A 6—8. sorokat (a jelenlegi állapot szerint a 3—5. sorokat) utólag kitörölték, de a betűk olvashatóak. A kő szintén a Magyar Nemzeti Múzeumba került. Ltsz.: 80. 1. 1. A felirat magassága 64 cm, hosszúsága 103 cm, s vastagsága 13 cm. A betűmagasságok az egyes sorokban a következők: 4. sor — 5,6 cm, 5. sor — 5,4 cm, 6—8. sor — 6,5 cm, 9. sor — 6,1 cm, 10. sor — 7,3 cm. A kiegészített felirat szövege a következő *(5. kép)*.[42]

[— — — / templum quod — — — / — — — praef(ectus) coh(ortis)] / II A[lpinor(um) d(edit), uetustate] /[5] *conla[psum p]ro s[alute] / [[d(omini) n(ostri) I[mp(eratoris) S(eueri)] Alexandr[i] / Aug(usti) et I[u]l(iae) Mammeae ⟨m(atris)⟩ / d(omini) n(ostri) sanctissimi Aug(usti)]] / praef(ectus) praet(orio) [[Aug(usti)]] n(ostri) /*[10] *ex uoto restituit.*

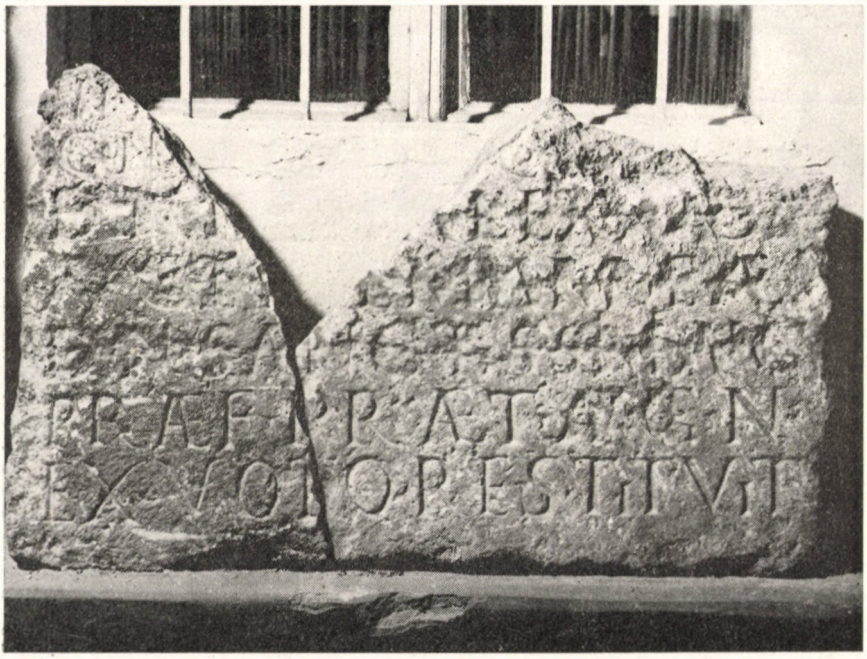

4. kép. A 2. felirat fotója

[40] L. RIU 832—833, valamint a lentebb közölt feliratokat.

[41] A cirpi kutatásokról l. legutóbb *S. Soproni:* Der spätrömische Limes 62.

[42] Ezúton mondok köszönetet *Fitz Jenő*nek, *Mócsy András*nak, *Szilágyi Mária*nak és *Visy Zsolt*nak, akik a töredékes és rosszul olvasható felirat feloldásánál és kiegészítésénél segítségemre voltak.

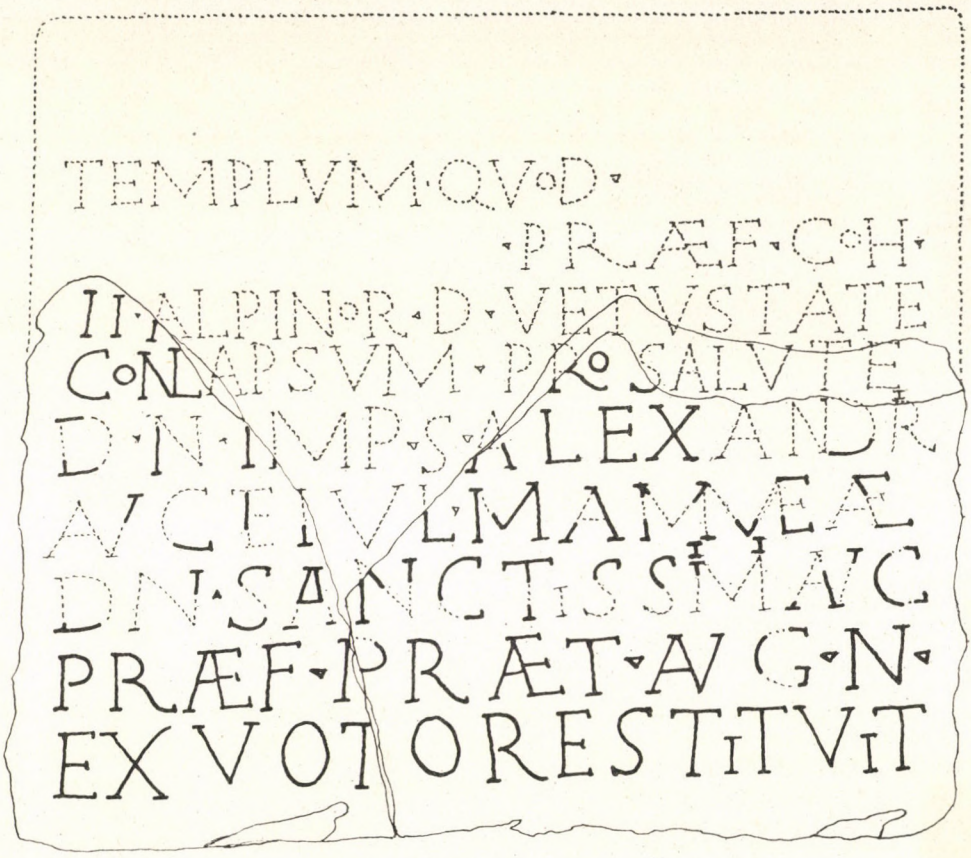

5. kép. A 2. felirat kiegészítése

A kiegészítéshez a megjegyzéseink a következők: *1. sor:* Itt eredetileg az isten vagy istennő neve állt. A felirat megmaradt része nem nyújt segítséget ahhoz, hogy eldönthessük, hogy melyik istenről van szó.[43] *2—3. sor:* Minthogy a felirat lentebbi soraiban nem helyezhető el az épület megnevezése, ez csak a kőemlék elején állhatott.[44] Ezután az építést, ill. a helyreállítást végeztető személy neve, majd tisztsége következik.[45] Sajnos, az illető nevét a rendelkezésre álló adatok alapján egyelőre nem lehet megállapítani.[46] A felirat többi sorának kiegészítése különösebb indokolást nem igényel

[43] Csak mint lehetőséget említjük meg, hogy esetleg annak a Silvanus Silvestris-szentélynek az építési, ill. helyreállítási feliratáról ván szó, amelyet Iulius Secundinus 249-ben kibővített, l. ehhez RIU 832.

[44] Hasonló esetekhez vö. *D. Gabler:* Munera Pannonica. Arch. Ért. 93 (1966) 21—23 összeállítását.

[45] Vö. előző j. — A *quod . . . praef(ectus) . . . d(edit), . . . praef(ectus) praet(orio) restituit* formulához hasonló szerkezetekhez vö. *J. Fitz:* Revision der Inschrift der legio IIII Flavia aus Aquincum (A. É. 1967, 362). ZPE 28 (1978) 51—52 összeállítását.

[46] Az Alexander Severus-kori *praefecti praetorio* korai pályafutását nem ismerjük, így bármelyik számításba jöhet a felirat állíttatójaként. L. ezekhez *A. Passerini:* Le coorti pretorie[2] (Roma 1969) 324—327; *A. Stein:* Die Präfekten von Ägypten in der römischen Kaiserzeit. Dissertationes Bernenses I:1 (Bern 1950) 124—129; *W. Ensslin:* Praefectus praetorio. PWRE XXII (Stuttgart 1954) 2425. — *L. L. Howe:* The Pretorian Prefect from Commodus to Diocletian (1942) munkája elérhetetlen volt számomra.

Az Alexander Severus-kori kőemlék több szempontból igen érdekes: 1. Ez az első eset arra Pannoniában, hogy egy *praefectus praetorio* egy szentély helyreállítását végeztette el. 2. Az előttünk ismeretlen személy pályafutásának elején a cohors II Alpinorum equitata praefectusa volt.[47] Ennek időpontja — figyelembe véve azt, hogy a lovag kb. 25—30 év alatt juthatott el pályafutásának a csúcsára[48] — Septimius Severus korára tehető. 3. Azt a kérdést kell eldöntenünk, hogy a *praefectus praetorio* személyesen járt-e e tisztségében Pannoniában, vagy a helyreállítást Rómából végeztette el. Az első lehetőség azt jelentené, hogy az illető egy hadjáratban Alexander Severus kíséretében járt Pannoniában.[49] Erre azonban nincs semmiféle adatunk, sőt, a forrásaink arra utalnak, hogy a császár egyáltalán nem járt Pannoniában.[50] Így csak az a lehetőség jöhet számításba, hogy a *praefectus praetorio* Rómából végeztette el a helyreállítást. Ezt megerősíti az is, hogy Septimius Severus korától kezdve a praetorianus gárdába nagyon sok pannoniait soroztak be,[51] így ilyen úton, pl. egy cirpi származású praetorianus révén[52] értesülhetett a *praefectus praetorio* a szentély romos állapotáról.

3. Az alábbi homokkő-oltár szintén a fentebb említett épületből került elő (vö. *1. kép)*, s a Magyar Nemzeti Múzeumba került *(6. kép)*. Ltsz.: 80. 4. 1. Az oltár felső,

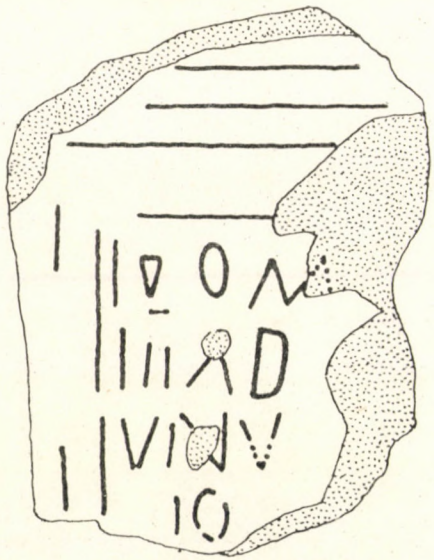

6. kép. A 3. felirat rajza

[47] Vö. Ti. Claudius Claudianus új feliratával. L. fentebb.

[48] Vö. pl. M. Bassaeus Rufus (CIL VI 1599) vagy L. Iulius Vehilius Gratus Iulianus pályafutásával (CIL VI 31 856). Az elsőhöz l. legutóbb *G. Winkler:* Die Reichsbeamten von Noricum und ihr Personal bis zum Ende der römischen Herrschaft (Wien 1969) 57—59, s a másikhoz *H.-G. Pflaum:* Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire Romain I (Paris 1960) 456—464, No. 180.

[49] A *praefecti praetorio* csak olyan hadjárat esetén hagyták el Rómát, amelyet a császár személyesen irányított, l. *W. Ensslin:* i. m. 2408—2409.

[50] L. SHA v. Alex. Sev. 50, 1—5; 55, 1—56, 1; 59, 1—8; Hérodianos VI; vö. meg SHA v. Alex. Sev. 58, 1. — Az Alexander Severus-kori Pannonia történetéhez l. legutóbb *J. Fitz:* Les Syriens à Intercisa. Collection Latomus Vol. CXXII (Bruxelles 1972) 107—113; *A. Mócsy:* Pannonia and Upper Moesia (London—Boston 1974) 202.

[51] Vö. *A. Passerini:* i. m. 175; *M. Durry:* Praetoriae cohortes. PWRE XXII (Stuttgart 1954) 1627; *A. Mócsy:* i. m. (50. j.) 200. A teljes anyagot l. *Á. Dobó:* Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes.[4] (Budapest—Amsterdam 1975) Nr. 1—64.

[52] Bár cirpi származású praetorianust eddig nem ismerünk (vö. előző j.), arra, hogy egy auxiliáris táborhelyről is eljuthattak a praetorianus gárdába, l. *J. Fitz:* Die Domus Heraclitiana in Intercisa. Klio 50 (1968) 159—169 = *J. Fitz:* i. m. (50. j.) 223—236.

bal oldali része maradt csak meg, az abacusa töredékes, s oldalt oszlop díszíti. Hosszúsága 34 cm, magassága 42,5 cm, s vastagsága 20 cm. A betűmagasságok az egyes sorokban a következők: 1. sor — 6—6,2 cm, 2—4. sor — 5,7 cm. A felirat kiegészített szövege a következő:

I(oui) O(ptimo) M(aximo) [— — — m(iles) vagy *u(eteranus)] / l(egionis) II ad(iutricis) [— — —] / VNV[— — —] / .IO[— — —.*

Sajnos, a felirat olyan töredékes állapotban maradt meg, hogy az alsó két sor kiegészítésére nem vállalkozhatunk. A felirat keltezésénél csak a 214 utáni időszak jöhet számításba, mivel ekkor csatolták át Cirpit is Pannonia Inferiorhoz.[53]

A fentiekben ismertetett három felirat kiegészíti Cirpi hadtörténetére vonatkozó ismereteinket. Az újabb kutatások ezt jelentősen módosították,[54] ezért kívánatos lenne a katonai táborban egy új ásatást folytatni, hogy ez megerősítse az epigráfiai eredményeket.

BOLLÓK JÁNOS—KAPITÁNFFY ISTVÁN

MEGJEGYZÉSEK AZ EGYETEMI KÖNYVTÁR GR. 1. JELZETŰ KÓDEXÉNEK BEJEGYZÉSÉHEZ*

A Budapesti Egyetemi Könyvtár Gr. 1. jelzetű kódexe, egy kommentáros tetraevangélium, eredetét tekintve a hazánkban fellelhető görög kéziratok közül a legrégebbi: írása a XI. vagy talán még a X. századra utal. Noha igen kevés díszítést tartalmaz, a szöveg elhelyezése, az írás gondossága fejlett ízlésről tanúskodik. Ezt a benyomást még fokozzák a finoman aranyozott pirosbetűs iniciálék és a három — (eredetileg nyilván négy) — evangélista magas művészi kvalitású egészoldalas képei.[1] A kódex még egy okból megérdemli figyelmünket: egyike azoknak a kevésszámú emlékeknek, amelyek túlélték történelmünk számos hajótörését, s múltunknak egy kedvezőbb korszakáról, a 15. századi Magyarország műveltségéről, humanizmusunk könyvkultúrájáról vallanak. A kódex ugyanis, amint azt a kutatás már régóta számon tartja, Janus Pannonius könyvtárához tartozott, — igaz, alighanem csupán néhány évig.[2] A kézirat utolsó oldalán, pontosabban a hátsó előzéklapon levő ötsoros görög betűs bejegyzés alapján jutott a kutatás erre a következtetésre.[3] A továbbiakban ezzel az eddig csak hiányosan kiolvasott és értelmezett szöveggel foglalkozunk.

[53] L. ehhez legutóbb *J. Fitz:* Grenzberichtigung im Jahre 214 zwischen Pannonia Superior and Inferior. Alba Regia 16 (1978) 71—86. Az általa meghúzott 214 utáni határt azonban fenntartásokkal kell fogadnunk (pl. Ad Statuas biztosan 214 után is Pannonia Superior, ill. Pannonia I táborhelyei közé tartozott, l. ehhez *B. Lőrincz:* i. m. [35. j.] 119—120, Anm. 223.; a CRN-bélyegű téglák, amelyeknek mind a feloldása, mind a keltezése bizonytalan, nem használhatók fel a két provincia közötti határ meghatározásához; etc.).

[54] L. ehhez *E. Tóth:* Alba Regia 18 (1980) s. a. = Ant. Tan. 25 (1978) 181—191.

* Itt mondunk köszönetet *Fodor Adrienne* könyvtárosnak, aki a bejegyzésre felhívta figyelmünket, s számos értékes felvilágosítással segítette munkánkat; köszönettel tartozunk Ritoók Zsigmondnénak is azért, hogy lehetővé tette kiolvasásunk eredményének ellenőrzését és néhány pontban kiegészítését az Akadémiai könyvtár ibolyántúli fényű lámpájával.

[1] A kódex leírását lásd *M. Kubinyi:* Libri manuscripti Graeci in bibliothecis Budapestinensibus asservati. Budapestini 1956. 63—66.

[2] Mivel a bejegyzés püspöknek nevezi, a szélső időhatárok 1459 és 1472; ezt csak akkor tudnánk leszűkíteni, ha ismernénk az időpontot, amikor a kódex Ianus birtokába került; erről lásd még a 11. jegyzetet.

[3] Már Schedius 1825-ös bejegyzése a kódexba regisztrálja ezt; valamennyi későbbi kutató, aki a kódexszel foglalkozott, szintén elfogadja.

Az első két sor szövege a következő: *ενανγελιων τις δωτις κνριως τνο τνο ιωαννω / επιςγωπνο κνωινκεεγλεσιενσις*. A minuscula írás gyakorlatlan kézről árulkodik: minden betűt külön ír le, s a betűformák is szabálytalanok: az alpha (*α*) az «*ιωαννω*» szóban inkább egy rosszul sikerült deltához (*δ*) hasonlít; az üpszilon (*υ*) helyett következetesen a latin betűs «y»-t használja. (Ez a betűforma a görögben csak a maiusculában fordul elő «Y» alakban.)

A helyesírás is elég gyámoltalan, legalábbis az értelmezhető szavakban. Az első szóban az «ng» hangcsoportot átbetűzi (*νγ*), s nem a görögben használatos «*γγ*»-vel írja; ugyanebben a szóban az utolsó magánhangzó helyesen «*ο*» lenne, s nem «*ω*». Úgy tűnik, hogy a görög «*ου*» kettősbetűt — hangértéke «ú» — következetesen fordított sorrendben «*γο*»-nak, illetve «*γω*»-nak írja. Bizonyára így akarta írni az első sor végén is, de itt kifelejtette az «y»-t. Továbbá a két utolsó szóban gammát (*γ*) használ kappa (*κ*) helyett.

A görög nyelvűnek szánt szöveg csak részben fejthető meg. Az első szó, alanyesetnek értelmezendő, az utolsó négy genitivusnak, tehát: *ενανγελιων . . . ιωαννω* (*ιωαννω* helyett) *επιςγωπνο κνωινκεεγλεσιενσις*. (A legutolsó szó nyilván a latin «Quinquecclesiensis» görög betűs átírása.) Ilyenformán a magyar jelentése: «Ioannés pécsi püspök evangéliumoskönyve.» Hogy a fennmaradó négy szó mit akar jelenteni, azt csak találgathatjuk. Elsősorban valamilyen titulatúrára gyanakodhatunk, s ebben az esetben ennek a kifejezésnek is genitivusban kell állnia. Nos, a *τις* megfelelhet a korabeli görög kiejtés szerint fonetikusan írt *τῆς* birtokos esetben álló nőnemű névelőnek; a *δωτις* ezzel egyeztetett jelző lehet; a *κνριως* pedig cím, illetve főnév, talán a latin *dominatio* értelmében; az utána álló első *τνο* pedig az újgörög simuló birtokos névmás, a *τον*. Ha ez a felettébb bizonytalan sejtés helytálló, akkor a mondat ezt akarja jelenteni: «*Ő (jelző, talán „bőkezű") uraságának (??), János pécsi püspöknek evangéliumoskönyve.*» (Vö. *dominus* ~ *κύριος*)

A további három sort ugyanaz a kéz írta be, mint az eddigieket, azonban sokkal kisebb betűkkel. Ráadásul ezeket a sorokat törölték is; mégpedig a harmadikat — (ez nem több, mint a sor közepére írt két szó) —, azonos színű tintával, tehát a szöveg törlője föltehetőleg a szöveg írójával azonos, a két utolsó sort viszont attól eltérő, szürkés festékkel mázolták át, vagyis föltehetőleg egy másik személy.

A harmadik sor szövege mindössze ennyi: *πετως γαρ*. A két utolsó sorból a kódex korábbi feldolgozóinak csak igen keveset sikerült kiolvasniok: az első sor elején álló nevet, s a második sor elején levő *αδ πωσωγαμ* szavakat, s néhány értelmezhetetlen szótöredéket.[4] A korábbi próbálkozások valószínűleg azért jutottak zsákutcába, mert a szöveg értelmezésével próbálkozók meg voltak győződve arról, hogy görög nyelvű bejegyzéssel van dolguk. Az átmázolt két sor valójában különösebb technikai segédeszközök igénybevétele nélkül, csupán nagyító segítségével is olvasható, kivéve két szót, amelyek viszont a szövegösszefüggésből nagy valószínűséggel kikövetkeztethetők. Ha figyelembe vesszük azokat az «olvasási szabályokat», amelyeket már az első két sorban megfigyeltünk: *γω* = u; *γ* olykor *κ* (ill. latin «*c*»); *ω* lehet «u» (vö. az első sorban *ιωαννω* a szabályos *ιωαννον* helyett); — akkor *görög betűkkel* lejegyezve az alábbi *latin nyelvű* szöveget kapjuk: *Petus Garasta diligit mulieres et odit diabolos, propterea mittitur / ad Posogam ad connumerandum meretrices alias amores.* (*πετνως γαραστα διλιγιτ μνωλιερες ετ ωδιτ διαβνωλως, προπτερεαε μιττιτνωρ / αδ πωσωγαμ αδ cωννωμερανδωμ μερετριγες αλιας αμορες.*)

Az átmázolt két sor olvasásában mindössze három szó problematikus. 1. A *γαραστα* szó lehet *γαραστι*; de elképzelhető, hogy az utolsó két betű esetében ligatúrával van dolgunk. Az *α* olvasatot támasztja alá egyébként Garázda egyetlen hiteles ránk maradt sajátkezű aláírása is.

2. A latin *propterea* görögül leírva *προπτερεαε*-ra sikerült, vagyis — talán a latin rövidítésmód hatására — az «r» és a második «p» elmaradt; az «e»-ből «ae» lett. A tévesztés magyarázható a szóvégi «ea» hatásával, amely szintén hibás. Ezt maga az író is érezhette, mert az utolsó két betű fölött egy sorrendcserére utaló ⌐ karcolás látható.

3. Az utolsó szó olvasata teljesen bizonytalan; a betűhelyek, valamint az éppen csak olvasható «*μ*», «*ς*», továbbá az egyértelműen azonosítható «*ρ*» alapján ítélve azonban legvalószínűbb az *αμρρες (amores)* olvasat.

A *Petus Garasta* személynevet már a korábbi kutatók is *Garázda Péter*re vonatkoztatták. A névalak eltér attól, ahogyan ő maga írta le nevét egyetlen ránk maradt

[4] *M. Kubinyi:* id. mű 65.; *Csapodi Cs.:* Janus Pannonius könyvei és pécsi könyvtára. in: Janus Pannonius tanulmányok (Memoria saeculorum Hungariae 2) szerk. *Kardos T.* és *V. Kovács S.* Budapest 1975. 189—208; 190.

sajátkezű aláírásában *(Petrus Garazda)*,[5] és attól is, ahogyan a kortársak írják *(Petrus Garasda)*.[6] Az azonosítás azonban mindezek ellenére helyesnek tűnik. A keresztnév esetében a *Petus* alak használata *Petrus* helyett egyébként minden további nélkül magyarázható.[7]

Ami a kódexet illeti, ilyen kódexhez elsősorban Itáliában juthatott hozzá valaki. Ianus pécsi püspökségének éveiben (1459—1472) Garázdán kívül nem ismerünk olyan hasonló nevű, Itáliában tartózkodó, magyarországi személyiséget, akit ráadásul a pécsi püspökhöz is szoros szálak fűztek. A 15. sz. hatvanas éveiben sok görög menekült élt Itáliában; a Konstantinápoly elestét (1453) követő menekülthullámhoz a Peloponnésos eleste után (1460) újabb földönfutók csatlakoztak. Alighanem ezek egyike volt ennek a föltehetőleg Konstantinápolyban másolt értékes evangéliumoskönyvnek a tulajdonosa is, aki valószínűleg pénze fogytával kénytelen volt megválni tőle. Ianusnak egy diákkori itáliai leveléből tudjuk, hogy rendszeresen vásárolt könyveket rokona és mecénása, Vitéz János számára.[8] A hatvanas években Garázda végezhette ezt a tevékenységet jótevőinek és rokonainak, Vitéznek és Ianusnak a megbízásából.

Úgy hisszük, egy pillanatig sem lehet kétséges, hogy a szöveg beírója nem lehetett maga Ianus, akinek görög tudása messze földön híres volt, és aki görögből verset is, prózát is fordított latinra. Az öt sor tehát Garázda Péternek a kezeírása. Persze a ferrarai Guarino-iskola alumnusától jobb görög tudást várnánk, mert aki ezeket a sorokat leírta, az még a görög ábécét is csak igen hiányosan sajátította el. Az utolsó sor elején egy földrajzi névvel találkozunk: «*Posoga*» Pozsegával azonos, a Dráva—Száva közén fekvő megyével és várossal. Ez a terület a középkorban a pécsi püspökséghez tartozott,[9] így az összefüggés Ianusszal adva van.

Noha a két utolsó sor kiolvasása nem teljes, a szöveg jól érthető, s a hiányzó két szó az összefüggésből kikövetkeztethető. Ha valóban Garázda Péter a sorok írója, akkor itt magáról beszél, harmadik személyben. Ez talán furcsának tűnik, a bejegyzés alkalma azonban ezt érthetővé teszi. Az első két sorban közölte a kódex (új) tulajdonosának, Ióannés pécsi püspöknek a nevét; ezután kisebb betűkkel a sor közepén elkezdte saját nevét leírni, valószínűleg azzal a szándékkal, hogy közölje: ezt a kódexet Garázda Péter ajándékozta vagy vette neki. Ez a közlés természetesen harmadik személyben állt volna. Közben meggondolta magát. Lehet, hogy ebben az is közrejátszott, hogy észrevette: keresztnevének leírásakor az «*u*» hangot helytelenül «*ω*»-val adta vissza, vagyis kihagyta az «*y*»-t. Ezért ő maga áthúzta az elkezdett harmadik sort, s a negyedik sorban, — most már az oldal szélén kezdve —, újra leírta a nevét, de most már nem elégedett meg az ajándékozás, illetve a megszerzés tényének közlésével, sőt annak explicit említését el is hagyta, s ehelyett tréfás formában egy olyan körülményre utalt, amely közvetlen kapcsolatban lehetett a kódex átadásával.

Az utolsó két sor görög betűs latin szövegében könnyű fölismerni egy zsoltárrészletre való célzást, illetve annak travesztiáját. A Vulgata sorszámozása szerinti 44. zsoltár 8. szakasza így hangzik:

Dilexisti iustitiam et odisti iniquitatem;
propterea unxit te Deus, Deus tuus
oleo laetitiae, prae consortibus tuis.

(Szeretted az igazságot és gyűlölted az igazságtalanságot;
ezért fölkent téged az Isten, a te Istened
a vígasság olajával, kortársaid előtt.)

Ezt a zsoltárhelyet alkalmazta magára VII. Gergely pápa, amikor haldoklott, ebben a formában: *Dilexi iustitiam et odivi (!) iniquitatem, propterea morior in exilio.* (Szeret-

[5] Bejegyzés a prágai egyetemi könyvtár Iustinus-kódexében; fényképét lásd *V. Kovács S.*: Garázda Péter. ItK 61 (1957) 48—62.

[6] Például Bartholomaeus Fontius Epistolarum libri III. ed. *L. Juhász*, 12, 13, 14, 15, 16, 18.

[7] A *Petrus*, ill. *Péter* névnek a magyar középkorban több változata ismert: *Petur, Petus, Pető*. A *Petus* névalak már előfordul egy III. Béla kori oklevélben.

[8] *R. Sabbadini*: Epistolario di Guarino Veronese. Velence 1919. III. 440—441; magyar fordítása: Magyar humanisták levelei XV—XVI. század. Közreadja *V. Kovács Sándor*. Budapest 1971. 203.

[9] *Dr. Balics L.*: A római katholikus egyház története Magyarországban I. köt. Budapest 1885. 86.

tem az igazságot és gyűlöltem az igazságtalanságot, ezért száműzetésben halok meg.)[10] Valószínűleg mind az eredeti szöveg, mind pedig a száműzött pápa utolsó szavaiban történt alkalmazása együtt szolgált mintájául a vizsgált két sornak: az előtagban a *diligit—odit* szembeállítás, melynek célja egy személy jellemzése; ezután egy magyarázó kötőszó (ennek kellett lennie az első sor kiolvashatatlan szavának, az említett okokból legvalószínűbb a *propterea)*; majd a személy sorsa, mely a fönti jellemzésből következik. A zsoltáros szerette az igazságot és gyűlölte az igazságtalanságot, ezért örömben van része; VII. Gergely ugyanezen premisszákból magyarázza a száműzetésben bekövetkező halálát; a mi hősünk szereti a nőket — (az állítmányt áttette jelen időbe) — és gyűlöli az ördögöket, ezért útja Pozsegába visz, hogy összeszámlálja a *meretrix*-eket. A *meretrices* szót követi az *alias*, majd ezt a legutolsó csak félig kiolvasható szó. Eme legutolsó szó az «*alias*», azaz «vagyis»-ból kikövetkeztethetőleg a *meretrices* szinonimája lehetett. Mindenesetre olyan felháborító volt, hogy nem elégedtek meg törlésével, hanem ki is vakarták, méghozzá olyan alaposan, hogy a papír ki is lyukadt. Szerencsére a «ϱ» alsó szára, a szóvégi «ς», valamint a «μ» még így is kivehető; — a betűhelyeket is figyelembe véve — legvalószínűbb tehát az «*amores*» olvasat, ami itt «*szerető*» értelemben szerepel.

Hogy mi lehetett az az ügy, amely miatt Garázda Péter Pozsegába küldetett, s amelyet a «*meretrix*-ek összeszámlálása» kifejezéssel írt körül, nem tudjuk. Azt sem tudjuk, hogy valóságos pozsegai utazásra utal-e vagy sem. Ha igen, ebben az esetben a kódexet Magyarországon adta át Ianusnak, s tőle kapott valami megbizatást (javadalmat?), amit emögé a tréfás vagy inkább frivol fordulat mögé rejtett. Annyi mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy személyes találkozásuk alkalmával írhatta be a sorokat a könyvbe. Magyarországon kívül erre egy alkalommal kerülhetett sor, Itáliában, amikor Ianus 1465-ben Mátyás követeként Rómába utazott. Utazása alkalmával útba ejtette Ferrarát is, ahol ekkor ugyancsak Guarino iskolájában Garázda tanult.[11]

Akárhol történt is a kódex átadása és a bejegyzés, — ez egyekőre eldönthetetlennek látszik —, a két sor, majd törlése jól tükrözi a kor miliőjét. A Ianusnál tízegynéhány évvel fiatalabb rokon,[12] aki nyilván jól ismerte a költő itáliai epigrammáit, úgy érezte, hogy megengedheti magának ezt a szellemeskedést. A lelke mélyén Ianus aligha pirult a sorok olvastán, de a püspöki méltóság már kötelezte. Amit ferrarai diákként megengedhetett magának, azt nem engedhette meg pécsi püspökként,[13] így evangéliumoskönyvéből talán még ő törölte az ekkor általa már éretlennek minősített sorokat.

[10] Pauli Bernriedensis Vita Gregorii VII papae. in: Vitae pontificum Romanorum. edidit *J. M. Watterich*. Lipsiae 1862. I. 539.

[11] *Fraknói V.*: Mátyás király diplomatái. Századok 33 (1899) 775. Római útján Janus egy javadalmat is kieszközölt Garázda számára: ugyanitt 778. Az erre vonatkozó bejegyzést a pápai supplicatiós könyvben, amire Fraknói hivatkozik, a későbbi kutatóknak nem sikerült verifikálniuk. A bejegyzésből az is kiderült Fraknói szerint, hogy Garázda ekkor Ferrarában tanult. Ez a legkorábbi adat Garázda itáliai tartózkodására. Ebből *V. Kovács S.* ItK 61 (1957) 50. arra következtet, hogy ekkor kezdődött itáliai iskolázása; *Csapodi Cs.* i. m. (lásd 4. j.) szerint ekkor adhatta át a kódexet Janusnak, s hiányos görög tudása azzal magyarázható, hogy nemrég kezdett görögül tanulni. *Horváth J.*: Adalékok Garázda Péter életéhez Juhász László kutatásai alapján. Filológiai Közlöny 18 (1972) 386—388. ettől eltérő — s véleményünk szerint meggyőző — rekonstrukciója szerint Garázda itáliai iskolázása jóval korábban kezdődhetett, esetleg már az ötvenes évek végén.

[12] *Tóth I.*: Janus Pannonius genealógiája. in: Janus Pannonius tanulmányok (Memoria saeculorum Hungariae 2) szerk. *Kardos T.* és *V. Kovács S.* Budapest 1975. 65—81. 73.

[13] *Petrovich E.*: Janus Pannonius Pécsett. in: Janus Pannonius tanulmányok (mint az előző jegyzetben) 119—171, 160—171.

MŰFORDÍTÁS

PC 7511 1—35 = ARCH. FRG. 196 WEST

Várj ki tökéletesen, s türelmem én is áldozom.
Ha meg sietsz, ha tűzben égsz, mohón rohansz,
Hát van a házban olyan, ki lány, s a nászra vár nagyon.
Gyengéd, nemes, finom, s amint ítélhetem,
Termete is kitűnő. Fejét, ha kell, bekötheted.
Igy szóla hát, s emígy felelt a szóra szám:
Amphimedó, aki szült, leány, jó volt, erősszívű,
De már halott, a nyirkos föld borult reá.
Kéjre deríti azért az istennő az ifjakat,
Ha lényegét nem adja is. Ilyesmi lesz,
Mit teszek én teveled, mihelyt leszáll az esthomály,
Együtt leszünk, s az istennő együtt velünk.
Szót fogadok neked én, hiszen szerinted gyors vagyok,
De ott falak tövén, szemöldökfák alatt,
Meg ne tagadd magadat, s az én hajóm a szépgyepű
Kertben kiköt. Nahát! Neobulét pedig
Más vegye el, de nem én. Hohó! Beért bizony nagyon,
Zsengéje, szép virága fonnyad, elvirult
S hajdani bája, mi volt. A szenvedély uralja csak,
Buján tiporja szerteszét az életét.
Ővele dögre! Elég! Ne mérje azt a sors reám,
Hogy én ilyet vegyek magamnak asszonyul.
Utca-röhejre talán? Terád vetem tekintetem,
Te nem vagy álnok, nem leszel te kétszinű,
Ő meg, a gyorsszivü lány, találjon új barátokat.
Vigyázok én, ne mondja senki rám: Az eb
Futva csinálja, igaz, de kölykeit vakon veti.
Imígy beszéltem én. A szűzet elkapom,
Zsenge virág közibé lefektetem, s puhán fedem
Köpennyel én, nyakán a két karom körülvetem.
Félve remegte, mi jött, miként ünő, de megcsitult,
Elérte már a melleit finom kezem
. . . . a csábos ifju bőr elém.
Szép teste hogy kezemben ott feküdt,
Elhagya mind az erőm, a szőke hajhoz értem én.

Ford. NÉMETH BÉLA

KUTATÁSI BESZÁMOLÓ

CSILLAG PÁL

A RÓMAI JOG SZAKMAI NYELVÉRŐL

1. A jogászi letin nyelv a rómaiaknál a XII. táblás törvénytől kezdve Iustinianus Corpus Iuris-áig kb. 1000 évig tartó gyakorlatban fejlődött ki. E szakmai nyelv megértéséhez és használatához sajátos nyelvismeret szükséges. E szaknyelvnek a kialakulása — akárcsak más hivatásoknál is (pl. az orvosoknál) a római jogban is természetes volt. Fejlődése alatt évszázadokon keresztül gyakran változott a tartalom, a szó azonban a régi maradt.

Ezt a latin jogi szaknyelvet ilyen hosszú idő alatt a jogi szempontból fontos folyamatok leírása, a tényállások, jegyzőkönyvek felvétele, az ítéletek, indoklások, következtetések művészi tökéllyel finomították, míg végülis minden félreértést kizáró formát vett fel.[1] Mindez végülis oda vezetett, hogy a római jogon kicsiszolódott jogászi latin szaknyelv korokon túl mindmáig alkalmassá vált arra, hogy a kultúrnemzetek jogászai közötti megértés eszköze legyen.[2], [3] Ez a nyelv végső célját elérte azzal, hogy tiszta, egyszerű beszédmodorával a hivatásában elmélyedő jogásznak latin nyelvű kifejezőeszköze lett és manapság is minden nemzetnél a pandekta tanításban pontosan használható.

Tanulmányaim során tapasztalnom kellett, hogy még ma is számos kimunkálásra váró terület van a római jog szakmai nyelvezetét illetően. Iustiniánus kódexeit leszámítva a császár görög törvényeiről nem található pl. olyan szóindex, mint amilyennel számos modern jogforrás tekintetében rendelkezünk.[4], [5]

A római köztársaság *leges* nyelvezetére vonatkozó alapvető munka mindmáig hiányzik és a római edictumok nyelvezetéről sem készült mindmáig alapvető elemzés.[6]

Hiányzanak az idevágó fejtegetések a *Ius sacrum*, — *publicum* és — *privatum* területéről is. Várat még magára a *constitutiones* tanulmányozása is.[7]

A kutatások előrehaladása mellett túlhaladottakká váltak a századunk elejei tudományos munkák eredményeit befolyásoló és az irodalmi hagyományok hamis feltételezéseire alapított következtetések is.

Nem lehet figyelmen kívül hagyni a hiányzó, vagy elavult segédkönyvekre visszavezethető lexikális nehézségeket sem. Számos idevágó szakkönyv a két világháború

[1] *L. Wenger:* Die Quellen des römischen Rechts. Wien 1953. Anm. 59. *H. Krüger:* A. Latein. Lexikographie. 10. 139.

[2] *H. St. Chamberlain:* Die Grundlagen des 19 Jahrhunderts. 184. f. (Volksausgabe 215. f.)

[3] *Fr. v. Hippel:* Zur Gesetzmässigkeit juristischer Systembildung, 1930. 34. f.

[4] *Pólay Elemér:* A pandektisták hatása a magyar magánjog tudományára. Acta Univ. Szegediensis. Acta Iuridica et Politica. Tomus XXIII. Fasc. 6. 1976. Szeged. 1—158

[5] *L. Wenger:* Über Papyri u. Gesetzesrecht und über den Plan eines Wortindex zu den griechischen Novellen Justinians. Bay. Ak. Sb. 1914. 5. Vortrag vom 2. Mai. 1914; *L. Wenger:* Aus Novellenindex u. Papyrus Wörterbuch I. Bericht über den Stand der Arbeiten am Novellenindex. II. *ΑΓΡΑΦΟΣ* in den Rechtsquellen Bay. Ak. Sb. 1928. 4. Vortag von 14. Januar. 1928; *Ziliacus:* Zum Kampf der Weltsprachen. Helsingfors 1935. 13.

[6] *Brósz Róbert—Pólay Elemér:* Római jog. 1974. 86, 87, 88; *Fr. Schulz:* History of Roman Legal Science. Oxford. 2nd. ed. 1953. 262; *Gwatkin;* Cambridge Medieval History. I. 1 11. l.; *A. Berger:* Annaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves. VII. 1939—44. 357.

[7] *F. Schulz:* History 97. 258; *A. Krüger:* Bemerkungen über dem Sprachgebrauch der Kaiserkonstitutionen im Codex Iustinianus. Archiv. f. Lat. Lex. X 1896. 247; XI. 1900. 453. ff.

pusztításai következtében már nem is érhető el. E hiányérzet állandóan fokozódik, mivel a római jogot illetően számos modern munka tartalmaz észrevételeket, hivatkozásokat. Hiányzik továbbá a meglevő nagytömegű, de szétszórt idevágó irodalom kritikája is.[8]

2. A római jog hatásterülete, amely még Iustiniánus korában (527—565) is élő realitás volt, érvényesülése alatt az egész antik mediterrán világot körülölelte: Keletet és Nyugatot egyaránt. A római jog túlélte a római birodalom 395. évi felosztását és Theodorik keleti gót birodalmában is a rómaiság része volt. A római birodalom keleti és nyugati részeinek Iustinianus részéről történt egyesítése — jóllehet nem tartott sokáig — mégis nagyjelentőségű volt. A római jognak V. századi kodifikálása mindennél mélyebb nyomokat hagyott. Ennek eredményeként Iustinianus a római jogot egész Itáliában hatályba léptette. Mindez — az európai jogi civilizáció megalapozása szempontjából — a mai napig ható következményekkel jár.

Diocletianusszal a római jogtudomány klasszikus korszaka lezárult, antik jellege pedig Iustinianus 534. évi *Institutiones*-e kodifikálásával véget is ért. Ez az év a jogtörténetben már a középkor kezdetét jelenti. Ezt követően a római jogtudományt nagyjából bizánci és romanisztikus irányban tartjuk nyilván.

A római jog végső fejlődésében is megmutatta vonzóerejét. A köztársaság és a principátus óta amennyire megkorosodott, annyira precizzé is vált. Nagy területe azonban sohasem kövesedett meg, skolasztikus interpretálásában mind a mai napig tovább él.

A postclassicus korban a birodalom keleti részében még mindig a jogtudományok felé fordultak az ügyvédi és a magasabb közhivatali állásokra pályázó művelt és tehetős osztályokbeli római fiatalok.

Mindez összhatásában a jogi iskolákban a jogtudomány fellendülésére vezetett, általánosságban pedig — különösen a magas hivatali állást betöltők között — a jogtudományba való elmélyülést eredményezte.

3. Ebben az érdeklődésben nagy szerepe volt a II. Theodosius által 438-ban kibocsátott, *Codex Theodosianus* néven ismert hivatalos jogszabály összeállításának, amely 16 könyvben a Constantinustól kezdve kibocsátott császári constitutiókat tartalmazta.

Ezután Iustinianus nagyszerű, a jogtudományban páratlan kodifikációs tevékenysége következett. Ennek eredményeként 529-ben jelent meg a *Codex Iustinianus* első, 534-ben pedig a második kiadása *(Codex repetitae praelectionis* néven). Ez a kódex 20 könyvben tartalmazta a Hadrianus császártól Iustinianusig megjelent constitutiókat.

Ezt követi a császár törvényhozói munkássága fő részét képező és 530 év december 15-én publikált *Digesta seu Pandectae Iustiniani*, az 50 könyvből álló hatalmas munka a római jogtudós irodalom klasszikus korából vett szemelvények *(excerpta)* összeállítása több, mint 9000 szövegtartalommal.

533. november 21-én publikálta a császár a jogtanuló ifjúság részére kora híres jogi professzorai által összeállított 4 kötetes kézikönyvet.

E 3 törvénykönyv után Iustinianus újabb görögnyelvű, főleg magánjogi (örökjogi, közigazgatási) és egyházi jogi tartalmú rendelkezéseit *(Novellae leges)* már hivatalos gyűjtemény készítése nélkül bocsátotta ki. Magángyűjteményekből 168 ilyen természetű novellát ismerünk.

A római jogtudomány tehát a postclassicus korában igen következetesen készült fel a későbbi időszakokra.[9] E — főként a birodalom keleti részére tehető — átalakulás nélkül nem élte volna túl az antik kort a római jogtudomány. A bolognai jogi oktatás pedig ilyen alap nélkül nem is létezhetett volna.

A iustinianusi jognak — a császár halála utáni — további érvényben maradását a bizánci jogfejlődés biztosította, amelynek magva mindvégig a római jog maradt. Ehhez később görög és keleti jogi elemek csatlakoztak.[10]

Erre a fejlődésre Iustinianus is gondolt, mivel a Codexében közölt latin szövegekhez lábjegyzetben: *κατὰ πόδας* maga adott görög nyelvű fordítást, avagy *Indices*-t engedélyezett.

[8] *F. Schulz:* History. 262; Einführung in das Studium der Digesten. 1916. 58. ff; *G. Citate:* Indice delle parole, frasi e costrutti ritenuti indizio di interpolazione nei testi giuridici romani (ed. 2) 1927; *Dirksen:* Manuale Latinitatis fontium iur. civ. Rom. 1837; *Heuman-Seckel;* Handlexikon zu den Quellen des röm. Rechts. 1907.; *O. Hiltbrunner:* Kleines Lexikon der Antike. Bern 1946.

[9] *E. Troeltsch:* Der Historismus u. seine Probleme. Ges. Schr. III. 1922. 700 ff: *R. Taubenschlag:* The Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri. 1944. 388.

[10] EPhK 53 (1923) 1—10.

A bizánci jog jelentősége, hogy módot ad a római jog továbbfejlődésének megismerésére. A bizánci jogtudósok, az egykoron latinul megszerkesztett Corpus Iurisban lefektetett római jogi elveket görög nyelven fogalmazták tovább a Basilius Macedo által megkezdett és fia, Bölcs Leo bizánci császár által 887-ben kiadott *Basilika* (t. i. *Basilikos nomos)* megjelenését elősegítve, amely végeredményben a justinianusi kodifikáció rövid görög nyelvű összegezése volt 60 könyvben. Nagy szerepe volt e műnek a justinianusi és az utána következő bizánci birodalmi jog megismerése és a Digesták és a Codex szövegkritikai tanulmányozása szempontjából. A *Basilika* görög szövegét jobban megőrizték, mint a iustinianusi törvényhozás latin nyelvű kéziratait.

A bizánci jog befolyását megtartotta a fokozatosan függetlenné vált egykori római provinciákban. Ezzel egyrészt lehetővé tette a bizánci utódállamokban élő őslakosság szokásjogainak figyelembevételét, másrészt az alapjában véve római jogi alapokon nyugvó nemzeti, vulgárjogi kézikönyvek létrejöttét. Ennek például Bulgáriában, Szerbiában, Romániában, az orosz, főként az orosz egyházjogban, a kaukázusi népek jogfejlődésében jelentős szerepe volt.

Így a latin nyelvű római jog, a bizánci görög nyelvű bizánci jog útján megkönnyítette a nemzeti nyelveken és szokásjogok felhasználásával, vallási behatásokkal elegyítve, a *vulgaris jogok* kifejlődését. Ennek eredményeképpen alakultak ki a *szír—római* jogi könyvek, sőt a norman hódítás alatti Dél-Itáliában az egészen sajátos *bizánci jogi* kézikönyvek.[11]

4. A jogászi szakmai latin nyelven írtak és beszéltek már a köztársaságkori híres római jogtudósok is. A principatus-kori *iuris consulti* nyelvezetének alapos vizsgálata még várat magára. Kétségtelen, hogy a nagy római jogtudósok felfelé ívelő pályájában nagy szerepe volt a beszédkészségnek, nyelvismeretnek, a szakmailag szabatos stílusnak. A jogászi latin nyelv használatában a jogtudósnak tudnia kellett, hogy a szóbanforgó latin szakmai szóval melyik értelem van mindenkor összekötve. Igen kellemetlen tévedést okozhatott volna, ha ugyanazokkal az átöröklött szavakkal a különböző korokban, hol a régi, hol az új tartalmat kapcsolták volna össze.

A klasszikus jogászoktól öröklött szakmai latin nyelvre — mint tökéletesre — végső kifejlődésében legfeljebb a II. századtól kezdve lehet feltekinteni. Latinságukat a római birodalom nyugati provinciáinak barbarizáló hatása e korig még nem fertőzte meg. Nyelv szempontjából tekintve érdekes, hogy a legkiemelkedőbb római jogtudósok a görö. nyelvezetű Keletről származtak.[12] Az Antoninusok korában Gaiusban, Septimius Severus alatt Papinianusban, Caracalla, illetve Alexander Severus alatt Paulusban és Ulpianusban mutatkozott meg a tiszta, szép, a tárgyilagosságot visszatükröző jogászi latin nyelv használata, amelyből a római szellem nagysága kitűnik. Ez a megállapítás szembetűnővé válik, ha a római klasszikus jogtudósok és a bürokratikus dominatus kor császári kancellátiája által használt latin nyelv stílusát összehasonlítjuk.

A jogászi latin nyelv szakmai jellegén túlmenőleg a rómaiak nemzeti sajátosságainak belső magját is kifejezte. Kétségtelen, hogy a római jogtudósok kifejező stílusát befolyásolta a stoikus filozófia gondolatát viselő és az ókori alexandriai világ művelt beszédmodora is.[13]

[11] *H. Oroscakoff:* Ein Denkmal des bulgarischen Rechts. Zakon Sudni (Liudem). Z. vgl. R. W. 33. 144—288; *L. Markowitsch:* Duschans Gesetz. Z. vgl. R. W 22, 129—139; 161—188. Mivel az ősi szerb jogi mű Stefan Dusan cár kodexe, bizánci jogi eredetű; *St. Gr. Berechet:* Istoria vechiului drept românesc. I Izvoarele (A régi román jogtörténet I. Források) Jasi. 1933.; —, Der Einfluss des byzantinischen auf das alte romänische Recht. — *Μνημοσύνα Παππουλία* Athen 1934. 29—44; *Mototolescu-Vadeni:* Origina propietâtei Române, Bukarest 1940; pârurile din naintea Nuntii im dreptul vechiu românese comparat cú cel Romano-Bizantin si Slav. Bukarest 1921. *J. Ph. G. Ewers:* Das älteste Recht der Russen in seiner geschichtlichen Entwicklung. Dorpat 1826; *L. K. Goetz:* Das russische Recht. I—IV(1910—13) ZvglRW 24; 26; 28; 31. *E. Tschernousov;* De l'influence du droit byzantin sue l'ancien droit russe. Vizantijskoe Obozrenie (Revue Bizantine) 2 (1916) 303—53; *E. Hermann:* De fontibus iuris ecclesiastici Russorum commentarius historico-politicus. 6, 25, 76. ss; *Mitrovits:* Nomocanon der slavischen morgendländischen Kirche oder die Kormtschaja Kniga. Wien 1898; *C. A. Nallino:* Libri guiridici bizantini in versioni arabe cristiane.

[12] *W. Kunkel:* Herkunft und soziale Stellung der römischen Juristen. Graz—Köln—Wien 1967 3 ff.

[13] *Fiske:* The Plain Style in the Scipionic Circle. Class. st. in Honour of ch. P. Smite, Wisconsin St. in Language and Literature, III. Madison 1919; *Stroux:* De Theophrasti virtutibus dicendi. 1912.

A latin nyelv korszakonkénti szakmai célú használatának vizsgálata szembetűnő nyelvi sajátosságok felismeréséhez vezetett. A római köztársaság korában észrevehető hogy a XII. Táblás Tyrvény imperativusokban megnyilvánuló darabos beszédmodorával szemben a későbbi *leges*, bár körülményes, sokszor ügyetlen és tudálékos, mégis pedáns és aprólékos stílusban beszélnek. Ez érthető is, hiszen az volt a cél, hogy pontosságra törekedjenek és ne hagyjanak helyet a jogmagyarázatnak.[14] De az is kitűnik a *leges* állandóan ismétlődő szövegeiből, hogy azokat nem a törvényt javasoló magistratusok, hanem az ezzel hivatásszerűen foglalkozó szenátori rangú bennfentes jogászok, vagy az irattárak fogalmazói szövegezték. Mégis ezek a hivatalos szaknyelvben visszaesnek — talán éppen erős hagyományérzetből — a XII. Táblás Törvény ősrégi darabos stílusához. Ilyen archaizáló szövegű — az i. e. 44. évből való spanyolföldi Urso nevű római colonia státusokmánya — a *Lex Ursonensis*[15] is.

A *senatusconsulta* nyelvezetében — amely már nem olyan aprólékos szövegezésű, mint a *leges* — még mindig a merev egyformaságú séma a jellemző. Ebben talán szerepe van annak a körülménynek is, hogy már az i. e. III. századtól kezdve az a szokás terjedt el Rómában, hogy a tanácsvégzeményekből egy példányt az *aerarium saturni*-ban kellett elhelyezni, ahol a titkársági fogalmazványokat készítők hivatalos stílusa dominált a nyelvezetben.[16]

Az *edicta* és *formulae* nyelvezete már változatos. Itt nem történt kifejezésbeli egységesítés, mivel az efajta rendelkezések más és más időben és különböző helyeken keletkeztek, és a fogalmazásokat is különböző személyek végezték. Az egyes szövegeket már a köztársasági kor végén, vagy Hadrianus alatt dolgozták össze.

A római jog klasszikus korszakában használt latin jogi nyelv nem volt már olyan egységes, mint az ezt megelőző, erősen hellenizáló behatás alatt álló időben.[17] Az ekkor művelt latin szaknyelv a felhasználás szerint különbözött. Az *oratio principis* az egyes császárok ízlésétől és stílusától függött. Ekkor már a *leges* és a *senatusconsulta* megfogalmazására a hagyomány erősen hatott és a megelőző korszakok vonásai túlnyomórészt fentmaradtak.[18]

Iulianus jogtudós Hadrianus császár utasítására összegyűjtötte és újra átnézte az addigi praetori és edilisi edictumokat és azokat is interpretálta éppúgy, mint a *senatusconsulta* eseteiben tette. Iulianus azonban — erősen konzervatív beállítottsága miatt — stilisztikailag és szerkezetileg nem tett jelentős változásokat az összegyűjtött, megörökölt szövegtömegben. Ezért megmaradtak az *edictum-anyag* monoton rendelkezéseiben az őket egykoron szerkesztő magistratusok régi jogászi frazeológia nyomai.

E helyen nem térhetünk ki az *actiones*, *exceptiones* és *replicationes* különböző helyzetekben megszövegezett stílusára. Ezekben azonban más modort találunk, mint a klasszikus korszak császári contitutioiban.[19] Ebben valószínűleg nagy szerepe lehetett a császári kancellária hagyományos fogalmazású formuláinak, másrészt a császárok, korok szerinti különböző ízlésének. Ezek nyelvezete — a római jogtudósok által használt latin nyelvhez képest — erősen retorikus tartalmú volt. Egyszerű, dísztelen stílusuk nem törekedett arra, hogy eltérjen koruk jogászaitól használt beszédmodortól. E területen — mint már említettük — mindeddig hiányzik a constitutiok alapos nyelvészeti tanulmányozása.[20]

A római jog klasszikus kora jogtudósainak stílusán erősen érződött a korabeli hagyomány.[21] De a jogtudósok egyszerű, szabatosságra törekvő, minden felesleges sallangot kerülő írásmódja már önmagában véve is eltért a köznapi élet szóhasználatától, kerülve az archaizmust, a hangulati elemekkel teletűzdelt és nagyképűsködő szavakat.[22]

[14] *Schulz:* History, 96.

[15] Lex Ursonensis (i.e. 44.) = Lex Coloniae Genetivae Iuliae; *Gradenwitz:* Die Stadtrechte vom Urso. Sb. Heid. 120.; irodalom: *Berger:* Encyclopedic Dictionary of Roman Law. 549; CiC., *De leg.* 2, 8.

[16] *O. Brien—Moore:* RE. Suppl. 6. 1935; *Lécrivain:* DS. 4; *Volterra*: NDI. 12.

[17] *Levy—Brühl:* Le Latin et le droit romain. REL 2 (1924) 103. ff.

[18] Cic., *Brut.* 41. 152.

[19] *Norden:* Aus altröm. Priesterbüchern. 1939. 266; *F. Schulz:* Principles of Roman Law. 1936. 83.

[20] *F. Schulz:* History. 261.

[21] *J. Svennung:* Untersuch. z. Palladius u.z. lateinischen Fach- u. Volkssprache. 1935; *O. Altenburg:* De sermone pedestri Italorum vetustissimo Jahrbücher für class. Philol. 24 th. Supplementbd. 1898. 485. ff.

[22] Cic., *Or.* 24. 81. f.; *parcus in priscis;* D. (1.2) 2.44

Ez által kifejezéseiknek következetessége egyhangúságot eredményezett![23] Ugyanis mindenféle nyelvi újítást, az átvitt értelmű kifejezéseket, az indulatosságot kerülték és szenvedélymentesen fejezték ki magukat.[24] De éppen ezek a jellemzők tették a jogtudósok nyelvezetét — az antikvitás szabályai szerint — klasszikussá.[25]

A római jogtudósok szakmai összhangja, szellemi és stílusbeli magatartásuk és a retorika iránti közös ellenszenvük, a római nagyság és mértékletesség, tárgyilagos példaszerű megnyilvánulása lett.[26] Szükség is volt erre a jogszabályok eltérő, gyakran szegényes, fantáziátlan sajátosságokat magukon viselő megnyilvánulásokkal szemben. Ilyen körülmények között nem is tűnik véletlennek, hogy ebben a korban a «*de officio*» tárgykörben számos mű jelent meg. Ulpianus is írt munkát «*libri de officio proconsulis*» címmel. A most mondottakat alátámasztja Gaius, *Institutiones* c. könyve is stílusában.[27] Ez a klasszikus jogtudósokról állított jellemzés legfeljebb annyiban ingatag, hogy a postclassicus korból reánk maradt szövegek vizsgálatán alapszik. Így számolni kellett az áthagyományozott szövegek interpoláltságával.

5.A fentmaradt iratokban található egyes foglalkozásoknál szerkesztett okiratok (pld. munkavállalási szerződések) nyelvhasználatából, a bennük szereplő kifejezésekből nem lehet az azokat szerkesztő jogászokra, vagy egyes csoportjaikra mindig általános következtetéseket levonni. A *közjegyzők* latinul tudó, római jogászok voltak, akik a beadványuokat latin ulmegszerkesztették és az írni tudó kérvényezőkkel azokat aláíratták. A közjegyző gondoskodott a *subscriptio*-ról, amely főleg magánokiratoknál az aláírásból és kézjegyből állott, amellyel a felek szerződéseiket lezárták, vagy kötelezettségeiket aláírtak. De a *subscriptio* gyakran magábanfoglalta az okirat rövid tartalmát is, illetve a vállalt kötelezettség lényegét. A tanuk aláírása alkalmával az okiraton a közjegyző az ebbeli feltüntetést végezte. Az okiratnak különösen akkor volt jelentősége, amikor azt a közjegyző fogalmazta meg. Az írásba foglalt ügyek számának megnövekedésével a hitelesítéseket a császár aprólékos rendelkezésekkel szabályozta.[28]

A közjegyző a kiadmányi példányoknak a felek részére történő eljuttatásáról is gondoskodott. Ugyancsak ő készítette el a latinul nem tudó feleknek, illetve családtagjaiknak a hivatalos görög fordítást. Az ebből készített másolatokat a családi irattárak részére az eredeti latin szövegű példányok mellé tették. Az irattárban egy másik hivatalos személy az ügykezelés előírt menetét vizsgálta felül és végülis az aktának iktatószámot adott.

A közjegyzőkön kívül a *tabelliones* is foglalkoztak magánszemélyek részére okiratok fogalmazásával. Hozzájuk az ügyfeleket rendszerint az ügyvédek és a jogtudósok küldték, az ilyen, számukra apró munkának tekintett ügyek elintézésére. A *tabelliones* szerkesztették a kisebb jelentőségű jogi iratokat is ügyfeleinkek (pl. végrendeleteket és egyéb ügyleti iratokat stb.). Ugyancsak ők írták meg a császárhoz, vagy magasabb hivatalnokokhoz intézett fogalmazványokat is *(libelli, preces)*.

Rendszerint nyilvános helyeken *(fora)*, piacokon, vagy hivatalokban: *stationes*, irnokok és titkárok segítségével gyakorolták a hivatásukat, munkájukat kormányhatósági tisztviselők ellenőrizték. Ezek büntetést is szabhattak ki a *tabelliones*-re csalárdság, hanyagság, vagy tilos ügyletekben való közreműködésük esetén.

A *tabelliones* feladatai közé tartozott, hogy az olyan felek közötti vitákban, ahol okiratok szerkesztésében közreműködtek, az okiratok egyeztetése alkalmával bizonyító tanúként kellett szerepelniük.

Diocletianus e szolgáltatások árát maximálta, mégpedig a szerkesztett okiratok sorai számától függően. Iustinianus pedig csak hivatalos engedély *(auctoritas)* alapján hagyta a *tabelliones*-t működni. Ennek formaságait is császári rendelkezés szabályozta.[29]

A magánügyekben eljárók *tabularii* szereplése a magánjog területén hasonlóvá lett a *tabelliones* működéséhez, és a justinianusi korszakban ez a megkülönböztetés el is tűnt. Ezt a foglalkozást korábban rabszolgákkal *(servi publici)*, később felszabadítottakkal töltötték be, akik a *fiscusi* adminisztrációban, adóügyekben, pénzügyi és általános

[23] *F. Schulz:* History. 259. Anm. 2.
[24] Cic. *Or.* 19. 63. f; *Rechnitz:* Studien zu Salvius Iulianus. 1925.
[25] Ci.c, *de leg.* 1, 4, 17; Quintilianus, *Inst.* 2, 10, 5
[26] Cic., *Orat.* 37, 128; *Kroll:* PW. Suppl. VII. 1069.
[27] *Schulz:* JRS. XXXII (1942) 87; XXXIII (1943).
[28] *Kübler:* RE. 4A; *Lécrivain:* DS. 4.; *Wenger;* Quellen. 826. Anm. 1041
[29] A. D. 528; Nov. Iust. 44, C. 4, 21, 17; *Sachers:* RE 4A; *M. Tardy;* Les tabelliones romains (Thèse Bordeaux 1901); *J. C. Brown;* Origin and early history of the office of notary. Edinbourgh 1926; *Berger:* Journ. of Juristic Papyrology 1 (1945) 37.

adminisztrációban dolgoztak.[30] Kollégiumokban szervezkedtek, főnökük: *praepositus tabulariorum* vezetése elatt. A provinciai és a municipiumi, sőt még a hadsereg adminisztrációjában is szerepeltek. A nyilvános okiratok megfogalmazása, kiállítása folytán az irattárakkal, archivumokkal szoros kapcsolatuk volt épp úgy, mint a közigazgatás különböző területén és főleg a bürokratikus korszakban növekedett közreműködésük a magánszemélyek részére történő okiratok szerkesztésében.

Ilyen precíz ügykezelésből tudunk következtetni — főleg a papiruszokon fellelt iratváltások alapján — a végrendelkezési, az eljárási jogra, a jogügyleti kötelezettségekre és rendelkezésekre, a hagyatéki ügyek aprólékos lebonyolításával kapcsolatban. Ezek az iratok olyan alaposan voltak kiállítva, hogy belőlük a római jog, az egyiptomi nemzeti jog és a görög jog intézményeit is megismerhetjük.

A római jog latin nyelvezete Diocletianus kancelláriájában, az általa kiadott *constitutiones* szövegeiben alkalmazkodik a beállott postclassicus kor stílusához, amelyek még magukon viselik a megelőző klasszikus korszak latin nyelvezetének vonásait. A császár a saját edictumaiban már sokkal világosabb stílust vezetett be. Ebben azonban nem volt következetes, mivel ez nem minden esetben érvényesült a *subscriptiones* megfogalmazásában. Ezek ugyanis még gyakran megőrizték a klasszikus kor stílusbeli tisztaságát és közérthetőségét.

Constantinusszal azonban betört a kancelláriába a retorika zabolázatlansága olyan mértékben, hogy nagyon fáradságos munka volt az elburjánzott szóáradatból a valódi gondolatok kihámozása.[31] Ez azonban megfelelt e kor ízlésének.

Iustinianus azonban már visszahatást mutat és az általa inspirált munkák nyelvezetében a klasszicizáló és egyszerűsítő tendenciák jutnak kifejezésre.

E tekintetben II. Theodosius (401—450) ízlése állott előtte példaként, akinek kompilárotai — amikor a megelőző korszak constitutióinak revizióját végezték — a vad retorikai hajtásokat erősen gyomlálták.[32]

A nem hivatalos jogi tartalmú termékek jelentős része a *jogi iskolákból* származott. Ezeknek hangvétele következetesen skolasztikus volt. Nyelvezetileg érdekesebbek azok a szakmai jegyzetek, amelyek írói — rendszerint jogi professzorok — képzeletbeli tanítványaikhoz szólnak. Ez a stílus azért figyelemre méltó, mivel velük az interpolált klasszikus római jogi szövegekben is találkozunk. Ezzel a bizánci latin nyelvezetnek hívott sajátos stílussal ebben az időben a nyugati jogi iskolákban is találkozunk.[33]

6. Diocletianustól kezdve — immár másodízben — de mégegyszer és nagyon alaposan járta át a görög nyelv és szellem a római jogot és jogtudományt.[34] Ekkor azonban a római jogtudomány annyira sem tudott ellenállnia a befolyásnak, mint annak idején — a második pun háború korában — a görög hellenizmus behatásának egykori első korszakában, Q. Mucius vagy a római klasszikus jogtudósok korában. Az új behatás eredményeként a IV. századtól kezdve a római jog latin nyelvezetébe egy sajátosan jogászi szakmai görög nyelv nyomul be.[35] Kezdetben latin szavakat ágyaznak a görögnyelvű jogi szövegekbe, görög betűkkel írják le a latin szakmai szavakat. Ezzel a római jog latin szaknyelvét bizonyos mértékben elgörögösítették és végeredményben egy sajátosabb keverék görög-latin szakmai jogi nyelvezet alakult ki. Ennek a folyamatnak igen jellemző példája a *Scholia Sinaitica*, vagy a *Dialogus Anatoli*.[36]

[30] C. 10. 71; *Pfaff:* Tabellio und tabularius 1905.; *H. Steinacker;* Die antiken Grundlagen der frühmitteralterlichen Privaturkunde. 1927. 78.

[31] *Sargenti:* Il diritto privato nella legislazione di Constantino. 1938. 177. ff.; Diocletianus edictumai a Coll. 6. 4 és 15.3-ban találhatók.

[32] Pld. C. Th. (2, 17); *Longo:* Vocabolario delle constituzioni lat. di Giustiniano. Bull. X. (1897—98).

[33] Pld. Autun commentary, FIRA II. (1940), 207. Schol. Sinaitica és a Theophilos Paraphrasis-a.

[34] *Wilamowitz—Möllendorf:* Hellenist. Dichtung in d. Zeit des Kallimachos. I. 1924. 2; *J. Kaerst:* Gesch. d. Hellenismus, vol. II. ed. 2. 1926. 8 ! ff.; *Otto:* Kulturgesch. d. Altertums. 1925. 94; *Momigliano;* Genesi storica e funzione attuale del concetto di ellenismo. Giorn. crit. della filosofia italiana 16. (1935); *Ed. Fraenkel:* Rome and Greek Culture. 1935. 5—26; *J. Burkhardt:* Griech. Kulturgesch.

[35] *Ziliacus:* Zum Kampf der Weltsprachen im oström. Reich. Ak. Abh. Helsingfors 1935.; *Christ—Schmid—Stählin:* Gesch. d. griech. Lit. II. 2. 1924. 945. ff.

[36] *Triantaphyllides:* Lexique des mots latins dans Théophile et les Novelles de Justinien; *Girard:* Textes de droit romain. 6. Senn. 1957. 609; *Riccobono:* BIDR 9 (1896) 217; első kiadás *Schönbauer:* AEg. 13 (933) 621. ff.

Constantinus idejében újabb görög jogi ideákat és fogalmakat fogadnak be a római jogba.[37] Számos római jogi doktrinára hat a görög filozófia, görög terminus technikusokat vesznek át, mint pl. a jelzálogjogra a *hypoteka* görög szót.[38] A római jogban a *ius, aequitas* határozott szembeállításai a megfelelő görög párhuzamokban nyilvánult meg. Az *írott és az íratlan jog* görög befolyás alatt született megkülönböztetése bevonult a római jogba is. Ez a római jog körülményei között a *szokásjog* modern fogalmához készítette elő az útat.[39]

A római jogra a görög befolyás általában igen régi eredményekre volt visszavezethető. Tulajdonképpen már a hellenisztikus korban — pontosan a második pun háború idejében — a humanizmus áramlata elárasztotta az akkor még gyermekcipőben járó római jogot és új állapotba hajtotta. A bürokratikus korszak sokféle behatás alatt állott és csak az előző korok ismeretében és nagy figyelemmel lehet a változásokat észlelni.

A római jogtudományban a hellenisztikus hatás az i. e. 198. évi konzuli méltóságot betöltő Sextus Aelius Paetus munkásságában már kimutatható, nem forradalmi módon, hanem óvatosan, a hagyományok megőrzésével. Ez az első görög befolyás olyan erős volt, hogy a római köztársaság két évszázada alatt a római jogtudomány és civilizáció teljesen a befolyása alá került. Mindez nem ment ellenállás nélkül, de amit a római jogtudomány átvett a hellenizmustól, legalább olyan fontos volt, mint amit visszautasított. Ez a befolyás szerencsés történeti együtthatásban érte a római jogtudományt, amely ekkor már eléggé fejlett volt ahhoz, hogy a görög befolyás úrrá lehessen rajta, ugyanakkor még elég zsenge volt a görög szellem termékeny befogadására.[40] Végülis a görög behatás mindent feloldó energiája elősegítette a római jogtudomány nagy belső tartalékának kifejtését.[41]

A római pontifexek egykoron a görög behatásra adták fel a magánjog területén elfoglalt monopol helyzetüket. A retorikát a görög minták vezették be a római bíróság eljárási gyakorlatába.[42] Evvel a római ügyvédség fejlődésének indult. A görög befolyás alatt a rómaiak túlhaladottnak tartották már a korábbi római peres eljárás ünnepélyességét, elősegítve ezzel a korábbi *legis actiones* helyett a perbeli formuláris eljárás kifejlődését. A formula hajlékonysága ezt az eljárást évszázadokig alkalmassá tette a felhasználásra olyannyira, hogy csak a 342. évben törölte ezt el egy császári constitutio.[43] Constantinus és Constans szerint «*Iuris formulae aucupationa syllabarum insidiantes cunctorum actibus radicitus amputentur*» Az ekkor hatályba lépett *cognitio extra ordinem* már a római jogi polgári peres eljárás utolsó formája volt.

Ami a görög befolyás elleni római ellenhatást illeti, a rómaiak előtt kezdettől fogva ellenszenves volt a görög bírósági retorika. A római jogtudomány ennek mindvégig ellenállott. Ugyanilyen ellenhatást váltott ki a rómaiak szemében a görögök állandó skolasztikus nevelési célzata.[44] Erre vezethető vissza, hogy az iskolai tanulmányait befejező római fiatalember hellenisztikus szellemű továbbtanulás céljából kénytelen volt valamely tartományba menni tanulni görög tanárokhoz, mivel sem Rómában, sem Itáliában erre módja nem volt, megfelelő tanárok hiányában.[45] Viszont más hellenisztikus példák a római jogi irodalom aktivitását segítették elő.[46] Ez amilyen buzgó volt a postclassicus korban, Iulius Caesar korában még annyira ellenállott a római jogtudomány mindenfajta *kodifikáló tevékenységének*.

A római jogtudományban azonban mindvégig eredményes volt a görögöktől behozott dialektikus módszer, amely másodszori jelentkezésével a postclassicus korszak-

[37] *Volterra:* Diritto romano e diritti orientali. 1937. 241; *Sargenti:* Il diritto privato nella legislauione di Constantino. 1938.

[38] *Manigk:* PW. IX. 293; *Ebrard:* Die Digestenfragmente ad formulam hypoth. 116; *Sorretino:* L'ipoteca delle servitii. 1904.; *D. F. Vasilescoq* Successio hypothecaria. Paris 1931.; *Kreller:* ZSS 64 (1944) 306.

[39] D. (1,3); *A. Guarino:* Collatio bonorum. Roma 1937. 72. ff

[40] Polyb. 6. 25.

[41] Horatius, *Carm.* 4. 4. 33.

[42] *Schulz:* Hist. 43.

[43] C. 2. 57.

[44] *Volkmann:* Die Rhetoric d'Griechen u. Römer. 3. Leipzig, 1874. 28; Cic. Brut. 67, 236; *Pernice:* Labeo, I. 33. ff; *H. Peter:* Geschichtliche Literatur. I. 1897., 3.53; *Berlagello:* Lo stato e l'istruzione publica nell'impero Romano 1911.; *Gwynn:* Roman Education from Cicero to Quintilian. 1926. 22 ff.; Plut., *Cato maior* 23.

[45] *Bruns:* no 38.67.

[46] *Schulz:* History. 58.89.

ban erősen benyomult a római jogtudományba. A dialektikus módszer alkalmazása a római jogtudományt egységes, megismerhető, terjedelmében kifejlődött és csiszolt logikus szaktudománnyá tette. Ez a tényező igen fontos volt a jogtudomány története és sorsa szempontjából. Míg a klasszikus jogtudósok alatt csak gyér érdeklődés volt iránta, a bürokratikus korszakot valósággal a dialektika reneissanceának mondhatjuk. Mindezek figyelembevételével a postclassicus római jogtudomány közvetítő szerepet töltött be a dialektikának a középkori jogtudományba oltása és folytatása útján. A dialektikával felszerelt római bürokratikus korszak jogtudománya inspirálta jogi életével a középkori bolognai egyetem glosszátorait.[47]

A kiemelkedő római jogtudósok az ízlésüknek megfelelő *görög filozófiai irányzatok* hatása alá kerültek, mivel már igen korán megbarátkoztak a görög filozófiával. E tekintetben Platon és Aristoteles hatása volt igen jelentős. Aprólékos vizsgálat kellene ahhoz, hogy eldöntsük, vajon a római jogtudósok közül kik tartoztak a stoikus, vagy az eklektikus görög filozófiai iskolákhoz.[48]

Cicerótól tudjuk, hogy az i. e. 51. évi konzul, a kiemelkedő nevű Servius Sulpicius Rufus, milyen élvezettel alkalmazta a dialektikus módszert.[49] Ennek behatása alatt dolgozta ki a *aequitas* római jogi anyagát.

A kori hellenisztikus behatásra vezethető vissza a *genera at species* meghonosítása a római jogban. Ez hatolt be évszázadok múlva a bolognai egyetem középkori oktatásába és ettől kezdve a *distinctio* fogalommá válásában hatott.[50] Q. Mucius Scaevola, az i. e. 95. évi konzul, a jogtudós pontifex maximus — morát megelőzve alkalmazta ezt a módszert a római *ius civile* területén.

Bár a római jogtudósok közül sokan belemélyedtek a görög filozófiába, mégsem fejlődött ki a rómaiaknál a *jogfilozófia*.[51] Ez valószínűleg azzal függ össze, hogy a rómaiak nem foglalkoztak a görög filozófia központi kérdésével, az igazság természetével. Ehelyett a rómaiak gyakorlati természete figyelmüket az élet konkrét kérdései és problémái felé fordította, így messze elkerülték a spekulációs kérdéseket.

A törvények és rendelkezések módszertani vizsgálatát római talajon még a görög példák sem segítették elő.[52] Görög minták hiányában — vagy sajátos természetük miatt — nem merültek bele a rómaiak *jogtörténeti* kérdésekbe sem.

Aristotelés és iskolája az *összehasonlító jogtudomány* művelése hiányával érzéketlenül hagyta a római jogtudósokat.

Az idegen jogrendszerek a *iurisconsulti* gyakorlati működési területén kívül estek. E tekintetben nem is adtak *responsa:* jogi tanácsokat ebben a témakörben.

Bár a görög példák bőségesen állottak rendelkezésre, mégsem találunk a római jog hellenisztikus korszakában semmiféle érdeklődést a rómaiak társadalmi, szociális, központi természetű törvényei, rendelkezései iránt. A rómaiak jogtudósai nem írtak az *államjogról* és ilyennel nem is foglalkoztak, hiába állott előttük példaként Aristoteles *Ἀθηναίων πολιτεία*-ja. De még bele sem mélyedtek valami Polybius-féle alkotmányjogi vitába.[53]

A *ius gentium* és *ius Civile* közötti megkülönböztetés közti, erősen retorikus természetű görög példák miatt a római köztársaság korabeli jogtudósok ilyen teoretikus vitákat nem provokáltak. Ezért Gaiusig nem is találkozunk a római jogtörténetben a *ius gentium* kifejezéssel.

De már a görög minták folytán feloldódtak a római jogban az interpretálási nehézségek a *verba*, a *scriptum* és a *voluntas* közötti vikákban. A görög behatás folytán a rómaiak korábban mindezeket az *aequitas* irányában fejlesztették tovább. Később pedig, a postclassicus korban, ezek a kérdések a kereszténység befolyása alatt állottak. Mindez igen lényeges volt a római jog utolsó szakaszában, mivel fontos szerepük volt a magyarázatoknak a *senatusconsulta* ,a *constitutiones*, a szerződések és a végrendelkezési jog

[47] *Eisler—Roretz:* Wörterbuch d. philosophischen Begriffe. 3—4 1930. 617. ff.; D/1.3/32; D/2. 1/20; *G. Beseler:* Beiträge zur Kritik der römischen Rechtsquellen. IV. 1920. 237; V 1931. 58.

[48] *Schulz:* History. 63,85; irodalom: *Kübler:* ACI Roma I. 1934. 84.

[49] Cic., *Brut.* 41,152; *J. Martha:* Euvres de Ciceron, Brutus. 1892. *De Graff:* Class. Phil. 35 (1940) 43. ff.; Cic., *De orat.* I. 42.188. f.

[50] *Goudy:* Trichotomy in Roman Law. 1910.; *Seckel:* Distinctiones Glossatorum. Festschrift f. Martitz. (1911) 258.

[51] *Latte:* AfRW 24 (1926) 257; *Ed. Fraenkel;* Rome and Greek Culture. Lecture delivered before the University of Oxford. 1935. 25.

[52] *Himmelschein:* Symb. Frib. 591. ff.

[53] *A. Menzel,* Griech. Soziologie. Wien, SB. CCXVI. Abh. I. 1936.

területén. A görög befolyás alatt más irányban alakult a római oratorok (ügyvédek) tevékenysége. Ezek sokkal erősebben voltak hellenizálva, mint a *iuris consulti*.[54] Ennek következtében a római oratorok működési területükön a római feltételekhez alkalmazkodva, a bíróságok előtt sokszor felszínesen, de igen gyakran használták fel görög példaképeiket.[55]

A postclassicus korszakban az újabb görög befolyás humanizálási tendenciát is jelentett. Bár teljes kifejlődésében a *humanitas* fogalma és kifejezése római teremtmény volt, eredetében azonban ez is görög befolyás alatt keletkezett. De a bürokratikus korszakban a görög—római filozófiával való kapcsolatában ez már igen aktív működést jelentett. Míg korábban a humanitás tartalmában a görög jog területén és szellemében működő *stoa*, a római jog területén is érződött, Constantinustól kezdve azonban a jog kereszténysítésének elképzelései léptek előre.[56]

7. Az eddig közöltek a latin és görög nyelvnek a római jogtudományban betöltött szerepét voltak hivatottak regisztrálni. E mechanizmus gyakorlati megnyilvánulásait befolyásoló tényezőkből következtetni lehet — bizonyítékaink természete alapján — a római birodalom nyelvi politikájára is. E tekintetben a *római kancellária által készített fordításokból* a késő császárkor ide vágó működésére kívánunk kitérni. Ekkor arra kényszerült a kormányzat, hogy a birodalom keleti részein élő alattvalóknak szóló intézkedéseiben egyre sűrűbben rendeljen el hivatalos fordítást latin nyelvről görögre. De ezekben a fordításokban még mindig erősen ragaszkodtak a korábban kialakult stílushoz.[57]

A IV. és V. századból eredő *latin—görög kétnyelvű jegyzőkönyvekből és fordításokból* azt a következtetést lehet levonni, hogy a római birodalomban a belső szolgálati nyelv a latin volt, míg a tárgyalási nyelv a görög.[58]

Konkrét ügyintézésre a nagytömegű papirusz feljegyzésekből következtethetünk. Ezek közül is a görög-nyelvű ún. *ὁ ὑπομνηματισμός*-t érdemes figyelembe venni. Ez volt a feljegyzés hivatalos neve. A hivatalos feljegyzéseken az ügyintéző tisztviselő ismétlődően az előírt görögnyelvű *ἀνέγνων* «megismertem» feljegyzést írta fel, ami a latinnyelvű *recognovi*-nak felel meg. Azokban az esetekben, amikor jegyzőkönyvet kellett felvenni, ezt a feljegyzést a hivatali előljáró megkövetlhette és az ügyintézőnek ehhez az alakisághoz alkalmazkodnia kellett. A papiruszokon fennmaradt tárgyalási jegyzőkönyvekben és ítéletekben ugyanis ez a kifejezés visszatérően szerepel.

E ténykedés kiszélesedett a postclassicus korszakban, amit az állami adminisztráció megnövekedése okozott.[59] A *constitutio Antoniana de civitate* is egy görögnyelvű papiruszon maradt fenn. Ez a 212-ből származó császári rendelkezés a római állampolgárok számát megnövelte, ezzel felduzzasztotta a hivatalok ügyforgalmát is, méghozzá olyan nagymértékben, hogy kénytelenek voltak ügyköröket leadni az alsóbb hatóságok részére. A provinciákból is számos kérdéssel fordultak a császári kancelláriához. Mindezek folytán növelni kellett a hivatalok számát is. Végeredményben az alacsonyabbrangú hivatalnokok által vezetett archivumoknak kellett a császári rendelkezések nagy tömegét eljuttatni az egyes állampolgárokhoz. Ezekben az intézkedésekben nagy szerepe volt a *praefectus praetorio*-nak. Az elkészített irattári másolatokból nem csak az érdekelt felek, hanem oktatás céljából mások is kaptak. Erről maguk a császári törvényhozó bizottságok gondoskodtak. Ebből a jelentős ügyiratforgalomból merítettek pl. azok a szerkesztő bizottságok is, amelyek a *Codex Theodosianus*-t megalkották. Mommsen szerint a Theodosius-féle codex szerkesztési bizottság a Kelet részére a konstantinápolyi hivatalos irattárokból, a berytusi jogi iskola anyagából, a Nyugat részére még az afrikai magánjogszabály-gyűjteményekből merítette anyagát. A publikálásoknál igen fontos szerepe volt a datálásnak is. Ennek jelentőségét Valentinianus novelláiból ellenőrizhetjük le. *(Constitutio data, emissa,* vagy *subscripta, accepta, proposita,* esetleg a körülményektől függően: *recitata,* vagy *lecta.*

Az ügyiratforgalomban nyelvi szempontból is jelentős szerepe volt a császári kancellária alosztályának: a *scrinium*-nak, amelynek vezetője a *magister officiorum* volt.

[54] *Costa:* Cicerone giureconsulto, I. 20.; *F. Senn:* De la justice et du droi. 1927.; *Westrup:* Introduction to Early Roman Law, III. 1. 1939. 18.

[55] *F. Schulz:* History 71.

[56] *P. Csillag:* De iure humanitateque Latinis. Acta Conventus Omnium gentium Latinis Litteris Linguaeque Fovendis. Bukarest 1970. 81. ff.

[57] *Wilamowitz—Möllendorf:* Reden u. Vorträge. 4. 1926. 154, 1. j.; *P. Viereck:* Sermo graecus, quo senatus populusque Romanus magistratisque populi Romani ad Tib. Caesaris aetatem, in scriptis publicis usi sunt, exeminatur. 1888.

[58] *Mitteis:* R. Lips. 40. S. 132; *Wilcken:* APap 3, 110

[59] *Dessau:* Gesch. d. röm. Kaiserzeit. II. 629; *F. Schulz:* History, 123.

Az volt a feladata, hogy a császári leveleket, köztük a törvényeket is megfogalmazza, vagy stilizálja. Az iratok nagyrészt jogi jelentőségű tartalmuk miatt *Papinianust*, a jogtudóst is ilyen értelemben nevezték a császári *scrinium* előljárójának. Mivel a császári leiratok nagyrészét levél formájában írták, nemcsak jogászokat, hanem irodalmian képzett egyéneket is kineveztek a *scrinium* vezetőjévé. Így pl. Valens császár alatt[60] *Eutropius*-t, a historikust, nevezeték ki a *scrinium magisterévé*, aki részt vett Julianus császár 363. évi perzsa hadjáratában és 10 könyvben megírta a «*Breviarium ab urbe condita*» c. történeti áttekintést. Ez a megtisztelő beosztás a *postclassicus* korban igen nagyra becsült irodalmi tevékenység előtti meghajlást is jelentett.

Témánk szempontjából a *scrinium epistularum Graecarum*-nak volt fontos szerepe. Ennek vezetője « . . . *legationes civitatum et consultationes et preces tractat*», de főfeladata: «*eas epistulas, quae graece solent emitti, aut ipse dictat, aut latine dictatas transfert in graecum*»[61] A császár Konstantinápolyban, ahol a görög nyelv volt a döntő, a hivatalos latin nyelv ellenére is használta. Ebből arra is következtethetünk, hogy a görögnyelvű levél elküldése a IV. században még kivételes jelenség volt.

8. A latin—görög nyelv jogi használata szempontjából a bizánci jogi irodalomban fontos szerepe volt a *kommentár irodalomnak*. Erre jó példa az *Autun-kommentár* Gaius, *Institutiones* c. művéről. Nevét onnan kapta, hogy egy Autun nevű iskolához tartozó fennmaradt kéziraton találták meg a szöveg nagy részét. Ezt az az anonym tanár írta, aki az egykori Augustodunumban volt pedagógus. Ilyen jellegű volt Theophylos konstantinápolyi jogi professzor által a Iustinianus-féle *Institutiones*-hez írt görögnyelvű paraphrasis. De fordított esetek is voltak. Ezekben viszont latinnyelvű kommentárokat is írtak. Pl. a *Codex Theodosianus*-hoz, amelynek fragmentumaiból a margón egy másolat fennmaradt. Ezek mintái valószínűleg görögnyelvűek voltak, mivel nem lehetett valószínű, hogy Konstantinápolyban a jogi iskolákban latinul írták volna a magyarázatot.

A római jóg bürokratikus korszaka ugyancsak igényelte a *differentiae*, *regulae* és *sententiae* irodalmat is. Pl. az idősebb Cyrillus, berytusi professzor is írt egy *commentarius definitionum*-ot, amihez még egy klasszikus *excerptum*-ot is mellékelt. Az V. században, de még Iustinianus előtt keletkezett a *liber definitionum*, amelyben a klasszikus irodalomból vett *excerptum*-ok igen jelentős helyet foglalnak el.

9. Az antik római jogtudósok megnyilvánulásai szóban és írásban, de maga a római törvényhozás anyaga is számos egyéb jogforrás között részünkre áthagyományozódott. Ezt a jogászi latin szöveget nagy elismeréssel illették nemcsak a római jogászok, de a filológusok írásai is. Ez a szakmai római-jogi anyag kifejlődésében is számos — még felkutatásra váró — körülmény között alakult ki. A művelt rómaiak köznyelvében általában elterjedt volt az, hogy a latin beszédben-minden különösebb indok nélkül — görögnyelvű fordulatokat is belekevertek. Ez a régi szokás a római jogi irodalomban már a köztársasági korban elterjedt volt. Számos római jogtudós használt, vagy idézett görög szavakat, a római jogi szaknyelv latin szavaiba fogalt fogalmak megmagyarázására. Ebben különösen kitűnt Labeo[62].

De ide tartoztak a jogi szempontból jelentős latin szavak görög eredetét kutató közlések is. Pl. Ulpianusnál[63], vagy Paulusnál[64] találunk ilyeneket. Természetesen ez a körülmény az eddigieken felüli kutatásokat igényel nemcsak a latin-görög nyelv, de más nyelvű, vagy szellemű behatások területén is, hiszen a római jog az antik világ Földközitengeri oikoumene-jére terjedt ki. Ugyanakkor meg kell állapítani, hogy magáról a hellenizmusról sincs eddig kimerítő, alapos, átfogó beszámoló. Általában csak részletkérdéssel foglalkoztak eddig. Azt mondhatjuk, hogy inkább csak megkezdődött a hellenizmus tudományos tanulmányozása.[65]

[60] 364—378 évig.

[61] Notitia Dignitatum Orientis XIX. 12; Occidentis XVII. 12.

[62] *Boesch:* Der XII. Tabularum lege a Graecis petita. Diss. phil. Göttingen (1893); Ulp. D. 48,5; 23. pr. Paul. Coll. 2,5,1; Paul. D. 50,16,5,1; Ulp. D. 50,16,5,1; Ulp. D. 50.16,19; Ulp. D. 47,8,4,2.

[63] Ulpianisnál: D.47,8,4,2.

[64] Paulusnál: D.47,2,1 pr.

[65] *Wilamowitz—Möllendorf:* Hellenist. Dichtung in d. Zeit des Kallimachos I. 1942; *J. Kaerst:* Gesch. d. Hellenismus. II 2. 1926. 80 ff.: *Otto:* Kulturgesch. d. Altermus. 1925. 4. 94; *V. Ehrenberg:* Der griech. u. hellenistische Staat. *(Gercke—Norden:* Einl. in d. Altertumswissenschaft III. Heft. 3. 1932., irodalommal; *Momigliano;* Genesi storica e funzione attuale del concetto di ellenismo. Giorn. crit. della filosofia italiana 1C (1935) 10. ff. (irodalom 30).

KÖNYVSZEMLE

L. SCHAAF: DER MILES GLORIOSUS DES PLAUTUS UND SEIN GRIECHISCHES ORIGINAL. Ein Beitrag zur Kontaminationsfrage. Studia et testimonia antiqua XVIII. München, 1977. 457 l.

Sch. «a *contaminatio* sokat vitatott problémájának *végérvényes* megoldását» állította könyvének középpontjába (9. l.). A MG szerkezeti elemzésének és a görög minta rekonstruálásának végeredményeként újszerű kép bontakozik ki az olvasó előtt: a szerző nem csupán a régóta nehézségeket okozó részletek értelmezéséhez, hanem az egész darab megértéséhez is újfajta megoldást kínál, sőt a *véa*, ill. a római *contaminatiós* technika fejlődéstörténetéről is egyéni elképzelést fejt ki. Bár egyik-másik megoldási javaslata aligha fogadható el «végérvényesnek», könyve mégis izgalmas olvasmány, újszerűsége olyan kihívás a komédia kutatói számára, amely továbbgondolásra és vitára ösztönöz.

A szerző az egész eddigi MG-szakirodalommal szembesül valamilyen formában. Ez indokolja a rövid bevezető utáni tudománytörténeti fejezet nagy terjedelmét (22—119). A szövegelemzést (120—346) összegzés és értékelés zárja (347—380; jegyzetek, mutatók, bibliográfia: 381—457).

Bevezetőül Sch. azt a kutatási periódust tekinti át, melynek során a huszasharmincas évekre egyedül a MG maradt meg *contaminatió*ra gyanúsnak Plautus művei közül. Azóta általánossá vált az a vélemény, hogy a MG értelmezéséhez sem szükséges a *contaminatiós* módszer feltételezése, ám a szerző szerint a darab számos részlete mindmáig ellenáll az egyetlen mintával számoló értelmezési kísérleteknek (14). Így a darabot a *contaminatio* jelenségének kutatója modellként is felfoghatja, elemzéséből kellő óvatossággal a római komikusok munkamódszerére vonatkozó általános következtetések is levonhatók (19).

A második, kutatástörténeti fejezet három részre tagolódik. A *contaminatiós-analitikus elméletek* ismertetésének középpontjában *Leo* MG-analízise áll; ezt a görög minták számára és tartalmára vonatkozó viták ismertetése követi (26—40). Az egyetlen mintával számoló *«unitárius» hipotézis* hívei között is vannak nézetkülönbségek (40—89): a szélsőséges unitáriusok minden gyanús helyet egyetlen mintából próbálnak levezetni, míg a kevésbé szélsőségesek csak a Lucrio-jelenetet tekintik utólagos betoldásnak, a mérsékeltek pedig több betoldást mutatnak ki. Sch. *összegzése* szerint (90—96) az analitikusok két tökéletesen logikus, egymástól független mintára («fal-komédia» és «Alazón») vezették vissza a MG-t, míg az eredeti mű egységének hangoztatói a vitában csak a negatív érvelésig jutottak, azaz csupán azt mutatták ki, hogy a több forrás megléte «nem bizonyítható», a *contaminatio* feltételezése «nem szükségszerű». Az analitikusok elvont logikája helyett az unitáriusok a gyakorlati logika érveit hangoztatták, az ellentmondásokat *ad hoc* magyarázatokkal és színpadtechnikai okokkal próbálták kiküszöbölni. Ez végül oda vezetett, hogy hallgatólagosan megtagadtak a darabtól minden belső logikát és átgondolt szerkezetet. A vita így nem is vezetett eredményre, hanem ugyanazon helyek gyökeresen eltérő értelmezéseinek tömegét hozta létre; a *contaminatio* hívei nem tudták meggyőzően vázolni azt a két (több) görög komédiát, melyek «összedolgozásából» a MG létrejött volna, s az unitáriusok sem jártak sikerrel ama bizonyos egyetlen, elfogadhatóan logikus minta rekonstruálásában. A szerző a korábbi hibák és félsikerek felismerésének birtokában alakítja ki a maga módszerét, mely az elméleti igényességet elmélyült szövegelemzéssel egyesíti. A második fejezet áttekinthető csoportosításával, kritikai összegzéseivel hasznos része a könyvnek, jó segítség a szakirodalomban való tájékozódáshoz.

Az «Eredeti vonások és plautusi sajátosságok a MG-ban» c. szövegelemző harmadik fejezetben Sch. az analitikus irányzat *pozitív* cáfolatán fáradozik, azt kutatja, miért

szükségszerű egyetlen mintából eredeztetni a MG-t. Ezért a szöveg következetlenségeinek katalógusa helyett az egész mű összefüggéseit tartja szem előtt. Jelenetről jelenetre haladva vesz sorra minden motívumot, és kimutatja, hogy ezek az első és a második cselekmény-egységben egyaránt megtalálhatók, olykor azonos, máskor ellentétes funkcióban. A párhuzamos-ellentétes jelenetek, részletek és jellemrajzok egész sorát tárja fel ilyen módon, vagyis maga is a mérsékelt unitáriusok véleményéhez csatlakozik, anélkül azonban, hogy elfogadná valamelyik korábbi MG-analízist. Az újdonságot a minta szerkezetéről, a görög szerző művészi módszeréről vallott felfogása jelenti. Eredményei az alábbiakban foglalhatók össze:

Az a tény, hogy a MG-ban két csel és két áldozat szerepel, nem utal két mintára. A két rész logikai kapcsolata nyilvánvaló: a *miles* távozása (72 skk.) a Sceledrus elleni cselre ad alkalmat, a szolga szökése pedig (582 skk.) a *miles* kijátszására (257). Két konfliktus van tehát: egy véletlenszerű (Sceledrus leskelődése) és egy lényegi (a fogság), s ugyanígy két megoldás is: egy provizórikus (a fal áttörése és a Sceledrus-csel), meg egy végleges (a *miles*-csel, a *legális* távozás). Ezek kölcsönösen feltételezik egymást (146 skk., 175 skk.). Ebből az alaphelyzetből bontja ki Sch. a további összefüggéseket, megállapítva, hogy nemcsak a két cselekmény-rész, hanem ezek egyes jelenetei is párhuzamosak:

A keretjáték részeit (I. 1 és V. 1) a katona jellemének kontrasztív bemutatása foglalja egységbe. A *miles* önjellemzésének két lényeges eleme származik a görög mintából: Pyrgopolinices *vir fortis* és a nők kegyeltje, *vir forma regia*. E vonások komikus cáfolata a darab tartalma, ez fordul visszájára a játék csúcspontján, az V. 1-ben azzal, hogy a *vir fortis* tehetetlenül tűri a ráuszított szolgák rohamát, a kasztrálással való fenyegetés pedig a *vir forma regia* büntetése (140 skk.). Az előjáték és az Alazón rész között szóhasználati egyezések is vannak. Sch. elemzéséből kiderül, hogy az I. 1 és az V. 1 kapcsolatához hasonlóan az ún. «fal-komédia» minden egyes jelenetének is megvan az Alazónbeli megfelelője.

A képet a hasonló (vagy ellentétes) jellemek ábrázolásában megfigyelt párhuzamok árnyalják tovább. A *miles* jellemrajza az Alazón-cselt készíti elő: a csel minden mozzanata az előjátékban bemutatott tulajdonságokon alapul. Periplectomenus esetében is hasonló a helyzet: a szerző meggyőzően állítja helyre az *aristeia*-jelenet eredeti szerkezetét, s megállapítja, hogy ennek elemei mind nélkülözhetetlenek a terv kivitelezéséhez. A «kétféle alazoneia» (Gaiser) képviselőinek bemutatása párhuzamos tehát, amennyiben e karakterek hasonló természetű, oksági kapcsolatban vannak a cselekmény lényegével (140 sk., 270 skk.). Ugyanígy: Philocomasium *aristeia*ja a Sceledrus-csel elején megfelel Periplectomenus *aristeia*-jának a katona elleni csel előtt. Így nem csupán arról van szó, hogy mindkét cselt egy-egy jellemrajz vezeti be és magyarázza, hanem még többről: a *miles* jelleme negatív módon, a *senex* és a *meretrix aristeia*-ja pedig pozitív módon mutatnak egymásra és a cselekmény szétszakíthatatlan egységére. Sch. úgy véli, hogy lényegében megfejtette a MG két legproblematikusabb részletének titkát azzal, hogy a két helyet (181 skk. és 612 skk.) egymásra rímelő mozzanatokként értelmezte (224). «Teljesen új» megvilágítása (uo.) a darab egysége ellen szóló legsúlyosabb érvet küszöbölné ki. Sch. hasonló párhuzamos vonásokat talál a két áldozat, Pyrgopolinices és Sceledrus ábrázolásában is (147 sk.). A jellemrajzok bonyolult megfeleltetési rendszerének végeredménye az ellentétes tulajdonságok dialektikájának művészi ábrázolása (184 sk.): a *miles* egoizmusa nem csupán Palaestrio önfeláldozó altruizmusával szembesül, hanem egy másféle önzéssel, a *senex* tudatosan vállalt, segítő szándékú önzésével is.

A szerző szerint az egyes motívumok többszöri felhasználása sem tekinthető Plautus művének, hanem a görög szerző párhuzamosító-kontrasztív ábrázolásmódjának tartozéka. A bőséges anyag legérdekesebb része a jogi szempontok vizsgálata. Sch. meggyőzően érvel amellett, hogy az ún. «fal-komédia» egyebek között azért sem lehetett önálló görög dráma témája, mert feltételezhető befejezése a konfliktus jogilag elképzelhetetlen megoldása lenne. Csakis az Alazón-csel lezárása állítja helyre az eredeti, harmonikus és egyben törvényes állapotot a legális távozással. Másrészt azt is kimutatja Sch., hogy a jogi tartalmú motívumok miként illeszkednek a darab párhuzamokra és ellentétekre épített szerkezetébe (pl. a «Birtokos» és «Bitorló» szerepek többszöri felcserélése, a vendégjog és a magánlaksértés motívumai).

Az ismertetett elemzési módszerrel Sch. nem csak az eredeti mű két részének szoros összefüggését kívánja igazolni, hanem az egység megteremtésében munkáló alkotói szándékokat is feltárja. Véleménye szerint a költő nagyfokú tudatossággal, már-már mérnöki precizitással dolgozott; finom utalásokkal, új meg új mozzanatok megfeleltetésével, a késleltető drámai technika tökéletes ismeretében szerkesztette egységgé a sokrétű anyagot. A MG—Alazón megértésének találó kulcsszava Sch-nál a «sokrészes egység» *(mehrteilige Einheit)* kategóriája. A megfeleltetések összegzése után a szerző következ-

tetése logikus: ha rekonstrukciója helyes, és ha feltételezzük, hogy *Plautus* hozta létre ezt a szerkezetet két vagy több görög mintából, akkor a kutatás eddigi Plautus-képét merőben elhibázottnak kellene gondolnunk. Ezt a lehetőséget kizárhatjuk.

Az elemzés végeredményét meggyőzőnek tartjuk. Helyenként talán eltúlzott a kivitelezés módja, a szerzőnek ama törekvése, hogy minden egyes Sceledrus-részben szereplő mozzanatot egy másikkal, egy Alazón-részben találhatóval állítson párhuzamba. Az ilyen rendszer csak akkor működhetne hibátlanul, ha egy sor (a szerzőtől megszabott) feltétel fennállana. Ez a kényszerhelyzet olykor bizonyítatlan feltételezésekre, vitatható megoldásokra, egyes tények önkényes értelmezésére, mások figyelmen kívül hagyására készteti a szerzőt. A párhuzamosító módszer is rejt nehézségeket: A két cselekményrész és az ezeken belüli jelenetek merőben funkcionális megfeleltetése néhány esetben erőszakoltnak tetszik. A jellemrajzok, a motívumok párhuzamai nem feltétlenül a két cselekmény-szál, hanem csupán az expozíció és az Alazón-rész összetartozását bizonyítják (Leo). Végül néhány lényeges helyen a filológiai bizonyítás nem kielégítő:

A minta egységességének problémája szempontjából Sch. is a két tanácskozási jelenetet tekinti kulcsfontosságúnak (II. 2. 181 skk. és II. 6—III. 1. 529 skk.). A *contaminatio* hívei elsősorban ezt a két részt tartják a két vagy több minta összeillesztési pontjának. Sch. a következetlenségek kiiktatásával, a nehezen érthető részletek újraértelmezésével azt kívánja igazolni, hogy a két tanácskozásban Plautus lényegében megtartotta (egyetlen) mintájának eredeti szerkezetét (197—232 és 256—300). Szerinte a két *aristeia*-jelenet, Philocomasiumé a II. 2-ben és Periplectomenusé a III. 1-ben azonos funkciójú, egymásnak megfelelő és eredeti részlet. Ez a két cselekményrész összetartozásának döntő bizonyítéka lenne. A legfőbb nehézséget a II. 2 esetében egyetlen sor (185), a III. 1-nél pedig két sor (612 sk.) értelmezése okozza. Sch. az előbbit újszerűen, ám grammatikailag elfogadhatatlan önkényességgel interpretálja (221). A 612 sk-t filológiailag, alkotáslélektanilag és dramaturgiailag egyaránt indokolatlanul kiiktatja az eredeti összefüggésből (268). Ezzel a III. 1 látszólag logikussá válik (eltűnt a 612 sk. rejtélyes utalása egy korábbi, színfalak mögötti tanácskozására). A korrekció azonban új nehézségeket teremt, a «javítás» által a *miles*-csel számos mozzanata érthetetlenné válik. A két *aristeia*-jelenet terjedelmi, stiláris, szerkezeti és funkcionális különbsége pedig olyan nagy mértékű, hogy ezek szándékolt párhuzamosságáról aligha beszélhetünk. Ugyancsak nehéz elfogadni a Sceledrus-csel és az előjáték kapcsolatáról szóló elemzést (124—149), mely a konvencionális távozási monológ (72 skk.) cselekménytagoló jelentőségének eltúlzásán alapul. Sch. fejtegetéseinek nagy része szellemes és meggyőző. Az új és termékeny módszer azonban ebben a helyenként eltúlzottan merev formában nem hozhatta meg a MG «örök» problémáinak végérvényes megoldását.

Az összefoglaló negyedik fejezet az egységes minta művészi színvonaláról, feltételezhető szerzőjéről, a görög költő érdekes munkamódszeréről, a rekonstruált drámatípusnak a görög komédia történetében elfoglalt helyéről, Plautus MG-áról és a *contaminatio* jelentségének értelmezéséről szól. Az eredmények summája a következő:

A MG előzménye egyetlen, két cselekményszálat egyesítő komédia volt, melyet a motívumhalmozás, a jelenetek és a jellemek párhuzamos-kontrasztív szerkesztése, a cselekmény többszöri, tudatos megtörése, a drámai kibontakozás késleltetése, egyszóval: a dekompozíciós, retardáló drámai technika jellemez. Költője megtartotta a hagyományos vígjátéki karakterek jellemvonásait, de ezen túl alakjait egyéni tulajdonságokkal is felruházta. A motívumkincs bősége nem járt együtt a gondolati mélységgel, a szereplők konfliktusai nem érlelődtek személyeken túlmutató, emberi problémákká. Az utóbbi jellegzetesség, továbbá az *anagnórisis* és az isten-prológus hiánya, meg a darab etikai légköre — egyéb tényezőkkel együtt — Menandros szerzősége ellen szól. A hagyományos anyag újszerű megformálása arra utal, hogy az Alazón a görög komédia «utolsó termékeny periódusának alkotása» (Friedrich), mely Sch. szerint 299—295 között keletkezett (352 skk.). A szerző sorraveszi azokat az érveket, amelyeket Philémón, Diphilos és Menandros mellett eddig felhoztak, s megállapítja (356 skk.): a felsoroltak egyike sem lehetett az Alazón költője; olyan személyre kell gondolnunk, aki Diphiloshoz és Menandroshoz egyaránt közel állott. Sch. szerint ez a költő az ún. középkomédia magas kort megért mestere, a Poenulus mintájának feltételezhető szerzője: Alexis. Alexisre emlékeztetnek a MG szerkesztési és jellemzési módszerei; Alexis néhány, címhez nem kapcsolható töredékének tartalmi megfelelője megtalálható a MG-ban is (bár a hasonlóság eléggé távoli, és meglehetősen konvencionális részletekre korlátozódik). Ha Sch. elgondolását elfogadjuk, akkor Alexisben a görög drámatörténet utolsó periódusának úttörőjét, a «közép-» és az újkomédia közötti közvetítő láncszemet kell felismernünk.

Az összefoglalás Plautus munkamódszeréről szóló részében (370 skk.) a szerző megállapítja: Plautus nem a görög szöveg tartalmi összevonásával illesztette a műbe

saját betoldásait, hanem úgy, hogy a feleslegesnek ítélt részeket egyszerűen kihagyta. Az eredeti felvonásközök megszüntetésével folyamatos játékra alkalmas, háromrészes darabot hozott létre egy-egy fő figurával (Sceledrus, Periplectomenus, Pyrgopolinices) a középpontban. Az ún. «nagy *contaminatio*» módszere sem a MG-ban, sem az életműben nem mutatható ki, csupán rövidebb, idegen görög anyagból vagy Plautustól származó betétekről lehet szó. Tévesnek kell tehát minősíteni minden következtetést, mely a «nagy *contaminatio*» feltételezésén alapul, azaz: a szerkezet tökéletesedése nem játszik lényeges szerepet a költő művészi fejlődésében; az előrelépés elsősorban a metrumok fajainak bővülésében, a zenei elem súlyának növekedésében és a kisebb betoldások technikájának javulásában volna sejthető. Ez így egyoldalúnak tűnik. Az idegen anyag — még Sch. elemzése szerint is — a szöveg negyedét teszi. Ennek tartalmi jelentősége már a korai MG-ban is nagyobb lehetett, mint Sch. feltételezi. A szerkezet túlhangsúlyozása — a nyelvi megformálás és az újfajta tartalom, a plautusi mondanivaló rovására — bizonyára a vállalt feladat jellegéből következett. Sch. munkájának fő értéke a megközelítésmód újszerűsége. Ezért reméljük a szerzővel együtt, hogy megállapításai nyomán «új és termékeny vita bontakozik ki, melynek végeredménye . . . mindeme fontos problémák végleges és általánosan elfogadható megoldása lesz» (119).

DÉR KATALIN

W. KALTENSTADLER: ARBEITSORGANISATION UND FÜHRUNGSSYSTEM BEI DEN RÖMISCHEN AGRARSCHRIFTSTELLERN (CATO, VARRO, COLUMELLA). Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte Band 30. Stuttgart—New York 1978, 126 lap.

Általában nem szokás egy munka jellemzését formai elemek felsorakoztatásával kezdeni. K. kötete esetében azonban nem csekély információs értékűek felépítésének adatai. — A 126 oldalas műből az értekezés szövege 55, jegyzetei 39 lapot tesznek ki; ez összesen 94 lap. Hozzájárul ehhez 13 lap kéthasábos «Sachregister», több mint 1200 címszóval (!), 10 lap bibliográfia, 4 lap kéthasábos latin szóregiszter, továbbá egy görög szójegyzék, személy- és helynév regiszter, rövidítés- és mértékjegyzék, valamint a hivatkozott helyek listája — egyszóval minden, ami csak lehetséges, és aminek valóban helye, értelme és jogosultsága lenne egy többszáz oldalas monográfia, de nem egy sovány füzet esetében.

A tanulmány egyötödét elérő terjedelmű bibliográfia túlméretezett és meglehetősen eklektikus. Azt nem lehet mondani, hogy a nyugati szerzők munkái mellett nem veszi figyelembe a szocialista országok kiadványait; azonban olykor kurta cikkeket is regisztrál, máskor lényeges munkákat nem említ ugyanannak a — nyugati, ill. szocialista országbeli — kutatónak az esetében is. Pedig éppen nem vádolható azzal, hogy nem sorol fel mindent, ami valaha is kezében volt, sőt, alkalmasint olyant is, amiről csak másodkézből tud, ill. aminek édeskevés köze van témája, a római mezőgazdaság munkaszervezéséhez és irányítási rendszeréhez. Az utóbbira példa: H. Junker, Pyramidenzeit, das Wesen der altägyptischen Religion. Zürich 1949; az előbbire: az orosz nyelvű munkákról jelentős részben H. Heinen folyóiratszemléi és könyvismertetései alapján tájékozódott. — Így aztán nem meglepő, hogy számos vonatkozásban hiányosak, felületesek, ill. tévesek az ismeretei, s olyan témák vizsgálatát kéri számon a marxista kutatóktól, amivel azok behatóan foglalkoztak, s eredményeiket nemegyszer K. anyanyelvén publikálták.

Az értekezés — egy viszonylag terjedelmes bevezetésen — (1—7. l.) és egy összefoglaló áttekintésen (50—55.) kívül hét fejezetre, ezen belül 46 kisebb egységre oszlik. Nagyobb egységei a következők: 1. A mezőgazdasági írók élete és műve. 2. Munkaszervezés és a felhasznált munkaerő fajtái. 3. Az optimális munkaerőszükséglet és optimális üzemméret. 4. Munkamegosztás és csoportalakítás. 5. A munkahely leírása a tevékenység jellemzői és az illetékesség szerint. 6. A munka- és szabadidő szabályozása. 7. Ellenőrző- és irányítási rendszer.

A szerző alapproblémája — a téma jellegének megfelelően — az, hogy a kérdéses művek csak részben adnak objektív leírást a korabeli mezőgazdaságról, részben azonban gazdálkodási programot fogalmaznak meg. Így a valóság megközelítése egyfelől elmélyült elemzést, másfelől egyéb — irodalmi, jogi, epigráfiai és régészeti — források feldolgozását is igényli. Sajnos egyértelműen megállapítható, hogy az utóbbi anyagot a szerző jobbára csak másodkézből, mások feldolgozásaiból ismeri.

Elgondolása szerint pedig a filológiai akribeiára és a forrásokban előforduló fogalmak sokrétűségére egyaránt súlyt kíván helyezni, akárcsak a módszeres pontosításra, amint az egy ilyen, még ma is aktuális anyag tárgyalásánál elengedhetetlen (1.).

Sajnálatos azonban, hogy a «filológiai» módszer általában a vitatott kérdések regisztrálásából, esetleg egyik-másik problematikus voltára való utalásból áll, saját véleményt hiába keresünk. Az is szemetszúró, hogy számos nézet, érv esetében nem azokra a szerzőkre, művekre hivatkozik, akiknél, ahol azok először szerepelnek, hanem a részletkutatásokat felhasználó disszertációkra, összefoglalásokra. Tagadhatatlan, hogy így is sok lényeges problémát érint, a maga módján tájékozottnak is látszik, de az adott terjedelem mellett ab ovo nem nyílhatott mód elmélyült, önálló forráselemzésre. Fejtegetéseiből végső soron nem tudunk meg többet, mint amit a tárgyalt három szerző ismeretében eddig is tudtunk. A valóság és a három szerző nyilatkozatainak a szembesítésére csak ötletszerűen kerül sor.

Természetesen vannak K.-nek helyes leíró megállapításai, csak éppen a jelenségek okainak a korviszonyokból való feltárásával marad adós. Így pl. helyes álláspont az, hogy a rabszolgák dolgoztatásánál a kényszer és ellenőrzés mellett voltak törekkések arra is, hogy a rabszolgákat érdekeltté tegyék a munkavégzésben (2. 9.): csak arról nem ír, hogy ezeket a kísérleteket mikor milyen történelmi tényezők befolyásolták — pedig itt is lett volna mire támaszkodnia!

Épp így nem vezet sehová az a három («militanter, patriarchalischer, sozialintegraviter») vezetési stílus tárgyalása (47—49.) sem, hiszen mindhármat lényegében Columella alapján mutatja be, ám éppen az nem derül ki, hogy mi volt sajátosan Columella felfogása és korának gyakorlata, a másik két szerzőről nem is beszélve. Bizony a probléma megoldásához az előszeretettel citált mai pénzintézeti és más analógiák sem visznek közelebb.

Egyes kérdéseket kissé könnyedén intéz el. Így pl. nem hinnők, hogy — tényekkel való érvelés nélkül — bármely római törvényt (adott esetben a *lex Poetilia Papria*-t) puszta papírdarabnak («ein Stück Papier») lehetne minősíteni (14.).

K. többízben teljesen félreérti a tárgyalt szerzők nyilatkozatait. Így pl. az, hogy Cato szerződésmintát ad a szőlő bérleti gondozására *(c.* 137), nem jelenti azt, hogy szőlőit rendszeresen («in der Regel») egy *partiarius*-nak adta ki művelésre (13.). Columellánál (I 7, 6) pedig éppen nem arról van szó, hogy a rabszolgák különösen a szőlőművelésre alkalmasak; arról nem is beszélve, hogy az *arbustum* nem akármilyen «Baumpflanzung» (15.). Hasonlóképpen az a tény, hogy Varro (I 17, 2) a földműveléssel kapcsolatban általában megemlíti a szabad munkaerő felhasználásának a lehetőségét, egyáltalán nem jelenti azt, hogy az általa jellemzett és a korabeli *villa*-gazdaság valóban nem rabszolga munkaerőn alapult! (28. 50.) Ugyancsak Varro azon javaslatával (I 17, 5), hogy egy birtokon ne legyen sok azonos anyanyelvű rabszolga, nem a rabszolgák egymásközti civakodását kívánta megakadályozni (31.), hanem éppen a túlzott egyetértésből származó kellemetlenségeket *(«offensiones»)*; meglehet görög előzményeket követve, de aligha a szicíliai és itáliai rabszolgafelkelések tanulságainak figyelembevétele nélkül.

A félreértéseknél lehangolóbbak azok az esetek, amikor K. a források kezelésében nem tanúsít kellő korrektséget. Így a rabszolgák borfejadagjánál (Cato *c.* 57.) számontartja, hogy a szüret után három hónapig lőrét *(loram)* ittak; az év többi részében azonban, úgy véli, hogy már kifogástalan bort kaptak (41—2.), bár erre Catónál semmiféle támpont nincs! Eligazítást a *c.* 104. adott volna *(Vinum familiae per hiemem qui utatur)*. Ebből viszont kiderül, hogy miféle szánalmas kotyvalékról van szó. — Még elfogadhatatlanabb K. eljárása a rabszolgák olajbogyóval való ellátásával kapcsolatban. Hangsúlyozza, hogy a rabszolgák nemcsak lehullott olajbogyót *(oleae caducae)* kaptak, hanem érettet is: *oleas tempestivas* (42.). Az magában kéve még talán vitatható, hogy a *tempestivus* jelző itt érettet, túlérettet jelent-e — azonban a szöveg folytatását mindenképpen idézni kellett volna, ha Cato és nem a maga felfogását kívánta ismertetni, ti.: *unde minimum olei fieri poterit (c.* 58.).

Ezek után nem meglepő, hogy megfelelőnek tartja a rabszolgák ruhaellátását, ti. a kétévenként kapott egy szál *tunica*-t, köpenyt és fapapucsot (42.). Az meg már végképp nem kíván kommentárt, hogy a rabszolgákról való Cato által javasolt gondoskodást még a mai viszonyok számára is nagyon kielégítőnek tartja (43.).

Terjedelméhez és érdeméhez képest túl részletesen, s látszólag talán kissé éles fogalmazásban tárgyaltuk K. könyvét. Szolgáljon azonban magyarázatul az a körülmény, hogy az ismertetett írás nem ókorkutató szakemberek, hanem a gazdaságtörténet iránt érdeklődő olvasók számára készült. Meggyőződésünk, — s ezt talán sikerült az elmondottakkal szemléltetnünk, — hogy K. feldolgozása sem a három fontos római szerző nézeteit, sem pedig — s még kevésbé — a késő köztársaságkor, ill. a korai császárkor gazdasági életét nem mutatta be hitelt érdemlően.

MARÓTI EGON

И. В. ШТАЛЬ: ПОЭЗИЯ ГАЯ ВАЛЕРИЯ КАТУЛЛА. ТИПОЛОГИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОГО МЫШЛЕНИЯ И ОБРАЗ ЧЕЛОВЕКА. Москва 1977. 263 l.

Mega biblion, mega kakon — jelentette ki Kallimachos, a római neóterikusok egyik legfontosabb mintaképe, a *poetae novi* legkiválóbbja pedig költeményei egy gyűjteményét *lepidus, novus libellus* gyanánt bocsátotta közre. Štal művét kezünkbe véve mindkét sokat idézett hely eszünkbe jut. *Új* ez a könyv, mert az első Catullus-monográfia nemcsak a Szovjetunióban, ahogyan ezt a könyv kísérőszövege feltünteti, de legjobb tudomásom szerint a szocialista országokban is. És *nem nagy*, már ami a terjedelmét illeti, bár *nagy* hagyományokkal rendelkező filológia jelentkezik vele.

Štal könyvének megjelenése fontos állomás a Catullus-kutatás történetében. A szerző (feltehetően terjedelmi okokból) nem tekinti át azt a fejlődést, amely eddig vezetett. Mi ezt itt még kevésbé tehetjük, ám az alkalom szinte kötelez bennünket arra, hogy egy mondatban utaljunk arra a munkára, mely Vulich (kiadatlan és így sajnos hozzáférhetetlen) disszertációjára (Leningrád 1945) következően Lengyelországban, Romániában, az NDK-ban, ill. hazánkban kibontakozott, s mely egészen napjainkig követhető.

A könyv úttörő munka és rászolgál arra a figyelemre és megértésre, mellyel az úttörő igyekezetét követni illik. Štal azt a célt tűzi maga elé, hogy Catullus költészetét *mint rendszert* vizsgálja, s ebben a rendszerben találja meg az egyes elemek helyét, ill. funkcióját. Catullus költői világának alkalmasint csak ez lehet a marxista megközelítése, hiszen Štal ezt a rendszert nem *létrehozója* és nem *közönsége* ignorálásával fogja fel. Igaz, az első tényezőnek, a költő egyéni munkájának kissé nagyobb súlyt tulajdonít, olyannyira, hogy az — egyébként helyesen került — biográfiai megközelítés kátyúiba is bele-belecsúszik, míg a közönség determináló szerepének jelentőségét alig veszi figyelembe. Márpedig Cattullus költészetének rendszerét a tudománynak nem abból a szempontból kell vizsgálnia, hogy a *mai* olvasónak mit jelent, hanem abból, hogy mit jelentett kortárs közönségének.

A rövid bevezetés s az azt követő pályakép után a szerző az irodalmi előzmények közül a *római epika*, majd a *római komédia* hőstípusát igyekszik rekonstruálni. A könyv derekas része Catullus témái közül a szerelmet, a barátságot, a költészetet tárgyalja, a függelékben az invektíva néhány kérdése szerepel *Sallustius* kapcsán. *(Uden pros Katullon;* jobb lett volna ezt a terjedelmet a *nem-vizsgált-versek*, pl. c. 34 elemzésére fordítani.)

Catullus társadalmi helyzetére nézve vitathatatlanul helytálló az, amit Štal is megállapít. Származása a municipiumok arisztokráciájához, a *domi nobiles* csoportjához köti. Legalább ilyen fontos azonban az is, milyen társadalmi csoportba illeszkedik be költőnk Róma városában. A Catullusról adott marxista pályakép ezen a területen még számos korrekcióra, mindenekelőtt gondos elemzésektől remélhető finomításokra szorul. Az sem lehet mellékes, hogy milyen módszertani veszélyeket rejt magában, ha a történeti kontextus megvilágítására magának a költőnek a verseit használja fel a kutató. A marxista szemlélet az Életből magyarázza a költészetet, fordítva ezt korántsem biztonságos alkalmazni.

A kötet legvitathatóbb módszertani döntése az volt, hogy *csak* a *római* előzményeket vizsgálja, s ezek közül is — fél oldalnyi kitérés kivételével — csupán a *nemlíraiakat*. Így aztán eleve csak félsikerre számíthat. Jónéhány — korántsem támadhatatlan — lapot szánt a «római nemzeti eposz» hősalakjának, melynek — ha létezett — a Catullus-költészetben a legcsekélyebb szerepe sincs, legfeljebb mai irodalomtörténet-előadásokon szolgálhat kontrasztív anyagul. Catullus közönsége költőnket nem a más műfajokban született alkotásokkal, hanem a görög lírai előzményekkel (Archilochos, Semónidés, Sapphó, Kallimachos), a kortárs hellénisztikus epigrammával (Meleagros, Philodémos), ill. a *Musa ludens* itáliai hagyományával mérte (ez utóbbihoz sorolva a szatírát és a népköltészet lírai darabjait is), s helyét a neóterikus csoport teljesítményeinek rendszerében jelölte ki.

A római komédiával foglalkozó részek némi elnagyoltság és leegyszerűsítés (pl. a Plautus és Terentius közti különbségek mellőzése) ellenére a könyv legjobb lapjai. Sok érdemleges található a catullusi eszmevilág feltárására tett erőfeszítésekben, melyeknek részletes ismertetésétől eltekintek, hiszen lényegében az Acta Ant. Hung.-ban megjelent két publikáció (1965, 1973) szövegét adják. (Kiemelendő, hogy Štal munkásságának *ez* egyetlen külföldi fóruma, amely így hozzájárult a jelen mű megszületéséhez.) A kor hivatalos ideáljainak felvázolásához mindenesetre Cicerónak Catullus halála (ill. Caesar uralomra kerülése) *után* írott művei nem használhatók minden fenntartás nélkül.

(Rec. egyébként a «hivatalos» ideológia helyett szívesebben olvasott volna *egy meghatározott társadalmi csoport* elv- és eszmény-rendszeréről.)

A könyv — bevallottan *népszerűsítő* céllal — a Catullus-költeményeket orosz műfordításban idézi. Felesleges részletezni, hogy ez mennyi bonyodalmat okoz a mű *tudományos* arcát tekintve. Egy azonban bizonyos; Štal magyarázatai, melyekkel a latin eredeti jellegét, finomságait érzékelteti, sikerültek, megbízhatóak.

Štal könyvének legfőbb érdeme az, hogy felismerte és széles körűen dokumentálta azt a lényegi kapcsolatot, mely a catullusi költészet lírai hősét a római komédia *szerelmes ifjú* szereplőjével összeköti. Ebben a vonatkozásban jócskán hozzájárul a további kutatáshoz, melynek kívánatos volna megmaradnia Štal célkitűzésénél, a catullusi költői rendszer tanulmányozásánál. Az persze lehetséges, hogy e rendszer elemeit és lényegi viszonyait mások másképpen tárják majd fel, mint Štal úttörő műve.

NÉMETH BÉLA

DIE ROLLE DER VOLKSMASSEN IN DER GESCHICHTE DER VORKAPITALISTISCHEN GESELLSCHAFTSFORMATIONEN. Berlin Akademie-Verlag 1975. 322 l.

Az NDK Tudományos Akadémiája Ókori Történeti és Régészeti Intézetének J. Herrmann és I. Sellnow által szerkesztett tanulmánykötete a hasonló címmel Berlinben 1973-ban lezajlott nemzetközi történész konferencia* eredményeit teszi közzé. A kötet célkitűzéseit a J. Herrmann által írt előszó és az 1973-ban megtartott történész konferencia W. Kalweit, az NDK Tudományos Akadémiája alelnökének előadásában elhangzott megnyitója tartalmazza. Ezek egyaránt kiemelik, hogy korunkban az osztályharc óriási méreteket öltött, a néptömegek történelmi erőként való megjelenése mindennapi valóság. Az osztályok harca kiterjed az ideológia területére is. A polgári történettudomány általában, egyes irányzatai pedig kiváltképp arra törekednek, hogy a néptömegek történelmi szerepét meghamisítsák, a haladásban betöltött jelentőségét figyelmen kívül hagyják. Evvel a kapitalista osztályuralom elméleti alátámasztását óhajtják szolgálni. Velük szemben és az osztályharcot vívó emberek öntudatának fokozása érdekében tekinti a marxista történettudomány lényeges feladatának, hogy tisztázza a kapitalizmust megelőző korok tömegmozgalmainak elvileg már megoldott, de konkrét megjelenési formáiban még vitatott problémáit. Az nyilvánvaló, hogy a történelmi fejlődés legfőbb mozgatója az osztályharc. Az azonban, hogy az egyes történelmi változásokban — akár az egyes társadalmakon belüli stadiális változásokban, akár a régi társadalmi forma megszüntetésében és az új megvalósításában — milyen konkrét szerepe volt a néptömegek ösztönös tevékenységének és tudatos harcának, még további kutatásokat igénylő kérdéskomplexum. Eme sürgető fontosságú kutatások egy csokrát nyújtják az e kötetben összegyűjtött tanulmányok.

A tanulmányok többsége a népmozgalmaknak és az osztályharcoknak a társadalom fejlődésében betöltött szerepével foglalkozik. Azokat a fő elvi és módszertani szempontokat, amelyek figyelembevételével lehet csak sikerrel megbirkózni a téma nehézségeivel, *J. Herrmann* rendkívül gondolatébresztő munkája «Die Rolle der Volksmassen für den historischen Fortschritt in den vorkapitalistischen Gesellschaftsformationen. Probleme der Forschung» foglalja össze. Igen tanulságos problémafelvetése a szerzőnek — ami később több tanulmányban is további kutatás tárgyát képezi — a népmozgalmak objektív eredményei és szubjektív célkitűzései közötti viszony fontosságának kiemelése. Figyelemre méltó a népmozgalmak azon szempont alapján történő megkülönböztetése, hogy milyen célokat állítottak maguk elé, és hogyan viszonyultak a társadalmi méretű osztályharchoz. J. Herrmann a népmozgalmak következő típusait különbözteti meg: 1. Olyan népmozgalmak, amelyek csupán függvényei az uralkodó osztály egyes csoportjai közötti harcoknak. Ilyen mozgalmak keletkeztek például a római köztársaság válságának időszakában Caesar és ellenfele, Pompeius oldalán is. Lényeges azonban, hogy ezek a tömegek, melyek az uralkodó osztály frakcióinak érdekeiért küzdöttek, közben saját maguk számára is engedményeket csikartak ki. 2. Olyan népmozgalmak, melyek összhangban állnak az uralkodó osztály haladó rétegeinek célkitűzéseivel. Ezek akkor alakulnak ki, amikor az uralkodó osztály történelmileg haladó rétegei figyelembe veszik a néptömegek érdekeit és célkitűzéseit. Az ilyen típusú moz-

* L. Ant. Tan. 21. (1974) 110—112.

galom egyik legszebb példája az attikai parasztság harca Solón és Kleisthenés korában a polis-polgárság kialakulásáért. 3. Olyan népmozgalmak, amelyek a kizsákmányoltak érdekében kitűzött céljaikat az uralkodó osztályok elleni harcban kívánták megvalósítani. Az ilyen mozgalmak célkitűzései gyakran vallási vagy utopisztikus programokban fogalmazódtak meg. 4. Olyan népmozgalmak, amelyekben az osztálytársadalom érvényesült a nemzetségi társadalommal szemben vagy a fejlettebb osztálytársadalom az elmaradottabbal szemben. Ezek a mozgalmak döntő fontosságúak voltak a társadalom forradalmi átalakulása szempontjából.

A szerző ezután még egy jelentős megkülönböztetést tesz a néptömegek fegyveres harcának jellege tekintetében. Szerinte ennek két fő fajtáját különböztethetjük meg: 1. Forradalmi harc a társadalmi formációk változásának idején, melynek célja a régi viszonyok leküzdése. 2. Harcok, melyek egy társadalmi formáció fejlődéséhez, formálódásához vezetnek. Ilyeneknek tekinthetők a III. évezred végének harcai a Közel-Keleten és Egyiptomban, az időszámításunk kezdete körüli évszázadok küzdelmei Kínában és a Földközi-tenger medencéjében, a fejlett feudalizmusba történő átmenet korának parasztháborúi és az Európa különböző részein fellendülő kommuna mozgalmak.

J. Herrmann elvi jelentőségű munkáját az egyes konkrét történeti problémákat vizsgáló tanulmányok követik. Ezek sorát *I. Sellnow* műve nyitja meg: «Die Überwindung urgemeinschaftlicher Traditionen im Prozeß der Staatsentstehung. Dargestellt am Beispiel südafrikanischer Bantustämme.» A szerző a bantu törzsek példáján mutatja be, hogy a bomló nemzetségi társadalom közrendűinek arisztokrácia ellenes küzdelme közvetve miként gyorsította meg az államalakulás folyamatát.

St. Grunert «Einige Bemerkungen zu den sozialen Unruhen in Ägypten am Ende des Alten Reiches» c. tanulmányával a marxista történettudományban közkeletű felfogással szemben kimutatja, hogy az «Ipu-wer intelmei» néven ismert egyiptomi papiruszban leírt népi felkelés nem a Középbirodalom, hanem az Óbirodalom korának végén, a VII—X. dinasztia uralkodása idején zajlott le. A sematikus nézetekkel ellentétben ez a népmozgalom nem volt forradalmi jellegű, csupán a központi hatalom szétesésének egyfajta kísérő jelensége.

«Zum Verhältnis Stamm—Herrscher in der Zeit der osttürkischen Reiche (6—8. Jh.)» c. munkájában érdekes témát dolgoz fel *P. Zieme*. A Közép-Ázsia területén kialakult türk birodalmak társadalmát vizsgálva arra a végkövetkeztetésre jut, hogy ezekben már igen korán kialakult egy differenciálódás, elsősorban az állattenyésztés elterjedése révén, de a termelőerők lassú fejlődése miatt a társadalmi fejlődés egy viszonylag alacsony szinten megállt.

H. Freydank tanulmánya: «Die Rolle der Deportierten im mittelassyrischen Staat» a középasszír állam által foganatosított nagyarányú kényszertelepítések problémájával foglalkozik. A feliratos forrásokat elemezve megállapítja, hogy ezek a telepítések főleg addig művelés alatt nem álló mezőgazdasági területekre történtek. A kényszertelepítések jelensége az asszír társadalom militarizálódásával kapcsolatos, melynek során az asszír tömegek, akárcsak később a spártaiak, elszakadtak a termeléstől. A szerző hangsúlyozza, hogy ha a középasszír korban ezek a deportált tömegek még nem is játszottak aktív politikai szerepet, az újasszír kor felkelő mozgalmai már ebből a körből indultak ki.

«Revolutionäre Volksbewegungen im vorhellenistischen Syrien und Palästina» c. tanulmányában *K.-H. Bernhardt* először a habiruk eredetével, életmódjával kapcsolatos kérdéseket tekinti át, majd ama nézetének ad kifejezést, hogy az i. e. II. évezred szíriai és palesztinai népmozgalmai közül egyedül a habiruk mozgalma irányult határozottan az osztálytársadalom ellen. A II., sőt az I. évezred többi e területen lezajlott tömegmegmozdulása, felkelése nem tűzte ki célul a hatalmi viszonyok alapvető megváltoztatását. A «forradalmi események» eredménye mindig csak az államvezetésben bekövetkezett személyi változás volt. Hogy még a ritkán megalkotott haladó társadalmi program sem jutott el a megvalósításig, arra a szerző Jéhu felkelésének elemzésével ad bizonyítékot.

F. Altheim—R. Stiehl «Die Lage der Bauern unter den späten Sāsāniden» c. munkája I. Kavād és I. Xusrō Anōšarvān uralkodásának társadalomtörténeti jelentőségével foglalkozik. A szerzők megállapítják, hogy mindkét uralkodó sokat tett a parasztok helyzetének javításáért. Uralkodásuk idején rajzolódott ki a meghatározott jogokkal és kötelességekkel rendelkező osztályok jól elkülöníthető hierarchiája, melyet a tanulmány által a továbbiakban elemzett adóreform alapvetően tükröz.

«Die Rolle der Volksmassen bei der Entstehung der frühen Polis (12—8. Jh. v. u. Z.» c. munkájában *G. Bockisch* figyelemre méltó kísérletet tesz arra, hogy a görög polis-szervezet történeti előzményeit a mykénéi kor végéig nyomon kísérje, és bizonyos

történeti folytonosságot mutasson ki a lineáris B írású dokumentumokban említett faluközösség és a görög polis ebből kibontakozó kettős földtulajdona között. Kimutatja, hogy a polis, mint az antik társadalom államtípusa a görög történelemben, azért fejlődött különböző módokon, mert a néptömegek osztályharcai és felkelései is különböző körülmények között, változó eredménnyel zajlottak le. A spártai állam formálódását döntően befolyásolták a szomszédos népek területeinek alávetésére irányuló expanziók. Korinthos, Megara, Sikyón fejlődését alapvetően meghatározták az alávetett népcsoportok felkelései, amely népcsoportok kieszközölték a phylékbe történő felvételüket, és ezzel meggyorsították a nemzetségi kötelékek felbomlását. Athén viszonylatában az azonos etnikumúak közötti összetűzések domináltak, melyek során az arisztokrácián kívüli elemek elérték a valóságos tulajdont, mint a politikai rangbesorolás mércéjét, és ezzel hatálytalanították a nemzetségi arisztokrácia előjogait.

G. Audring «Historische Leistungen der attischen Bauernschaft» c. tanulmányának célja az, hogy tisztázza az attikai parasztságnak az antik termelési viszonyok és a polisdemokrácia kialakításában játszott történelmi szerepét. Utal az i. e. VII. sz. végétől kezdődő osztályharcokra, melyekben a demos képviseletében a parasztság lépett fel. Rámutat a Diakria lakosságának szerepére Peisistratos hatalomra juttatásában és Kleisthenés reformjainak jelentőségére a parasztság szempontjából. Kimutatja, hogy az attika parasztság Themistoklés idejétől már nem lép fel önállóan cselekvő erőként, az i. e. IV. sz. folyamán pedig politikai inaktivitása tovább mélyül.

«Die Helotenfrage in der Geschichte Spartas» c. tanulmányában *P. Oliva* bemutatja a helóták növekvő gazdasági jelentőséget a spártai államban, s ezzel összefüggésben felhívja a figyelmet arra, hogy amilyen mértékben válik, különösen az i. e. IV. sz. kezdetétől, nélkülözhetetlenné ezek termelőmunkája, olyan mértékben kényszerül a spártai uralkodó osztály az elnyomás rugalmasabb formáinak kidolgozására. Végül is az egész folyamat Agis és Kleomenés reformjaiban tetőzik.

Egy rövid cikkben «Die römischen kleinen Bauern 200 bis 133 v. u. Z.» *B. Zuchold* a római kisbirtokos parasztság helyzetének a római hódító politikával kapcsolatos terhek miatti romlását elemzi, valamint az e helyzet szülte elégedetlenséget, amely a Gracchusok mozgalmához vezetett.

Hahn István munkája: «Der Klassenkampf der *plebs urbana* in den letzten Jahrzehnten der römischen Republik» a Sulla és Caesar diktatúrája közötti évtizedek eseményeinek elemzése kapcsán vizsgálja a római városi tömegek társadalmi harcának politikai programjait, e harc tudatosságának mértékét, a városi közrendűek és az arisztokrácia közötti gazdasági-politikai ellentétek természetét, s végül kimutatja, hogy a városi tömegek a tárgyalt évtizedekben viszonylagos politikai függetlenséget vívtak ki maguknak. Így a szerző szembeszáll avval a nézettel, amely a későköztársaságkori *plebs urbana*-t politikailag passzívnak tekinti, hiszen, amint arra helyesen rámutat, még olyan konzervatív politikusok, mint Pompeius és Cicero is felhasználták a *plebs urbana*-t pályájuk kezdeti szakaszán.

L. Jacob «Aufstände und Volksbewegungen in der Darstellung Ammians» c. tanulmányában a következőket állapítja meg az Ammianus Marcellinus által leírt népmozgalmakról: a felkelések és egyéb tömegmegmozdulások fő hordozója a *plebs urbana*. Az író köznépet jelölő kifejezéseit — *plebs*, *populus*, *vulgus* — nehéz értelmezni, mivel Ammianus ezeken mindig szabad római közrendűeket ért, de sokszor különböző társadalmi állású rétegekre gondol. Ezekben a helyi, spontán felkelésekben mindenképpen osztályharcokról van szó, melyekben részben nemzeti törekvések és konfliktusok is szerepet játszanak. A mozgalmak oka és célja igen különböző, így jelentőségük és a késő antikvitás társadalmi-gazdasági kapcsolataira való hatásuk szempontjából különbözőképpen értékelendők.

B. Krüger «Der Freiheitskampf germanischer Stämme während der römischen Offensive in den Jahren 12 v. u. Z. bis 16 u. Z.» c. munkája Augustus és részben Tiberius «germán» politikájával s a germán törzsek e politikához való viszonyulásával foglalkozik. Az a koncepciója, hogy a római «germán» politikát a provinciák kiépítésére és megszilárdítására irányuló általános program részeként kell megítélni. A szerző foglalkozik a germániai harcoknak a római belpolitikára gyakorolt hatásával is.

R. Günther «Die Volksbewegungen in der Spätantike und ihre Bedeutung für den gesellschaftlichen Fortschritt im Feudalismus» c. tanulmányában megállapítja, hogy a késő antik parasztmozgalmak többsége nem tűzte ki célul új földtulajdonviszonyok létrehozását. A szerző kifejti azt a véleményét, hogy a tárgyalt korszak népmozgalmaihoz nemcsak az olyan eseményeket kell számítani, mint a circumcelliók, a bagaudák vagy a koptok felkelése, hanem figyelembe kell venni a birodalomba benyomult germánok és más népek mozgalmait is, amely népek foederati statusban telepedtek le, de

röviddel ezután harcolni kezdtek teljes függetlenségükért. Ezek a népek, amelyek az V. században az osztálytársadalomhoz és az államalkotáshoz jutottak el, a nyugatrómai birodalom gazdasági és társadalmi fejlődésének szempontjából nem külső, hanem fontos belső tényezőt jelentettek. Vizsgálódásainak összegezéseként Günther a szabad, korlátlan földtulajdon felé mutató késöantik fejlődés kettős jellegére mutat rá. Ez a kettős jelleg abban rejlik, hogy egyrészt maguk a paraszti néptömegek osztályharcuk során kiharcolják a földtulajdont, másrészt a nagybirtokosok a római állammal történő összetűzéseik következményeként kisajátítják a földtulajdonhoz való jogot.

Néhány tanulmány a korai feudalizmus tömegmozgalmaival foglalkozik. Ezeknek csak a címeit soroljuk fel: *P. Donat:* «Zum Problem der sozial-ökonomischen Differenzierung der bäuerlichen Produzenten im ostfränkischen Reich», *H. Köpstein:* «Zur Rolle der Agrarbevölkerung in Byzanz im ausgehenden 6. und 7. Jh.», *A. R. Korsunskij:* «Über einige charakteristische Züge des sozialen Kampfes der Volksmassen in der Periode des Übergangs von der Urgesellschaft zur Feudalgesellschaft in Europa», *S. Epperlein:* «Volksbewegungen im frühmittelalterlichen Europa — eine Skizze», *V. J. Dovženok:* «Über die grundlegenden Voraussetzungen der Entstehung von Klassen bei den Ostslawen», *E. Müller-Mertens:* «Der Sachsenkrieg von 1073 bis 1075 und die Frage nach dem Verbleib freier Bauern in der Feudalgesellschaft.»

A tanulmányok következő csokra a néptömegek ideológiai és kulturális szerepét tárgyalja. *W. Ruben* «Die Bedeutung der Volksmassen für die Entdeckung des Kriteriums der Praxis im alten Indien» c. művében kifejti, hogy a materializmus harca az idealizmus ellen csak két osztálytársadalomban vezetett el a praxis kritériumainak felfedezéséhez. Az egyik a Ganges menti társadalom 2. periódusa i. e. 325—i. sz. 500-ig, míg a másik a kapitalizmus 1. periódusa 1789—1871-ig.

«Polisdemokratie und Tragödie» c. tanulmányában *H. Kuch* az athéni démos és a görög tragédia kapcsolatát elemzi. Kimutatja a démos szerepét a tragédia műfaj születésében, majd azt teszi vizsgálat tárgyává, hogy a tragédia miként tükrözi a démos politikai törekvéseit. Megállapítja, hogy Aischylos munkásságában a diadalra jutó, Sophoklés műveiben a tetőző, Euripidésnél viszont már a hanyatló demokrácia problémái szólalnak meg.

Iambulos utópiáját vizsgálja *R. Müller* («Zur sozialen Utopie im Hellenismus»). Leírja keletkezésének történeti körülményeit, előzményei közül különösen Euhémerost emeli ki. Elemzi ez utópia kapcsolatát az Aristonikos-felkeléssel. Kifejti, hogy Iambulos társadalmi utópiája mögött egy vallási-társadalmi képzetkör áll, amelyben kifejezést nyernek az elnyomott és kizsákmányolt tömegek álmai egy jobb és igazságosabb világról.

J. Milbradt «Das Publikum der römische Komödie» c. tanulmányában rámutat arra a fontos szerepre, melyet a római köznép játszott a komédia műfaj felvirágzásában, ugyanakkor felhívja a figyelmet arra is, hogy a komédia lehetőséget nyújtott az államhatalomnak a néptömegek manipulálására.

Lucanus eposzát elemezve *H. Berthold* («Die Rolle der Massen in Lucans Epos vom Bürgerkrieg») megállapítja, hogy a költő látóköréből megértés fakadt a tömegek jelentősége, érdekei és sorsa iránt, maga a mű pedig példákon és ellenpéldákon keresztül mutat rá a társadalmi felelősség kérdésére egy megváltozott társadalmi fejlődés hátteréből.

Nagy témát fog át röviden *J. Irmscher* munkája: «Die Widerspiegelung der Rolle der Volksmassen in der historischen Literatur der Justinianischen Zeit.» Többek között Lydos, Prokopios, Euagrios írásait vizsgálja a címben foglalt szempont szerint. Annak kapcsán, ahogy az érintett szerzők a Nika-felkelést feldolgozták, levonja azt a következtetést, hogy ők a néptömegek tevékenységét nem fogták fel történelmi erőként.

F. Schlette «Dialektische Beziehungen zwischen Persönlichkeit und Volksmassen in der Urgesellschaft» c. tanulmányában az ember önmegvalósításának folyamatát kíséri nyomon ama koncepció jegyében, hogy nincs és soha nem is volt személyiség társadalom és társadalom személyiség nélkül. A személyiséggé válás folyamatában kiemeli a munka szerepét, majd elemzi a személyiség és a társadalom érdekei közötti viszonyt.

A kötet legutolsó tanulmánya az 1974-ben elhunyt *Z. Rajewski* tollából való: «Zur Rolle des heidnischen Zauberer- und Priestertums bei den Slawen in der Periode der Herausbildung und Festigung des Feudàlsystems.» Az érdekes mű a koraközépkori szláv és balti törzsek pogány papságának a keresztény térítéssel szembeni ellenállására vonatkozó adatokat elemzi és feltárja ezen vallási indítékú küzdelmek társadalmi tartalmát, valamint a függetlenségi harcokkal való konkrét kapcsolatát.

Az egész tanulmánygyűjtemény megítélését megnehezíti a dolgozatok nagy száma s talán ebből is eredő egyenetlen színvonala. Több tanulmány választ kíván adni arra

a fontos elvi kérdésre, hogy mit értünk a néptömegek fogalmán és mit nevezünk a néptömegek történelmi szerepének. Ehhez segítséget nyújt J. Herrmann magas színvonalú munkája, amely problémák sokaságát veti fel, de egyben hozzá is segít azok megoldásához.

Láthatjuk, hogy a néptömegek fogalmába beletartozik a görög démos, a római plebs stb., de ide tartoznak a rabszolgák is. Mégsem lehet a rabszolgák mozgalmait egybemosni például a plebejusokéval, hiszen Marx is megállapította, hogy az ókorban az osztályharc fő frontja a rabszolgaságon, mint mozdulatlan talapzaton, a szabadok csoportjai között húzódik. A dolgozatok többsége a szabadok osztályainak egymás elleni küzdelmével foglalkozik. Csupán H. Freydank és P. Oliva vizsgálja olyan tömegek sorsát, melyek ha nem is rabszolgák, de teljesen jogfosztottak, rabszolgafelkelésről pedig egyedül R. Müller ír Iambulos utópiájával kapcsolatban. Amennyire helyeselhető, hogy a bantuktól kezdve a keleti szlávokig megismerkedünk a különböző népek osztályharcaival, e harcok történelmi jelentőségével, annyira meglepő, hogy az ókor nagy rabszolgamozgalmai nem kerültek feldolgozásra.

A tanulmányok általában az osztályharc látványos megjelenési formáit, felkeléseket, szabadságharcokat választják témájuknak, holott a tömegeknek a termelőerők fejlődésében játszott szerepe, a termelő tevékenységükön keresztül megvalósuló történelmi hatóereje sem lebecsülendő jelentőségű. G. Audring csak felveti, de nem meríti ki ezt a témát.

A polgári forradalmak győzelme előtt a néptömegek katonai megmozdulásai sorra vereséget szenvedtek. A tanulmányok helyesen mutatják ki, hogy ennek ellenére mégis volt korlátozott hatása a tömegek mozgalmainak. A tömegmozgalmak hatása az állam kialakulására különösen jól tetszik ki G. Bockisch dolgozatából, mely a korai görög polis fejlődését dolgozza fel.

A tanulmányok egy része, így St. Grunert, K.-H. Bernhardt és Hahn István munkája régi előítéletekkel számol le, s ez természetesen növeli az egész kötet érdekességét. Sajnálatos hiányként mutatkozik azonban a klasszikus görög polis és a korai Róma osztályharcainak feldolgozatlansága. B. Zuchold az i. e. II. sz. első felének egy római társadalmi problémáját bemutatni kívánó dolgozata sem terjedelmében, sem minőségében nem elégítheti ki igényeinket. H. Kuch és J. Milbradt az athéni, illetve a római néptömegek szerepének egy periférikus fajtáját vizsgálják anélkül, hogy valami lényeges újat adnának.

Teljesen új adatok merülnek fel viszont a kelet-európai népek fegyveres és ideológiai mozgalmait feldolgozó tanulmányok többségében, melyek közül különösen A. R. Korsunskij, V. J. Dovženok és Z. Rajewski munkája emelkedik ki.

A kritikai megjegyzések dacára a kötet egészét feltétlenül pozitív megítélés illeti. A benne megjelent dolgozatok eredményei által közelebb juthatunk mindennapi kutatómunkánk egy sarkalatos pontjának, a néptömegek történelmi szerepe megítélésének tisztázásához.

KERTÉSZ ISTVÁN

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Marton Andor
A kézirat nyomdába érkezett: 1981. jan. 2. — Terjedelem: 11,55 (A/5) ív

81.9183 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

KUTATÁSI BESZÁMOLÓ

Csillag Pál: A római jog szakmai nyelvéről 111

KÖNYVSZEMLE

L. Schaaf: Der Miles gloriosus des Plautus und sein griechisches Original. (Ism. *Dér Katalin*) 121
W. Kaltenstadler: Arbeitsorganisation und Führungssystem bei den römischen Agrarschriftstellern (Cato, Varro, Columella). (Ism. *Maróti Egon*) 124
И. В. Шталь: Поэзия Гая Валерия Катулла. (Ism. *Németh Béla*) 126
Die Rolle der Volksmassen in der Geschichte der vorkapitalistischen Gesellschaftsformationen. (Ism. *Kertész István*) 127

MUNKATÁRSAINK SZÍVES FIGYELMÉBE

Az „Antik Tanulmányok" 1. számába október 1-ig, 2. számába pedig április 1-ig lehet kéziratokat beküldeni. Különlenyomatokat a kéziratok benyújtásával egyidejűleg, az Akadémiai Kiadónak címzett megrendeléssel, a szerkesztőség útján írásban kell kérni.

Ára: 38,— Ft
Kötetenként előfizetve: 76,— Ft

INDEX: 26029.
ISSN 0003—567X

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KLASSZIKA-FILOLÓGIAI BIZOTTSÁGÁNAK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL MEGJELENT KIADVÁNYOK

1. APOLLO-KÖNYVTÁR

1. *Maróti Egon:* Kalózkodás a római polgárháborúk korában. Budapest 1972. Akadémiai Kiadó. 104 l.
2. *Ritoók Zsigmond:* A görög énekmondók. Budapest 1973. Akadémiai Kiadó. 163 l.
3. *Mócsy András:* Pannonia a korai császárság idején. Budapest 1974. Akadémiai Kiadó. 202 l.
4. *Mócsy András:* Pannonia a késői császárkorban. Budapest 1974. Akadémiai Kiadó. 212 l.
5. *Erdélyi Gizella:* A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. Budapest 1974. Akadémiai Kiadó. 208 l., 204 kép.
6. *Szilágyi János György:* Etruszko-korinthosi vázafestészet. Budapest 1975. Akadémiai Kiadó. 283 l., I—XLVIII t.
7. *Dobrovits Aladár:* Egyiptom és az antik világ. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 204 l., 13 kép.
8. *Dobrovits Aladár:* Irodalom és vallás az ókori Egyiptomban. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 317 l.
9. *Kákosy László:* Egyiptomi és antik csillaghit. Budapest 1978. Akadémiai Kiadó. 347 l., 32 kép.
10. *Adamik Tamás:* Martialis és költészete. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 243 l.
11. *Maróth Miklós:* A görög logika Keleten. Budapest 1980 Akadémiai Kiadó. 175 l.

2. GÖRÖG ÉS LATIN ÍRÓK

14. M. Terentius Varro: A mezőgazdaságról. Fordította és a jegyzeteket írta *Kun József*, a bevezető tanulmányt írta *Maróti Egon*. Budapest 1971. Akadémiai Kiadó. 520 l.
15. Menandros: Ítéletkérők. Fordította és a bevezető tanulmányt írta *Devecseri Gábor*. Budapest 1971. Akadémiai Kiadó. 119 l.
16. P. Papinius Statius: Erdők. Fordította és a jegyzeteket írta *Muraközy Gyula*, a bevezető tanulmányt írta *Hegyi György*. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 397 l.

3. AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI:

1. Menandros: Az embergyűlölő. Ford. *Trencsényi-Waldapfel Imre*. Bp. 1960. Akadémiai Kiadó. 39 l.
2. Euripidés: Iphigeneia a taurusok között. Ford. *Devecseri Gábor*. Bp. 1961. Akadémiai Kiadó. 55 l.
3. Aristophanés: A béke. Ford. *Devecseri Gábor*. Bp. 1963. Akadémiai Kiadó. 64 l.
4. P. Vergilius Maro: A szúnyog. Ford. *Szabó Kálmán*. A bevezető tanulmányt írta *Havas László*. Bp. 1963. Akadémiai Kiadó. 15 l.
5. Sophokles: Antigone. Ford. *Révay József*. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 50 l.
6. Hésiodos: Istenek születése. Fordította és magyarázatokkal kísérte *Trencsényi-Waldapfel Imre*. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 42 l.
7. Eugippius: Szent Severinus élete. Ford. az ELTE Régészeti Tanszéke munkaközössége *Mócsy András* vezetésével. A bevezető tanulmányt írta *Bóna István*. Budapest 1970. Akadémiai Kiadó. 56 l.
8. Sophoklés Philoktétése Arany János fordításában. Bevezette és jegyzetekkel kísérte *Ritoók Zsigmond*. Budapest 1972. Akadémiai Kiadó. 59 l.

4. FOLYÓIRATOK:

Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Adiuvantibus *I. Borzsák I. Hahn, Zs. Ritoók, Á. Szabó, S. Szádeczky-Kardoss*. Redigit *J. Harmatta*. Akadémia Kiadó. Tom. I. fasc. 1—2 (1951), fasc. 3—4 (1952) 515 l. Tom. II. fasc. 1—2 (1953) fasc. 3—4 (1954) 363 l. Tom. III. fasc. 1—2, 3, 4 (1955) 356 l. Tom. IV. fasc. 1—4 (1956) 331 l. Tom. V. fasc. 1—4 (1957) 389 l. Tom. VI. fasc. 1—2, 3—4 (1958) 464 l. Tom. VII. fasc. 1—3, 4 (1959) 457 l. Tom. VIII. fasc. 1—2, 3—4 (1960) 466 l. Tom. IX. fasc. 1—2, 3—4 (1961) 473 l. Tom. X. fasc. 1—3, 4 (1962) 423 l. Tom. XI. fasc. 1—2, 3—4 (1963) 420 l. Tom. XII. fasc. 1—2, 3—4 (1964) 479 l. Tom. XIII. fasc. 1—2, 3—4 (1965) 461 l. Tom. XIV. fasc. 1—2, 3—4 (1966) 462 l. Tom. XV. fasc. 1—4 (1967) 472 l. Tom. XVI. fasc. 1—4 (1968) 476 l. Tom. XVII. fasc. 1—2, 3—4 (1969) 457 l. Tom. XVIII. fasc. 1—2, 3—4 (1970) 422 l. Tom. XIX. fasc. 1—2, 3—4 (1971) 402 l. Tom. XX. fasc. 1—2, 3—4 (1972) 428 l. Tom. XXI. fasc. 1—4 (1973) 407 l. Tom. XXII. fasc. 1—4 (1974) 540 l. Tom. XXIII. fasc. 1—2, 3—4 (1975) 421 l. Tom. XXIV. fasc. 1—4 (1976) 429 l. Tom. XXV. fasc. 1—4 (1977) 468 l. Tom. XXVI. fasc. 1—2, 3—4 (1978) 473 l.

1982 MAR 17

ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

XXVI. KÖTET 2. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1979

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG ELNÖKE:
HARMATTA JÁNOS

FELELŐS SZERKESZTŐ:
TÖTTÖSSY CSABA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

FALUS RÓBERT, KÁKOSY LÁSZLÓ, MARÓTI EGON,
SARKADY JÁNOS, SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

SZERKESZTŐSÉG CÍME: 1052 BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS UTCA 1.
III. EM. 24–25. FELELŐS KIADÓ: AZ AKADÉMIAI KIADÓ IGAZGATÓJA

Az Antik Tanulmányok évenként két füzetben jelenik meg. A két füzet egy kötetet alkot, melynek előfizetési ára 76,— Forint. Megrendelhető az Akadémiai Kiadónál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Harmatta János: Kréta görögök előtti lakossága nyelvének kérdéséhez 133
Bollók János: *KATIMEN ΔΟΜΟΝ ΑΙΔΟΣ ΕΙΣΩ* 146
Karsai György: Euripidés: Helené 153
Castiglione László: Sarapis-arcok 202
Borzsák István: *Non usitata, nec tenui ferar* 219
Nagy Tibor: Domitianus dákok, germánok és nasamónok feletti győzelmei és keltezésük Hieronymus Chronicon-jában 228
Ecsedy Ildikó: Nyugati türkök Észak-Kínában a VII. század közepén 247
Borzsák István: Ábel Jenő 257

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Ritoók Zsigmond: Sapphó Aphrodité-himnusza: hagyomány és újítás 267
Csillag Pál: Az egyház szerepe a római jog bürokratikus korszakában 271

HARMATTA JÁNOS

KRÉTA GÖRÖGÖK ELŐTTI LAKOSSÁGA NYELVÉNEK KÉRDÉSÉHEZ

I

A Kréta és Kis-Ázsia nyelvei és lakossága között megfigyelhető kapcsolatok már az ókorban felkeltették a történetírók érdeklődését. Az újkorban — csakúgy mint az ókorban — általánosan elterjedt volt az a feltevés, hogy Kréta minósi népességének és Kis-Ázsia lakosságának nyelvei rokonságban állottak egymással. Azonban e kérdés történeti és nyelvészeti vizsgálatához a szilárd alapot csak az a korszakalkotó felfedezés teremtette meg, hogy Kis-Ázsiában az i. e. II. évezredben indoeurópai nyelveket — köztük a hettitát — beszéltek.[1] További kutatások Kis-Ázsia népeit, nyelveit és írásbeliségeit az ókori Elő-Ázsia Krétától Indiáig terjedő nagy összefüggésrendszerébe igyekeztek állítani.[2]

A kis-ázsiai indoeurópai nyelvek felfedezéséből adódó új alapvető felismerések csak lassan jutottak érvényre, mert a nyelvtudományban korábban uralkodó felfogás szerint Görögország, Kréta és Kis-Ázsia görögök előtti lakossága nemindoeurópai nyelveket beszélt. Így először kétkedéssel fogadták a hettita indoeurópai jellegére vonatkozó eredményeket is, mert egyszerűen nem tudták elképzelni, hogy a hettita indoeurópai nyelv lehessen. Csak lassan kezdte meg a nyelvtudomány azokat az elkerülhetetlen következtetéseket levonni, amelyek egész sor indoeurópai nyelvnek, a hettitának, luwiyainak, palainak és hieroglif-luwiyainak Kis-Ázsia területén való egykori létezéséből adódtak. Így keletkezett többek közt mint a régi elképzeléseket és az új tényeket összeegyeztetni megkísérlő szükségmegoldás P. Kretschmer protindogermán elmélete. Ismeretes, hogy M. Ventris is sokáig még a lineáris B-feliratok megfejtését is nemindoeurópai nyelvek segítségével kísérelte meg és egyes kutatók még az «Evidence» megjelenése után is nemindoeurópainak tekintették a lineáris B-feliratok nyelvét.

Végül is a mykénéi nyelv kutatásának nagy fellendülése és eredményei tették lehetővé Kréta görögök előtti lakossága és nyelve kérdésének helyes felvetését. Hamarosan megkísérelték, hogy a lineáris B megállapított szótagértékeit a lineáris A-írásba visszavetítsék s ezzel az eljárással a lineáris A-szövegeket olvashatóvá tegyék. Írástörténeti szempontból ez a kísérlet bizonyára jo-

[1] Vö. *B. Hrozný:* Die Lösung des hethitischen Problems. Ein vorläufiger Bericht. MDOG 56 (1915) 1—50 és Die Sprache der Hethiter, ihr Bau und ihre Zugehörigkeit zum indogermanischen Sprachstamm. Ein Entzifferungsversuch. Leipzig 1917. *Hrozný* más idevágó munkáira l. *J. Prosecký:* Academician Bedřich Hrozný (May 6, 1879—Dec. 12, 1952). Bibliography 1902—1979. Prague 1979.

[2] Pl. *B. Hrozný:* Die älteste Geschichte Vorderasiens. Prag 1940. [2]Prag 1943 és Ancient History of Western Asia, India and Crete. Prague 1953.

gosult volt. Már M. Ventris és J. Chadwick megállapították, hogy a lineáris B-írás jelei közül 45 biztosan, 10 pedig valószínűleg azonosítható a lineáris A-írás megfelelő jeleivel, míg a lineáris B-írás 29 jele ezzel szemben új alkotás. Ventris és Chadwick a lineáris B-jelek hangértéke alapján már maguk is megkísérelték a lineáris A-szövegek egyes helyeinek olvasatát.[3] Ennek alapján joggal fel lehetett tenni, hogy ezek a kísérletek továbbfejleszthetők és hogy ez a módszer a lineáris A-szövegek megfejtésére általában felhasználható. Mégis, ezekkel az elméleti várakozásokkal szemben a lineáris A-szövegek megfejtésére tett kísérletek nem vezettek egyértelmű eredményekre.

Azokat a történeti megfontolásokat követve, amelyek szerint egyrészt a görög források tanúbizonysága alapján a termilek — egy lykiai eredetű nép — alkották Kréta régi lakosságát, másrészt pedig a lyk nyelv a luwiyai folytatásának tekinthető, feltették, hogy Kréta régi népessége a luwiyait vagy a luwiyaihoz közelálló rokon nyelvet beszélt s hogy következésképpen a lineáris A-feliratokat luwiyai nyelven írták.

Azonban a lineáris B-írás szótagértékei segítségével olvashatóvá tett lineáris A-szövegek értelmezésére tett kísérleteknél különböző nehézségek jelentkeztek. A szegényes luwiyai nyelvi anyag segítségével a lineáris A-szövegek jónéhány szóalakja sem nyelvtani, sem jelentéstani szempontból nem volt azonosítható és még azokban az esetekben is, amelyekben luwiyai magyarázatot javasoltak, hamarosan többé-kevésbé jogos kételyek merültek fel. Így többek közt kísérlet történt az *a-sa-sa-ra-me* olvasat «úrnőmnek» való értelmezésére. Rámutatva arra a jelenségre, hogy a hettita *i*-nek a luwiyaiban sok esetben *a-* felel meg (vö. pl. hett. *iya-* és luw. *aya-* «csinálni»), az *a-sa-sa-ra-* szóban a hett. *išḫaššara-* «úrnő» luwiyai megfelelőjét vélték megtalálni.[4]

E magyarázat ellen azonban hamarosan a következő ellenérveket hozták fel: 1. A hettita *išḫāš* «úr» szónak, az *išḫaššara-* alapszavának a megfelelője ismeretlen a luwiyaiban. A megfelelő jelentésű szó valószínűleg inkább *waššḫa-*, amely viszont protohatti eredetű lehet. 2. A *-šar-* «asszony» szónak, az *išḫaššara-* «úrnő» feltett második elemének is más a megfelelője a luwiyaiban, és pedig *-šri-*, mint ez a *nana-* ~ *nanašri-* alakpár alapján megállapítható. 3. Az *išḫaššara-* «úrnő» szó második eleme, *-šar-* «asszony» előfordul már a Kül Tepe-táblák névanyagában, következésképpen nem tekinthető indoeurópai eredetű szónak.[5]

Ezeknek az ellenvetéseknek egy részét bizonyára többé-kevésbé semlegesíteni lehet. Így a *-šar-* elem előfordulása a Kül-Tepe-táblák névanyagában biztosan nem jelenti azt, hogy feltétlenül nemindoeurópai eredetűnek kellene lennie. H. Bossert, E. Laroch, A. Götze és mások kutatásai alapján a Kül-Tepe-táblák nyelvi anyagában más indoeurópai, pontosabban korahettita-luwiyai

[3] *M. Ventris—J. Chadwick:* Documents in Mycenaean Greek. Cambridge 1956. 31 skk., 39 skk. Vö. még *P. Meriggi:* Zur Lesung des Minoischen (A). Minoica. Berlin 1958. 232 skk.

[4] *L. R. Palmer:* Luvian and Linear A. TPhS 1958. 75 skk. és Linear A and the Anatolian Languages. Atti e Memorie del 1° Congresso Internazionale di Micenologia, Roma 27 sett. — 3 ott. 1967. I. Roma 1968. 339 skk., különösen 348 skk. Az *išḫaššara-*szó *išḫaššarwaḫḫ-* származékáról *H. Freydank:* MIO 11 (1960.) 373 skk.

[5] *A. Kammenhuber:* Atti e Memorie. 380 skk. és Hethitisch, Palaisch, Luwisch und Hieroglyphenluwisch. Handbuch der Orientalistik. I. Abt. II. Bd. I—II. Abschn. Lief. 2. Leiden—Köln 1969. 269. Vö. még *H. Kronasser:* Etymologie der heth. Sprache. Wiesbaden 1963. 109 skk., 128 skk.

vagy «kaneši» eredetű elemekkel is számolnunk kell.[6] Azt is sikerült tisztázni, hogy az *išḫaššara-*, *ḫaššušara-* stb. összetételeket nem *išḫa-šara-*, *ḫaššu-šara-*, hanem *išḫa-ašara-*, *ḫaššu-ašara-* elemekre kell tagolnunk s hogy az *ašar-* «asszony» szónak pontos megfelelője található a görögben. E szó hangalakja a luwiyaiban is nyilvánvalóan **ašar-* lehetett s ebből az **ašri-* alak magánhangzókiesésssel keletkezhetett.[7]

Az azonban mindenesetre tény marad, hogy az *išḫa-* «úr» szó a luwiyaiban ezideig nem ismeretes, még ha nem is zárható ki annak a lehetősége, hogy ezt az egykor meglevő szókészleti elemet csak a proto-hatti *wašḫa-* szorította ki a nyelvhasználatból. Mindezt figyelembe véve könnyen megérthetjük, ha egyes kutatók az *a-sa-sa-ra-* szót a hettita *išḫaššara-* «úrnő» helyett a hettita *ḫaššušara-* «királynő» szóval hozzák kapcsolatba.[8] Jelentéstani szempontból bizonyára semmilyen meggondolás sem szól egy istennőnek mint «királynőnek» a megszólítása ellen (vö. pl. a latin *regina* hasonló használatát), azonban ebben az esetben nyomban felvetődik a szókezdő laringális írásos ábrázolásának problémája.

Más szavak, mint pl. *ku-ro* esetében, amelynek «összeg, összesen» jelentése biztosnak látszik, még kevésbé sikerült a luwiyai segítségével megnyugtató magyarázatot találni. A luwiyai *kaluti-* «sor, kör, közösség» szót természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül *ku-ro* vizsgálatánál, azonban a **kul* és *kaluti-* alakok közötti hangtani eltéréseket igen nehéz megmagyarázni. Ez a körülmény vezetett nyilvánvalóan arra a gondolatra, hogy a *ku-ro* íráskép mögött a görög *γῦρον* «kerek, kereken» vagy pedig a nyugati sémi, pl. arameus *kollā* «minden, összes» kifejezést kell keresni.

Az utóbbi két ötletet önálló elméletté építették ki a lineáris A-feliratok nyelvének görög illetve nyugati sémi voltáról, úgyhogy az I. Nemzetközi Mykénológiai Kongresszuson a lineáris A-feliratok nyelvéről egymás mellett négy különböző elgondolást ismertettek: 1. A lineáris A-szövegek nyelve luwiyai. 2. A lineáris A-szövegek egy részét luwiyai, másik részét pedig görög nyelven írták. 3. E feliratok nyelve hettita. 4. A lineáris A-feliratok nyelve nyugati sémi. 5. Ehhez jött még az utóbbi évtizedben az a kísérlet, amely a lineáris A-feliratokat a proto-hatti segítségével kísérli meg értelmezni.[9]

[6] Vö. pl. *H. Bossert:* Asia 1946. 155; *E. Laroche:* RHA 46 (1947) 66 sk., RevPhil 75 (1950) 39 és Recueil d'onomastique hittite. Paris 1952. 105; *A. Götze:* Language 29 (1953) 263 skk., 30 (1954) 349 skk. és Kulturgeschichte des Alten Orients. III. 1. Kleinasien.[2] München 1957. 51, 73; *E. Laroche:* Les noms des Hittites. Paris 1966. 297 skk.

[7] *O. Szemerényi:* The Alleged Indo-European **sor-* 'woman'. Kratylos 11 (1966) 206 skk., a Kültepe-i nyelvi anyagról 210 skk. irodalommal.

[8] *S. Davis:* The Minoan Pictographic (Hieroglyphic) and Linear A Scripts Deciphered. Atti e Memorie. 395 skk.

[9] Vö. *L. R. Palmer:* Linear A and the Anatolian Languages. Atti e Memorie. 339 skk.; *V. I. Georgiev:* Les deux langues des inscriptions crétoises en linéaire A. Sofia 1963, L'état actuel du déchiffrement des textes en linéaire A. Atti e Memorie. 355 skk., Le déchiffrement du texte sur le disque de Phaistos. Sofia 1976. *C. H. Gordon:* The Present Status of Minoan Studies. Atti e Memorie. 383 skk., *S. Davis:* i. m. 395 skk., *A. Kammenhuber:* Hethitisch, Palaisch, Luwisch und Hieroglyphenluwisch. 259, *J. G. P. Best:* Six Contributions to the Decipherment of Linear A. Ugarit-Forschungen 5 (1973) 53 skk., *J. Chadwick:* Introduction to the Problems of «Minoan Linear A». JRAS 1975. 143 skk., *C. H. Gordon:* The Decipherment of Minoan and Eteocretan. JRAS 1975. 148 skk., *J. T. Hooker:* Problems and Methods in the Decipherment of Linear A. JRAS 1975. 164 skk., *F. Crevatin:* La lingua «Minoica»: metodi d'indagine e problemi. STAnt. Stella. 1975. 1 skk., *G. L. Huxley:* Crete and the Luwians: Some Problems Reconsidered. BICISt 23 (1976) 115 skk., *J. G. P. Best:* An Analysis of the Linear A Tablet HT 12. Kadmos 15 (1976) 102 skk., *Y. Duhoux:* Une analyse linguistique du linéaire A. Etudes minoennes I. 1978. 65 skk.

Ezek közül az elméletek közül a görög, a nyugati sémi és a proto-hatti nyelvföldrajzi és történeti szempontból kevéssé valószínűek, még ha nem is lehet annak a lehetőségét kizárni, hogy a sziget minósi lakossága e nyelvekből egyes jövevényszavakat átvett vagy hogy e nyelvterületekről származó ethnikai csoportok Krétán megtelepedtek. A hettita elméletnek szemmelláthatólag gyakorlati alapja van : a rendelkezésre álló hettita nyelvi anyag összehasonlíthatatlanul nagyobb mint a luwiyai és a hieroglif-luwiyai együttvéve. Történeti és nyelvföldrajzi szempontból azonban ez az elmélet — még ha eltekintünk is a javasolt magyarázatok más nehézségeitől — aligha tekinthető kézenfekvőnek. A nyelvföldrajzi és a történeti szempontok határozottan a luwiyai elmélet mellett szólnak, azonban a javasolt magyarázatok nyelvi szempontból sok esetben önkényesek és tartalmi szempontból kevéssé valószínűek.

A nehézségek, amelyekkel az újabb kísérleteknek is számolniuk kell, különböző jellegűek. Első helyen arra kell rámutatnunk, hogy a lineáris A-szövegeknek a lineáris B-írás szótagértékeinek behelyettesítésével nyert olvasata nyilvánvalóan eléggé magas százalékarányban tartalmaz pontatlanságokat és hibákat. Ennek az okát részint a lineáris B-írás íráselméleti szemléletében, részint a lineáris A és lineáris B szótagértékeinek feltett azonosságában kereshetjük. A lineáris B-írás szótagértékeit a modern hangírás szemlélete alapján határozták meg s vezették be egyezményes használatukat. Íráselméleti szempontból azonban aligha fogadható el az a felfogás, amely szerint pl. a *ko-wo* íráskép a szótagzáró mássalhangzókat nem akarta volna ábrázolni. A mykénéi írnokoknak még minden bizonnyal más, kevésbé tökéletes képzeteik voltak nyelvük szótagszerkezetéről. Számukra az általunk egyezményesen *ko-wo*-nak átírt írásjelek nyilvánvalóan a **korwos* alakot ábrázolták, azaz képzeteik szerint egy szótagjel, mint pl. *ko*, a *ko, koi, kol, kom, kon, kor, kos, go, goi, gol, gom, gon, gor, gos, kho, khoi, khol, khom, khon, khor, khos* szótagokat egyformán képviselhette. Ebben az elképzelésben bizonyára a tiszta szótagírásból az elvont szótagírásba való átmenet ragadható meg. A lineáris B-írás jeleinek általánosan használt egyezményes átírása sok esetben a görög hangtörténet szempontjából is félrevezető.

Ehhez kapcsolódik azután az a kérdés, hogy a lineáris B-írás megalkotásánál a lineáris A-írás jeleinek szótagértékét nem változtatták-e meg. Fel lehetne többek közt tenni, hogy az *a* jel hangértéke a lineáris A-írásban még *ḫa* volt, azaz, hogy *a-sa-sa-ra* helyett tulajdonképpen **ḫa-sa-sa-ra* alakot kell olvasnunk. A magánhangzójeleknél a laringálist tartalmazó szótagérték esetleg még a lineáris B-írásban is meglehetett. Felmerül az a kérdés is, hogy a lineáris A-írásban is egy öttagú magánhangzórendszer jelölésével kell-e számolnunk, ami a luwiyaival való összevetésnél szemmelláthatólag nehézségeket okoz. A kutatás jelenlegi helyzetében úgy látszik, hogy egy új elméleti és módszertani alapnak a megteremtése nélkül nehezen lehet a lineáris A-szövegek magyarázatában meggyőző eredményre jutni.

II

Mindezt figyelembe véve talán nem felesleges a kutatás figyelmét újra arra a ráolvasásra irányítanunk, amelyet az ázsiai betegség ellen Kafti *(kꜣftjw)* nyelvén, azaz krétai nyelven a londoni orvosi papirusz (Brit. Mus. Nr. 10059) tartott fenn s amely valószínűleg az i. e. XV. századból származik.[10] A papi-

[10] Vö. *H. Bossert:* OLZ 1931. Sp. 304 és az 1. jz.

rusz idevágó szöveghelye illetve fordítása J. Friedrichnél[11] a következőképpen hangzik: «... Beschwörung der Asiatenkrankheit in der Sprache von Kreta: *š̓-n-tj k̓-pw-pj-w̓-j-i̓-j-m‘-n-tj-r̓-k̓-k̓-r̓*. Diesen Spruch sagt man über *g̓š*-Flüssigkeit von *‘w̓j.t*- Trank, Harn (und) *šbt*-Flüssigkeit. — Darauf tun.»

Ezt a Kafti nyelvén írott ráolvasást 1930-ban H. Bossert részletesen tanulmányozta s megkísérelte értelmezését is adni.[12] A szöveget úgy olvasta és egészítette ki magánhangzókkal, hogy egy szabályos hexametert kapott, spondeussal a 3. és 4. lábban:

śanti kupapa waja jaja minti lekakali

– ∪ ∪ – ∪ ∪ – – – – – ∪ ∪ – ∪̄

Ez a magyarázat bizonyos népszerűségre tett szert s idézni szokták a hexameter eredetének kérdésével kapcsolatban a görög irodalomtörténet kézikönyveiben.[13] Bossert a ráolvasás magyarázatánál abból a feltevésből indult ki, hogy az egyiptomi használati utasítás («diesen Spruch sagt man über *g̓š*-Flüssigkeit von *‘w̓j.t*-Trank, Harn [und] *šbt*-Flüssigkeit. — Darauf tun.») szószerinti fordítása a krétai ráolvasás utolsó négy szavának, azaz a *waja jaja minti lekakali* szavaknak s így az egész varázsmondásnak a következő fordítását adta: «Śanta, Kupapa, waja jaja, Harn, Minze(-trank) mögen schäumen!»

Érdekes megfigyelni, hogy Bossert a krétai ráolvasás magyarázatára tett kísérleténél egyáltalán nem használta fel a már akkoriban ismert hettita és luwiyai nyelvi anyagot. Ugyanakkor azonban — és elméleti szempontból biznyára helyesen — megkísérelte, hogy a Krétán talált lineáris A-feliratokat a krétai varázsmondás magyarázatába bevonja, sőt az utóbbi segítségével e feliratok néhány írásjelének megfejtését is megkockáztatta. Így azt hitte, hogy a *lekakali* szót egy Trullosból származó áldozó csésze lineáris A-feliratában is

1. kép

megtalálta. E felirat négy jelét (1. kép) *r/l, k, k, r/l*-nek olvasta és a krétai mondás *lekakali* szavával azonosította. Megjegyezhetjük, hogy a mai kutatás a lineáris B-írás szótagértékei alapján e négy jelet *ja-sa-sa-ra*-nak olvassa s benne az *a-sa-sa-ra* «úrnő» vagy «királynő» szó változatát látja. Ha a lineáris A-feliratok bevonását a krétai varázsmondás magyarázatába elméleti szempontból helyesnek lehet is tekinteni, a harmincas évek elején egy ilyen kísérlet még nyilvánvalóan túlságosan korai volt s talán még ma sem vezetne megbízható eredményre. Bossert egyébként nem tett kísérletet arra, hogy a krétai ráolvasás nyelvét közelebbről meghatározza.

Ha most a krétai varázsmondás magyarázatát újra meg akarjuk kísérelni, akkor elsősorban arra kell rámutatnunk, hogy Bossertnak az a kiindulópontja, miszerint az egyiptomi használati utasítás a krétai ráolvasás utolsó

[11] *J. Friedrich:* Kleinasiatische Sprachdenkmäler. 146.

[12] *H. Bossert:* Die Beschwörung einer Krankheit in der Sprache von Kreta. OLZ 1931. 303—329, különösen 318.

[13] Pl. *K. Marót:* Die Anfänge der griechischen Literatur. Vorfragen. Budapest 1960. 219.

négy szavának szószerinti fordítása volna, nyilvánvalóan téves volt. A megelőző egyiptomi szöveg ugyanis világosan megmondja, hogy az ázsiai betegség elleni ráolvasásról van szó *k:ftjw* nyelvén, nem pedig használati utasításról («Beschwörung der Asiatenkrankheit in der Sprache von *k:ftjw*»). Ezenkívül ismerünk egy az ázsiai betegség elleni ráolvasást egyiptomi nyelven is (Papyrus Hearst, Nr. 170 recept), amelynek szövege a következő: «Wer ist wissend wie Rēʿ? Wer weiß gleiches? Dieser Gott. Verhülle (?) den Leib mit Kohlen, bis der Gott damit (?) gefüllt ist. Wie Seth das Meer abgewehrt hat, so wird Seth dich abwehren, tn.t-ʿ:mw (Asiatenkrankheit). Gehe ja nicht, gehe ja nicht in den Leib des NN, geboren von der NN. Dieser Spruch wird viermal gesagt über frischem Öl und 'Kessel-Broten'. Sie damit vertreiben und sie mit Amuletten *štt.wt* bannen.»[14]

Ez a szöveg jó párhuzamot nyújt a krétai ráolvasáshoz. Világosan kitűnik belőle, hogy a ráolvasás szövegét és a használati utasítást egymástól el kell különíteni. Ezzel el is esik Bossertnek az a feltevése, hogy a krétai ráolvasás tulajdonképpen a használati utasítást tartalmazza. Bizonyára van a ráolvasásszövegeknek tipológiája, amelynek az idézett egyiptomi ráolvasás is pontosan megfelel. Felhívnak egy vagy több istenséget (ebben az esetben Rēʿt és Sethet) és kérik őket, hogy a betegséget fékezzék meg, hárítsák el vagy győzzék le. Nyilvánvalóan hasonló értelmet kell a krétai ráolvasás esetében is feltennünk.

A varázsmondás szövegét szótagírással — vagy más megjelölést használva — jelcsoportos írással (group writing) rögzítették, ahogy az egyiptomi írnokok az idegen neveket és szavakat általában írni szokták. Azonban már Bossert megfigyelte, hogy egy szóban egy determinatívum is előfordul, csak a krétai ráolvasás szerkezetére és jellegére vonatkozó téves elmélete megakadályozta abban, hogy e tényállást helyesen értékelje. Egyrészt ugyanis azt hitte, hogy az egyiptomi használati utasítás a krétai varázsmondás utolsó négy szavának szószerinti utasítása, másrészt viszont feltette, hogy az egyiptomi *ʿw:j.t* csak «eine lautliche Angleichung» a krétai *w:j* szóhoz, amelynek értelmét véleménye szerint az írnok nyilvánvalóan nem ismerte s amelyet éppen ezért az említett egyiptomi szóval hozott kapcsolatba. Ezért szerinte a krétai *w:j* szó mögött álló «út» jelentésű determinatívum csak az egyiptomi írnok bizonytalanságáról tanúskodik (s egyúttal a szó végét jelzi).

Ez az elgondolása azonban ellentétben áll saját tulajdon elméletével. Ha ugyanis feltesszük, hogy «az egyiptomi használati utasítás a krétai varázsmondás utolsó négy szavának szószerinti fordítása», akkor szükségképpen azt is fel kell tennünk, hogy az egyiptomi írnok a krétai szavak jelentését pontosan ismerte. Ebben az esetben azonban az a feltevés, hogy az írnok egy krétai szót a hangalak hasonlósága alapján fordított volna egyiptomira s hogy a determinatívumot helytelenül használta volna, egyáltalán nem jöhet számításba.

Bossert feltevésével szemben a determinatívum használata a krétai szövegben éppen arra mutat, hogy az egyiptomi írnok a szóbanforgó krétai szó jelentését tényleg pontosan ismerte s világos képe volt a ráolvasás nyelvi szerkezetéről. Ezt a tényállást egy másik determinatívum kétszeri használata még inkább megerősíti. E megfigyelések alapján kézenfekvő feltennünk, hogy a krétai varázsmondás szövegét az egyiptomi írnok nem mint egy értelmetlen hangsort, hanem mint egy nyelvtani és jelentéstani szempontból világosan megértett nyelvi közlést jegyezte fel.

[14] *H. Bossert:* OLZ 1931. 304, 3. jz.

III

A krétai ráolvasás hieroglif lejegyzésének (2. kép) pontos átírása a következő:

2. kép

*s*ꜣ*-n-tỉ-k-*ꜣ*-p-w-p-y-w*ꜣꜣ*-y*$^{\text{DetN/31}}$*-ỉ*$^{\text{DetA/2}}$*-y-m-*$^{\text{ʿ15}}$*-n-tỉ*^{l}*-r-k*ꜣ^{k}*-*ꜣ$^{\text{DetA/2}}$*-r*

Mint láthatjuk, az egyiptomi írnok a varázsmondás egyik részében (lényegében az elején) jelcsoportos írást, a másik részében viszont fonétikai kiegészítőket és determinatívumokat alkalmazott.[16] Az *ỉ*$^{\text{DetA/2}}$ szóban előforduló determinatívumot lehet esetleg fonétikai funkciójú jelnek is felfogni[17] s ebben az esetben *ỉ*$^{\text{DetA/2}}$ olvasata egyszerűen ꜣ lenne. Minthogy azonban ugyanez a determinatívum a ráolvasás végén szintén előfordul, de ott nem értelmezhető fonétikai jelnek, bizonyára helyesebb az *ỉ*$^{\text{DetA/2}}$ szóban is determinatívumot látni benne. Ha feltesszük, hogy a determinatívumok a szavak mögött állanak, mint ahogy az egyiptomi hieroglif írásban szokásos, akkor a determinatívumok alapján a varázsmondás második részében legalább három szót különböztethetünk meg, sőt nagy valószínűséggel még a szóhatárokat is megállapíthatjuk.

A szóhatár az N/31 és A/2 determinatívumokkal meghatározott szavak között világos: az N/31 determinatívum és a rákövetkező *ỉ* hieroglif jel között van. Minthogy a determinatívumok egyúttal a szó végét is jelölik, joggal fel lehetne tenni, hogy a második szó csak egyetlen hieroglif jelből áll: *ỉ*$^{\text{DetA/2}}$. Ebben az esetben azonban abba a nehézségbe ütközünk, hogy a determinatívum után következő *y* = *ỉỉ* hieroglif jelet az egyiptomi írnokok egy-két kivételtől eltekintve csak a szóvégén használták.[18] Így fel kell tennünk, hogy ez a jel még az *ỉ*$^{\text{DetA/2}}$ szóhoz tartozik, amelynek teljes írásképe így *ỉ*$^{\text{DetA/2}}$*-y* lenne. E különös jelenségnek, hogy a fenti feltevés szerint a determinatívum a szó belsejében foglalna helyet, két magyarázata lehetséges. Az egyik az egyiptomi írnokoknak az az írásgyakorlata, hogy a determinatívumot bizonyos suffixumok előtt közvetlenül az igető után írták, vö. pl. *rḫ*$^{\text{DetY/1}}$*.tw.f* «(ő) ismert».[19] Mivel a ráolvasás végén a harmadik szó determinatívuma után is csak egyetlen hieroglif jel *(r)* áll, feltehetjük, hogy ez is egy suffixum és az előtte álló igealakhoz tartozik. A másik lehetséges magyarázat e jelenségre az, hogy a determinatívum után álló hieroglif jel valamilyen enklitikus kötőszót vagy partikulát jelöl, amelyet az előtte álló szóhoz tartozónak éreztek.

[15] Az ʿ hieroglifát (= D/36 *A. Gardiner:* Egyptian Grammar.³ London 1957. 454 jeljegyzékében) a D/38 *mỉ/m* jel helyettesítőjeként is használják. Ebből az következik, hogy a szóbanforgó jelcsoportnak ^{m}*mỉ-n* olvasatával is számolnunk kell.

[16] A jelcsoportos írásról *A. Gardiner:* Egyptian Grammar.³ 52 (group-writing). A determinativumok számozása *A. Gardiner:* id. m. 442 skk. jeljegyzékének beosztását követi.

[17] Amennyiben az *ỉ*$^{\text{DetA/2}}$ írásképet egyszerűen ꜣ-nak is értelmezhetjük, vö. *A. Gardiner:* Egyptian Grammar.³ 481. Ha mégis ezt az olvasatot részesítenénk előnyben, akkor az ꜣ*y* írást *aya*-nak értelmezve az *aya-* «csinálni» ige imperativus sg. 2. szem. alakjának tekinthetjük. Így a két imperativus kötőszó nélkül állna egymás mellett.

[18] Vö. *A. Gardiner:* Egyptian Grammar.³ 27, 29.

[19] Vö. *A. Gardiner:* Egyptian Grammar.³ 41.

A varázsmondás egyes szavainak elkülönítésére további lehetőséget nyújt a fentebb már tárgyalt *y* hieroglif jel a *p-y-w*ꜣꜣ jelcsoportban. Ezt a jelet, mint fentebb említettük, az egyiptomi írnokok egy-két kivételtől eltekintve mindig szóvégen használták.[20] Ennek az írásgyakorlatnak a következtében a szóbanforgó jelcsoportban a szóhatárnak a *y* és a *w*ꜣꜣ jelek közé kell esnie. A determinatívumok és a hieroglif írás gyakorlata alapján tehát a ráolvasás második részében a következő három szót lehet felismerni illetve elkülöníteni: *w*ꜣꜣ*-y*$^{\text{DetN/31}}$, *ỉ*$^{\text{DetA/2}}$*-y*, *m-*ꜥ- (vagy: ^{m}*mỉ-*)*n-tỉ*^{l}*-r-k*ꜣ*-*^{k}ꜣ$^{\text{-DetA/2}}$*-r*. Az első két szóhoz viszonyítva a harmadik szó túlságosan hosszúnak tűnik. Így talán arra gondolhatunk, hogy az első hieroglif jelek e szóban valamilyen partikulát jelőlnek.

Mint említettük, a varázsmondás első részében a *w*ꜣꜣ*-y* szó előtt jelcsoportos írással, de fonétikai kiegészítők és determinatívumok nélkül írt jelcsoportot találunk. A ráolvasás két részének írásmódja közt feltűnő a különbség s ez azt a benyomást kelti, hogy az első részben más szókategória írásos ábrázolásával van dolgunk, mint a második részben. A jelentéskategóriát jelző determinatívumok hiánya e részben arra mutat, hogy személynevekkel van dolgunk, amelyeknek elsősorban azonosítási funkciójuk van s ugyanakkor a jelcsoportos írásmód az idegen nevekre jellemző. Így kézenfekvő az a feltevés, hogy a krétai ráolvasás első része idegen tulajdonneveket tartalmaz. Mivel nemcsak a személyneveknél hiányozhat az A/1 (FÉRFI) determinatívum, hanem az istenneveknél sem teszik ki mindig az A/40 (ISTEN) determinatívumot (pl. *Skr*$^{\text{DetA/40}}$ mellett *Skr*, *Wsỉr*$^{\text{DetA/40}}$ mellett *Wsỉr*, *Sbk*$^{\text{DetA/40}}$ mellett *Sbk*, *ꜥnḳt*, *B*ꜣ*stt* stb.[21]) bizonyára fennáll a lehetősége annak, hogy a krétai varázsmondás első szavaiban istenneveket keressünk.

IV

E megfigyelések alapján a krétai ráolvasás hieroglif írásos lejegyzésének szövegét következőképpen írhatjuk át és tagolhatjuk:

*sntkppy w*ꜣ*y*$^{\text{DetN/31}}$ *ỉ*$^{\text{DetA/2}}$*y mntỉrk*ꜣ$^{\text{DetA/2}}$*r*

Az első írásjelcsoportban Bossert a *Šantaš* és *Kupapa* istenneveket ismerte fel. A fentebbi fejtegetések után bizonyára semmi sem áll e magyarázat útjában. A *sntkpp* íráskép minden nehézség nélkül tekinthető a *Santa Kupapa* névalakok ábrázolásának a hieroglif írásban. Csak arra a kérdésre kell még választ adni, hogyan magyarázható meg e két névalak és a fennmaradó *-y* hieroglif jel. A varázsmondás elején elsősorban a betegséget meggyógyító istenek stb. felhívását, megszólítását várhatjuk s így a *Santa Kupapa* alakokban nagy valószínűséggel vocativusokat láthatunk. A hettitában a nominatívust használják vocativusi funkcióban, azonban a régibb nyelvben még találunk példákat az egyszerű szótő vocativusként való használatára is, pl. *išḫa* «ó úr!».[22] A *Santa Kupapa* alakok használata a *Šantaš Kupapaš* nominatívusok helyett bizonyára ennek a nyelvállapotnak felel meg s ezek az alakok régi vocativusok-

[20] Vö. 18. jz.

[21] *A. Gardiner:* Egyptian Grammar.[3] 169, 558, 563, 589, 592. Az A/40 (ISTEN) determinativumtól eltérőleg a C/1—11 istendeterminativumokat (*A. Gardiner:* i. m. 448 sk.), amelyeket istenlogogrammokként is használnak, nem szokták elhagyni.

[22] Vö. *A. Kammenhuber:* Hethitisch, Palaisch, Luwisch und Hieroglyphenluwisch. 193.

nak tekinthetők. Mivel a megszólításban két istenség, Šantaš *és* Kupapaš szerepel, nyilvánvaló a két név után álló *-y* jelben egy «és» jelentésű enklitikus kötőszót látni. Valóban, kézenfekvő ezt a hettita *-a, -ya* «és» mellérendelő kötőszóval[23] összevetni. Ha e magyarázat helyesnek bizonyul, akkor a *sntkppy* megszólítást következőképpen értelmezhetjük: *Santa Kupapaya* «Ó Šantaš és Kupapaš!«

Érdekes megfigyelni, hogy a két segítségül hívott istenség közül az első, Šantaš, luwiyai istenség, míg a második, Kupapaš, hurrita eredetű istennő, aki Kargamišban volt otthon, de Kis-Ázsiában a hettitáknál is ismerték.[24] E két istennév igen fontos a krétai varázsmondás magyarázata szempontjából, mert a luwiyai és a hettita területen való elterjedésük bizonyos mértékben útmutatást adhat e szöveg nyelvi hovatartozására. A Šantaš és Kupapaš istennevek alapján a ráolvasás magyarázatát nyilvánvalóan a luwiyai és a hettita segítségével kell megkísérelni.

A krétai ráolvasás második részének magyarázatára tehát két támpontunk van: 1. A két istennév tanúbizonysága, amely a szöveg nyelvi rokonságát a luwiyaival és a hettitával valószínűvé teszi, 2. az egyes szavak jelentéstartalmának meghatározása az N/31 és A/2 determinatívumok segítségével. A kettő közül az N/31-et olyan jelentések mint «út, utazás, általános helyzet, távolság» jelzésére használják és pedig mind főneveknél, pl. *w:t*$^{\text{DetN/31}}$ «út», mind igéknél, pl. *ʿr*$^{\text{DetN/31}}$ «felmenni, közeledni», mind pedig határozószóknál, pl. *ʿ;*$^{\text{DetN/31}}$ «itt».[25] A másik determinatívum, A/2 olyan jelentéseket jelez mint «enni, inni, beszélni, gondolni, érezni» főleg igéknél, pl. *wnm*$^{\text{DetA/2}}$ «enni», *sḏḏ*$^{\text{DetA/2}}$ «elbeszélni», *mrḥ*$^{\text{DetA/2}}$ «szeretni».[26]

A közvetlenül az istenek megszólítása után álló *w:y*$^{\text{DetN/31}}$ szóalak értelme a determinatívum alapján következtetve az út, a menés, jövés stb. jelentéskörében mozoghat és a vocativusok után elsősorban imperativusban álló igealakot várnánk: a megszólított istenek jöjjenek segítségül! A *w:y* szót tényleg értelmezhetjük imperativus sg. 2. szem. **way* vagy **waya* (esetleg **weya)* igealaknak és összevethetjük egyrészt a hettita *uwa-* (fonétikailag = *wa-*[27]) «jönni», *appan uwa-* «segítségül jönni», másrészt a luwiyai *awi-* «jönni» igével. A hettita **wa-*, **we-* bizonyára **u-ey-* > **wey-* alakra vezethető vissza[28] s ugyanezt a fejlődést feltehetjük a krétai *way(a)* (esetleg *weya)* imperativus esetében is, amelynél azonban még a *-ya*-igék osztályába való átmenettel is számolnunk kell.[29] Ugyanez a fejlődés a hettitában is éppen az imperativusnál megfigyelhető[30] és ha a luwiyai *i-ya-a* valóban az *i-* «menni» igető imperativus sg. 2. szem. alakjának tekinthető[31], akkor a luwiyai is párhuzamot kínál a *weya* < **u-ey-a* igealakhoz. Ha e magyarázatot elfogadjuk, akkor a varázsmondás kezdetét következőképpen fordíthatjuk: «Ó Šantaš és Kupapaš! Jöjj (segítségül)!»

[23] Vö. *J. Friedrich:* Hethitisches Elementarbuch. I. Heidelberg 1940. 87.

[24] Kupapašról *A. Götze:* Kulturgeschichte des Alten Orients. III. 1. Kleinasien.[2] 80, 133, *E. Laroche:* Les noms des Hittites. 294.

[25] Vö. *A. Gardiner:* Egyptian Grammar.[3] 489.

[26] Vö. *A. Gardiner:* i. m. 442.

[27] Vö. *H. Kronasser:* Etymologie der hethitischen Sprache. 71 skk.

[28] *H. Sturtevant—E. A. Hahn:* A Comparativ Grammar of the Hittite Language. I. New Haven 1951. 117, 4. jz.

[29] Azaz *wey- > weya-*.

[30] Vö. *J. Friedrich:* Hethitisches Elementarbuch. 36, 57.

[31] *E. Laroche:* Dictionnaire de la langue louvite. Paris 1959. 50.

A második szó, *i*$^{\text{DetA/2}}$*y*, értelmének a determinatívum jelzése szerint az «enni, inni, beszélni, gondolni, érezni» jelentéskörében kell mozognia. Az egyiptomi *šnî*$^{\text{DetA/2}}$ «varázsolni» és *ḥk*$^{\text{DetA/2}}$ «mágia» arra mutatnak, hogy ez a jelentésmező mágikus, rituális cselekményeket és formulákat is foglalhatott magába. Minthogy az *i*- hieroglif jel szókezdetben — mint a hieroglif *iššwr* ~ Aššur, *irḥrh* ~ Alalaḫ mutatja — idegen szókezdő *a*-hangot is visszaadhatott, kézenfekvőnek látszik az *i*$^{\text{DetA/2}}$ írásképet az *a*- «csinálni» ige imperativus sg. 2. szem. alakjának értelmezni. A hettitában az ennek megfelelő *iya*- igének «(egy beteget) rituális kezelni» jelentése is van és a luwiyaiban az *aya*- «csinálni» ige és rövidült *a-a*- és *a*- változatai egymás mellett fordulnak elő.[32] Ennek az igetőnek a hangalakja a lyk nyelvben is *a*-vá redukálódott. Az *a* szót tehát az *a*- «csinálni, (egy beteget) rituálisan kezelni» ige tiszta tőalakjának illetve imperativus sg. 2. szem. alakjának értelmezhetjük és közvetlenül összevethetjük a hettita *iya*- ige *iya* imperativus sg. 2. szem. alakjával. A *-y* hieroglif jelet, amely az A/2 determinatívum után áll, bizonyára csakúgy, mint a *Santa Kupapaya* megszólításban, mellérendelő enklitikus kötőszónak értelmezhető. Ezek alapján a ráolvasás tárgyalt részét következőképpen lehetne vokalizálni és értelmezni: *Santa Kupapaya! waya aya!* «Ó Šantaš és Kupapaš! Jöjj (segítségül) és kezeld meg rituálisan (a beteget)!»

A varázsmondás utolsó szava vagy kifejezése értelmének jelzésére ugyanaz az A/2 determinatívum szolgál, mint az utolsó előtti szóban. Minthogy azonban a determinatívum jelzőmezője meglehetősen széles, aligha lehet arra gondolni, hogy ugyanazt az értelmet jelzi, mint az utolsó előtti szónál. Kézenfekvő inkább arra gondolnunk, hogy a varázsmondásnak ebben az utolsó részében — az ázsiai betegség elleni idézett egyiptomi ráolvasáshoz hasonlóan — az a kívánság jutott kifejezésre, hogy a betegnek le kell győzni a betegséget. Az egyiptomi *sgr*$^{\text{DetA/2}}$ «nyugodt» és *ršw*$^{\text{DetA/2}}$ «örülni» azt bizonyítja, hogy az A/2 jelzőfunkciója a jólét jelentésmezőjét is felöleli. E megfontolások alapján a *m(ᶜ)ntîrk*$^{\text{DetA/2}}$*r* hieroglif jelcsoportot *man tarkari*-nak értelmezhetjük és a *man (mān)* szót a hettita és luwiyai *man, mān* «ha» partikulával vethetjük össze, amely a potentialis és irrealis, praesensszel egy kívánság kifejezésére is szolgál.[33] A *tarkari* alakot ugyanakkor egy *tark*- ige medio-passzív praes. sg. 3. szem. alakjának lehet tekinteni.

Ezt a *tark*- igét nyilvánvalóan a hettita *tarḫ*- *(-za*-val) «megmozdít, legyűr, legyőz» és a lyk. *trqqa*- igékkel kell összevetnünk. Az egész kifejezést tehát hozzávetőleg így lehetne lefordítani: «(a beteg) győzze le (a betegséget)!». Minthogy a hieroglif írásban az egymás mellett álló azonos mássalhangzókat csak egyszer írják[34], a tárgyalt írásképnek *mn⟨t⟩tîrk*$^{\text{DetA/2}}$*r* értelmezésére is lehetne gondolni, amelyet azután *mant tarkari*-nak értelmezhetünk. Ebben az esetben a *-t* a hettita *-za* partikulának[35] felelne meg és a hettita *-za* . . . *tarḫ*-nak pontosan megfelelő szerkezettel volna dolgunk.

A hettitában a *tarḫ*- igének csak aktív alakjait ismerjük, azonban a jelentéstani szempontból közelálló hettita *zaḫḫiya*- «legyőz, leküzd» aktív és me-

[32] *E. Laroche:* i. m. 23.

[33] *J. Friedrich:* Hethitisches Elementarbuch. 79 és Hethitisches Wörterbuch. Heidelberg 1952. 134. *A. Kammenhuber:* Hethitisch, Palaisch, Luwisch und Hieroglyphenluwisch. 222.

[34] *A. Gardiner:* Egyptian Grammar.[3] 52.

[35] Vö. *J. Friedrich:* Hethitisches Elementarbuch. 75 és Hethitisches Wörterbuch. 213. *A. Kammenhuber:* Hethitisch, Palaisch, Luwisch und Hieroglyphenluwisch. 213.

diális alakjait észrevehető jelentéskülönbség nélkül használják egymás mellett. A medium használatát talán az indokolhatta, hogy a cselekvés eredménye, azaz a gyógyulás a betegség legyőzése által végső soron a beteg személyére volt vonatkoztatható. A *tarkari* alak a *ḫi*-igeragozáshoz tartozik, viszont a hettita *tarḫ-* a *mi*-igeragozás szerint ragozódik. Ez a jelenség nyilvánvalóan arra mutat, hogy a két igeragozás kiegyenlítődése már Kafti nyelvében is megkezdődött.[36] A *tỉrk*;$^{\text{DetA/2}}$*r* hieroglif jelcsoportot önmagában véve *tarkaru*-nak, azaz medio-passzív imperativus sg. 3. szem. alaknak is magyarázhatnánk, azonban ebben az esetben a *man (mān)* partikula használata nem volna indokolt.

A fenti fejtegetések alapján a ráolvasás egész szövegét következőképpen értelmezhetjük:

Santa Kupapa-ya! waya a-ya! man⟨t⟩ tarkari!

«Ó Šantaš és Kupapaš! Jöjj (segítségül) és kezeld meg rituálisa (a beteget)! (A beteg) győzze le (a betegséget)!»

V

A varázsmondás szövege hét (esetleg nyolc) szókészleti elemet tartalmaz, amelyek a következők:

Santa-	«Šantaš isten»
Kupapa-	«Kupapaš istennő»
-ya	«és, is»
way-(wey-)	«(segítségül) jönni»
a-	«(beteget) rituálisan kezelni»
man	«ha»
-t (?)	enklitikus partikula
tark-	«legyőzni, legyűrni»

Ha e szegényes nyelvi anyag segítségével megkíséreljük Kafti nyelvének helyzetét meghatározni, akkor a következő eredményre jutunk:

SZÓKÉSZLETI ELEMEK

	Kafti nyelve	hettita	luwiyai	hieroglif-luwiyai	lyk
1	*Santa-*	—	*Šantaš*	—	—
2	*Kupapa-*	*Kupapaš*	—	*Kupapas*	—
3	*-ya*	*-ya*	*-ha*	*-ha*	*-ke*
4	*way-(wey-)*	*uwa-(*wey-)*	*awi-*	*83(-)wa-(ī)-*	—
5	*a-*	*iya-*	*aya-/a-*	*aia-*	*a-*
6	*man*	*man*	*man*	*man* (?)	—
7	*-t(i)*	*-z(a)*	*-ti*	*-ta/-ti*	*-ti*
8	*tark-*	*tarḫ-*	**tarḫ-*	**tarh-*	*trqqa-*

[36] A hettitára *J. Friedrich:* Hethitisches Elementarbuch. 36, 57.

	NYELVTANI ELEMEK				
1	*-t(i)...* *tarkari*	*-za...* *tarḫ-*	*-ti...* *aya-*	*-ti...* *aia-*	—
2	voc. *Santa*	*išḫa*	voc. = nom.	?	?
3	imp. sg. 2. szem. *waya*	*iya*	*iyā*	*a-i-ā-a*	—
4	pass. sg. 3. szem. *tarkari*	*siyari*	*a-a-ya-ri*	*a-i-a-ru*	—

E táblázat alapján megállapíthatjuk, hogy a ráolvasás nyelvében olyan sajátosságok figyelhetők meg, amelyeknek mindegyikét megtaláljuk a hettita-luwiyai nyelvcsoportban.[37] E nyelvi jellegzetességek egy része közös vonása e nyelvcsoport valamennyi nyelvének, de másik része csak a hettitában vagy csak luwiyaiban és a hieroglif-luwiyaiban[38] fordul elő. Így a *Santas* istennév, az *a-* és a *tark-* ige, a *-t* visszaható partikula, az ablaut feladása az igeragozásban *(way(a)!)* olyan nyelvi elemek, amelyek a luwiyaira, hieroglif-luwiyaira és a lyk nyelvre jellemzők. A *Kupapaš* istennévre a luwiyaiban nincsen adatunk, viszont megvan a hieroglif-luwiyaiban s ez földrajzi szempontból bizonyára érthető is. A *Santa, Kupapa* típusú vocativusok csak a hettitából ismeretesek, azonban a vocativusként használt nominativusszal szemben nyilvánvalóan a régibb nyelvállapotot képviselik s így bizonyára feltehető a meglétük a régibb luwiyaiban és hieroglif-luwiyaiban is. Így csak két olyan eset marad, amelyben a ráolvasás nyelve a hettitához áll közelebb : a *-ya* «és, is» partikula a luwiyai *-ḫa* és a hieroglif-luwiyai *-ha*, lyk *-ke* partikulával szemben és a *way-* ige a luwiyai *awi-* alakkal szemben. Minthogy azonban az **u-ey-* ige talán a hieroglif-luwiyai *83waī-* alakban is jelen van, a hettita és Kafti nyelve közötti egyezések a *-ya* «és, is» partikulára korlátozódnak. Azonban még ez az egyetlen egyezés sem látszik egészen biztosnak.

Több példa is van arra, hogy az egyiptomi írnokok a *y* = *ìì* hieroglif jelet éppen ebben a korban idegen nevekben laringálisok és magánhangzók visszaadására használták. Így a *Niḫi* és *Amki* helyneveket a hieroglif írásban *nyy*$^{\text{DetN/25}}$ és *ynḳ*$^{\text{DetN/25}}$ alakban írják át. Ezek az átírások nyilvánvalóan mint *nìì̀y (nyìì, nì̀ì̀ì)* = **Niḫi (Niḫ)* és *ì̀ìnḳ* = **'Anḳi* értelmezhetők. E példák alapján kézenfekvő ugyanezt a hangértéket feltenni a krétai varázsmondásban is, a *-ya* szóban, a *y* hieroglif jel számára. Ebben az esetben a *-y* jelet *-ìì*-nek lehetne értelmezni s benne a *-ḫa* «és, is» partikula átírását látni. Ha ez a feltevés helyesnek bizonyul, akkor a krétai ráolvasás nyelvi jegyei kizárólag a luwiyaival, hieroglif-luwiyaival és a lyk nyelvvel fognak összhangban állni. Ebből viszont világos útmutatás adódik arra, hogy Kafti nyelve a luwiyai és a hieroglif-luwiyai csoportjához tartozott. A luwiyaitól megfigyelhető eltérések viszont mindenesetre a mellett szólnak, hogy Kréta görögök előtti lakosságának nyelve e csoporton belül bizonyos tekintetben önálló nyelv lehetett.

[37] A luwiyai adatokra *E. Laroche:* Dictionnaire de langue louvite. 23, 24, 36, 37, 50, 67, 97.

[38] A hieroglif-luwiyai adatokra *P. Meriggi:* Hieroglyphisch-hethitisches Glossar. Wiesbaden 1962. 75 sk., 40 sk., 147, 15 sk., 81, 113 sk., 120 skk., 129. A lyk nyelvre *G. Neumann:* Lykisch. Handbuch der Orientalistik. I. Abt. II. Bd. I—II. Abschn. Lief. 2. Leiden—Köln 1969. 378.

Így a Kafti nyelvén hieroglif írásban fennmaradt ráolvasás nyelvi elemzése arra az eredményre vezet, hogy Kaftinak az a lakossága, amellyel az egyiptomiak az i. e. XV. században érintkezésbe kerültek, a luwiyaihoz és a hieroglif-luwiyaihoz közelálló nyelvet beszélhetett. Ez a következtetés azonban nem zárja ki egyrészt annak a lehetőségét, hogy ebben az időben Krétán más ethnikai elemek is élhettek, de másrészt nem lehet felhasználni annak a feltevésnek az alátámasztására sem, hogy Krétának luwiyai «őslakossága» lett volna.

Végül még arra a figyelemreméltó tényre kell rámutatnunk, hogy az egyiptomi írnokoknak aránylag pontos képzeteik voltak Kafti nyelvéről és hogy gondos rendszert dolgoztak ki a Kafti nyelvén feljegyzett ráolvasás leírására. Ebből az a kézenfekvő következtetés adódik, hogy az egyiptomi nagyvezírek kancelláriáiban, amelyek Kafti fejedelmeinek ajándékait és adóját átvették, voltak olyan tolmácsok és írnokok, akik Kafti nyelvét ismerték és egy hieroglif írásrendszert alkottak meg a Kafti nyelvén elhangzó szövegek lejegyzésére. Így a Kafti nyelvén mondott ráolvasás feljegyzése valószínűleg nem elszigetelt eset volt és remélhetőleg nem is fog Kafti nyelvének egyetlen emléke maradni a hieroglif írásbeliségben.

BOLLÓK JÁNOS

KATIMEN ΔOMON AIΔOΣ EIΣΩ

MEGJEGYZÉSEK A HOMÉROSI TÚLVILÁGHITHEZ

A homérosi vallás sajátos kétarcúságot mutat. Homérost — Hésiodosszal együtt — már az ókorban a görög istenvilág megalkotójának tartották, és ez az állítás egyes ókori írók részéről nem is volt teljesen megalapozatlan, mert a homérosi vallás valóban egyféle válogató és rendszerező munka eredménye, egymástól időben és térben egyaránt távoleső hagyományoknak minőségileg új, a kor közönségigényéhez is alkalmazkodó költői szintézise.[1] A modern irodalomtudománynak és vallástörténetnek ilyen szellemben fogant megállapításai a két eposznak a görög vallás vonatkozásában is hagyományt összegező s egyben hagyományt teremtő vonását emelik ki. Ám a homérosi szintézis esetében nem lehet eléggé hangsúlyozni a «költői» jelzőt; ennek a rendszernek egyes elemei lépten-nyomon elárulják heterogén eredetüket; mert míg Arés és Aphrodité történetében, s főként kettőjük szerelmi kalandjának frivol és ironikus előadásmódjában (Od. VIII. 267—366.) már-már az ión racionalizmusra jellemző alapállás érvényesül,[2] addig az eposzok egyéb részeiben a vallás legősibb formájának, a mágiának emlékei is tetten érhetők.[3]

Mint minden vallásnak, így a homérosinak is egyik leglényegesebb eleme a túlvilághit. A két eposznak a lélekre és annak túlvilági sorsára vonatkozó megnyilatkozásaiban szintén fölfedezhető egy sajátos egységesítésre való törekvés, s ennek eredménye az a kép, melyet összefoglalóan homérosi túlvilághitnek szokás nevezni. E túlvilághit központi fogalma a *ψυχή*, ami a legtöbb nép «én-lélek» felfogásával megegyezően etimológiailag a «lélegzet»-tel azonos.[4] A *ψυχή* a halál pillanatában elhagyja a testet, ám a testből kilépve nem semmisül meg, hanem a Hadésba, — vagy Hadés házába — jut, ahol a halott korábbi énjének másaként, vagy más fogalmazásban eidólonjaként él tovább. (*βροτῶν εἴδωλα καμόντων* Od. XI. 476.)[5] A halál és a Hadésba jutás Homé-

[1] A kérdés legújabb összefoglalása: *A. Lesky:* PWRE Suppl. XI. Stuttgart 1958., 725—740. c.; további irodalom ott. A görög énekmondóköltészet és a közönség viszonyára l.: *Ritoók Zs:* A görög énekmondók. Budapest 1973. A homéroszi eposzok és az ókori keleti kultúrák kérdéséhez; *C. H. Gordon:* Homer and Bible. HUCA 26 (1955) 43—108. és uő: Before the Bible, London 1962. Ez utóbbi témakör kritikai áttekintése és részben kiegészítése: *Maróth M.:* Epischer Stil im Ungaritischen. AAntHung 23 (1975) 65—76.

[2] *W. Burkert:* Das Leid von Ares und Aphrodite. Zum Verhältnis von Odyssee und Ilias. RhM 103 (1960) 130—144.

[3] *Maróth K.:* Die Anfänge der griechischen Literatur. Budapest 1960.

[4] A különböző népek lélekfelfogásának tipológiája: *J. Haekel:* Religion, Lehrbuch der Völkerkunde. Hrsg. v. *H. Trimborn*, Stuttgart 1971. 72—141.

[5] *ψυχὴ καὶ εἴδωλον, ἀτὰρ φρένες οὐκ ἔνι πάμπαν.* (Il. XXIII. 104; vö. Od. XI. 83; Od. XX. 355) a *καί* explikativ értelemben. A *θυμός* problémájára: *W. F. Otto:* Die Manen. Berlin 1923. 18. sk.; *E. Bickel:* Homerischer Seelenglaube. Berlin 1925. 56. skk.; *J. Böhme:* Die Seele und das Ich im homerischen Epos. Leipzig—Berlin 1929. 101. sk.

rosnál két egymást közvetlenül követő aktus, és bár ez utóbbinak jelölésére az eposzok nyelve a legkülönbözőbb kifejezéseket és körülírásokat használja, a frazeológiai különbségek nem érintik a *ψυχή*- fogalom lényegi egységét. A Hadésban továbbélő *ψυχή* részben azonos a halott korábbi énjével, részben különbözik tőle. Azonos vele annyiban, hogy külsőre pontos mása annak, akinek testéből eltávozott; Odysseus a Hadés bejárata előtt tüstént fölismeri Elpénórt, anyját, és a többi trójai bajtársát is (Od. XI. 51—96, 386—564), s Patroklos árnya megjelenésének leírásában a költő elsősorban ezt az azonosságot hangsúlyozza:

ἦλθε δ' ἐπὶ ψυχὴ Πατροκλῆος δειλοῖο
πάντ' αὐτῷ μέγεθός τε καὶ ὄμματα κάλ' ἐικυῖα
καὶ φωνήν, καὶ τοῖα περὶ χροῒ εἵματα ἕστο·

(Il. XXIII. 65—67.)

Az azonosságok mellett akadnak lényeges különbségek is. Ezek között első helyen kell említenünk a *ψυχή* testnélküliségét, árnyék voltát, ami annyira megkeseríti Odysseus és Antikleia találkozását (Od. XI. 204—224.). A *ψυχή* továbbá teljesen erőtlen és képtelen bármiféle szellemi tevékenységre; a halottak lelkei — Teiresiásé kivételével —, csak az áldozati állatok vérének megízlelése után nyerik vissza egy időre tudatukat és beszédképességüket (Od. XI. 146—149.). Legszánandóbb negatívumuk azonban a teljes feledés (Od. XI. 475—476.). Ezt emeli ki Achilleus amikor adynaton formájában juttatja kifejezésre barátja elvesztésén érzett fájdalmát:

εἰ δὲ θανόντων περ καταλήθοντ' εἰν Ἄϊδαο
αὖτὰρ ἐγὼ καὶ κεῖθι φίλου μεμνήσομ' ἑταίρου.

(Il. XXII. 389—390.)

A *ψυχή* túlvilági léte tehát ilyen formában csak afféle quasi lét Hadés homályos birodalmában, s ez teszi indokolttá és hihetővé azt a keserű választ, melyet Achilleus árnya ad Odysseusnak: inkább vállalná a földön egy napszámos sorsát, mint hogy a Hadésban fejedelem legyen az erőtlen holtak fölött (Od. XI. 488—490.).[6]

Ezt a közismert és a két eposzra általában jellemző összképet azonban helyenként olyan disszonanciák zavarják, amelyek semmiképpen sem egyeztethetők össze az úgynevezett homérosi felfogással. Így például a Duteronekyiában a Hermés psychopompos által vezetett kérők lelkének attributumaként a *τρίζουσαι* szerepel, (Od. XXIV. 5.), ami aligha illik az eidólonszerű lelkekre; ez a jelző sokkal inkább a lélekmadár képzetre utal,[7] aminek az attikai vázafestészet ugyan gazdag dokumentációját nyújtja,[8] a homérosi eposzokban azonban expressis verbis sehol sem szerepel. A helyenként föllelhető ellentmondá-

[6] *E. Rohde:* Psyche. Tübingen 1925[10]; *A. Schnaufer:* Frühgriechischer Totenglaube. Spudasmata XX. Hildesheim—New York 1970. 58—70.; *H. G. Ingenkamp:* Inneres Selbst und Lebensträger, RhM 118 (1975) 48—61.

[7] *U. v. Wilamowitz-Moellendorff:* Ilias und Homer. Berlin 1916. 110., *E. Bickel:* i. m. 39.

[8] *G. Weicker:* Seelenvogel in der alten Literatur und Kunst. Leipzig 1902. 21.

sosságra a legpregnánsabb példát azonban az Ilias XXIII. éneke szolgáltatja.[9] Achilleus, midőn Hektór megölése után visszatér a harcból, és seregével együtt háromszor körüljárja Patroklos holttestét, így köszönti barátját:

> χαῖρέ μοι, ὦ Πάτροκλε, καὶ εἰν Ἀΐδαο δόμοισιν·
> πάντα γὰρ ἤδη τοι τελέω . . .
>
> (19—20.)

Köszöntéséből arra következtethetnénk, hogy Patroklos lelke már a Hadésban van; ugyanakkor Patroklos árnya, ami még aznap éjjel fölkeresi az alvó Achilleust — és a két részt mindössze ötven sor választja el egymástól —, ezzel a kéréssel fordul hozzá:

> θάπτε με ὅττι τάχιστα· πύλας Ἀΐδαο περήσω.
> τῆλέ μ' ἐέργουσιν ψυχαί, εἴδωλα καμόντων,
> οὐδέ μέ πω μίσγεσθαι ὑπὲρ ποταμοῖο ἐῶσιν,
> ἀλλ' αὖτως ἀλάλημαι ἀν' εὐρυπυλὲς Ἄϊδος δῶ.
>
> (71—74.)[10]

A hasonló következetlenségek számát szaporíthatnánk, ám nem óhajtunk itt belebonyolódni az odysseiabeli Nekyia funkciója, szerkezete, egyes komponenseinek eredete körül folyó vitába.[11] E néhány, a szakirodalomban külön-külön is részletesen tárgyalt példa elegendő talán annak érzékeltetésére, hogy a két eposzban a költő minden egységesítési szándéka ellenére fönnmaradtak — hol szembeötlően, hol csak nyomaikban —, olyan elképzelések, amelyek ellentétesek a tendenciaszerűen érvényesülő homérosi felfogással.

Ezeknek a Homéros világától idegen elemeknek esetében azonban nem biztos, hogy mindannyiszor az epikus hagyomány túlzott tiszteletéről, vagy netán a «*quandoque bonus dormitat Homerus*» igazának érvényesüléséről van szó.[12] Homéros részéről egy a hallgatóközönsége számára már meghaladottnak tűnő, vagy tartalmilag annak felfogásától idegen gondolatelem beiktatása a költői jellemzés sajátos eszköze is lehet.

Dolgozatunkat a továbbiakban egyrészt adalékul szánjuk a homérosi eposzokban kimutatható túlvilágelképzelésekhez, egy olyan Ilias-locus elem-

[9] Ennek alapján következtetett *E. Rohde* arra, hogy a homérosi felfogás szerint a halott lelke csak a holttest elégetése után jut a Hadésbe. (Psyche, I. 26.) Nézete később általánosan elfogadottá vált: *M. P. Nilsson:* Geschichte der griechischen Religion. I. München 1955². 176.; *D. Page:* The Homeric Odyssey. Oxford 1955. 22., *G. E. Mylonas:* Burial Customs. In: A Companion to Homer. Ed. *A. J. B. Wace—F. H. Stubbings.* London 1962. 478. sk.

[10] Az ellentmondás fölismerése és megodására tett kísérletek: *G. Finsler—E. Tièche:* Homer I/2. Leipzig—Berlin 1924³. 228. *L. Mazon:* Introduction à l'Iliade. Paris 1948. 223. *P. Chantrain—H. Goube:* Iliade Chant XXIII. Paris 1964. ad loc.; *A. Schnaufer:* i. m. 71—80.

[11] Máig alapvető: M. H. A. L. H. *van der Valk:* Textual Criticism of the Odyssey. Leiden 1949. A homérosi Nekyia egy katabasis és egy nekyomantia ötvözete: *E. Norden:* P. Vergilius Maro Aeneis Buch VI., Leipzig—Berlin, 1926³., 200. és 356. A nekyomantia hettita párhuzamára: *G. Steiner:* Die Unterweltbeschwörung des Odysseus im Lichte hettitischer Texte. Ugarit-Forschungen 3 (1971) 265—284.

[12] A hasonló ellentmondások értelmezésére a legmegfelelőbb módszernek a történeti és a funkcionális szempontok összekapcsolása kínálkozik. Erre példa: *G. Steiner:* i. m. és *A. Schnaufer* i. m. 71—80.

zésével és értelmezésével, melyet még a kommentárok sem méltattak kellő figyelemre, legfeljebb semmitmondó magyarázatokkal siklanak át rajta,[13] másrészt ennek kapcsán bepillantást próbálunk nyújtani Homéros sokat elemzett, ám úgy látszik kimeríthetetlen gazdagságú alkotóműhelyének titkaiba.

Ez az Ilias-hely a XIV. énekben található, Hektór és Aias összecsapásának epizódja után. Hektór megsebesülését követően az argosiak átmenetileg új erőre kapnak, támadásba lendülnek, látva a trójai hős kiválását a harcból (402. skk.). Aias megsebesíti Staniost, az egyik trójai harcost, ám Pulydamas, Panthoos fia — akinek harci bátorságát Hektór másutt nem éppen hízelgő szavakkal említi —,[14] most Hektór róla alkotott véleményét meghazudtolva sebesült bajtársa segítségére siet, és a körülötte kialakuló küzdelemben Aias egyik társát, a közvetlenül mellette harcoló Prothonéórt lándzsájával a jobb vállán eltalálva leteríti. Prothonéór a földre zuhan, s miközben haláltusáját vívja, Pulydamas így kiált fel fölötte:

> *οὐ μὰν αὖτ' ὀΐω μεγαθύμου Πανθοΐδαο*
> *χειρὸς ἀπὸ στιβαρῆς ἅλιον πηδῆσαι ἄκοντα,*
> *ἀλλά τις' Αργείων κόμισε χροΐ, καὶ μιν ὀΐω*
> *αὐτῷ σκηπτόμενον κατίμεν δόμον Ἄιδος εἴσω.*
>
> (454—457.)

Pulydamas hetykélkedő, magadicsérő, ugyanakkor irónikus kijelentése meghökkentő, egyszersmind bizarr: hogy mehet valaki a vállába fúródott dárdára támaszkodva a túlvilágra? Önkéntelenül fölvetődik a kérdés; nincs ebben valami képzavar?

Ha a trójai hős szavait közelebbről megvizsgáljuk, több feltűnő vonást találunk bennük. Először is a halálra vonatkozó kifejezések döntő többségével ellentétben, nem tartoznak az ismétlődő kifejezések közé. Szokatlan továbbá, hogy Pulydamas harmadik személyben beszél önmagáról, mintha valaki másnak a szájából hangzanék el dicsérete, ami szintén elüt az eposz stílusától. A legfurcsább azonban az a mód, ahogyan a haldokló ellenfél lelkének a Hadésbe jutását elképzeli. A homéroszi frazeológia szerint a *ψυχή* «elszáll», «lemerül», vagy egyszerűen «lemegy» a Hadésba (*ἔπτατο, ἔδυν, κίον, βεβήκει*), ám ettől az egy helytől eltekintve, soha sem *σκηπτομένη*, azaz «botra támaszkodva». Sőt a *σκήπτω* ige etimológiája, illetve a vele azonos tőből képzett névszói származékok vizsgálata révén a *σκηπτόμενον* attributum jelentéstartalmának köre talán még egy jeggyel bővíthető. A *σκήπτω* a *σκῆψις, σκῆπτρον, σκηπτός*-szal együtt egy szóbokrot alkot.[15] A névszói származékok közül a tő eredeti konkrét «támaszkodni» jelentését leghívebben megőrző *σκῆπτρον* elsősorban «bot»-ot, «koldusbot»-ot, «vándorbot»-ot jelent.[16] Az *αὐτῷ σκηπτόμενον κατίμεν δόμον Ἄιδος εἴσω* tehát egészen pontosan úgy értendő, hogy Prothonéór «arra (ti. a lándzsára), mint vándorbotra támaszkodva fog lemenni Hadés házába.» A ván-

[13] Például: *K. F. Ameis—C. Hentze:* Homers Ilias. ad loc.: *σκηπτόμενος*. «In dem Homer nur hier. Bei diesem bildlichen Ausdruck wird ein leibliches Eingehen in den Hades natürlich nicht gedacht» . . . *κατίμεν* Fut.

[14] Panthoosnak és fiainak az Iliasban, valamint Aeneisben játszott szerepéről: *B. Révész M.:* Panthus és családja, in: Opuscula... in honorem J. Horváth, Budapest 1978. 367—398.

[15] *H. Frisk:* Greich. Wörterbuch. II. Heidelberg 1966. 728—729.

[16] *H. G. Liddell—R. Scott:* 1940[9], s. v.

dorbottal a kezében Hadésbe ballagó halott képzete pedig nemcsak a homérosi felfogástól idegen, hanem a görög vallástól és túlvilághittől általában.

Az ilyen egyedülálló, Homéros rendszerébe szervesen nem illeszkedő, párhuzam nélküli helyeket szokás valamiféle népi hiedelem hatásával magyarázni. Csakhogy a Pulydamas szavai mögül kielemezhető elképzelésnek a Mediterraneumban van ókori párhuzama. Igaz, nem a görögség köréből.

I.

II.

III.

Az orvietoi Faina Múzeum gyűjteményében található az az i. e. 4. századból származó, egy keverőedényből és két amphorából álló etruszk emlékcsoport,[17] amelynek ábrázolásain a halott temetésének, majd túlvilági utazásának egy-egy jelenete elevenedik meg. Az eseménysor a keverőedényen kezdődik, az ekphorá bemutatásával. A halott egy öszvérek húzta kétkerekű kocsin fekszik, a haladási iránnyal szemben, feje alatt párna, kezében göcsörtös bándorbot (I. ábra). A keverőedény túloldalán *Hadés* látható, aki négyes fogatával a halottat szállító kocsi elé siet, nyilván a hozzá érkező halott fogadására: erről tanúskodik két kísérője, az előtte haladó kalapácsos *Charun*, és a mögötte lépdelő, kezében egy félig kibontott tekercset tartó szárnyas női haláldémon, *Vanth*. A történet az amphorákon folytatódik; a halott már leszállt a kocsiról, két Charun fogja közre, az egyik balkezénél fogva húzza, a másik hátulról kalapácsával tuszkolja előre; jobbjában továbbra is ott a vándorbot, ami most már támaszául szolgál azon az úton, amelyre két nem éppen rokonszenves kísérője viszi (II. ábra). A fogadás közben lejátszódott, mert az amphora túloldalán Hadés immár gyalog a Vanthtal együtt Persephoné kocsijának nyomába szegődött (III. ábra). A másik amphorán ugyanez a jelenet ismétlődik azzal a különbséggel, hogy a Vanthnak is, akárcsak Hadésnak, thyrsosa van.

Bár az eseménysor egyes jeleneteinek pontos értelmezésére nem vállalkozhatunk, egy — a mi szempontunkból lényeges motívum — kétséget ki-

[17] A Vanth-csoportot alkotó ábrázolások leírása és az ábrák: *A. J. Pfiffig:* Religio Etrusca. Graz 1975. 176—178. A szakirodalomban első ízben itt szerepel.

záróan bizonyosnak látszik : a halott kezében már az ekphorá alkalmával ott a vándorbot, és erre a botra támaszkodva megy azután a túlvilágon előbb Hadés felé, majd «Hadés házába», akárcsak Homérosnál Prothoénór.

A teljesség kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy ez az úgynevezett Vanth-csoport ikonográfiailag nem tartozik a tipikus etruszk ábrázolások közé. A hasonló tárgyú etruszk sírfestményeken az i. e. 4. századig, a görög hatás erőteljesebb jelentkezésének koráig, a halott lelke nem a Hadésba megy, hanem a félig ló, félig haltestű hippokampos hátán a tengerentúli Boldogok Szigetére utazik.[18] A 4. században azonban ez a hagyomány — pontosan máig sem tisztázott okokból[19] — megtörik, s a képzőművészeti ábrázolásokon a hagyományos etruszk elképzelések rovására, szinte átmenet nélkül a görög Hadés-mitológia egyes jeleneteinek térhódítása tapasztalható, noha az etruszk művészet ezután sem süllyed a szolgai utánzás szintjére, mindvégig megőrzi viszonylagos önállóságát, ami nem annyira a történet átalakításában, hanem a görög mitológia egyes alakjainak átlényegítésében, sajátos interpretációjában nyilatkozik meg.[20] A Vanth-csoporton is érezhető ugyan a görög hatás : az antropomorph Hadés négyes fogatával talán éppen Homérosnak köszönheti létrejöttét,[21] de a jelenetsort ihlető történetet görög források alapján aligha lehet rekonstruálni, a Hadés kezében levő thyrsos dionysosi attributum, Persephoné madarak vonta kocsija inkább az Aphroditééra emlékeztet, Charunnak a névazonosságon kívül itt sincs semmi köze Charónhoz, a révészhez, a szárnyas női démont, a Vanthot pedig áthidalhatatlan űr választja el Hermés psychopompostól. Ám a Vanth-csoportot mégsem elsősorban ez, a kordivatnak engedő, ugyanakkor vele mégis opponáló jellege teszi az etruszk túlvilághit egyik legbecsesebb emlékévé, hanem az, hogy pillanatnyilag ez az egyetlen eddig ismert olyan etruszk ábrázolás, amelyen a halott ekphorája látható,[22] vagyis nemcsak a halott túlvilági sorsára vonatkozó hidelmet őrzött meg, hanem a temetési szertartás egyik mozzanatát is. Eszerint Etruriában, vagy legalábbis azon a részén, ahonnan a leletcsoport származik, az utolsó útjára induló halottnak vándorbotot adtak a kezébe, és ennek a vándorbotnak a túlvilági utazás során is megvolt a maga funkciója.

A rítus szerepe és jelentősége a vallásokban közismert. Míg a képzőművészeti ábrázolások esetében sokszor nehéz eldönteni, hogy mi bennük a valóságos túlvilághitet tükröző elem, és mi a kordivatot követő, pusztán dekoratív célzatú, vagy a művész egyéni invenciójának eredményeként létrejött komponens,[23] addig a rítus a maga módján mindig valós — volt vagy még mindig ér-

[18] A korábbi etruszk elképzelés ismeretéről tanúskodik a keverőedény nyaki részén látható két hippokampos figura. A «Boldogok Szigete» egyébként talán még a görögség előtti emlékeket őriz : *M. P. Nilsson :* The Minoan-Mycenean Religion and Its Survival in Greek Religion. Lund 1950. 619. sk. Esetleges hettita eredetére : *J. Puhvel :* «Meadow of the Otherworld» in Indo-Eurpean Tradition. KZ 83 (1969) 64. sk.

[19] *M. Pallotino :* Etruscan Paiting. New York 1952. 112. Polygnotos festményének hatására gondol. *D. Randall-Mac Iver :* The Etruscans. Oxford 1927. 128. inkább csak a túlvilághittől független ízlésváltozásról beszél.

[20] *L. Banti :* Il mondo degli Etruschi. Roma 1969.

[21] *εὔχος ἐμοὶ δοίης, ψυχὴν δ' Ἀίδι κλυτοπώλῳ.* (II. XVI. 625. stb.) Homéros ismeretéhez : *H. J. Marrou :* Geschichte der Erziehung im klassischen Altertum. Freiburg—München 1957. 23. sk.

[22] *A. J. Pfiffig :* i. m. 185. «Darstellungen der Überführung des Toten zum Grab, der griechischen Ekphorá entsprechend, kommen — wenn wir von Bildern der «Vanth-Gruppe» absehen — kaum vor.»

vényben levő —, egy adott ethnikum vagy népcsoport kollektív tudatához tartozó elképzelésekről vall. És ez olyan tényező, melyet az Ilias-hely és a Vanth-csoport viszonyának vizsgálatánál aligha hagyhatunk figyelmen kívül; mert ilyenformán nem egyszerűen két motívum egyezéséről, hanem arról van szó, hogy a Homérosnál elszigetelten, s mindössze egyszer megjelenő elképzelés a halott túlvilági sorsára vonatkozó etruszk spekulációk egyik lényeges, a temetési rítusban is nyomot hagyó elemét alkotta. Ez pedig eleve kizárja annak a lehetőségét, hogy a Vanth-csoport halottábrázolását Homéros hatásával magyarázzuk.

Bár az etruszkok származásának és nyelvük hovátartozásának kérdésében a tudomány még nem mondta ki a végső szót, az archeológia, de különösen a nyelvészet újabb eredményei egyre inkább afelé mutatnak, hogy az ókori görög és latin történetírók *(Hérodotos, Strabón, Plutarchos, Seneca, Tacitus, Servius stb.)*, amikor az etruszkok kis-ázsiai eredetéről beszéltek, lényegét tekintve valós hagyományt őriztek meg számunkra. Ezt látszik bizonyítani nemcsak az Aeneas-monda Rómába kerülésének útja-módja,[24] hanem a *Τρῶες* — Etrusci, *Τροίη* — Etruria hangtörténetileg feltehetőleg azonos volta,[25] valamint azok az egyéb hangtörténeti és morfológiai párhuzamok, amelyek a hettita és az etruszk nyelv között az utóbbi időkben váltak részleteikben ismeretessé.[26]

S ha erről az alapról közelítjük meg a különösnek ható Homéros-helyet, nemcsak tartalma, hanem funkciója is érthetőbbé válik. A költői jellemzés lehetőségei rendkívül változatosak. És az eposzban a Prothonéór lelkére vonatkozó megjegyzés a Hektórnál harcban gyengébb, ám—tanácsban erőseb trójai hős, Pulydamas szájából hangzik el, aki ezek szerint még a legyőzött ellenfél fölötti örömujjongásában is hamisítatlanul trójai módjára gondolkodik.

Ismerve az összehasonlító vallástörténet egyéb vonatkozású eredményeit, természetesen az is elképzelhető, hogy az egyezések teljesen véletlenszerűek, még akkor is, ha túlontúl megejtőek ahhoz, hogy a hasonlóságok puszta megállapításánál nyugodt lélekkel megrekedhetnénk. Nem tehetjük ezt azért sem, mert önként adódik egy másik, semmivel sem kevésbé valószínű, ugyanakkor többet magyarázó megoldás, nevezetesen az, hogy az Ilias-hely mögött meghúzódó, illetve a Vanth-csoport ábrázolásaiból kikövetkeztethető elképzelés közös forrásra vezethető vissza.

[23] *Q. R. Giglioli:* La religione degli Etruschi. In *P. Tacchi Venturi:* Stori delle religioni[4]. 1944. I. 771. skk.; *O. Terrosi Zanco:* La Chimera in Etruria durante i periodi orientalizzante e arcaico. SE 32 (1964) 29. skk.: már a hippokampos-motívumnak és a vele kapcsolatos képzeteknek is csak tisztán dekoratív jelentőséget tulajdonítanak.

[24] *A. Alföldi:* Die trojanischen Urahnen der Römer. Basel 1957.

[25] *V. I. Georgiev:* Troer und Etrusker. Philologus 116 (1972) 94—95.

[26] *V. I. Georgiev:* Etruskisch und Hettitisch. Ein Vergleich der bekannten Tatsachen der etruskischen Grammatik. Linguistique balkanique XVII/1. Sofia 1974. 5—40.

KARSAI GYÖRGY

EURIPIDÉS: HELENÉ

«Haud sane optima haec tragoedia est... quod nec gravis metus in ea nec magna miseratio invenitur.»[1] *G. Hermann* ítélete kisebb-nagyobb változtatásokkal[2] ma is érvényben van.

Euripidés a Helené-történet kevésbé elterjedt változatát, a *Stésichoros*ra visszamenő[3] «ártatlan Helené»-elképzelést dolgozta fel. E szerint Helené sohasem jutott el Trójába, hanem Hermés Egyiptomba lopta, s Paris egy felhőből formált ál-Helenét vitt magával helyette.

Ebből az alaphelyzetből két következtetés rögtön adódik: 1. hiábavaló volt a trójai háború[4]; 2. Helené nem követte el a neki tulajdonított bűnöket.

Kényelmes megoldás lenne mindössze e két tétel bizonyításának tekinteni a darabot[5] s biztos, hogy az elemzések jelentős része éppen azért jutott tévútra, mert nem merészkedett mélyebbre a darab jelentésrétegeinek feltárásában. Ugyanakkor kétségtelen, hogy mind a háború elítélése, mind Helené egyes bűneinek tagadása benne van a műben. Csakhogy e két — valóban jeentős — témáról Euripidés már megírta véleményét az *Élektrá*-ban[6]:

[1] *G. Hermann:* Euripidis Helena. Lipsiae 1837. XIV: «... haud sane optima haec tragoedia est, quod non habet tristem exitum, nam in exitu nec vis tragoediae nec virtus posita est, sed quod nec gravis metus in ea nec magna miseratio invenitur.»

[2] Lásd pl.: *U. Wilamowitz-Moellendorff:* Analecta Euripidea. Hildesheim 1963. 241—244.; *P. Decharme:* Euripide et l'esprit de son théâtre. Paris 1893. 361—363.; *W. Nestle:* Euripides. Der Dichter der griechischen Aufklärung. Stuttgart 1901. 88—89.; *A. Harvey:* Essays on Euripides. Kansas 1923. 48.; *G. Norwood:* Greek Tragedy. London 1953[4]. 258—264.; *A. Grube:* The Drama of Euripides. London 1941. 332—352.; *A. M. Dale:* Helen. Oxford 1967. XXIV—XXIX.

[3] *Stésichoros* írt először Helené tisztaságát dicsőítő Palinódiát (l.: *Platón:* Phaidros 243a). A színpadon *Aristophanés* nevezi elsőként *xaívη*-nak *(Thesmophoriazousai,* 850.). *Hérodotos* 2, 112—120.; *Platón:* Politeia 586c; *Gorgias*: Helené védelmében elmondott beszéd. A Helené-motívum ókori előfordulásainak legteljesebb összefoglalása: *R. Kannicht:* Euripides Helena. Heidelberg 1969. I. 21—48.; a Gorgias-beszédről: *S. Saïd:* La faute tragique. Paris 1978. 193—199.; Stésichorosról: *A. Premerstein:* Über den Mythos in Euripides' Helena. Philologus 55 (1896) 634—653.; *F. Jouan:* Euripide et les légendes des chants Cypriens. Paris 1966. 411—413.

[4] Erre helyezi a hangsúlyt: *H. Grégoire:* Euripide Hélène. Paris 1973. 23—24.; *A. J. Podlecki:* The Basic Seriousness of Euripides' Helen. TAPhA 101 (1970) 401—418.; *G. Meremans:* Les femmes, le destin, le siècle dans le théâtre d'Euripide. Paris 1972. 77—78.

[5] Kirívó példa: *E. Delebecque:* Euripide et la guerre du Péloponnèse. Paris 1951. 322—346.

[6] A bemutatás időpontja: i. e. 413., egy évvel a Helené előtt. Lásd: *H. Steiger:* Warum schrieb Euripides seine Elektra? Philologus 56 (1897) 561—600.; *J. D. Denniston:* Euripides Electra. Oxford 1977. XXXIII—XXXIX.

Πρωτέως γὰρ ἐκ δόμων
ἥκει λιποῦσ' Αἴγυπτον οὐδ' ἦλθεν Φρύγας·
Ζεὺς δ', ὡς ἔρις γένοιτο καὶ φόνος βροτῶν,
εἴδωλον Ἑλένης ἐξέπεμψ' ἐς Ἴλιον.

(1280—1283. sor)

Euripidés darabnyi-terjedelmű önismétlésével van tehát dolgunk?[7] Dolgozatom célja vitába szállni e meggyökeresedett nézettel, bizonyítani, hogy másról, többről szól a 412-ben színre vitt Helené.[8]

Véleményem szerint a *Helené* határpont mind Euripidés tevékenységében, mind a görög színpad történetében; *tartalmilag és formailag más*, mint korábban írt tragédiái. Ennek a *más*nak észre nem vétele, illetve félreértése eredményezi a darab alacsonyra értékelését.

A darab megítélésének kritikus pontja a *műfaji besorolás*. Ebben a kérdésben csúcsosodik ki a Helené körüli bizonytalanság: tragédiának tartja — erős megszorításokkal — N. Wecklein[9], A. Premerstein[10], Ch. Segal[11]; romantikus drámának G. M. Grube[12]; realista drámának E. Delebecque[13] és S. Saïd[14]; tragikomédiának E. Blaiklock[15], E. Barnes[16] és G. Arnott[17]; komédiának A. N. Pippin[18] és H. D. Kitto[19]; szatírjáték-hangulatú darabnak H. Grégoire[20] és J. Ferguson[21].

Elemzésem kiindulópontjául az ábrázolt jellemek[22], szituációk[23] egymáshoz kapcsolódását, az összefüggések vizsgálatát választottam. A darabot *egységes egésznek* tekintem, amelyben *központi mondanivaló, központi konfliktus* köré csoportosítva épül fel a cselekmény[24].

[7] Ezt a kérdést nem teszik fel az elemzések, pedig elengedhetetlen az állásfoglalás, mert ha önismétlésnek tekintjük a darabot, eleve megfosztjuk jelentőségétől. Az erre irányuló kísérletek ellen: *W. M. Calder:* A Pro-Satyric Helen? Rivista di Studi Classici 21 (1973) 412—413.

[8] *G. H. Macurdy:* The Chronology of the Extant Plays of Euripides. New York 1966. 116.; *J. G. Griffith:* Some Thoughts on the «Helena» of Euripides. JHS 73 (1953) 36—41.

[9] *N. Wecklein:* Euripides Helena. Leipzig und Berlin 1907. 10—11.

[10] *A. Premerstein:* i. m. 650.

[11] *P. Segal:* Les deux mondes de l'Hélène d'Euripide. REG 85 (1972) 293—311., különösen 310: «Il y a, me semble-t-il, une qualité tragique certaine qui pénètre toute l'atmosphère de la pièce.»

[12] *G. M. A. Grube:* i. m. 332.

[13] *E. Delebecque:* i. m. 328—334.

[14] *S. Saïd:* i. m. 39.

[15] *E. Blaiklock:* The Male Characters of Euripides. A Study in Realism. Wellington 1952. 89.

[16] *E. Barnes:* Greek Tragicomedy. CJ (1964) 125—131., különösen 128.: «Four plays I should call indisputably tragicomedies — Alcestis, Helen, Ion and Orestes.»

[17] *G. Arnott:* Euripides and the unexpected. GR 20 (1973) 54.

[18] *A. N. Pippin:* Euripides' Helen: A Comedy of Ideas. ClPh 55 (1960) 151—163.

[19] *H. D. F. Kitto:* Greek Tragedy. London 1976. 311—329.

[20] *H. Grégoire:* i. m. 38.

[21] *J. Ferguson:* Tetralogies, Divine Paternity, and the Plays of 414. PAPA 100 (1969) 109—117.

[22] Hasonló kísérletek: *J. O. G. Hanson:* Euripides' Helena and Justice. Museum Africum 2 (1973) 11—23.; *A. P. Burnett:* Catastrophe Survived. Euripides' Plays of Mixed Reversal. Oxford 1971. 84—85.

[23] *J. E. Harry:* The Debate between Helen and Menelaus. AJPh 49 (1928) 323—333. — hasonló irányú kutatást jelez.

[24] Hibás következtetéssel, de jó megközelítéssel nyúl a kérdéshez *A. W. Verrall:* Euripides Helena 962—974. *in:* Collected Studies in Greek and Latin Scholarship. New York 1967². 193—195.

1. *Szereplők és szituációk*

Aristotelés tragédia-felfogásában[25] a jó tragédia ismérve, hogy olyan cselekményre, eseménysorra utal, ami bárkivel megtörténhetne, így az átélés, a drámai hőssel való azonosulás mértéke szolgál az esztétikai élmény megszületésének alapjául[26]. A mitológiai történetek Euripidés feldolgozásában egyre inkább csak *ürügyekké* válnak, lehetőséggé saját világképe kifejezésére[27]. S minél világosabb a mitológiai történettől való távolodás, annál élesebben bontakozik ki az aktuális mondanivaló is. A mitikus hősök «lemeztelenítésével» *hétköznapi emberek emberi jellemét* próbára tevő és megítélő történetek szemlélője és részese a mindenkori néző.

Milyen hősöket, szereplőket látunk a *Helené*-ben? Először és legfőképpen Helenét, aki a *főszereplője* a darabnak — hiszen majdnem végig a színen van[28] —, de vajon lehet-e ő a *tragikus hős?* Egyértelmű, hogy nem; tiszta jellem, akinek sorsában nem tragikus, hanem pozitív fordulat történik.

Teukros és Theonoé szóba sem jöhet, mert az ő sorsukban semmiféle, a cselekményt érintő változás nem következik be: szereplői, de nem hősei a darabnak.

Theoklymenos áll még a legközelebb ahhoz, hogy tragikus konfliktusban jóvátehetetlent cselekedjék, de a deus ex machina ezt is megakadályozza[29]. Az ő esetében sem lehet *tragikus hős*ről beszélni, hiszen *rossz ember*, akinek semmilyen sorsváltozása nem alkalmas a katharsis kiváltására.

Eddig tehát ugyanarra az eredményre jutottunk — ha más megközelítés és módszer segítségével is —, mint az eddigi kutatások: nem tudjuk tragédiának tekinteni a *Helenét*, mert a főszereplő nem tragikus hős.

Van azonban egy szereplője a darabnak, aki a tragikus hős összes jellemzőjével rendelkezik: *Menelaos*. Sorsának megváltozását általában pozitív fordulatnak értékelik[30]. Véleményem szerint *Menelaos tragédiát él át*, ennek csúcspontja a Helenével való összecsapás; tragikus konfliktusba sodródása és bukása elkerülhetetlen. Mégis más ez a tragédia, mint a korábbiak, mert itt a tragikus hős a törvényszerűen bekövetkező bukás után *túléli saját tragédiáját*. A tragikus hős ekkor már megszűnik hősnek lenni, tehetetlen és kiszolgáltatott emberként könnyen irányítható játékszerévé válik az — esetleg alacsonyabb értékeket képviselő — győzelmes ellenfelének. És ezzel jut el Euripidés a tragédia korábban nem ismert mélységeiig: a bukás utáni sors bemutatása, az illúziók szertefoszlását követő kényszerű valóságradöbbenés színpadra állítása 412-ben, tehát a peloponnésosi háború olyan szakaszában, amikor Athénnak saját egykori nagyságával, a sok hamis illúzióval kellett leszámolnia[31], új tragédia megteremtését jelentette. A *Helené* kíméletlen leleplezés és Athénnak

[25] *G. F. Else:* Aristotle's Poetics: The Argument. Leiden 1957. — az aristotelési tragédia-felfogás legteljesebb feldolgozása; *Aristotelés:* Poétika. 52b28—53a7.

[26] Lásd még: *W. H. Fyfe:* Aristotle's Art of Poetry. A Greek View of Poetry and Drama. Oxford 1966.; *J. M. Bremer:* Hamartia, Tragic Error in the Poetics of Aristotle and in Greek Tragedy. Amsterdam 1969. 24—47.

[27] *G. F. Else:* i. m. 368—370.; *A. W. H. Adkins:* Aristotle and the Best Kind of Tragedy. ClQ 16 (1966) 78—103.

[28] A jóslatkérési jelenet kivételével Helené végig a színen van.

[29] Theoklymenos megölné nővérét, ha az isteni ikerpár meg nem akadályozná ebben: 1655—57. sor.

[30] *N. Wecklein:* i. m. 8.; *E. Blaiklock:* i. m. 89.; *J. O. G. Hansen:* i. m. 16.

[31] *J. G. Griffith:* i. m. 39.; *E. Delebecque:* i. m. 334.

szóló figyelmeztetés, s komolyságát nemhogy csökkentené, sőt inkább fokozza a darab második része.

Nem maradt hatás nélkül e tragikus mondanivaló Euripidés korában sem: Aristophanés egy évvel később (411-ben) a *Thesmophoriazousai*-ban éppen a tragédia csúcsát jelentő Helené—Menelaos-jelenetet mutatta be ismét a komédia színpadán[32], még tőle is szokatlanul éles stílusban figurázva ki a Menelaost alakító Euripidést.

2. *Helené—Teukros-találkozás*

Helené jellemét környezetével való kapcsolatából ismerjük meg. A darab első részében két fontos találkozásra kerül sor: Helené találkozik *Teukros*-szal (71—163. sor), illetve *Menelaos*-szal (541—596. sor)[33].

A darab elemzői nem tudják — gyakran nem is akarják[34] — elhelyezni Teukrost a cselekményben. A kulcskérdés az: mit keres itt Teukros, ez az ízig-vérig tragédiába illő alak; mi a jelentősége szerepeltetésének? Azok, akik felteszik e kérdést, a következő válaszokat adják: Teukros a trójai háború *bukott hőse*, aki itt mindössze azért jelenik meg, hogy tájékoztassa Helenét a háború kimeneteléről, az elmúlt tizenhét év eseményeiről[35]. Más azt tartja fontosnak, hogy személyén, szavain keresztül közvetlen értesülünk arról az igazságtalan gyűlöletről, amely Helenét mindenütt kíséri, amerre nevét ismerik[36]. K. Matthiessen három pontban foglalja össze a jelenet mondanivalóját[37]: 1. megmutatja a görögök Helené iránti gyűlöletét és e gyűlöletet éppen az egyik legilletékesebb képviseli; 2. a jelenet során tapasztalhatjuk a látszat (*δόκησις*) hatalmát az emberen; 3. azzal, hogy Menelaos halálhírét kelti, mélységes kétségbeesésbe kergeti Helenét, akinek tiszta jelleme így még nyilvánvalóbbá válik.

Két fontos kérdést kerülnek meg az elemzések: 1. mi köze Teukrosnak Helenéhez, miért éppen ő Helené partnere? 2. mi a jelenet funkciója, hogyan kapcsolódik (ha egyáltalán kapcsolódik) a darab egészébe? E két kérdés megválaszolásával közelebb jutunk a darab mondanivalójának megértéséhez.

1. Helené célja: régi jóhíre (*κλέος*-a) visszaállításával, férje oldalán elhagyni Egyiptomot, hazatérni Spártába. Hírnevét csak Menelaos oldalán nyerheti vissza, a külvilág csak Menelaos törvényes feleségéről ismerheti el, hogy tévesen vádolták hűtlenséggel. Theoklymenostól is csak Menelaos segítségével szökhet meg, pontosabban az egész szökésnek csak azért van értelme, mert az

[32] *Aristophanés:* Thesmophoriazousai, 818 skk.

[33] A két jelenet összevetését még nem végezték el. A Menelaos-jelenettel külön foglalkozik *A. N. Pippin:* i. m. 151—163.

[34] Kirívó példa: *H. Grégoire:* i. m. 18.: «Tout le rôle de Teucros, avec les répliques d'Hélène, pourrait, dans sa forme actuelle, avoir été écrit par Euripide en tout dernier lieu, c'est-à-dire improvisé pour la représentation de mars—avril 412, et mis en tête d'une pièce achevée depuis quelque temps.»

[35] *E. A. Tenuta:* Nota a Euripide Elena 1—385. BIFG 2 (1975) 80—88.; *N. Wecklein:* i. m. 9.; *C. H. Whitman:* Euripides and the Full Circle of Myth. Cambridge-Massachusetts 1974. 35—68.

[36] *A. J. Podlecki:* i. m. 407—408.; *E. Delebecque:* i. m. 343.

[37] *K. Matthiessen:* Elektra, Taurische Iphigenie und Helena. Untersuchungen zur Chronologie und zur dramatischen Form in Spätwerk des Euripides. Hypomnemata 4 (1964) 26—27.

előző két célt már elérte. Teukrostól a tényanyagot kapja célkitűzése eléréséhez. Ráadásul úgy, hogy a Teukros által elmondott, nagyrészt Helenét vádoló eseményekre nem kell személyesen reagálnia, inkognitóját megőrizve, mintegy külső szemlélőként szerezhet tudomást a «vádpontokról».

A darabban Helené *három férfival* kerül kapcsolatba; mindhárom döntően befolyásolja sorsát; a három találkozás közül kettő szükséges *előzménye* illetve *következménye* a lényegnek: mintegy keretbe foglalja a Menelaosszal való találkozást a Teukrosszal, illetve Theoklymenosszal lezajlott jelenet.

Most vizsgáljuk meg e találkozásokat Helené partnerei szemszögéből: Teukros az, akinek semmi köze sem volt hozzá, Helené mégis teljesen tökretette[38]. Személyében a Helené-keltette trójai háború szenvedő embereinek képviselőjével találkozunk. Számára — és a hozzá hasonlók számára — Helené *gyűlölet tárgya*. De ez a gyűlölet sohasem realizálódhat tettekben, nem szembesülhet tárgyával, mert Helené egy másik világ: a félistenek és uralkodók világához tartozik. Teukros nem nyer semmit a találkozással, sőt, jövetelének eredeti célját sem éri el: az áhított jóslat nélkül kell távoznia. Helené *megakadályozza*, hogy találkozzék a jósnővel. Teukros helyzete a világban a tények megnem-értése, a látszat és valóság elemeinek összekeverése miatt bizonytalan, s ő maga is — mivel semmit sem ért a vele és körülötte zajló eseményekből — bizonytalan; kiszolgáltatott azzal szemben, aki helyesen ismeri fel a valóságot, engedelmes és kihasználható eszköz, aki még utólag sem kap lehetőséget a valóság megismerésére.

Theoklymenos sem változik meg a Helenével való találkozástól: Egyiptom királya marad[39], nővérével is megbékél az isteni szóra. Ő Helenével együtt a *valóságos* tizenhét esztendőt élte végig (ellentétben mind Teukrosszal, mind Menelaosszal, akik az ál-Helené igézetében látszat-világban éltek ez alatt az idő alatt), azonban Helené mesterkedésének eredményeként — ha rövid időre is — elszakad a valóságtól: Menelaos ál-halálhírének áldozataként a látszatot hiszi valóságnak. Szándéka szerint Menelaos Helenét mindenek fölé helyező magatartását választaná — neki is mindent jelent Helené, akiért akár gyilkolni is hajlandó lenne (gondoljunk csak a darabban sokat emlegetett gyilkos dühére minden göröggel szemben) —, de még nem jutott el a menelaosi helyzetbe. Ugyanakkor előtte áll a Helené-előidézte teukrosi boldogtalanság útja is, ettől a Dioskurosok közbelépése óvja meg.

Menelaos az, akinek Helené visszaszerzése mindent jelentett, akiért az egykori esküre való hivatkozással háborúba vitte a görögséget. Számára csak az a Helené létezhet, aki Trójába szökött: egyedül annak visszaszerzése igazolhatja erőfeszítését, azt, hogy elpusztította Tróját, feláldozta a görögök ezreit. Az ő sorsában jelentős változás zajlik le; neki szembe kell néznie egy másfajta valósággal, mint amelyben élt, mint amelyet szolgált. Le kell számolnia

[38] Teukros élete a szenvedés. Sorsának alakulásáról: *Ilias* 6, 31; 8, 266 skk.; 12, 370 skk.; 13, 170 skk.; 14, 515 skk.; 15, 442 skk.; *Sophoklés:* Aias 342 skk.; *Pindaros:* Nemea 4, 46 skk.; l.: *F. Jouan:* i. m. 195—196.

[39] A dei ex machina-ként megjelenő Dioskurosok (1642 skk.) így is szólítják meg:

ἐπίσχες ὀργὰς αἷσιν οὐκ ὀρθῶς φέρῃ,
Θεοκλύμενε . . .

(1643. sor)

Theoklymenos előtt csak felvillan a cselekvés lehetősége — a *tragédiába illő* cselekvés lehetősége —, de végül is semmilyen tettet nem hajthat végre. A Dioskurosok a Helené megérkezése *előtti* állapotot hozzák el számára.

azzal a világgal, amelyről a *valódi* Henelé szavára el kell hinnie, hogy hazugságon alapult. Tehát Menelaosnak meg kell tagadnia a trójai háborút, mindent, ami attól a pillanattól kezdve történt vele és körülötte, hogy az igazi Helené idősíkjától elszakadt. A darab csúcsán e két idősík ütköztetése, a bennük megtestesülő ellentétek összebékítésének lehetősége, illetve lehetetlensége található.

Teukros a múlt — Helené múltját szenvedi meg, leglényegesebb, s a darab szempontjából egyetlen fontos jellemzője az *igazságtalan szenvedés*, ami osztályrészéül jutott —, *Theoklymenos* a Helenétől megszabadított *jövő* — annak a lehetőségnek a felmutatásával, mit eredményezhetett *volna*, hogyan pusztított volna tovább Helené az emberi sorsokban. *Menelaos a jelen, a múlt és a jövő* egy személyben. A leginkább érintett félként szenvedte végig Helené múltját; eddigi életét, eszményeit most (a darab jelenében) semmisíti meg Helené; ugyanakkor előtte áll a jövő, amelynek milyenségéről Euripidés nem mond semmi biztosat[40], de az előzmények ismeretében ki-ki maga döntheti el a kérdést:

ἓν δ' οὐκ ἔλεξεν, εἰ μολὼν σωθήσεται.

(535. sor[41])

Összefoglalva: a Teukros-jelenet *előkészíti* a tragédia csúcsát jelentő Helené—Menelaos találkozást, ugyanakkor a *múltat* képviseli a három idősíkot mozgató darabban, és mint ilyen, *ellenpontja* a jövőre utaló Theoklymenos alaknak.

2. A Teukros-jelenet *előkészítő* jellegét Euripidés sajátos módon valósítja meg. Világosan kimutatható azonosságokkal *előjátssza* e jelenet a Helené—Menelaos találkozást, s a sok szándékolt azonosság közvetetten segít a szereplők — különösen Helené — jellemének megrajzolásában.

Mindkét találkozás esetében azonos az alaphelyzet: egy távolról jött *idegen* — hiszen Menelaosról éppoly kevéssé tudja Helené, hogy kicsoda, mint Teukrosról — találkozik Helenével, s e találkozások alapmotívuma a *váratlanság:* az egyik fél váratlanul jelenik meg a színen, késve veszi észre a már ott tartózkodó másikat. Az első esetben Teukros nem veszi észre a már jelenlevő Helenét, a másodikban Helené látja meg késve Menelaost.

Mindkét esetben hosszabb monológ előzi meg a váratlan találkozást: az *első prológus*, illetve a *második prológus*[42].

Mindkét esetben a közös szereplő Helené, akinek jellemét tehát váratlanul létrejött szituációban vizsgálhatjuk.

Mindkét esetben az ő váratlan találkozásának vagyunk tanúi egy-egy *férfival*. Az azonosságok mellett azonban e ponton lényeges a különbség: Teukrosszal szemben *teljesen nyugodt marad*, Menelaos elől *rémülten menekül*. Ez az eltérés azért lényeges Helené jellemzésében, mert mindkét esetben a jó-

[40] A *Helené*-ben Euripidés nem minősíti Menelaos sorsának megváltozását. A kutatás ennek ellenére egyértelműen pozitívnak ítéli az igazi Helené megtalálását, az Egyiptomból való menekülést. *E. M. Blaiklock:* i. m. 74., 87.; *T. B. L. Webster:* The Tragedies of Euripides. London 1967. 199—202.

[41] A sor értelmezése körüli vitáról lásd: *A. Y. Campbell:* Euripides Helena. Liverpool 1950. 92.; *C. J. Jerram:* Euripides Helena. Oxford 1892. 27.; *R. Kannicht:* i. m. 153—154.

[42] *C. H. Whitman:* i. m. 45.; *H. Grégoire:* i. m. 65. — további szakirodalmi eligazítással.

zan észnek teljesen ellentmondó magatartást tanúsít. Teukros jól megalapozott Helené-gyűlöletétől joggal tarthatna, ehelyett megőrzi hidegvérét (Teukros megölné őt, ha nem hallgatna «józan eszére»[43]), Menelaost, aki fegyvertelenül, rongyosan és szerencsétlenül érkezik a palotához, Theoklymenos gyilkos megbizottjának véli[44] és menekül előle. Pontosan az ellenkezőjét teszi annak, ami logikus lenne. Az egyik esetben nem érzékeli a veszélyt, a másikban túlértékeli.

Sem Teukros, sem Menelaos nem ismeri fel ebben a nőben az igezi Helenét. De míg Teukros esetében Helenének nem is érdeke, hogy az igazságról meggyőzze, sőt, kifejezetten szüksége van a hamis tudatra, hogy kihasználhassa Teukrost, addig Menelaost mindenképpen ki kell szakítania látszatvilágából, ugyancsak azért, hogy kihasználhassa.

Ez a kérdés a *Helené* látszat-valóság-problematikájára világít rá[45]. Helené valóságos élete (Egyiptom) és látszólagos élete (Trója) ellentétben áll egymással: az egyik kizárja a másikat — ezért nem hihet sem Teukros, sem Menelaos a szemének[46], ezért vetik el mindketten azt a lehetőséget, hogy az igazi Helenét látják. De Helené — és itt lényegtelen, hogy a valódi, vagy az ál-Helené — elindítójává vált annak a történés-sornak, amelyben a látszat és a valóság viszonya felborul. A *Helené* problematikája nem e megváltozott viszony leírásában rejlik, hanem az *új alapokon kialakult világrendhez való alkalmazkodás lehetőségeinek bemutatásában*. Teukros, Menelaos, Theoklymenos az alkalmazkodási lehetőségek és a Helenétől való távolság függvényében egy-egy életlehetőséget vet föl. Helené a középpont, hozzá kell viszonyítani, az ő valóságával kell szembesülnie mindenkinek. Helené valósága azonban a darab jelenéhez viszonyítva egy tizenhét évvel korábbi valósághoz kapcsolódik. A többiek számára az idő múlása események sorát hozta magával: megváltoztak életkörülményeik, lehetőségeik, a társadalmon belüli szerepük. Helené most vissza akar térni Menelaos és rajta keresztül az egész görögség valóságába, csakhogy a tizenhét évvel azelőtti valóságba, figyelmen kívül hagyva a történelmi időt, ami közben döntően befolyásolta a többiek sorsát. Van-e joga erre? Az ő (képmásának) elrablása ugyanis olyan *valóságos*, megváltoztathatatlan eseménysort indított el, amely az elmúlt tizenhét évben a görögség közös sorsává vált. Tehát az objektív valóság szempontjából *most már teljesen lényegtelen*, vajon a valódi Helenéért folyt-e a háború Trójánál. Ez tehát azt is jelenti, hogy kétféle igazság ütközik meg a darabban: Helené múltat visszaállító valósága — amely igazi, felhőtlen boldogságot nem hozhat, hiszen együtt akar létezni a trójai háborút hiába végigszenvedett görögséggel —, és Menelaos hazugságon alapuló, erre valóságos tettekből *történelmet építő* valósága. A két igazság összebékíthetetlen, s képviselőik összecsapását készíti elő a Teukros-jelenet.

Természetesen a kérdés ilyen felvetése, «volt-e joga» Helenének arra törekedni, hogy elismerjék igazát, teljes mértékben «történelmietlen». Euripidés ugyanis olyan történetet ír, ahol szigorúan a hagyomány szerinti eseményekre kell koncentrálni. A cselekmény felépítésével, a jelenetek megszerkesztésével és a jellemrajzokkal tudja választásra késztetni az olvasót-nézőt, *annak ellenére, hogy a mitológiai végeredmény jól ismert*. Azzal, hogy az értékek kérdésé-

[43] *Helené* 75—77. sor; *A. N. Pippin:* i. m. 152.; *E. M. Blaiklock:* i. m. 86.
[44] *Helené* 541—542. sor; *R. Kannicht:* i. m. 154.; vö. *Bakkhánsnők* 888. sor.
[45] A legtöbb elemzés foglalkozik a látszat-valóság kérdésével a *Helené*-ben. Az idézett tanulmányokban elsősorban *P. Segal, A. J. Podlecki, J. O. G. Hanson, A. P. Burnett.*
[46] *Helené* 80., 160—161., 575., 577. sor.

ben mer és tud új szempontokat felvetni, arra ösztönöz, hogy felülvizsgáljuk eddig érvényesnek hitt ítéleteinket.

Helené kivételével valamennyi szereplő a társadalom tagjaként élte és éli életét. Ő viszont kívül áll minden meghatározott társadalmi kereten, pontosabban *kiszakadt* a társadalom életéből. Tehát míg a többiek felelősséggel tartoznak tetteikért, valamilyen közös ügyért cselekedtek, addig Helené minden körülményt figyelmen kívül hagyhat, csak egyéni érdekei, sorsának alakulása kell, hogy foglalkoztassa.

A darab minden szereplője csak annyiban érdekes, amennyiben Helené valóságával kapcsolatba kerül. Ebben a sorban az első Teukros : az ő sorsában Helené «a rossz», minden szenvedés okozója. Ennek megfelelően gyűlöli, meg akarja ölni. Menelaos (a második a sorban) imádja, visszaszerzésére mozgósította az egész görögséget, és most, a trójai háború győztes befejezése után hazafelé tart vele, hogy boldogan éljenek együtt Spártában az idők végezetéig. Ez a helyzete a két férfinak a találkozások *elején*. Hogyan változik ez a találkozások *végén?* Teukros *megáldja*, tiszteletteI övezi és hálás Helenének — Menelaos pedig *elborzad* tőle és menekülne. Ez a *valóság*, a darabban bemutatott eseménysor tényszerű értelmezése. De ez a valóság már távol esik Teukros és Menelaos addigi valóságától, *történelem által* megalapozott világától. Teukros a valódi Helené tettetésének (= látszatának) áldozatává válik : semmit sem nyert jövetelével, dolgavégezetlenül távozik[47]. Helené az, aki Teukros jelenlétéből hasznot húzott, valóságát a Teukrostól kapott információ-elemekkel építi tovább. Helené úgy alkalmazkodott a világhoz, hogy helyesen értékelve a tényeket (saját helyzetét, Teukros ismereteit) ura maradt a helyzetnek.

Helenét érinti legközelebbről a látszat-valóság kérdés, hiszen őt az istenek egész egyszerűen megkettőzték, s most e kettőzöttség ellen folytat harcot. És Menelaos? Hogyan reagálhat ő a látszat-valóság kérdés hirtelen elébe kerülő, válaszút elé állító problémájára? Első pillantásra azt mondanánk, hogy neki *a* megoldást jelenti az igazi Helenével való találkozás ; megszabadul az ál-Helenétől, s most már valóban az igazi Helenét viheti magával. De vajon a felismerés, az újra-ismerés összeegyeztethető-e Menelaos *történelem által hitelesített valóságával?* Végigtekintve a darab előzményét jelentő 17 év eseményein, egyértelmű, hogy *nem*. Menelaos élete elválaszthatatlanul a trójai háborúhoz kötődik, annak minden mozzanatát *önként* vállalta, kezdve a kérők mozgósításán, Iphigeneia feláldoztatásán át egészen Trója lerombolásáig. *Menelaos valóságát* nem lehet összeegyeztetni Helené valóságával ; a kettő minden ponton ellentéte a másiknak. Menelaos a valóság objektíve helytelen megítélése alapján kezdett cselekedni (bár az, hogy ez a valóságlátás helytelen, az adott helyzetben — az isteni beavatkozás következtében — felismerhetetlen volt Menelaos számára), *valóságos eseménysort* indított el és élt végig. Helené, akaratától függetlenül, a vele történő események *passzív* részeseként elszakadt egy adott pillanatban Menelaos és az egész görögség valóságától, s az isteni beavatkozás eredményeként pontosan abban a tudatállapotban (és nem utolsó sorban ugyanabban az igéző testi állapotban !) marad egész idő alatt — 17 éven át —, mint amelyben a valóságtól való elszakadás pillanatában volt. Helené valósága «konzervált» valóság, de jelentőségét és értelmét vesztett va-

[47] Teukros távozásáról : *E. M. Podlecki :* i. m. 87. : «He departs with a curse as violant against Helen as that with wich entered, and the stage is clear for Helen's husband.» ; *A. M. Dale :* i. m. 76. ; *J. O. G. Hanson :* i. m. 13.

lóság. E «Csipkerózsika-álom» akkor szakad meg, amikor a két valóság teljesen véletlenül (!) összeütközésbe kerül egymással. Helené *visszakerül* Menelaos — és a görögség — valóságába, Menelaos pedig bepillantást nyer egy számára teljesen idegen világba.

Menelaos — egészen a darab jelenéig — aktív alakítója volt sorsának. Helené a valóságból egy pillanatra sem szakadt ki *(saját* valóságából), mégis látszat-világban élt[48] — ezt hangsúlyozza a távoli-mesés Egyiptom helyszínül választása — míg Menelaos az események hamis (objektíve hamis, szubjektíve azonban logikus) értelmezése miatt 17 éven át alakította a világot és alakult maga is[49]. És itt a lényeg, a konfliktus magva: Helené és Menelaos *idősíkja nem fedi egymást.* Helené 17 éve nyomtalanul tűnt el, ő ugyanazon a ponton tudná — s mint kiderül, tudja is! — folytatni a közös életet ahol 17 éve abbahagyta, Menelaosnak azonban ugyanehhez le kellene számolni a közben eltelt idővel, élete lényeges szakaszával. *Helené nincs konfliktus-helyzetben,* körülményei egyértelművé teszik cselekvését, álláspontja logikus, saját szempontjából nézve jogos és érthető: vissza akarja kapni a görögség életében hajdanában elfoglalt helyét. *Menelaos az, aki valóságos konfliktust él át, választásra kényszerül:* vagy Helené valóságát választja — megtagadva az elmúlt 17 évet —, vagy a sajátját — megtagadva az objektív valóságot, amellyel most, a jelenben találkozik. Ez a *Helené* központi kérdése, a konfliktus, ami *tragédiává teszi a darabot* és amelynek csúcsa a Helené—Menelaos-találkozás. Ezt készíti elő a Helené—Teukros-találkozás. Helenének az elmúlt 17 évről ismeretanyagot kell szereznie, pótolnia kell a kihagyott esztendőket. Teukrostól olyan információkat kap, amelyek feltétlenül szükségesek ahhoz, hogy az *összecsapásnál* sikeresen szállhasson szembe ellenfelével, Menelaosszal. Kell a közös ismeretanyag, a látszat-világban élt Helené tájékoztatása a görögség valóságáról. E feladatot pedig egy harmadiknak, lehetőleg közelről érintett, de mégis semleges harmadiknak kell teljesítenie. Teukros feladata tehát Helené felkészítése. Ő ad is információt, de nem kap; holott éppen azért jött, hogy számára életbevágóan fontos információkat *kapjon.* Nem azt kapja, amit várt: egyetlen «jutalma», hogy mentheti bőrét. Ezen a ponton helyzete azonos Menelaoséval: ő sem azt kapja, amire készült. A két szituáció között azonban igen jelentős különbségek vannak: Menelaos nem közöl információkat (amit ő tud, azt már mind tudja Helené), viszont információkat *kap* (előbb a kapuőrnőtől, majd Helenétől), amelyek számára teljesen váratlanok, s készületlenül érik, életét pedig alapvetően megváltoztatják. Ennek az alapvető változásnak ábrázolását kapjuk a darab második felében.

Most vizsgáljuk meg részletesebben, Helenének milyen jellemvonásai domborodnak ki a Teukrosszal való találkozás során.

[48] *P. Segal:* i. m. 296.: «L'ironie suprême de la pièce, c'est que finalement elle refuse de décider lequel des aspects de ces deux mondes est finalement la réalité: l'Egypte ou Troie?» Helené bizonytalan helyzetére jól világít rá Segal, bár a fontosabb kérdés inkább az, hogy azekhez a világokhoz ki, hogyan tud alkalmazkodni, ki tudja a másikkal elfogadtatni a sajátját, mint *a* valódit.

[49] Egyúttal azt is le kell szögezni, hogy Menelaos alakulása, fejlődése a trójai háborúval lezárul. Az ő életének Trója utáni szakaszával a mítoszok sem központi témaként foglalkoznak *(Odysseia* 3, 286 skk., 4, 271 skk., 351 skk.), de Euripidés nemcsak itt, hanem az *Orestés*ben is foglalkozik a hazafelé vezető út viszontagságos történetével, s *nála* válhat *tragikus hőssé* Menelaos — a *Helené*-ben.

Teukros ámultan csodálkozik a ragyogó palota láttán[50]. Menelaos is említést tesz a gazdagságot sugárzó, előkelő környezetről, amikor még nem tudja, hol jár[51]. Helené azonban, akit Theoklymenos e gazdagság úrnőjévé szeretne tenni, *rabszolgának* nevezi magát e «barbár környezetben». Helené mértéktelenül eltúlozza nyomorúságát (ami Euripidés tisztának tartott nőalakjai esetében máshol is előfordul[52]).

Helené céltudatosan bánik a szavakkal, mestere a beszédnek[53]. Teukros dühödt, gyűlölettől lobogó kirohanására úgy tudja letagadni kilétét, hogy egyúttal visszakozásra és bocsánatkérésre is kényszeríti. Már volt szó a különbségről, ahogy Teukros, illetve Menelaos megjelenését fogadja; ellentmondásos viselkedésének szövegbeli tükröződésére is fel lehet figyelni: a *támadó* Teukrosnak *kérdőmondattal* válaszol (78—79. sor), amely kérdés egyúttal bevezetője is annak a kérdéssornak, amelyet Teukroshoz intéz. A *szelíd* Menelaos előtt is kérdéseket tesz fel, de ha közelebbről megvizsgáljuk e mondatokat, kiderül, hogy *nem neki* teszi fel e kérdéseket (541—542. sor), sokkal inkább hisztérikus, választ nem igénylő felkiáltásokról van szó, amelyekkel menekülését kíséri[54].

A kérdezés, sőt *kikérdezés* a Helené—Teukros-jeleneten belüli hatalmi viszonyt is jelzi: Helené kérdez, Teukros válaszol. Tehát nem párbeszédről van szó; nehezen nevezhető párbeszédnek, vagy beszélgetésnek (információcserének) az, amikor az egyik fél *csak kérdez*, a másik meg *csak válaszol*. Teukros azonnal belátja «tévedését»:

ἥμαρτον· ὀργῇ δ' εἶξα μᾶλλον ἢ με χρῆν.

(80. sor)

Kertelés nélküli őszinteséggel ismeri el hirtelen haragra lobbanását. S ezzel ő a dráma egyetlen olyan szereplője, aki a *vétségre* — a hagyományos értelemben vett tragikai vétekre — utaló igét használja[55].

[50] *Hetené* 67—70. sor.

[51] *Helené* 430—434. sor.

[52] *Helené* 275. sor; az euripidési Élektra hasonlóan eltúlozza szenvedését: *D. J. Conacher:* Euripidean Drama. Toronto 1967. 199—213. — a jelenségre jól figyel fel, de elemzését nem erre építi, s a motívumot nem kíséri figyelemmel az egész darabon belül. Lásd még: *Karsai György:* Élektra vagy Klytaimnéstra? Világosság 18 (1977) 746—753.

[53] *J. E. Harry:* The Debate between Helen and Menelaus. AJPh 49 (1928) 323—333.; *M. J. O'Brien:* Orestes and the Gorgon: Euripides' Elektra. AJPh 85 (1964) 13—39.

[54] *Helené* 541—542., 543—544. sor.

[55] Euripidésnél a tragikus vétségre utaló kifejezések gyakoribbak, mint Aischylosnál és Sophoklésnél. A *ἁμαρτάνω* ige Aischylosnál 10, Sophoklésnél 26, Euripidésnél 43 esetben fordul elő. Ez a statisztikai adat — lásd: *S. Saïd:* i. m. 44. — szemléletesen bizonyítja, hogy a tragédiák problémafelvetésében a *vétség*, az egyéni sorsot befolyásoló *hiba-elkövetés* mind nagyobb szerephez jut az 5. század folyamán. A szó ugyanakkor jelentésváltozáson is átmegy: az Aischylosnál még *csak* tragikus bukást eredményező tettek leírására használt szót Euripidés szélesebb jelentéstartalommal tölti meg; általában a hibák, az emberi kapcsolatokban elkövetett vétkek — tehát nemcsak az isteni világ megsértése — esetében is használja, ezzel kiszélesítve a *bűn (ἁμάρτημα)* fogalmába tartozó tettek körét is. Ezzel azt is tudatosítja, hogy *nem* minden vétket kell követnie a tragikus bukásnak, ugyanakkor viszont nem is lehet ezekután már tudni, hogy melyik tettünk minősül majd tragédiát kiváltó *vételnek*. Lásd: *R. D. Dawe:* Some Reflections on *até* and *hamartia*. HSCIPh 72 (1968) 82—123.

Senki más nem téved, nem követ — és nem követett — el vétséget; legfeljebb a szándékig jutnak, mint Theoklymenos, aki majdnem meggyilkolja nővérét. És Teukros az egyetlen abban is, hogy valamilyen indulat (a harag) *túlságosan* (a kelleténél jobban) elragadta. Ez a kifejezés a tragédiákban[56] a tragikus vétség felismerése *utáni* lelkiállapotra utal, amikor már nincs segítség, semmin sem lehet változtatni. De miért mond ilyen súlyos mondatokat Teukros, a darab *kezdetén*, mikor még semmi jóvátehetetlen nem történt? És miért éppen Teukros az egyetlen a darabban, aki tragédiára utaló kifejezéseket használ? A válasz megint Euripidés tragédia-értelmezésében keresendő. A *Helené* megírása idején nincs már helye a nagy, végzet-szülte bűnök jajveszékelő bevallásának; a valaha sorstragédiák belátását és lezárását jelentő szavak, kifejezések éppúgy kiüresedtek, mint azok a nagy szavak és eszmények, amelyek néhány évvel korábban még oly sokat jelentettek az athénieknek. 412-ben már önámítás lenne a *bűn-lelepleződés-bűnhődés* egyszerű képlete alapján tragédiát írni; a valóság sokkal bonyolultabb, összetettebb, semhogy ennyire egyértelmű képlettel ki lehetne fejezni. Éppen az értékek megváltozása, az eddig egyértelműnek hitt *jó*, illetve *rossz* összemosódása teszi szükségessé minden korábbi ideál — a darabban: Helené és Menelaos, a trójai háború — újraértékelését. Most, amikor Athén évtizedek óta hangsúlyozott és dicsért nagysága és hatalma az összeomlás küszöbére jutott, a nagy hadisikerek végeredménye egyre világosabban a teljes vereség lesz, tehát az ellenkezője igaz annak, amit oly sokáig egyedüli igazságnak hitt az athéni átlagember, akkor Euripidés saját műfaján belül le is számol az idejétmúlt gondolatokkal és cselekményszerkezetekkel.

Teukros örökség. Egyrészt a dicső múlt öröksége: a trójai háborúhoz köti egész múltja, s jövőjét is e múlt egyértelmű megőrzése határozza meg[57]. Másrészt a hagyományos tragédia rekvizituma: Aischylos és Sophoklés tragédiák főszereplőjévé tette[58] — mi ugyan csak az *Aias* igazságtalanul megalázott hőseként ismerjük —, Euripidés is sort kerít egyértelműen tragikus sorsa elmondására (84—104. sor), de már csak kívülállóként jelenhet meg e megváltozott világban, sem végzete, sem esetleges cselekvése — s az ezeket mozgató indulati rugók — nem férnek bele az *új tragédia* történetébe. Ugyanakkor szükség is van rá: összehasonlítási alap, hogy *honnan*, milyen típusú magatartástól és *nyelvtől* távolodik el Euripidés, vagyis Helené, Menelaos és a többiek.

Visszatérve Helené jellemzésére: meg sem hallja Teukros bocsánatkérését, újra és újra rátámad: ki vagy, honnan jöttél (79., 83., 86. sor)? Teukros engedelmesen válaszol a rázúduló kérdésekre; részletesen elmondja száműzetésének történetét (94—104. sor). Teukros sorsa: az ellene elkövetett igazságtalanságok sorozata. Helené is úgy érzi, igazságtalanságot szenved el, de óriási a különbség a két magatartás között: Helené minden szava panasz, Teukros zokszó nélkül viseli sorsát, s *a jövőt kutatja*, míg Helené minden igyekezetével *a múlt* feltámasztására törekszik. Hogy az adott helyzetben melyikük szenvedése a nagyobb, felesleges mérlegre tenni; Euripidés azzal jelzi véleményét a

[56] *Hippolytos* 1072. sor; *Médeia* 573. sor; *Orestés* 55. sor; az igealak elemzése: *W. S. Barrett:* Euripides Hippolytos. Oxford 1978. 361—362.

[57] Teukros sorsa már korábban is csak annyiban volt fontos, amennyiben valaki máséhoz kapcsolódott. Teukrosról: *Ilias* 8, 266 skk., 12, 370 skk.; 13, 170 skk., 15, 442 skk., 23, 850 skk.; *Pindaros:* Nemea 4, 46.; *Ovidius:* Metamorphoses 14, 696 skk.

[58] Aischylos elveszett tragédiája: *A salamisiak;* Sophoklés elveszett tragédiája: *Teukros;* és a ránkmaradt *Aias*.

két jellemről, hogy *azonosnak* veszi helyzetüket (szenvedés) és az ebben a helyzetben tanúsított magatartásukat mutatja be. Teukros tragikus hősként tűri a rázúduló csapásokat, Helené lázad sorsa ellen.

Helené a prológusban 55 soron keresztül logikusan levezette, hogy helyzete reménytelen, menekülésre nincs lehetőség. S a következtetés :

τί δῆτ' ἔτι ζῶ;

(56. sor)

E sor gondolata többször visszatér még Helené szavaiban, most csak azt kell kiemelni, hogy az öngyilkosság felvetéséig logikai úton, észérvek alapján jutott el, s ugyanígy észérvek alapján teszi fel ugyanezt a kérdést Teukros távozása után is (293., 298. sor). Amikor azonban Teukros Aias öngyilkosságáról beszél neki (93—96. sor), megjegyzi :

μανέντ'; ἐπεὶ τίς σωφρονῶν τλαίη τάδ' ἄν;

(97. sor)

Helené érzéketlen Aias sorsa iránt, holott nagyon jól tudja, hogy a körülmények eljuttathatnak valakit odáig, hogy ne lásson más kiutat maga előtt, mint az önpusztítást. Aias azért is jó példa, mert az ő sorsában az isteni félrevezetés és az emberi ármánykodás egyértelműen a végzetes lépés megtételére kényszeríti a hőst[59]. Helené sorsának alakulásában is isteni beavatkozás és emberi cselvetés játszik szerepet, de amíg Aias mindvégig kiszolgáltatott helyzetben marad, addig Helené nemcsak megőrzi saját magát, hanem hatalomra tesz szert, s e hatalomnak mindenki behódol. Öngyilkossági gondolata egyetlen pillanatig sem veendő komolyan, mint az majd a Menelaosszal való közös öngyilkosság tervezgetése során egészen világossá is válik. Megint egy olyan *tragédiai kifejlet* felvillantását látjuk Euripidés *Helené*-jében, amelynek *most már, ezeknek a hősöknek az esetében* semmi értelme. De emlékeztetőül, hogy valaha lehetett tragédia témája az öngyilkosság, megrendítő lehetett az önpusztítás, felidéződik Aias története.

Aias öngyilkosságának körülményeit magyarázandó, Teukros megkérdezi Helenét :

τὸν Πηλέως τιν' οἶσθ' Ἀχιλλέα γόνον;

(98. sor)

S Helené válasza :

ναί·
μνηστήρ ποθ' Ἑλένης ἦλθεν, ὡς ἀκούομεν.

(99—100. sor)

Mitológiai ismereteink mélyéről valóban ki lehet bányászni azt az epizódot Achilleusszal kapcsolatban, hogy egyike volt Helené számos kérőjének, de hogy erről lett volna híres ? ! Helené most azt játssza el, hogy semmit sem tud a tró-

[59] *A. Lesky :* Thalatta. Der Weg der Griechen zum Meer. Wien 1947. 241—243. *B. Knox :* The Heroic Temper. Studies in Sophoclean Tragedy. Berkeley 1966. 42—46.

jai háborúról, legalábbis Achilleus szerepéről[60]. Ez persze hazugság, ami a darabban szövegszerűen is kimutatható. Prológusában ugyanis a következőket mondta Zeus szándékairól a trójai háborúval kapcsolatban:

Πόλεμον γὰρ εἰσήνεγκεν Ἑλλήνων χθονὶ
καὶ Φρυξὶ δυστήνοισιν, ὡς ὄχλον βροτῶν
πλήθους τε κουφίσειε μητέρα χθόνα
γνωτόν τε θείη τὸν κράτιστον Ἑλλάδος.

(38—41. sor)

Az utolsó sor nyilvánvalóan Achilleusra vonatkozik[61]. Tehát igenis ismerte Achilleus hírnevének okát. Hogy Teukrosnak mégis mást mond, az nem véletlen. Helené tud bánni a szavakkal, s inkognítóját arra is kihasználja, hogy gúnyt űzzön Teukrosból; újra és újra emlékezteti Helenére, aki tönkretette őt. Egyúttal saját világképére is jellemző ez a beállítás: mindennek és mindenkinek csak annyiban van jelentősége az ő szemében, amennyiben az ő életében szerepet játszik. Ezért igyekszik minden kérdésével folyton Helenére terelni a szót. Ennek a folyamatnak kiemelkedő pontja a trójai háború Helené-adta értékelése:

ψυχαὶ δὲ πολλαὶ δι' ἔμ' ἐπὶ Σκαμανδρίοις
ῥοαῖσιν ἔθανον·

(52—53. sor)

Már láttuk az előző példán, hogy Helené saját magához méri a világot. Most az egész trójai háborút csak mint személyével kapcsolatos eseményt említi, sőt, magát a történetet is «elveszi» eredeti hősétől, Achilleustól, szóhasználatával világosan utalva az Ilias kezdő soraira[62]. A lényeg — a mitológiai történet fővonala — érintetlen marad: sokan meghaltak Trójánál, ott volt minden szereplő, akinek ott kellett lennie, s a háború a görögök győzelmével ért véget. A homérosi képtől *szemléletében* üt el Helené valóságlátása; nála saját sorsa mindenek fölé helyezése, személye kiemelése a lényeg. Nem mintha nem ismerné mind Achilleus, mind Zeus szerepét a háborúban, de a világhoz való viszonya mégis önmaga központba helyezésén alapul. Önmaga jelentőségét, szerepét látja mindenben, s ez a mindent magáénak követelő világszemlélet ütközik majd meg a közösségi tudat alapján kialakított és megélt valósággal a Menelaosszal való összecsapásban.

Helené Trója pusztulásában is önmaga sajnálatára lát okot:

ὦ τλῆμον Ἑλένη, διὰ σ' ἀπόλλυνται Φρύγες.

(109. sor)[63]

[60] Helené válaszára nem elégséges magyarázat, hogy prológusában már említette Achilleus szerepét a trójai háborúval kapcsolatban, tehát azért mond mást, hogy ne ismételje magát. Egyrészt ismerjük az *állandó jelzők* használatának lehetőségét — ez Achilleus esetében nagyon is indokolt lenne —, másrészt ha egészében vizsgáljuk a Helené-alakot, és így próbáljuk értelmezni a mondottakat, szépen beleillik *ez* az Achilleus-meghatározás a világ központjának önmagát tekintő Helené jellemrajzába, akinek mindenről és mindenkiről önmaga jut az eszébe.

[61] *A. M. Dale:* I. m. 73; *R. Kannicht:* i. m. 45—46.

[62] *Ilias* 1,1—5.

[63] Vö.: *Phoinissai* 1596. sor; *Helené* 1543. sor; *Ión* 307. sor; *Élektra* 404. sor.

Minden kérdésében szerepel Helené, bármiből is induljanak el. Miután megtudta, hogy 17 év telt el az ostrom megkezdése óta, a legfontosabb kérdés következik: mi történt Helenével a háború után? Teukros válaszára:

Μενέλαος αὐτὴν ἦγ' ἐπισπάσας κόμης.

(116. sor)

hitetlenkedve kérdezi:

εἶδες σὺ τὴν δύστηνον; ἢ κλύων λέγεις;

(117. sor)

A végletekig kihasználja, hogy beszélgetőtársa a fantom-Helenét hiszi az igazinak, hogy Teukros az egyértelmű valóság összezavarhatóságának még a lehetőségét is elveti. Helené annyira biztos Teukros világképének megingathatatlanságában, hogy nyíltan meri sajnálni Helenét, azt a személyt, akit partnere mindenkinél jobban gyűlöl, akit legszívesebben megölne. Sőt, még az igazságot is elárulja neki:

σκοπεῖτε μὴ δόκησιν εἶχετ' ἐκ θεῶν.

(119. sor)

De erre már Teukros elveszti türelmét:

ἄλλου λόγου μέμνησο, μὴ κείνης ἔτι,

(120. sor)[64]

hiszen mostanáig csak Helenéről beszélhetett, akit gyűlöl, ahelyett, hogy jövetele céljáról esne végre szó. De még hosszú időn keresztül nem kap erre lehetőséget. Helené nem zavartatja magát, s továbbra is Helené felől érdeklődik:

οὕτω δοκεῖτε τὴν δόκησιν ἀσφαλῆ;

(121. sor)

s Teukros válasza:

αὐτὸς γὰρ ὅσσοις εἰδόμην καὶ νοῦς ὁρᾷ.

(122. sor)[65]

A szakirodalomban jelzett Epicharmos-hatáson[66] túl fel kell figyelni arra is, hogy a közvetlen tapasztalás alapján született biztos ítéletet a darabban egyedül Teukros őrzi meg érintetlenül. Mivel nem vesz tudomást Helené provokatív-kétkedő kérdéséről — s mivel ő itt a letűnt, s tiszta ideálokban még kétkedés nélkül bízó kor képviselője —, világát, világszemléletét változatlanul megőrizve tűnik majd el a színről. De Helené, Menelaos, Theonoé és Theoklymenos

[64] A szóhasználatra lásd még: *Prométheus* 522. sor; *Iphigeneia a tauroszok földjén* 546. sor.

[65] Ugyanez a motívum — közvetlen tapasztalásra való hivatkozás jelenik majd meg Helené és Menelaos összecsapásában is.

[66] *Epicharmos* fr. 12/249/: *νοῦς ὁρῇι καὶ νοῦς ἀκούει· τἆλλα κωφὰ καὶ τυφλά· Diels-Kranz:* Die Fragmente der Vorsokratiker. Berlin 1954.[7]

összeütközésbe kerül az epicharmosi tanítás igazságával, *tapasztalniuk kell*, hogy a valóság nem érzékelhető egyértelmű bizonyossággal az érzékszervi tapasztalást feldolgozó *νοῦς* segítségével.

Helené a továbbiakban családjáról kap híreket. Itt is megfigyelhető mindent eltúlzó, rosszra értelmező, hisztérikus magatartása. Menelaosról és a Dioskurosokról Teukros nem tud biztosat mondani (132., 138., 140., 142. sor). Mégis, Helené a későbbiek során csak a rossz hírt, tehát halálhírüket fogadja el (204., 205—211., 279., 284—285. sor). Ez a fajta egyoldalú, az önsajnálat fokozására kiválóan alkalmas valóságértelmezés Euripidés szándéka szerint arra szolgál, hogy Helené «tiszta» jellemének torzulásait észrevegyük. Helené számára Teukros a *múltat ismerő jós;* ugyanazt a funkciót tölti be a múlt feltárásával, amit Theonoé a jövő — meglehetősen korlátozott — elmondásával. De míg más tragédiákban a jós mindig valaminek a lezárását, befejezett határozatokat, tényeket, elkövetett hibákat, jóvátehetetlen dolgokat közöl, amin a hősöknek nincs hatalmuk változtatni (vagy alkalmazkodnak a jóslatban foglaltakhoz — ez a ritkább —, vagy teljesítve a jóslat rendelését, elpusztulnak), addig a *Helené*-ben a jóslat is átértékelődik. Helené manipulál a Teukrostól, illetve Theonoétól kapott jóslatokkal; *ő ad értelmet nekik*, azt használja fel, amiből hasznot húzhat, sőt, a hírek «megszűrése» is hatalmában áll (Theonoé esetében, mint arra még visszatérek). Tehát a tények, a hírek most már nem önmagukban fontosak — mondhat Teukros, amit akar —, hanem a hozzájuk fűzött kommentároktól, értékelésüktől és főleg *felhasználásuktól* nyerik el jelentőségüket. Helené nem tesz mást, mint *csoportosítja* és megszűri a kapott információkat. Míg Teukros nem tudja biztosan, meghaltak-e a Dioskurosok, Helené — hogy sajnálatraméltósága még nyilvánvalóbbá váljék — kész tényként terjeszti halálhírüket, s ugyanez a helyzet Menelaosszal kapcsolatban is.

Teukros végül *kérdezetlenül* adja elő jövetele célját (143—150. sor); szeretne Theonoétól jóslatot kapni további útjával kapcsolatban. Helené segítségét kéri a jósnővel való találkozás kieszközléséhez. E találkozásra azonban nem kerül sor; Helené felvilágosítja Teukrost az Egyiptomban minden görögre leselkedő veszélyről, a király vérengző indulatáról az idegenekkel szemben. Dramaturgiailag teljesen érthető Teukros eltávolítása a színről: megtette kötelességét, felvilágosította Helenét a múltról, az ő sorsának alakulása ettől a ponttól már nem tartozik e darab cselekményébe.

A meghiúsult találkozás mögött az is ott van, hogy Teukrosnak soha, semmi nem sikerül az életben, így a jósnővel való remélt találkozás sem. Helenének pedig egyáltalán nem is érdeke e találkozás megvalósulása, sőt, mindenáron meg is kell akadályoznia, hiszen beláthatatlan következményei lehetnének, ha a jósnő elárulná Teukrosnak, hogy a valódi Helenével találkozott és beszélgetett oly hosszan. Helenének kapóra jön Theoklymenos görög-gyűlölete (ami végig csak emlegetett ijesztgetés marad — egyetlen görög megöléséről sem hallunk az egész darabban!), hogy eltávolítsa Teukrost. Ez a nyomós indok nem akkor jutott eszébe, amikor megpillantotta az idegent, csak miután kellőképpen kikérdezte. További jelenléte azonban nemcsak felesleges, hanem kifejezetten veszélyes is. Ez megint jó példa arra, hogyan használja fel Euripidés a dramaturgiai szükségszerűséget (Teukros eltávolítását) jellemfestésre, Helené jellemének árnyalására.

3. Helené és Menelaos találkozása, a tragédia csúcsa

Menelaos megjelenésekor üres a színpad[67]. Sem ennek, a görög tragédia történetében oly ritka jelenségnek,[68] sem Menelaos kezdő monológjának[69] nem tudják az elemzők elfogadható magyarázatát adni. Helené a kórus kíséretében[70] bement a palotába, hogy híreket kapjon Theonoétól, s így a szín üresen maradt. Ha az ezt követő jelenetet mint drámaszerkezeti egységet vizsgáljuk, a következőképpen írhatjuk le: a színre belép egy szereplő és szabályos prológust mond el. Menelaos beszédének prológus-jellegére többen felfigyeltek már[71], de arra a kérdésre, hogy kerül egy darab 385. sora *utánra* a prológus — ráadásul egy olyan darabban, ahol «szabályos» helyen, tehát a darab legelején egy már elhangzott —, nem kerestek választ. Pedig ha megfejtjük e kérdést, egyúttal helyére illeszthetjük a másik «szabálytalanságot» is; a hirtelen üresen maradó színpad jelentősége is érthetővé válik.

Euripidés két oldaról építkezve jut el a darab csúcsáig, a Helené—Menelaos-összecsapásig. Ahhoz, hogy a két fél azonos feltételekkel kerüljön a nyilvánosság elé — *a tetteiket és jellemüket megítélni hivatott athéni közönség elé* —, mindkettőjüknek biztosítani kell a bemutatkozás lehetőségét, valamint olyan helyzet átélését, amelyben jellemük fő vonásai leplezetlenül megfigyelhetők. E dramaturgiai célkitűzést messzemenően indokolja Euripidés viszonya a feldolgozott mítoszokhoz[72]: közismert tétel, hogy Euripidés a hagyományos történeteket új mondanivalóval tölti meg, feldolgozási módjával az addig távoli világban mozgó félisteneket, hősöket, az emberek világába helyezi, deheroizálja őket[73]. A *Helené*-ben azzal bővül ez az amúgy is forradalmian új színpadi látás, hogy az immár emberi jellemek megítélésébe bevonja a közönséget is. Helené is, Menelaos is «tiszta lappal» indul; tetteik, gondolkozásmódjuk alapján kell értékelni őket.

Menelaos rongyos ruhában, hajótöröttként, elgyötörten érkezik a palota elé[74]. A kutatás már korábban felfigyelt a hasonlóságra, amely ezt a jelenetet a homérosi eposzhoz köti[75]: Odysseus ugyanilyen nyomorúságos állapotban érkezik meg a phaiaxokhoz és Ithakába is[76]. Mindkettőjük mögött hosszú, szenvedéssel teli út áll, mindketten magányosak — Odysseus mellől lassan elfogytak a társak, Menelaos csak néhány társa kíséretében menekült meg a hajó-

[67] *P. Deckarme:* I. m. 427.; *G. Arnott:* i. m. 54.; *A. J. Podlecki:* i. m. 403.; *A. N. Pippin:* i. m. 153.; *H. Steiger:* i. m. 213.

[68] Vö.: *Héraklés* 837—860. sor; *Alkéstis* 747. sor; *W. Schadewaldt:* Monolog und Selbstgespräch.;Neue Philologische Untersuchungen 2 (1926); *A. M. Dale:* Euripides Alkestis. Oxford 1978. 108.

[69] *Ch. Wolff:* i. m. 65.; *K. Matthiessen:* i. m. 32.; *E. R. Schwinge:* Die Verwendung der Stichomythie in den Dramen des Euripides. Heidelberg 1976. 126.

[70] *Helené* 330—334. sor.

[71] A 69. jegyzetben említetteken kívül: *R. Kannicht:* i. m. 122—123.; *A. M. Dale:* Euripidés Helen. Oxford 1967. 93.

[72] *Ph. Vellacott:* Ironic Drama. A Study of Euripides' Method and Meaning. Cambridge 1975. 127—152.; *U. Albini:* Miracolo e avventura nell' «Elena». *In: O. Longo:* Euripide. Letture critiche di letteratura greca e latina. Milano 1976. 163—177.

[73] *G. Murray:* Euripides and His Age. Oxford 1955². 68—91.; *Ph. Vellacott:* i. m. 23—52.; *G. Paduano:* Euripide. La situazione dell' eroe tragico. Firenze 1974. 81—103.

[74] A külsőről: *C. H. Whitman:* i. m. 47.; *A. J. Podlecki:* i. m. 402—403.

[75] *H. Steiger:* i. m. 214.; *G. Arnott:* i. m. 51.; *C. H. Whitman:* i. m. 48.

[76] *Odysseia* 2., 6., 7.

törésből, de a palotához már ő is egyedül érkezik —, mindketten rongyosak és mindketten felismerhetetlenek[77]. A két hős alaphelyzete valóban azonos, de ez a sok párhuzam éppen a helyzetük közötti eltérések kiemelését szolgálja. Mindketten Trója alól indultak otthonuk felé. Győztes háború után, céljukat elérve, elégedetten keltek útra, s rajtuk kívül álló erők (az istenek és a természet) akaratából jutottak nyomorúságos helyzetbe. De míg Odysseus mindvégig megőrzi kapcsolatát az isteni világgal[78], s bolyongása során mindvégig megmarad aktív, saját sorsának alakulásába beleszóló embernek[79], addig Menelaos elveszti aktivitását, idegen erőknek kiszolgáltatva, lehetősége sincs Odysseushoz hasonló, furfangos, az emberi észt és ügyességet bizonyító tettek végrehajtására. Talán nem megyünk túl messzire a következtetések levonásában, ha ebben a párhuzamban, illetve szembeállításban a két hőstípus összevetését látjuk: Odysseus tovább éli — *végigéli* — a trójai háború következményeit is, tehát megmarad a dicső tettek, az illúziók világában. Menelaos azonban Euripidésnél — ellentétben a mítosz elterjedtebb változatával — nem részesül ugyanebben a kegyben; vissza kell térnie a *valódi valóság*, a Trója nélküli valóság világába (ő bolyongásai során nem találkozik félistenekkel, óriásokkal, szent állatokkal, csak a tenger haragjával), nem találkozik istenekkel, de szembe kell néznie eddigi élete hazugságon alapuló eredményeivel. Más utat jár be tehát Odysseus és mást Menelaos; a két út közötti különbség pontosan mutatja a Homéros és Euripidés szemlélete közötti különbséget.

Menelaos megjelenése és bemutatkozása a legjobb bizonyíték arra, hogy Helené feleslegesen aggódik[80]. Menelaos él, ezt Helené már a prológusában említett Hermés-jóslat alapján is tudta[81]; de Helené nem elégedett meg az isteni szóval; újabb és újabb bizonyítékokat keres.

Helené végülis három szinten értesül Menelaos megmeneküléséről: Hermés, majd Theonoé jóslatából és a valóságból. Tehát isteni, majd az isteni és emberi szint közötti, végül emberi szinten kap megerősítést. Ebben az a figyelemre méltó, hogy Helené az isteni szóban bízik a *legkevésbé*, s éledező reménye csak a *közvetlen tapasztalástól* válik *biztos tudássá*. A *szó* — legyen az akár egy isten szava is — már nem elég a hit *megteremtésére;* az ellenkezőjére, tehát a hit *lerombolására* sokkal inkább fölhasználható: Teukros nem is egyértelmű szavaitól Helené a végső kétségbeesésig is eljut. A valóság, a közvetlen tapasztalás minden szónál cáfolhatatlanabb bizonyíték, az *egyetlen*, cselekvésre ösztönző erő.

[77] Odysseus helyzetéről: *E. M. Blaiklock:* i. m. 88: «Odysseus was in more evil ease when he merged from his thicket, but in spite of the audience, he managed a more epic dignity.»

[78] Odysseus még támogatóját, Pallas Athénét is megpróbálja félrevezetni, amikor az ismeretlen alakban jelenik meg előtte (*Odysseia* 13, 256 skk.), s bár itt világosan azon van a hangsúly, hogy Odysseus a *saját eszére* utalva, önállóan tud cselekedni, végig pontosan tudjuk, hogy az egymással vitázó istenek akaratától függ sorsa. Lásd: *Szabó Árpád:* Homéros. Budapest 1954. 237—243.; Menelaos esetében az isteni világtól való távolság már jóval nagyobb: magára hagyják tragédiájával, nem törődnek vele.

[79] Az ész és a ravaszság szerepéről a görög mítoszokban, e fogalmak jelentéséről és fejlődéséről: *M. Detienne—J. Vernant:* Les Ruses de l'Intelligence. La métis des Grecs. Paris 1974. — különösen: 84—103.

[80] Menelaos színpadralépésének technikai megoldásáról: *R. Kannicht:* i. m. 121.; *H. Grégoire:* i. m. 65.: «C' est sur une scène vide et devant une orchestra déserte que parait Ménélas, entrant, comme Teucros, par la droite.»

[81] *Helené* 56—59. sor.

A valósághoz való viszony alapkérdés a *Helené*-ben. Helenén kívül *mindenki* a hagyományos világszemlélet alapján ítél: a szó és tartalma nem áll — nem állhat — ellentétben egymással. A valóság egyenlő a közvetlen tapasztalással, s az isteni szó sem mond mást, mint amit az ember valóban átél és megtapasztal. Teukros is, Menelaos is ennek a szemléletnek az alapján utasítják el e «másik Helené» valóságát. Helené fölismeri, hogy a szó már elszakítható eredeti funkciójától, a jelenségek, tárgyak, események pontos leírásától, s ugyanolyan *fegyverként* használható föl az emberek közötti összecsapások során, mint a csatatéren a harci fölszerelések. S Helené az egyetlen a darabban, aki az új fegyver létezéséről tud. E tudását érvényesíti mindenkivel szemben. Ily módon Euripidés a szofisztika sikeres alkalmazását mutatja be a *Helené*-ben[82].

Menelaos prológusa bemutatkozással kezdődik (386—392. sor), ami teljesen megfelel a prológus hagyományainak[83]. Ha összehasonlítjuk Helené bemutatkozó soraival (17—22. sor), jelentős szemléleti különbséget fedezünk fel: Menelaos mint *tényt* beszéli el születése körülményeit[84], Helené pedig kifejezett távolságtartással kezeli a szüleire vonatkozó történetet. Hat soron belül kétszer utalt rá, hogy kételyei vannak Zeus és Léda nászával kapcsolatban[85]. Helené csak azt hiszi el, ami vele megtörtént; minden más egyszerűen csak *λόγος* (a szó itt «nem valóságos történet», «mese» jelentésű[86]).

A trójai háború említésével (394—399. sor)[87] közvetlenül a jelenre utal Menelaos: van olyan vélemény is, hogy a görög hadak önkéntes felvonulásának s az úton hazafelé, tengerbe veszetteknek az említése a szerencsétlenül végződött szicíliai hadjáratot idézi[88]. Ez elképzelhető, de nem kell feltétlenül ennyire közvetlen célzást keresnünk e sorokban Euripidés jelenére; Menelaos szavai a trójai háború győztes, de győzelmének árával is tisztában levő hadvezérének tényeket rögzítő nyilatkozata. A háborúval kapcsolatban *nem* említi az isteni beavatkozást, ami megint ellentétben áll Helené prológusának trójai háborút emlegető mondataival (36—41., 49—51., 52—53. sor), ahol csak az emberek felett álló hatalmak akarata, illetve mint kiváltó ok és végcél: saját szépsége játszott szerepet.

Menelaos is elmondja, hogyan jutott ide (400—413. sor), csakúgy mint Helené (44—48. sor). A kettő között az a lényeges különbség, hogy míg Helené tisztán látja, mi miért történt vele, addig Menelaos csak azt tudja, hogy hiába igyekszik, hogy hazaérjen, nem nyeri el az istenektől ezt a kegyet[89]. De sem szerencsétlensége okát nem ismeri, sem egy istent nem nevez meg, akit netán megsértett valamivel. Menelaos mégsem lázad, mégsem foglalkozik az öngyilkosság gondolatával, mint Helené, hanem megpróbál tenni valamit sorsa jobbra fordítására. S ez megint alapvető különbség kettejük magatartásában: Helené *tétlenül vár*, s gondolataival, rögeszméivel foglalkozik; Menelaos *cselekszik*, a trójai háború megindításától egészen a Helenével való találkozásig küzd az életéért, céljaiért.

[82] *G. M. A. Grube:* i. m. 29—40., 152—154.; *A. P. Burnett:* i. m. 83—84.
[83] *P. Decharme:* i. m. 401—421.; *R. Kannicht:* i. m. 11—14.
[84] *Helené* 385—392.; vö.: *Pindaros:* Olympiai Ódák 1, 70 skk.
[85] *Helené* 16—22.
[86] *R. Kannicht:* i. m. 24.
[87] *Ilias* 1,11—14.; *A. Harvey:* i. m. 48.
[88] *E. Delebecque:* i. m. 323.; — *W. Nestle* nyomdokain halad e felismerés elfogadásával. Lásd: *W. Nestle:* i. m. 275.
[89] *Helené* 418—431. sor.

Megemlíti Menelaos, hogy vele van Helené is, akit Trója alól hurcol magával (413. sor). Igehasználatával visszautal Teukros szavaira (116. sor)[90]; hajánál fogva ragadta el, *győzelmi zsákmányként* szerezte vissza feleségét. A visszaszerzés és az a tény, hogy Menelaos nem ölte meg a bűnösnek tartott Helenét[91] arra utal, hogy Menelaos számára maga Helené a fontos, függetlenül attól, mit követett el. Menelaos érzelmi indítékairól nem esik szó a darabban, sőt, azzal, hogy Helenét egész múltjával együtt vállaló döntése jóval megelőzi a valódi Helenével való találkozását, Helené önmagában felépített világának egy alappillére veszti el funkcióját: Helené ugyanis sokszor beszél arról, hogy őriznie kell ágya tisztaságát[92], mert — úgymond — ez a feltétele Menelaos bocsánata elnyerésének (58—59. sor). Már prológusában 9 alkalommal említi szexuális ártatlanságát, illetve azokat a csábítási kísérleteket, amelyekkel férje megcsalására akarták rávenni[93]. Az első két előfordulási helyen (28., 30. sor) az isteni határozatról van szó, amely őt Parisnak igérte. Lényeges a szóhasználat: Paris «feleségül veszi» (*γαμεῖ*) Helenét, illetve azért megy Spártába, hogy «megszerezze ágyát» (*ὡς ἐμὸν οχήσων λέχος*). A két kulcsszó a szexualitásra mutató *γαμεῖν* és *λέχος*. Mindkét szó igen gyakran hangzik el a darabban, elsősorban Helené szájából[94]. Érdemes megfigyelni, hogy Helené valahányszor meg nem valósult, illetve küszöbön álló új párválasztásáról beszél (Paris, illetve Theoklymenos esetében) mindig a *γαμεῖν* igével határozza meg a kapcsolatokat. De amikor Menelaosról beszél, a már meglevő törvényes viszony alapján csak «ágya *tisztaságát*» emlegeti[95]. Ezek alapján azt hihetnénk, hogy a kétféle viszony — a Menelaoshoz fűződő törvényes, s a másik két férfival létre nem jött törvénytelen — megkülönböztetése következetesen végigvonul a darabon. De nem: egy lényeges ponton azonos szóhasználat utal Menelaosra és Theoklymenosra. Lehet a kapcsolat törvényes (Menelaos), vagy törvénytelen (Theoklymenos), a Helené vissza-, illetve megszerzésére irányuló harc szakszava mindig a *vadászati* szakkifejezés: *θηράω*, illetve származékai.

A meghökkentő kép — Helené mint űzött vad — Theoklymenosszal kapcsolatban háromszor merül fel:

... θηρᾷ γαμεῖν με.

(63. sor)

[90] *Helené* 414. sor: *Ἑλένη τε, Τροίας ἣν ἀποσπάσας ἔχω ...* vö.: *Andromakhé* 710., *Trójai nők* 882. sor.

[91] Helené tudja, hogy Menelaos hűtlennek hiszi őt: *Helené* 58—59. sor.

[92] *Helené* 48., 59., 65., 551—552. sor.

[93] *Helené* 28: *28: ... ὡς Ἀλέξανδρος γαμεῖ ...*
30: ... ὡς ἐμὸν σχήσων λέχος ...
32: ... ἐξηνέμωσε τἄμ' Ἀλεξάνδρῳ λέχη
35: ... δοκεῖ μ' ἔχειν
48: ... ἀκέραιον ὡς σώσαιμι Μενέλεῳ λέχος
54: ... κατάρατός εἰμι ...
59: ... ἵνα μὴ λέκτρ' ὑποστρώσω τινί.
61: .... ἄσυλος ἢ γάμων
65: ... ἵν' ἀνδρὶ τἀμὰ διασώσῃ λέχη

[94] A *γαμεῖν* ige 30 alkalommal, a *λέκτρον* főnév 13, a *λέχος* főnév 20 alkalommal fordul elő a szövegben. Ez a száraz statisztikai adat is arra utal, hogy a «szűz» Helenéről szóló darabban lényeges szerephez jut a szexualitás.

[95] *Helené* 54., 59., 65., 552. sor.

Ez az első említés azért fontos, mert mint majd megtudjuk, Theoklymenos éppen *vadászat* miatt van távol a palotától. Íme egy példa a valóság többféle értelmezhetőségére: bár Theoklymenos látszólag *csak* egy vadászaton vesz részt, ám Helené ezt az ő erőszakos megszerzésére irányuló folyamattal állítja párhuzamba, szóhasználatával utalva a kétféle üldözés hasonlóságára. Theoklymenos meghatározó jellemzője a *vadászat;* s az, hogy Helené a két cselekvésre ugyanazt a szót használja, a kétféle tevékenység azonos jellegére utal. Helené még két alkalommal beszél Theoklymenos ellene irányuló igyekezetéről:

. . . πλὴν ὁ θηρεύων γάμους.
(314. sor)[97]

. . . ὅς με θηρᾶται λαβεῖν.
(545. sor)[97]

Ez utóbbi Menelaosra és Theoklymenosra egyaránt vonatkozik, hisz Helené hisztérikus menekülése közben Theoklymenos megbízottjának véli Menelaost[98].

Theoklymenos «végigvadássza« az egész darabot; ő *a vadász*, az elpusztításon fáradozó, vérszomjas gonosz. Legalábbis mindenki így beszél róla: Helenétől tudjuk, hogy nemcsak vadállatokra és rá vadászik, hanem minden odatévedő hellénre is[99]. Ez utóbbit megerősíti a kapuőrnő is, amikor Menelaost figyelmezteti a veszélyre[100]. S Theoklymenos vérszomjasságára jellemző, hogy saját nővére ellen is gyilkos dühvel fordul, amikor megtudja, hogy az kijátszotta[101]. De mi valósult meg mindebből a sok «vérengzésből»? Semmi. *Theoklymenos a soha be nem fejezett tettek embere a Helené-ben.* Meg akar ölni minden görögöt, aki odamerészkedik — se Teukrost, se Menelaost nem bántja; meg akarja ölni a nővérét — a Dioskurosok meggátolják tette végrehajtásában[102]. És nem sikerülnek a vadászatok sem: vadászatról visszatérőben nem esik szó zsákmányról — nyilván nem volt túl sikeres; «vadászik» Helenére — nem tudja elejteni[103].

Menelaosszal kapcsolatban Helené két alkalommal használja a *θηράω* igét:

. . . τὰς ἐμὰς ἀναρπαγὰς | θηρᾷ . . .
(51. sor),

. . . ὅς με θηρᾶται λαβεῖν.
(545. sor)

Az első esetben a Trója alatt érte küzdő Menelaos fáradozását jelöli ezzel az igével, a másodikban a még fel nem ismert Menelaosról azt hiszi, hogy az ő

[96] Vö.: *Iphigeneia Aulisban* 960., *Orestés* 679. sor.
[97] Vö.: *Ión* 1111.; *Bakkhánsnők* 459., 732. sor.
[98] Theoklymenos is ellenségnek, Helenére vadászó ellenségnek gondolja Menelaost: *Helené* 1175. sor: *. . . ἢ κλοπαῖς θηρώμενον Ἑλένην·*
[99] *Helené* 28., 61., 314., 552. sor.
[100] A jelenetről: *C. J. Jerram:* i. m. X—XI.
[101] *Helené* 1624—1626. sor.
[102] Nemcsak a Dioskurosok, hanem saját szolgája is igyekszik meggátolni nővérgyilkosságát: *Helené* 1627—1629., 1630—1640. sor. Lásd még: *A. J. Podlecki:* i. m. 415.; *A. N. Pippin:* i. m. 157.
[103] *Helené* 1169—1170. sor.

megszerzésére érkezett, méghozzá Theoklymenos megbízásából[104]. A tényeket teljesen félreismerő Theoklymenos is a *θηράω* igével jellemzi Menelaosnak Helené megszerzésére irányuló tevékenységét:

ἤτοι κατόπτην ἢ κλοπαῖς θηρώμενον
Ἑλένην· θανεῖται δ', . . .

(1176—77. sor),

rögtön megtoldva egy újabb, be nem váltott fenyegetéssel.[105]

Mi az alapja annak, hogy Helenére *vadászni* lehet, hadizsákmány, illetve vadászzsákmány? A magyarázatot Helené szavaiban találjuk meg. Önmagáról mondja:

ἆρ' ἡ τεκοῦσά μ' ἔτεκεν ἀνθρώποις τέρας;

(256. sor).

A *τέρας* szó megfejtése régóta sok fejtörést okozott a kommentátoroknak[106]. Valóban nehéz elhelyezni a szövegben, ha «iszonyat»[107], «prodige»[108], «Wunderwerk«[109] fordításban keressük a megoldást. Az e helyhez fűzött kommentárok Helené születésének körülményeihez kapcsolják a szót[110], s nem keresnek kapcsolatot a darab egészével. Pedig ha a szó egyik lehetséges értelmezését, «szörnyű vadállat« jelentését[111] illesztjük a szövegbe — amire annál inkább lehetőségünk van, mert Euripidés máshol is használja a szót ebben az értelemben[112] —, akkor önmagától adódik a kapcsolat Helené szóhasználata és a darab egésze között: Helené önmagát *prédának* tekinti, lehetséges vadászzsákmánynak, akinek már születése pillanatától meghatározott a sorsa. Helené tisztában van «vadállati» mivoltával, s ennek hangsúlyozásával helyzete súlyosságát, kiszolgáltatottságát húzza alá. A rabszolganők alkotta kart így szólítja meg:

θήραμα βαρβάρου πλάτας . . .

(192. sor)[113],

ami arra utal, hogy azok is éppoly *vadászzsákmányok*, amilyen ő maga is. Ez persze azt is jelenti, hogy önmagát — végtelen pesszimizmussal — azonos szinten levőnek tartja a rabszolganőkkel[114].

[104] Helené indokolatlan menekléséről: *J. E. Harry:* i. m. 327.; *A. P. Burnett:* i. m. 82.; *G. Arnott:* i. m. 51.; *C. H. Whitman:* i. m. 49.; *Ch. Wolff:* i. m. 80.

[105] *J. W. Hewitt:* Gratitude and Ingratitude in the Plays of Euripides. AJPh 43 (1922) 331—343. — különösen 332.

[106] *A. M. Dale:* i. m. 83: «But then where does the idea of *τέρας* come from?» *R. Kannicht:* i. m. 87.; *C. H. Whitman:* i. m. 44.

[107] *Csengeri János* fordítja így a szót. *In:* Euripidés drámái. Budapest 1919. III. kötet, 110.

[108] *H. Grégoire:* i. m. 60.

[109] *R. Kannicht:* i. m. 88.; ugyanő a 256. sorhoz fűzött kommentárban «Mirakel», «Paradoxon» fordítást ad.

[110] Összefoglalóan: *R. Kannicht:* i. m. 88.; vö. *Prométheus* 352.

[111] A *Gorgóra* vonatkozik: *Ión* 989. — *A. S. Owen:* i. m. 137. —; a *Szfinx*re: *Phoinissai* 806., 1023.

[112] *Hippolytos* 1214.: «tengeri szörny» — *W. S. Barrett:* i. m. 386. —; *Iphigeneia a taurosok földjén* 1247. — a Pythón-kígyó.

[113] A sor nyelvi elemzését adja *R. Kannicdt:* i. m. 74.

[114] *Helené* 273—275.

Megállapítható tehát, hogy a τέρας szó legalább annyira utal Helené születésének körülményeire, amennyire egész életére szóló, a külvilághoz való *eddigi* (a darab jelenéig) kapcsolódását pontosan meghatározó *szakkifejezés*. Fontos kiemelni, hogy Helené vadászzsákmány-jellege, tehát alapvetően passzív, kiszolgáltatott mivolta a darab jelenéig tart; csak a múltra és a jelenre vonatkoztatva használja a szót Helené, de amint megtörtént a Menelaosszal való kibékülés, a *jövő tervezése* kerül előtérbe, megszűnik Helené passzivitása — s ezzel összefüggésben természetesen kiszolgáltatottsága, «vadászzsákmánysága» is. Ez a változás statisztikailag is kimutatható: a darab első harmadában (Menelaos megtöretéséig) öt alkalommal kerül szóba az, hogy Helenére vadásznak[115], míg a darab hátralevő kétharmadában összesen háromszor[116]. Helené helyzetében alapvető változás következett be: a *passzivitásból* eljutott az önmaga és mások sorsát irányító *aktivitásig*.

Euripidés minden egyéb művében, ahol csak Helenéről ír, elítélőn szól bujaságáról s mindenkit szerencsétlenségbe taszító szépségéről[117]. Egy Helenét dicsőítő, bűntelensége előtt tisztelgő darab beillesztése a Helené-gyűlölő Euripidés oeuvre-jébe gondosan megalapozott magyarázatot igényelne. Az elemzők azonban nem tudnak e lehetetlen feladattal megbírkózni[118]; nehéz is lenne elfogadható magyarázatot találni ekkora szemléletváltozásra olyan következetes gondolkozású alkotó esetében, mint Euripidés[119]. Helené szidalmazása ugyanis végigvonul Euripidés életművén (már amit ismerünk belőle[120]) s tudjuk, hogy nemcsak a *Helené*-t időben megelőző darabjaiban[121] szidta, hanem az azt követő *Orestés*-ben is[122]. Ez pedig azt jelenti, hogy egy egységes alkotói ívet kellene megtörni egy darab erejéig, amely rácáfolva mind a megelőző, mind a rákövetkező művekre, Helené dicsőségét zengené. Valószínűleg éppen e nehéz kérdést megkerülendő hallgat a gondolati és időrendi kérdésről a legtöbb elemzés[123]. Pedig az erre a kérdésre adott válasz alapvetően befolyásolja a darab értelmezését: a *tiszta Helené* szenvedéseinek és megszabadulásának története legfeljebb *melodráma*[124] lehet, de rögtön más lesz a helyzet, ha a szövegelemzés alapján elvethetjük Helené ártatlanságának lehetőségét.

Helené feltűnően sokat beszél a szexualitásról, a λεχός-ról[125]. Paris azért jött Spártába, hogy megszerezze *ágyát* (30. sor), de Héra «széllé változtatta»[126]

[115] *Helené* 50—51., 63., 192., 314., 545.

[116] *Helené* 981. — Menelaos használja a kifejezést Theoklymenosra; 1169. — Theoklymenos a vadászatról beszél; 1175—1176. — Theoklymenos az idegen (Menelaos) ellenséges, Helené megszerzésére irányuló szándékát gyanítja.

[117] *Andromaché* 104., 248 skk., 680., 899 skk.; *Hekabé* 243., 442 skk.; *Iphigeneia a tauroszok földjén* 356 skk., 440.; *Orestés* 20 skk., 246., 520., 1105 skk.

[118] *J. G. Griffith:* i. m. 36. — Összefoglalja a kutatás fő irányait, de a *Helené* említett besorolhatatlanságáról nem beszél.

[119] *F. Solmsen:* La struttura dell'intrigo nelle tragedie di Sofocle e di Euripide. *In: O. Longo:* i. m. 31—39.

[120] *A. M. Dale:* i. m. VII—XXXIV.; *J. Ferguson:* i. m. 109—117.; *G. H. Macurdy:* i. m. 113—119.

[121] *Andromaché, Hekabé, Trójai nők, Ión, Élektra.*

[122] Az *Orestést* 408-ban mutatták be. Lásd: *G. H. Macurdy*: i. m. 123—128.

[123] *H. Grégoire:* i. m.; *G. M. A. Grube:* i. m.; *H. Steiger:* i. m.; *A. P. Burnett:* i. m.; *J. de Romilly:* La tragédie grecque. Paris 1973. — nem beszél a kérdésről.

[124] *C. H. Whitman:* romantikus történetnek nevezi a *Helené*-t (i. m. 37.), és az *Iphigeneia a tauroszok földjén*-t melodrámának; *G. Murray:* i. m. 95.: «romantic play» névvel illeti a *Helené*-t.

[125] A statisztikai adatokat lásd a 93. és 94. jegyzetben.

[126] A sorról: *R. Kannicht:* i. m. 27.; *A. M. Dale:* i. m. 71.

ágyát (32. sor), s ő nem ment Trójába, hogy mással ossza meg *ágyát* (59. sor). Sőt, az istenek és ő maga is arra törekedett, hogy tisztán[127] mentse meg *ágyát* Menelaos számára (48., 65. sor). A Menelaosszal való vita során is többször felmerül a *hitvesi ágy:* először kérdésként:

Ποίων δὲ λέκτρων δεσπότης ἄλλων ἔφυς;

(571. sor)[128],

majd az isteni csel megmagyarázása során:

Αἰθήρ, ὅθεν σὺ θεοπόνητ' ἔχεις λέχη

(584. sor),

végül, mikor Menelaos minden magyarázat ellenére elhagyni készül őt:

Λείψεις γὰρ ἡμᾶς, τὰ δὲ κέν' ἐξάξεις λέχη;

(590. sor)[129].

A darab hátralevő részében is gyakran kerül szóba az *ágy*[130], akkor azonban már Menelaos is — azonosulva Helené álláspontjával, s nem utolsó sorban szóhasználatával — vállalja a házassági kötelék szóbeli megjelölésére az *ágy* kifejezést.

Ugyancsak a Menelaosszal való találkozást megelőzően, miközben Helené oly sokat beszélt az *ágyról*, hangsúlyozza a maga ártatlanságát:

κατάρατός εἰμι . . .

(54. sor),

. . . ἄσυλος ἦν γάμων.

(61. sor).

Nem kell mélyebb pszichológiai ismeret ahhoz, hogy felfedezzük: Helené gondolatainak középpontjában a szexualitás, a személye körül támadt bonyodalmak szexuális tartalma áll, s főleg az a gondolat, hogy ő — önhibáján kívül — mindebből *kimaradt*. És ezen a ponton megint nagyon fontos Helenének a múltban egyértelműen megnyilvánult passzivitása: sorsának alakulásába nem volt beleszólása, ezért csak elképzelni tudja mindazt a sok szexuális üldöztetést, amelyben neki nem lehetett része. Valaki más birtokolta Helené szépségét, nevét és *bűnét* is, az igazi Helenének csak a bűnhődés és az el nem követett bűnök elképzelése maradt. Ennek a lelkiállapotnak az ismeretében lehet értelmezni Helené panaszdalát, amelyet Teukros távozása után mond (362—284. sor)[131]. Látszólag össze nem kapcsolódó gondolatok kerülnek itt egymás mellé: az első tizenöt sorban Trója sorsát, felesleges pusztulását siratja, s az erre visszhangzó görög gyászt[132], majd Kallistó[133] és Merops lánya[134], Kós irigy-

[127] *Helené* 48.; vö. *Orestés* 922.
[128] Erről a sorról: *A. M. Dale:* i. m. 102.
[129] *A. Y. Campbell:* i. m. 95.; *C. J. Jerram:* i. m. 29.; *R. Kannicht:* i. m. 167.
[130] Lásd a 94. jegyzetet.
[131] *R. Kannicht:* i. m. 114—121. — a panaszdal kimerítő elemzését adja.
[132] *Helené* 365—366.; Kypris ajándékáról (363. sor) lásd: *Alkéstis* 289. — *A. M. Dale:* Euripides Alcestis. Oxford 1978. 75.
[133] *Helené* 375.
[134] *O. Gruppe:* Griechische Mythologie und Religionsgeschichte. München 1906. 258., 44.

lendő sorsát beszéli el. A két említett mitológiai nőalakban közös, hogy valamilyen bűnükért az istenek valamilyen állattá változtatták őket[135]: Kallistó történetét ismerjük más forrásból is[136], míg Kós legendájáról nem tudunk többet, mint amennyit Euripidésnél olvashatunk[137]. Számunkra itt most az a fontos, hogy Helené mind a három esetben (Trója, Kallistó, Kós) egy-egy büntetés *megvalósulását* idézi fel. A háromból azt a két esetet nevezi boldogabbnak, amikor a büntetést kiváltó — nagy valószínűséggel mindkét esetben szexuális jellegű — bűn *meg is történt*, tehát a büntetésnek valamilyen jogosultsága volt. Mind a két nő (hasonlóan a korábban említett Lédához[138]) ugyanolyan passzív részese volt sorsának, mint Helené. Éppen oly kevéssé volt beleszólásuk *bűnük* — értsd: Zeus vágyának teljesítése — elkövetésébe, mint Helenének. A különbség köztük s Helené között, hogy velük *történt valami:* objektíve bűnösnek érezhetik magukat, s viselik büntetésük terhét. Helené bánata nem a büntetés miatt oly nagy, hanem mert δι' ἔργ' ἄνεργα (363. sor) következett be. Ezek a nők mind az isteni (zeusi) önkény és erőszak áldozatai voltak; Helené is isteni beavatkozásra követte *volna* el bűnét, ha hagyják. Ismét a látszat-valóság kérdésével kerülünk szembe: a másik három, hasonlóan erőszak áldozatául esett nő egyértelmű helyzetből egyértelmű helyzetbe (szenvedésbe, büntetés elviselésébe) került. Helené a *látszat szerint* bűnösen, a valóságban azonban kényszerűségből megőrzött tisztességgel jutott ugyanabba a helyzetbe. Ennek az akaratán kívül létrejött helyzetnek a pontos megfogalmazását adja:

> . . . Ἀλλὰ πάντ' ἔχουσα δυστυχῆ
> τοῖς πράγμασιν τέθνηκα, τοῖς δ' ἔργοισιν οὔ.
>
> (285—286. sor)[139].

Visszakanyarodva Menelaos megjelenésére a palotánál, első monológjának — pontosabban: prológusának még néhány jellegzetességére kell felfigyelnünk.

Menelaos előadását a higgadt, tárgyilagos stílus jellemzi. Tényeket közöl, akár mitológiai múlt homályába vezet el születése körülményeiről szólva, akár jelenlegi, szerencsétlen helyzetéről számol be[140]. Ez az egyensúly, a történetek azonos jellegű kezelése bizonyítja, hogy Menelaos *egységesnek látja a világot*, ahol az esemény — akár a múltról, akár a jelenről, akár a jövőről van szó — a valóság része. Ugyanakkor őszinte érzelmekkel is viszonyul ezekhez az eseményekhez: a pisai kocsiversenyről *Pindaros*-hoz hasonlóan számol be[141] s dicsekedve — ezt csak hangsúlyozza a dicsekvés nyomatékos tagadása[142] —

[135] *Kallistót* medvévé változtatta *Artemis*, *Meropét* őzzé.

[136] *Apollodóros:* Mitológia. 3, 8, 2.

[137] *L. Preller:* Griechische Mythologie. I—II. Berlin 1894. 129., 470., 475., 831.

[138] *Helené* 17—21.

[139] A 286. sor értelmezése körül vita van. *H. Grégoire:* i. m. 61., megkerüli a problémát: «. . . je suis mort en effet, bien que toujours en vie.»; *A. Hartung:* Helena. Leipzig 1851. 18.: «Tat . . . Wesen»-ellentétpárnak fordítja, s megjegyzi: «. . . πράγματα sind die Erlebnisse, . . . also auch die Lage der Dinge, die Umstände und die Schicksale. ἔργον dagegen ist die Wirklichkeit im Gegensatz des Eingebildeten, Scheinbaren, Angeblichen . . .»; *N. Wecklein:* i. m. 34.: megjegyzi: «. . . perisse se dicit iis quae perpessa sit, non illis quae fecerit.»; *R. Kannicht:* i. m. 95.

[140] *Helené* 385—392.; 408—419. sor.

[141] *Olympiai óda* 1, 18 skk.

[142] *Helené* 393—396. sor.; vö. *Ilias* 1, 11—14. sor.

emlékezik vissza a Trója ellen indított hadjára megszervezésének dicsőségére (393—399. sor).

A 400—407. sor között a trójai háború óta eltelt időszakot foglalja össze. Tengeren való hányódásai, sikertelen kísérletei a hazajutásra Odysseus sorsát juttatják eszünkbe[143] — csak éppen hiányzik belőle az odysseusi furfang. Menelaost a múlt felidézése a pindarosi, múltból a jelenre váltó és a mítosz közegétől távolságot teremtő *καὶ νῦν* kimondására készteti (408. sor)[144], s hangsúlyozottan hétköznapi gondjaira tereli a szót (420—421. sor).

Menelaos korábban volt biztonságát és mindent tudását hangsúlyozottan szüntetik meg a körülmények: megfosztották társaitól (egyedül jön a palotához), nincs már hajója (segítség nélkül nem távozhat e földről), nincs élelme és ivóvize s azt sem tudja, hol van (415—416. sor). Röviden: Menelaos korábbi életének minden *tárgyi* bizonyítékát elveszítette — erre utal az is, hogy még külsejét is «elveszítette»; rongyaiban senki sem ismeri fel királyi énjét —, csak Helenét és a hősi múltba vetett hitét tudta megőrizni. Ezt az objektív helyzetet tudatosítja mindenkiben Menelaos prológusa, amelynek záró sorai a teljes megalázkodásra való hajlandóságot is tükrözik (430—434. sor)[145].

A kapuőrnő Menelaost elutasító, figyelmeztető szavait a darab komédiai részei közé szokták sorolni[146]. Pedig tragédiai funkciója van. Menelaos tőle értesül *első alkalommal* a valóságról, ami minden ponton ellenkezik saját világképével. Az első mondatokból értesül a minden hellént fenyegető theoklymenosi dühről (437—440. sor) — tehát pontosan fordítva történik, mint a Teukros-jelenetben; ott a *végén* szólították fel — saját érdekében — távozásra Teukrost, aki szót is fogadott, most Menelaos hiába kapja meg ugyanazt az információt, nem távozik, pedig azt is megtudja, hová érkezett (460. sor). Az ezt követő stichomythikus párbeszéd[147] (441—475. sor) klasszikus tragédiában szokatlanul jelentős szerephez juttat egy foglalkozása miatt előtérbe sohasem kerülő szereplőt[148]. Ez a szokatlan megoldás, és az, hogy később minden szaváról kiderül, hogy igaz volt, két fő célt szolgál: egyrészt Menelaos megalázó helyzetét emeli ki, hogy király létére egy egyszerű ajtónálló (nő!) is elkergetheti, sőt erőszakot is alkalmazhat ellene (445. sor). A fontosabb, a tragédia szerkezetébe szervesen illeszkedő szerepe pedig az, hogy Menelaos fokozatos felvilágosítását vezeti be. Menelaos ugyanis három szinten értesül az igazságról, tehát dicső múltja hazugságáról: először a kapuőrnőtől — a jelenben, a körülmények teremtette reális jelenben; durván, a meggyőzés igénye nélkül, fenyegető figyelmeztetésként hangzanak a kapuőrnő szavai.

[143] Erre a hasonlóságra — és általában az Odysseiával való összevetés lehetőségére — hívja fel a figyelmet *C. H. Whitman:* i. m. 38.

[144] *Horváth Judit:* Pindaros győzelmi ódáinak költői nyelve. Bölcsészdoktori disszertáció. Budapest 1977. 54—57.

[145] Menelaos prológusát — általában Menelaos alakját — komikusnak tartja *E. M. Blaiklock:* i. m. 89.: «He treats the Trojan warlord in something of the same manner as Aristophanes treats Lamachus.»; *H. Steiger:* i. m. 212.: «. . . er ist im ganzen Drama die Parodie eines Helden . . .»

[146] *N. Wecklein:* i. m. 10—11.; *C. S. Jerram:* i. m. XI—XII: «The dialogue between Menelaus and the portress borders closely on comedy . . .»; *Ch. Wolff:* i. m. 65.: «The old woman who comes to the gate belongs to the comic type of surly doorkeepers . . .»

[147] *E. R. Schwinge:* Die Verwendung der Stichomythie in den Dramen des Euripides. Heidelberg 1968. 229—230.

[148] Erre hívja fel a figyelmet *K. Matthiessen:* i. m. 32.; *C. F. Kumaniecki:* De consiliis personarum apud Euripidem agentium. Cracovie 193. 86—94.

Másodszor a Helenével való találkozás során kell szembenéznie a valósággal. Ekkor azonban már nem bújhat az ismeretlenség álarca mögé: magasabb szinten, királyi énje elismerésével együtt kell vállalnia múltja csődjét. Helené azzal, hogy felismeri benne a király-Menelaost, arra is kényszeríti, hogy a múlt «eredményeivel» leszámoljon. Helené érvel, felvilágosít és könyörög, de nem ér el eredményt, csakúgy, mint a kapuőrnő sem tudta elhitetni Menelaosszal, hogy menekülnie kellene.

Harmadszor — a harmadik szinten — a hírnök (hajóstársa) közvetítésével értesül ugyanarról. Ez azonban már nem a durva hétköznapi, sem nem a királyi szinten történik; az isteni szférából érkezik az üzenet: az igazsággal szembe kell néznie Menelaosnak. S ez már nem lehet hit, vagy vita tárgya, mert ez már isteni *ítélet*, amit el kell fogadni.

Ennek a hármas szerkezetnek első egysége a kapuőrnővel folytatott beszélgetés. Menelaos természetesen nem hisz az öregasszonynak: sem a Helené jelenlétére vonatkozó híreknek nem ad hitelt[149], sem a király vérengző természetét nem veszi komolyan (500—505. sor). A kapuőrnő távozását követő monológjában[150] (483—514. sor) két fő kérdéssel foglalkozik: lehetséges-e, hogy Helené a palotában van; merjen-e találkozni a görögöket gyűlölő királlyal (483—499., 500—514. sor).

Az első részt bevezető két kérdés Menelaos meglepettségét tükrözi[151], s a továbbiakban csupa olyan kérdésre keres magyarázatot, amelyekre mi — a nézők, olvasók — már tudjuk a választ. Menelaos *megpróbálja* (első reagálási szint) jól felépített világképébe beilleszteni a most szerzett ismereteket: csak úgy tudja elképzelni, hogy az öregasszony igazat beszél, ha megkettőzi a világot[152]: «megoldásának» lényege, hogy elválasztja a *nevet* annak *viselőjétől*. Így lesz lehetséges, hogy a Trójában kivívott Helené mellett itt is lakhat Helené nevű nő (485—488. sor)[153]. Ugyanígy Zeusról is elképzelhető, hogy a Nílus partján él valaki, aki ugyanezt a nevet viseli (490—491. sor)? Ettől már visszariad, s bár a kapuőrnőtől hallottak alapján éppen ezt a kérdést kellene pontosan tisztáznia, *most még* győzedelmeskedik benne a régebbi értékekben, istenekben való feltétlen hit:

> . . . εἷς γὰρ ὅ γε κατ' οὐρανόν.
>
> (491. sor)

mondja, bár ezzel nem oldja fel az ellentmondást hite és az öregasszony szavai között. További érvei hite igaza mellett szintén nem vitatkozó, cáfoló jellegűek, hanem önmaga meggyőzésére irányulnak: a látszat-valóság egységét próbálja megőrizni azzal, hogy felsorolja múltja főszereplőit — Spárta (492—493. sor), Tyndareós (494. sor), Lakedaimón és Trója (495—496. sor); lehetetlenségnek tartja, hogy belőlük egyszerre több is létezzen, ne csak az, akit és amit ő is ismer[154]. Menelaos tehát megkerüli a problémát, a hősi múltra való

[149] *Helené* 475., 483., 489. sor.

[150] *A. Lesky:* Zur Problematik des Psychologischen in der Tragödie des Euripides. Gymnasium 67 (1960) 10—26, különösen 20., 22.

[151] 483: *τί φῶ; τί λέξω. C. F. Kumaniecki:* i. m. 87.: «A sene certior factus Helenam hic adesse, quid sibi faciendum sit, nescit . . .»

[152] *Helené* 490—495. sor; *Ch. P. Segal:* i. m. 302.

[153] *R. Kannicht:* i. m. 140—141.

[154] *W. Schadewaldt:* i. m. 45.

hivatkozással kitér előle. Számára a világ (természetesen) *csak egészében lehet érthető:* nem lehet egyetlen alapelemét sem megváltoztatni, mert akkor az egész összedől. Nem lehet az egymással szoros összefüggésben levő elemek egyikét kitaláltnak minősíteni, mert ez szükségszerűen megkérdőjelezi az egész struktúrát is. Menelaos — Euripidés ábrázolásában — az életképtelen és örökre a múlthoz kötődő világkép képviselője. Egy letűnt rendszer bukásra ítélt képviselője, akinek igazi tragédiája az, hogy sem tragikus vétségét[155], sem tragédiája következményeit nem élheti végig: tragikus vétke (aristotelési értelemben) nincs, s bukását sem követi megsemmisülés vagy (deus ex machina segítségével) feloldozás[156].

A létezés *filozófiai* problémái után az *anyagi feltételek* kerülnek Menelaos gondolatainak középpontjába: éhező társainak és magának élelmet kell szereznie. A két szélsőség megközelítően azonos szerepet kap Menelaos beszédében[157]. Jövetele eredeti célja (az élelemszerzés) fokozatosan háttérbe szorul, hogy a Helené-jelenet végére teljesen el is tűnjék. Menelaos a maradás mellett dönt, s döntése jelképes jelentőségű is: a legalapvetőbb szükséglet kielégítése kényszeríti a végzetével való találkozásra. A valóságradöbbenés, az elborzadás súlyát csak akkor tudjuk igazán felfogni, ha meggondoljuk: már lemondana az élelemről — tehát vállalná az éhhalált is[158] —, amikor felismeri a kikerülhetetlen véget (az igazi Helenét)[159].

A kórus visszatér[160] és beszámol a Theonoétól hallottakról: Menelaos él, de társak nélkül bolyong a tengereken, mióta Trója alól elhajózott (517—527. sor).

A kórus nyomában megjelenik Helené is[161], s első mondatában a jósnő mindentudását dicséri[162], de éles ellentmondásban van ezzel a mindentudással a Menelaos *jövője* körüli bizonytalanság:

> *Ἕν δ' οὐκ ἔλεξεν, εἰ μολὼν σωθήσεται.*
>
> (535. sor).

Helené nem csak azt mondja el, amit a kórustól már tudunk, hanem azt is, hogy Menelaos bajainak egykor vége szakad (534. sor)[163].

Az 535. sor értelmezése vitatott; a fő vitapontok: *a)* a *μολών* participium az Egyiptomba való eljutásra, vagy az onnan való távozásra vonatkozik? *b)* a *σωθήσεται* passiv futurumi alak mit jelent? A *βλώσκω* ige elsősorban *jönni*-t jelent (ritkábban: *menni*), de erős aoristosban képzett participiuma

[155] Az Euripidésnél érvényes tragikum-fogalomról: *S. Saïd:* i. m. 410—449., 461—471.

[156] Menelaos tragikus bukását követően nincs *megoldást* hozó deus ex machina; a darab végén megjelenő Dioskurosok *nem a tragédia, hanem a mese* lezárását hozzák.

[157] A létezés filozófiai problémáiról 17 sort mond (483—499. sor), ebből három sor az összefoglalás (397—49+. sor) — a hétköznapi gondokról (élelemkérés, a jelen nyomorúsága) 14 sort (501—514. sor), s a két nagy témát egy átvezető sor köti össze (500. sor).

[158] *Helené* 591., 593. sor.

[159] *Helené* 541—596. sor.; *A. P. Burnett:* i. m. 83—86.

[160] A kórus visszatéréséről: *R. Kannicht:* i. m. 146—148.

[161] *A. Y. Campbell:* i. m. 92.: Helené tiszta, makulátlan alakjának leírásában megjegyzi: «Charming, simple creature.»

[162] *Helené* 530. sor.

[163] A sorhoz: *A. M. Dale:* i. m. 101.

Euripidésnél legtöbbször *eljőve* jelentésű[164], különösen az utolsó évtizedben írott műveiben[165]. A σωθήσεται igealakról biztosan csak az állapítható meg, hogy Menelaos valamikor a jövőben *el fogja viselni* (passivum !) az igében jelzett cselekvést[166]. A jelentés közelebbi meghatározásához meg kell vizsgálni, milyen értelemben használja Euripidés ezt az igét, s főleg passiv futurumi alakjait. Activumban *megszabadit, elenged, megment* jelentésben fordul elő[167]. Passivumban *megmenekül* (pl. *Helené* 412., 762., 815., 1047.; *Héraklés gyermekei* 15., 454. sor)[168].

Menelaos Trója alól való «megmeneküléséről» nemcsak a *Helené*-ben esik szó. A 408-ban színre vitt *Orestés*ben mintha csak az itt feltett kérdésre válaszolna Orestés :

εἰ μόνος ἐσώθη, μᾶλλον ἂν ζηλωτὸς ἦν.

(247. sor)[169].

A casus irrealisszal szerkesztett mondat a megmenekülésre utal — a tényen nem lehet változtatni, a mitológiai történet követése kötelesség —, de Menelaos eljövendő sorsának megítélése világosan megérthető Orestés szavaiból : nem irigylésre méltó Menelaos, hogy Helenével együtt kell megtérnie otthonába. A *Helené után* írt *Orestés* idézett sorának fényében Helené kérdése is érthetőbb : az Egyiptomba való megérkezés nem jelent megmenekülést ; a bajoktól való mentesség nem a menekülés fizikai megvalósulásától függ, hanem az esemény értékelésétől, a következményektől : ami az egyiknek boldog megszabadulást jelent a veszélyből (Helené esetében erről van szó), az másnak — s talán a reálisan ítélő külső szemlélőnek is (ld. Orestés) — a boldogtalanságot, a végső szerencsétlenséget hozza el. A látszat és a valóság végleg elszakadt egymástól : még az ugyanazt a történetet végigélők számára is más és más jelentést hordoznak az események. Mindezekért én az 535. sort az Egyiptomból való távozás — tehát a megmenekülés — *utáni* időszakra vonatkoztatom, s az igét «ment lesz-e a bajoktól» jelentésben értem[170].

[164] *Andromaché* 990. sor — a sor értelmezése vitatott, többen el sem fogadják az itt szereplő participiumot : *P. T. Stevens :* Euripides Andromache. Oxford 1971. 209 ; *Héraklés* 531. sor — lásd : *U. Wilamowitz-Moellendorff :* Euripides Herakles. Berlin 1895. I. 203. : «. . . bist du da . . .» fordítást ad, s fordítását indokolja is (II. 125.) ; *Hippolytos* 661. sor — *W. S. Barrett :* i. m. 285. sor : «. . . but with my father's coming I shall return . . .» fordítást ad, de ez is vitatott. ; *Médeia* 452. sor — *D. L. Page :* Euripides Medea. Oxford 1978. 107.

[165] *Bakkhánsnők* 1293. sor — *E. R. Dodds :* Euripides Bacchae. Oxford 1977². 232. : «. . . he was trying to insult, having gone (there), i.e. he went there to insult. *Orestés* 449., 738., 779. sor — *W. Biehl :* Euripides Orestes. Berlin 1965. 86. ; *Phoinissai* 240., 613. sor — *N. Wecklein :* Ausgewählte Tragödien des Euripides. V. Phönissen. Leipzig 1894. 75. ; 662., 702., 974. (a sor vitatott), 986. sor ; *Iphigeneia Aulisban* 602. sor.

[166] *A. Y. Campbell :* i. m. 92. : «. . . after his arrival (in Egypt) will be saved.» — fordítását az 540. sorban szereplő ἥξεις indokolja, csakúgy mint korábban *C. J. Jerram :* i. m. 26.

[167] *A. M. Dale :* i. m. 101.

[168] Vö. *Héraklés* 532. sor ; *Orestés* 70., 247., 779. sor ; *Phoinissai* — 725. sor.

[169] *W. Biehl :* i. m. 32. ; a szakirodalom meglepően kevés figyelmet szentel a két hely közötti összefüggésnek.

[170] *R. Kannicht :* i. m. 153. — egészen eltérő értelmezést ad, mint általában a szakirodalom : «Nur eines hat sie nicht gesagt : ob er damit auch gerettet sein werde. μολών (hier durch 'damit' wiedergegeben) . . .» — ami nyitvahagyja a vitatott kérdést. de legalább jelzi, hogy az eddigi megoldások elfogadhatatlanok.

Helené észreveszi a színen tartózkodó Menelaost[171], s rémülten menekül, mivel azt hiszi, hogy Theoklymenos embere jött érte (545. sor). Már volt szó e jelenet indítása és a Teukros-találkozás között fellelhető párhuzamosságokról és ellentétekről, itt még egyszer hangsúlyozni kell: Helené mindkét esetben indokolatlan magatartást tanúsít: az első esetben nem érzékeli a veszélyt és a helyén maradt, a másodikban a nem létező veszély elől menekül el.

A Helené—Menelaos-találkozás indító mozzanata párhuzamba állítható egy másik Euripidés-tragédia jelenetével: az *Élektrá*-ban ugyanilyen indokolatlan rémülettel menekül Orestés elől Élektra[172]. Mindkét esetben a később színre lépő női szereplő veszi észre késve az «idegent», s mindkét esetben első reakciójuk a menekülés. Egyúttal ezzel a meneküléssel — ha sikerülne — helyzetük megváltoztatásának egyetlen lehetőségét szalasztanák el. A két nőalak (Helené és Élektra) között mélyebb párhuzamot is felfedezhetünk Euripidésnél; mindkét nő megszokott, eredeti közegéből kiszakítva, kényszernek engedelmeskedve él: Helenét az istenek raboltatták el, Élektrát Aigisthos kényszerítette egy egyszerű paraszthoz. Mindketten úgy érzik, rabszolgasorban tartják őket[173], s mindkettőjük egyetlen célja, hogy változtassanak helyzetükön. A két nőalaknak még a jogi helyzete is azonos: de iure feleségek, de facto azonban érintetlenek: Élektra látszatházasságban él, Helené helyzete, ha lehet még különösebb: az a látszat, hogy szerelmi gyönyörök között töltötte eddigi életét, most pedig kiderül, hogy 17 (!) éve vár hűségesen. S végül: mindkét nő kihasználja, hogy pontosabban ismeri a valóságot, mint a látszatnak hívő ellenfelük: Élektra azzal csalja kelepcébe anyját (legfőbb ellenségét), hogy azt hazudja, szült[174], Helené pedig a jelenlevő Menelaosról bizonyítja be Theoklymenosnak, hogy halott. E sok azonos vonás arra utal, hogy Élektra és Helené jellemét azonos kiindulópontból szemléli Euripidés. Ez a kiindulópont: a mítoszban való kételkedés, a mítosz fennköltségének és igazságának kritikája és tagadása. Euripidés a köztudatban tisztának és nemesnek tudott nőalakokról bizonyítja, hogy különösebb erkölcsi értéket nélkülöző *emberek*, emberi indulatokkal és bűnre való hajlammal[175].

Amilyen váratlan volt Helené menekülése, ugyanolyan váratlan lesz megbékélése is. Menelaos meglepett és megnyugtatónak szánt szavakkal fordul hozzá (546—549. sor). Helené azonban továbbra is rémülten kapaszkodik a sírba[176], s megerősíti elképzelését, hogy erőszakkal Theoklymenoshoz akarják vinni (550—552. sor). Mikor Menelaos megmondja, hogy nem bandita, sem rőszakot nem akar elkövetni (553. sor), Helené reakciója:

[171] *Helené* 541. sor; — a meglepetést kifejező *ěa*-ról lásd *R. Kannicht:* i. m. 39.: «. . . bei Euripides immer die Überraschung des Sprechers über eine unerwartete (meist unangenehme) Wahrnehmung der Sinne ausdrückt . . . und deshalb wohl nicht- als Imperativ von *ěāv*, d. h. als *ěa* 'halt' zu fassen ist, . . . sondern eher als phonetische Artikulation eines keuchendes Schnappens . . .»; vö. *Helené* 71. sor; *Andromaché* 896. sor; *Hippolytos* 905. sor; *Orestés* 277., 478. sor; *Bakkhánsnők* 644., 1280. sor.

[172] *Élektra* 215. sor.

[173] *Élektra* 54 skk., 175 skk., 303 skk., 1008—1010. sor; *Helené* 275. sor.

[174] *Élektra* 651 skk.

[175] Élektrával kapcsolatban erre a következtetésre jut *D. J. Conacher:* i. m. 212.; Helené *tiszta* jellemének megkérdőjelezése *nélkül* tartja figyelemre méltónak Helené menekülését *K. Alt:* Zur Anagnorisis in der Helena. Hermes 90 (1962) 6—24.

[176] *Helené* 556. sor.

καὶ μὴν στολήν γ' ἄμορφον ἀμφὶ σῶμ' ἔχεις.

(554. sor).

Helené tehát a *látszat* alapján ítél, annak a látszatnak az alapján, amelyről pedig neki igazán tudnia kell, hogy csalhat, s alapos vizsgálat alá kell vetni, mielőtt valaki végleges véleményt akar alkotni. Helené akkor nyugszik meg, mikor a szent helynek számító — tehát védelmet nyújtó — Próteus-sírhoz ér (556. sor); Menelaos csak ekkor jut el ahhoz a kérdéshez, amit Teukros már rögtön a Helenével való találkozás elején feltett:

Τίς εἶ; τίν' ὄψιν σήν, γύναι, προσδέρκομαι;

(557. sor)[177].

Menelaos ugyanúgy észreveszi, hogy e nő Helenére hasonlít (559., 561., 563. sor), ahogy Teukros is felfigyelt rá. De míg ott Helené nem hagyta, hogy a gyanú felismeréssé erősödjék, addig Menelaos előtt szeretné leleplezni magát. Mikor aztán az «idegen» bevallja, hogy ő Menelaos (565. sor)[178], a nyakába szeretne borulni (566. sor). S itt kezdődik Menelaos *másodszori* szembesítése a valósággal, amely elől azonban már nem térhet ki olyan módon, mint a kapuőrnővel való beszélgetés esetében: Helené kényszeríti a nyílt harcra. Most már önmagát, múltját, a trójai háborút és *saját* Helenéjét kell megvédenie. Ennek megfelelően a védekezés minden formáját alkalmazza: tagadóan elutasítja még az érintését is (567. sor)[179], ráolvas, hogy tűnjön el (569. sor)[180], feloldhatatlan ellentmondásnak állítja be a jelenséget (571. sor)[181], végül a józan eszére s a közvetlen tapasztalásra hivatkozik (574., 577. sor)[182].

Védekezését Helené könnyedén rombolja szét; még arra is van gondja, hogy mindegyik érvvel súlyának megfelelő terjedelemben foglalkozzék: a tagadást és a ráolvasást egy-egy mondattal cáfolja (568., 570. sor), a másik feleség létezésének tagadására két sort áldoz (572., 574. sor). A legrészletesebben (575—580. sor) a közvetlen tapasztalaton alapuló érvet támadja: ugyanazzal cáfolja Menelaost, amivel az védekezne: saját szemének higgyen (576., 578., 580. sor). De hiszen Menelaos eddig mást sem tett élete során, mint aszerint cselekedett és hitt, amint a *közvetlen tapasztalás* alapján ez természetes és egyértelmű volt számára: Paris elrabolta a feleségét, *tehát* fegyverbe szólította a görögséget, megtámadta és lerombolta Tróját, visszaszerezte Helenét. Ezt az embert kell figyelmeztetni, hogy hallgasson érzékszerveire (szemére) és józan eszére? Eddigi cselekedeteiben magabiztosan követhette kitűzött célját, mert biztos lehetett az őt körülvevő világ pontos ismeretén, helyes értékelésén ala-

[177] *Helené* 72. sor — Teukros hasonló felkiáltása; *Aristophanés: Thesmophoriazousai* 905 skk. ezt a jelenetet gúnyolja ki.

[178] Figyelemre méltó, hogy Menelaos egyetlen pillanatig sem próbálja tagadni kilétét; igaz, ekkor még nincs is oka gyanakvásra, hogy veszély fenyegeti.; *R. Kannicht:* i. m. 159.

[179] *ποίας δάμαρτος; μὴ θίγῃς ἐμῶν πέπλων*, vö. *Helené* 1444. sor; *Alkéstis* 1114. sor; *Élektra* 255. sor.

[180] *Ὦ φωσφόρ' Ἑκάτη, πέμπε φάσματ' εὐμενῆ*, vö. *Ión* 1157. sor; *C. J. Jerram:* i. m. 28.

[181] *οὐ μὴν γυναικῶν γ' εἷς δυοῖν ἔφυν πόσις. J. E. Harry:* i. m. 323. l. jegyzet: «In a *στιχομυθία* every word was selected with scrupulous care, since each verse has a direct bearing on what precedes and on what follows.»

[182] *Οὔ που φρονῶ μὲν εὖ τὸ δ' ὄμμα μου νοσεῖ;*
Τὸ σῶμ' ὅμοιον, τὸ δὲ σαφές μ' ἀποστερεῖ.

puló döntései igazságában. De most, amikor ez a nő, akiről *nem* hiheti el, hogy a felesége, a józan eszére és a tapasztalásra hivatkozik (tehát azokra a vonásokra, amelyekre joggal lehetett büszke eddig), *elveszti biztonságát*, ki szeretne térni az összecsapás elől.

Valójában nincs is mód a vitára, hisz *mindketten* a józan észre és a tapasztalásra hivatkozva védik igazukat: a tragikus összecsapás — tragédiai csúcspont — alapja éppen az, hogy az addig *egynek hitt* világról kiderül, hogy számtalan értelmezési lehetőséget kínál, amelyek között az eligazodást és a *helyes ítélet* megalkotását sem a tapasztalás, sem a józan ész nem biztosítja.

Kettejük összecsapásában — mivel mindketten ugyanazt a fegyvert (a tapasztalást) akarják felhasználni —, az egyik tapasztalásról ki kell mutatni, hogy hamis volt. Egyiküknek el kell ismernie a másik igazságának győzelmét, s ezzel föl kell adnia saját igazságát. A tapasztalás kérdésében mindketten azonos álláspontot képviselnek: létük megdönthetetlen bizonyítékaként kezelik a közvetlen érzékelést; Menelaos az általa is irányított görög történelem valóságát tudhatja maga mögött, Helené pedig a sorsában átélt isteni szándékok és indulatok ismeretét állíthatja szembe ezzel. Közös hivatkozási alapjuk egyúttal azt is jelenti, hogy e két igazság *kölcsönösen kizárja egymást*, összeütközésük szükségszerűen az egyik igazság cáfolatával végződik.

Helené és Menelaos találkozása tehát nem az egymásraismerés miatt fontos[183] — ezt Euripidés azzal is hangsúlyozza, hogy a találkozás *elején*, két sorban elintézi[184] —, hanem az ebből kinövő *összecsapás* miatt, amely az elmondottak alapján egyikük megsemmisülésével (az egyik igazság, életelv feladásával) kell, hogy végződjék.

Menelaos fél, sarokba szorították. Helené végig előnyben van az összecsapás során: jóval több ismerettel rendelkezik; tudja, hogy két Helené van, ismeri Menelaos múltját, s az istenek segítőkészségét is maga mögött tudhatja[185]. Menelaos viszont védtelen, mert semmit sem tud ellenfeléről, a támadás teljesen váratlanul érte. Helené készült a Menelaosszal való találkozásra, érveit alaposan átgondolhatta; Menelaos a lezárt és megnyugtatóan rendezett *múlt* újraértelmezésére kényszerül. Helené megoldása, hogy két Helené van, s a fantom-Helené csak az istenek cseleként került a földre, elfogadhatatlan Menelaos számra. Helené ugyanis a maga igazságában csak az igazság *kis darabját* fogta fel, a saját személyét érintő részt értette meg. Világképébe csak a vele közvetlen kapcsolatban álló dolgok férnek bele. Menelaos azonban többet lát, ért Helené szavaiból, mint amennyit az mondani akart; Helené ismeri az igazság egy részét, de Menelaos a most megismert igazságot következményeivel együtt látja, s így az igazsággal való elkerülhetetlen szembesüléskor, amikor a legilletékesebb olvassa fejére, hogy hamis világban élt, felismeri, hogy ha hisz neki, egész életét, tetteit, eszményeit, isteneit kell megtagadnia. A rendszer, amelynek ideológiai alapjáról egyik pillanatról a másikra kiderül, hogy nincs tartalma, illetve ami van, az hazugság és félrevezetés, összeomlik az igazsággal való szembesüléskor. *Ezt* tudja Menelaos, *ezért* menekülne vissza az árnykép-Helenéhez, vinné haza Spártába. Mert *az* a Helené beleillik keservesen felépített, megharcolt, megszenvedett világképébe. *Ez* a Helené nem. Ha elhinné, hogy hiába volt Trója lerombolása, a sok öldöklés, a harc, a szen-

[183] Nem akad kutató, aki ne ezt tartaná a jelenet lényegének.
[184] *Helené* 565—566. sor.
[185] *Helené* 56 skk., 530 skk.

vedés; egész világát, rendszerét, *a* rendszert, élete értelmét kellene megtagadnia. S Menelaosban felmerül a kérdés: melyik világ, melyik igazság az *értékesebb?* Tehát nem az a kérdés, hogy melyik az *igaz*, hanem, hogy mint világfelfogás, mint kialakult és alkalmazott rendszer, melyik az *értékesebb*. Euripidés azt mondja: a Helené személyével kapcsolatos *történet* beágyazódott a görögség istenhitébe, sőt, annak szerves részévé vált, amelyre további, logikus elvek és tettek épültek, amelyek mostanra már a görögség *történelmének* részévé váltak. Ebben a folyamatban a görögség olyan messzire jutott — többek között éppen Menelaos indíttatására —, hogy Helené valóságos *személye*, egyéni igazsága, vagyis a vele kapcsolatos *hit valóságtartalma* már érdektelenné vált. Ha most kiderül, hogy ez a hitalap hamis, az egész ráépült rendszerről is bebizonyosodik, hogy hamis. Ezért nem fogadja, nem fogadhatja el Menelaos Helené valóságát és igazságát. Menelaos előtt tehát két út áll: vagy nem vesz tudomást erről a Helenéről[186], elpusztítja (tehát megszünteti) ezt az igazságot, hogy megmentse a másik, már felépült világrendet, amelyben hitt, amelyért élt; vagy a Trójából elhozott Helenét tagadja meg.

Előttünk tehát a tragikus konfliktus, amelynek megoldása mindenképpen tragédiához vezet: akár az *igazság* (Helené objektív, de csak az egyén sorsára vonatkozó igazsága), akár az *érték* (a Menelaos-megtestesítette, dicsőnek tudott múlt, s az arra épülő, azt hűségesen ápoló jelen) pusztul el, visszavonhatatlanul bekövetkezik a tragédia: e két eszmény-kategória elszakadása, sőt: egymás ellen fordulása az ötödik század végi Athénban a dicső múlthoz fűződő hamis illúziókkal való leszámolást jelentette — senkinél sem oly világosan és szigorú következetességgel, mint Euripidésnél. Másképpen fogalmazva: előttünk a klasszikus tragédiai konfliktus; a világ megváltozott értékrendjébe beilleszkedni képtelen hős, képviseljen akár nemesebb eszméket is, mint a megváltozott — vagy félreismert — világ, *elpusztul*[187].

Ez *lenne* a tragédia, ha Euripidés megelégedne ennyivel. Ő azonban még a megszokott tragikusnál (a hős pusztulásánál) is pesszimistább folytatást talál: tovább élteti Menelaost, végigcsináltatja vele a mitológiai történetet azután is, hogy a logikus és elkerülhetetlen bukásig juttatta. Menelaos élete Helené igazságának elismerésével kiüresedett, értelmetlenné vált. Euripidés új, a tragédiában eddig ismeretlen mélységeket tár föl: megmutatja, mi következik a külső és belső világ összeomlása után. Menelaos, a tragikus hős a szemünk láttára válik egyéniségét vesztett, múltba menekülő, s ezzel nevetséges alakká.

Menelaos nem könnyen nyugszik bele vereségébe; miután mind a védekezésből, mind a kérdésekből kifogyott, ugyanazt a módszert választja, mint a kapuőrnővel folytatott beszélgetés után: elhessegetné magától a kapott híreket (589., 591. sor). Nagy különbség van azonban akkori helyzete és a mostani között: akkor csak önmagát kellett meggyőznie a hallottak elfogadhatatlanságáról[188], s ez különösebb nehézség nélkül sikerült is, elég volt csak a hősi múltra hivatkozni néhány patetikus mondatban (503—505. sor).[189]. Most leleplezetten, megsemmisülve el kell fogadnia az új helyzetet. Ennek megtaga-

[186] Erre tesz kísérletet Menelaos a találkozás végén: 591., 593. sor; ha itt elmehetne Menelaos, éppen annyira *epizód* maradhatna életében az igazi Helenével való találkozás, mint Teukrosében.; *J. E. Harry:* i. m. 327.

[187] Erre példa Euripidésnél a *Hippolytos* vagy a *Médeia*.

[188] Ezt a célt szolgálta monológja a kapuőrnővel folytatott beszélgetés után: 483—499. sor.

[189] *R. Kannicht:* i. m. 143—144.

dása valóban csak egyetlen módon történhetne : a hit erejére való hivatkozással, a múltba menekülléssel :

Τοὐκεῖ με μέγεθος τῶν πόνων πείθει, σὺ δ' οὔ.

(593. sor)[190].

Menelaos tehát immár elvesztett hittel is inkább múltját vállalná, elhagyná az igazi Helenét, aki bebizonyította neki, hogy hiábavaló volt minden eddigi küzdelme, élete műve — a trójai háború — nevetséges és felesleges hősködéssé vált egyik pillanatról a másikra. Ha Menelaos mégis ezt a dicsőségtől megfosztott múltat választja, az azért van, mert így legalább hírneve, a Trója alatt szerzett dicsőség megmaradna a *külvilág* számára. Ha távozhatna, *egyéni* problémának maradna meg a két-Helené-kérdés, nem kényszerülne az *egész közösség* leszámolni múltjával. Menelaos menekülése már nem egyszerűen egyéni akció, «bőrének mentése» ; egy egész társadalmi rendszer megmentéséről van szó. Ha sikerülne a menekülés, tovább épülhetne a hazugságon alapuló rendszer, talán további — valódinak tűnő — értékek is keletkeznének. Ez a «megoldás» azonban éppen úgy csak a valósággal való fájdalmas és pusztító szembesülés elodázását jelentené, ahogy azt Menelaos egyéni sorsában is megfigyelhettük : már másodszor kell megpróbálnia kirekeszteni gondolataiból, életéből az oda nem illő, váratlanul mindent összezavaró elemeket. Menelaos távozása Helené tragédiája lenne, ez esetben beszélhetnénk Helenéről, mint főhősről, akinek sorsában kedvezőtlen fordulat áll be ; de Menelaosnak maradnia kell, s ezzel belőle válik tragikus hős[191], tragikus bukása pedig Athén küszöbönálló pusztulásának megrendítő víziója a tragédia nyelvén elbeszélve.

Megjelenik Menelaos hajótörött társa[192] (597. sor), s megakadályozza, hogy ura jóvátehetetlent kövessen el ; szavaival minden kételyt eloszlat (605—612. sor) — megoldja a helyzetet. Megjelenése olyan pillanatra esik, amikor már-már úgy látszik, nem lehet folytatni a cselekményt ; Euripidés annyira eltávolodott a mitológiai cselekmény vonalától, hogy még a történet közismert végkifejletét is megváltoztatná. Nem egyszer kerülünk szembe hasonló helyzettel Euripidés műveiben[193], de mindig, amikor ilyen végzetes irányt

[190] *N. Wecklein :* i. m. 50. : «D. i. 'wir können doch nicht die entsetzliche Not um eines Schattenbildes willen gehabt haben'.» ; *A. M. Dale :* i. m. 103. : «. . . he knows his sufferings at Troy were concrete enough — as though he felt the airiness of the Phantom would envelop all in a mist of unreality.» Mindkét észrevétel helyes — hasonló értelemben ír a kérdésről *R. Kannicht :* i. m. 167. — csak az a különös, hogy miért nem ismerik fel ezek alapján Menelaos *tragédiáját*.

[191] Még *A. J. Podlecki* sem tekinti tragikus hősnek Menelaost, pedig ő kiáll a *Helené* komoly mondanivalója mellett : i. m. 402 : «I submit a basic seriousness of situation and tone, a pattern of carefully reiterated serious themes (personal identity and status, paternity place of origin, and, above all, return thereto after detention).» *Ch. P. Segal :* i. m. 310. — a darab nem-tragikus voltának hangsúlyozása mellett megjegyzi : «. . . il y a, me semble-t-il, une qualité tragique certaine qui pénètre toute l'atmosphère de la pièce.»

[192] A kiadások ezt a szereplőt ἄγγελος névvel jelölik ; pl. *A. Nauck :* Euripidis Tragoediae. Lipsiae 1860. 192. ; *K. Alt :* Euripidis Helena. Lipsiae 1964. 2. ; egyedül *R. Kannicht* tér el ettől az elnevezéstől : nála θεράπων a neve, ami tágabb értelmezést tesz lehetővé — i. m. 134.

[193] Pl. az *Élektra* végén, ahol teljes kiúttalanságot ábrázol Euripidés, s ezt oldja meg a Dioskurosok megjelenése. A másik típusú megjelenés az, amikor nem továbblendítik az eseményeket, csak megmagyarázzák az istenek az ember vétkességét. — *Hippolytos*, *Bakkhánsnők*.

venne a cselekmény — a darabok belső logikájának természetesen teljesen megfelelne ez a «mitológia-ellenes» irány —, megjelenik a *deus ex machina*, s akár tetszik, akár nem, visszatereli az «elkalandozott» történetet a hagyományos mitológiai mederbe[194].

Pontosan ez történik ebben az esetben is. Menelaos jellemrajza és a darab felépítése egyértelműen arra mutat, hogy Menelaos nem fogadhatja el ezt a Helenét, hanem tovább akarja élni a *trójai hős* szenvedésekkel teli, de a látszat és a valóság szétválásának problémájától, az értékek megítélésének *kérdésétől* távoleső világát. Ekkor jelenik meg a *nauta ex machina*, teljesen deus ex machina-i funkcióban. Megjelenése váratlan, a szereplők egyikéhez szoros szálak fűzik[195] ugyan, mégsem közvetlenül érintett a felek küzdelmében s szavai döntően megváltoztatják a cselekmény menetét[196]. Euripidés dramaturgiai újítása volt, hogy az alacsonyabb rangú embereket (dajka, öreg pásztor, hajós)[197] ilyen, cselekménybefolyásoló tényezőkként lépteti föl. Egy darabjában sem ment azonban olyan messzire ezen a téren, mint a *Helené*-ben; *isteni befolyással* ruházta fel a hírhozó hajóst. Ebből a szemszögből mellékes, hogy a hajós *nincs tisztában* szavai jelentőségével. Euripidés ezzel is a valóság kiismerhetetlenségét hangsúlyozza: senki sem ismerheti szavai súlyát, jelentését.

Bizonytalanságot tapasztalhatunk a hajós megnevezésében a különböző szövegkiadások tanulmányozásakor: *ἄγγελος*[198], illetve *θεράπων*[199] névvel illetik. Az *ἄγγελος* elnevezés már állásfoglalást is jelent szerepével kapcsolatban: hírnök, aki valamilyen, a színen kívül végbement cselekményről számol be. *Kannicht* legújabb kiadása viszont már helyesen érzékeli — ha nem is magyarázza meg — a problémát: a hajós szerepét nem lehet a hírnök meghatározásával leírni; megjelenésének megoldást hozó jellege, szavai következményének súlya nagyobb, mint más hírnök-monológoké. Éppen ezért kell elvetni az *ἄγγελος*-meghatározást, de persze a Kannicht-választotta *θεράπων* sem oldja meg a kérdést[200]. Ugyanakkor be kell látni, hogy — mivel Euripidés merőben szokatlan dramaturgiai, szerkesztési újításával állunk szemben — nincs jobb szó megnevezésére, bár funkciójának elemzése alapján egyértelműen a darabvégi *deus ex machiná*-val áll szoros összefüggésben. Mindenesetre az *ἄγγελος* megnevezés azért is hibás, mert egy hírnök szerepe csak annyi lehet, hogy elmondja, amit látott, vagy amit rábíztak[201], majd távozik, vagy legalábbis nem sok szerepe van a cselekményben. A hajós azonban, miután küldetését teljesí-

[194] *A. Spira:* Untersuchungen zum Deus ex machina bei Sophokles und Euripides. Diss. Frankfurt 1960. 121—126.

[195] Menelaos harcostársa a hajós, mint ez kiderül szavaiból: *Helené* 710 skk., 744 skk.

[196] *P. Decharme:* i. m. 377—401. részletesen foglalkozik a deux ex machina euripidési alkalmazásával. A *Helené*vel kapcsolatban megjegyzi: «... Les Dioscures sont sans influence sur l'action principale du drame ...»; *G. M. A. Grube:* i. m. 41—62., 351—352.; *A. Lesky:* i. m. 145 skk.

[197] A *Hippolytosban*, az *Élektrában*, az *Iónban* figyelhető ez meg különösen Az *Iphigeneia a taurosok földjén* deus ex machinája igen közel áll a *Helené*-éhez — lásd *K. Matthiessen:* i. m. 14.

[198] *A. M. Dale:* i. m. 2.; *N. Wecklein:* i. m. 18.

[199] *R. Kannicht:* i. m. 134.

[200] A hajós-harcostárs szerepe szerint egyértelműen az *isteni beavatkozás eszköze*, ezért találom elfogadhatónak *Kannicht* határozatlanabb megnevezését.

[201] *A. Pickard-Cambridge:* The Dramatic Festivals of Athens. Oxford 1953. 137—138., 144—148.

tette, *nem távozik*, sőt, kommentárjaival még hosszú időn át kíséri Helené és Menelaos párbeszédét[202].

A *nauta ex machina* szavaiból értesül Menelaos harmadízben a valóságról. Ez már a harmadik szint, s az isteni beavatkozás már megváltoztathatatlan erejű: Menelaos nem térhet ki többé az igazság *következményeinek* vállalása elől, alá kell vetnie magát az istenek akaratának. Mert míg az előző két esetben maga határozhatott további sorsáról — a kapuőrnő szavait gondolkodás nélkül *elutasította*, Helenét pedig, ha a nyílt összecsapás elől nem is térhetett ki, megszenvedett múltja védelmében *megtagadta* —, addig az isteni döntés előtt meg kell hajolnia: nem teheti meg, hogy semmibe veszi, nem is tagadhatja meg. Ezt a megmásíthatatlan véglegességet tudatosítja az a tény, hogy a másik Helené (az ál-Helené) *eltűnt*. Eddig Menelaos reménykedhetett kivívott eredményei megőrzésében, hiszen maga mellett tudhatta harca célját, eredményét és igazolóját: Helenét. A külvilág, a görögség *nem tud* az egyiptomi Helené létezéséről, tehát az azonnali távozással akár meg nem történtté is lehetne tenni az egyiptomi *kitérőt*. Miután viszont Menelaos Helenéje eltűnt, egyszerűen nincs többé, ami a hazatérésre késztesse. Az idő, a tenger zord hatalma ruhájától, fegyvereitől, külső pompájától fosztotta meg; az istenek Helené visszalopásával ideológiai támaszától szakítják el. Igaz, adnak helyette egy másikat, amelyik tiszta, bűntelen és kétségkívül valóságosabb, mint az elragadott, csak éppen semmi köze Menelaoshoz, a görögség múltjához és még kevésbé jelenéhez. Az elmúlt 17 év igazsága került szembe a «steril körülmények között» megőrzött valósággal.

Helené győzelmével Menelaos elveszti leglényegesebb tulajdonságát: *aktivitását*, sorsa irányítására való képességét. Érzékletes jellemváltozásnak[203] vagyunk tanúi: a szélsőségek fokozatosan ellentétükké alakulnak; az *aktív* Menelaos passzivitásba szorul, míg a mostanáig teljesen *passzív*[204] Helené az események aktív irányítójává válik[205]. Ő dolgozza ki a szökés tervét, *cselekszik*. Menelaos már csak akkor nyeri vissza eredeti egyéniségét, amikor a múlt dicsőségének felelevenítésére — *harcra* — nyílik lehetősége (1526—1618. sor)[206]. Ettől eltekintve Helené befolyása alá kerül, mint minden férfi a darabban[207].

A cselekmény folytatódik, de a *tragédiának vége*[208]. Menelaos tragédiája befejeződött, s egy egészen új történet kezdődik. Idáig a felismerés, illetve az egymás vállalása okozta a konfliktust, az új történet középpontjában a *szökés*

[202] *Helené* 700 skk., 744—757.; a szolgáló színen maradásának problémáját tárgyalja *R. Kannicht:* i. m. 201—202.

[203] Menelaos komikus hősként való kezelése természetesen «megoldja» a problémát. *H. P. Stahl:* On 'extra-dramatic' communication of characters in Euripides. Yale Classical Studies 25 (1977) 171.

[204] Hogy Helené mit csinált az elmúlt 17 évben, nem tudjuk, csak arról esik szó, hogy míg Próteus élt, minden rendben volt (60—61. sor). A cselekmény — a tragédia — szempontjából csak az a pillanat fontos, amikor fordulat következik be életében; míg Menelaost *tettei* jellemezték, addig Helenét kizárólag *híre*, a világban elfoglalt *helyzete*.

[205] *M. Shaw:* The Female Intruder: Women in Fifth-Century Drama. ClPh 70 (1975) 255—266.; *G. Arnott:* Euripides and the unexpected. GR 20 (1973) 63.

[206] Az öldöklési jelenetről: *Ch. Wolff:* i. m. 67., 82.; *A. N. Pippin:* i. m. 162.; *Ch. P. Segal:* i. m. 308.

[207] *Helené* 734—735., 765—771., 845 skk., 1447—1449. sor.

[208] Menelaos sorsa megpecsételődött: a hírnök — nauta ex machina — megjelenése eldöntötte a kérdést; az ő igazsága semmisült meg, s ezzel eredményei, dicsősége is elveszett — bekövetkezett a tragikus bukás.

problémája áll. De ez a konfliktus már nem tragédiába illő: nem értékek ütköztetéséről, eszmék és képviselők tragikus feloldásba torkolló összecsapásáról szól a további mintegy ezer sor, hanem egy szökési terv[209] kieszeléséről és sikerre viteléről. Tehát *darabon belüli műfajváltás* történt; Menelaos hagyományos tragédiáját az újkomédia felé mutató[210] *mesejáték* követi: a gonosz hatalmán furganggal kifogó hős történetének sémája az *Odysseiá*-ig követhető nyomon[211]. Euripidés egyrészt elmélyíti Menelaos tragédiáját azzal, hogy a bukás után nem hagyja elpusztulni, másrészt a tragédia súlyos mondanivalóját — a valósággal való szembekerülés elkerülhetetlenségét — fel is oldja a könnyedebb műfajba való áttéréssel. Ugyanakkor nem hagyhatta figyelmen kívül a mitológiai történet hagyományos befejezését sem: Helené és Menelaos együtt éli tovább életét Spártában. A tragikus bukást *követő* állapot ábrázolásával azonban még ezt a *mesejátékot* is be tudja vonni a *tragédia* elmélyítésének folyamatába: Menelaos hősi jellemének, sőt, tragédiájának elvesztése megrázóbb, mint az eddigi «szokványos» *tragédiák* hőseinek pusztulása. A trójai háború hősének kiszolgáltatott bábbá való degradálása lehetne akár *komédiába* illő téma is: Euripidés azonban a *tragédiánál* is tragikusabb műfaj megteremtésére tudta felhasználni.

5. *Theonoé*

Az öreg hajós szintén felidézi Helené eltűnését[212] (605—615. sor), majd észreveszi az igazi Helenét, s örvendezve fordul hozzá:

> *Ὦ χαῖρε, Λήδας θύγατερ, ἐνθάδ' ἦσθ' ἄρα;*
> *ἐγὼ δέ σ' ἄστρων ὡς βεβηκυῖαν μυχοὺς*
> *ἤγγελλον εἰδὼς οὐδὲν ὡς ὑπόπτερον*
> *δέμας φοροίης.*
>
> (616—619. sor).

E sorok legfontosabb mondanivalójára[213] az elemzések nem fordítanak kellőképpen figyelmet. A hajós éppen annyira nem érti a «két Helené» körüli bonyodalmakat, mint Menelaos. Annak ellenére nem érti, hogy tanúja volt a fantom-Helené eltűnésének, s szó szerint idézte szavait. Most mégis úgy szól ehhez a Helenéhez, mintha csak az imént váltak volna el, mintha csak valami rossz tréfáról lenne szó[214]. Ugyanakkor szemrehányás is van szavaiban (619—621.

[209] A szökési tervet Helené eszeli ki. Menelaos két, öngyilkossági kísérlettel felérő «terve» (1039—1041., 1043—1044. sor) után kidolgozott, ravasz csellel áll elő (1049 skk.).

[210] *G. Murray:* Euripides and his Age. Oxford 1955². 17 skk.; *Ph. Vellacott:* Ironic Drama. A Study of Euripides' Method and Meaning. Cambridge 1975. 8 skk.; *E. Delebecque:* Alcibiade al teatro di Atene alla fine della guerra del Peloponneso. *In: O. Longo:* i. m. 61—69.

[211] Gondoljunk akár a Kyklóps-történetre, akár a Kirké-kalandra. Lásd: *V. J. Propp:* A mese morfológiája. Budapest 1975. 15—24., 182—195.

[212] *G. M. A. Grube:* i. m. 177—197.; *W. S. Barrett:* i. m. 10—45.; *Helené* 605 skk.

[213] A jelenet színpadi megoldásáról *G. Hermann* ezt írja (in: *R. Kannicht:* i. m. 172—173.): «... ubi subaudivit nuncii narrationem, relicto tumulo accurrit ad Menelaum. Sic eam conspiciens nuncius alloquitur.» *C. J. Jerram:* i. m. 30.; *A. Y. Campbell:* i. m. 95.; *A. M. Dale:* i. m. 104.

[214] *Helené* 619—621. sor; *H. Grégoire:* i. m. 75.; *C. H. Whitman:* i. m. 51.: «The phantom has disappeared, the truth is revealed, but the messenger's misapprehension marks a final extension of the confusion theme, together with a reminder of the sufferings at Ilium.»

sor)[215]: *igazságtalanságot*[216] követett el Helené, amikor az érte annyi szenvedést vállalt férjét és annak harcostársait ilyen érthetetlen helyzetbe juttatta.

Ez a néhány sor vezeti át (616—621. sor) az öreg hajóst a nauta ex machina cselekményt döntően befolyásoló «isteni» szerepköréből az urát hűségesen szolgáló rabszolga[217] szerepkörébe. Becsületes gondolkodású[218] rabszolga, aki Menelaos oldalán harcolta végig a trójai háborút, s mellette volt a bolyongás hányattatásai közben is. Ugyanazokat az eseményeket élte át, mint ura, és céljaival, eszményeivel azonosult[219] (726—727. sor). Éppen a közös múlt (a görögség hősi múltja) jogosítja fel arra, hogy Helené és Menelaos egymásnak magyarázó dialógusa (622—697. sor)[220] után magyarázatot követeljen magának az eseményekről (700—701. sor). Menelaos válaszol, s ezzel tragédiájának újabb állomásához érkezünk: az öreg hajós személyében azokkal az egyszerű harcosokkal kerül szembe, akiket — akarata és tudomása nélkül — becsapott, hamis eszmékért harcba vitt, és akik közül sokan pusztultak el — ezek szerint — fölöslegesen. A rabszolga-harcostárs kérdései a kimondani is alig mert, félelmetes valóságra világítanak rá, s ellenük Menelaos hiába védekezik:

οὐχ' ἥδε μόχθων τῶν ἐν Ἰλίῳ βραβεύς;

(703. sor),

Τί φῄς;
Νεφέλης ἄρ' ἄλλως εἴχομεν πόνους πέρι;

(706—707. sor),

Ἥ δ' οὖσ' ἀληθῶς ἐστιν ἥδε σὴ δάμαρ;

(709. sor).

A harc, a trójai háború, a fennen hírdetett eszmények nevetségessége; a múlt megtagadásának kényszere világlik ki e kérdésekből, s Menelaos válaszai (704—705., 708., 710. sor) a valóság — Helené igazsága! — elismerését, saját múltja feladását jelentik. Menelaos maga kényszerül elmondani bukása történetét. Hogy a tragikus bukás elkerülhetetlen, az a hajós szavai nyomán lett nyilvánvaló, s most bukása *következményeit* éli át Menelaos.

Euripidés dramaturgiai újítása ez: a tragikus hős végzete teljesülése *utáni* sorsának bemutatása[221]. A sophoklési Aias, vagy Antigoné, vagy az euripidési Médeia nem folytathatja a *tragédia* beteljesülése után életét, pontosabban életükből csak azt a tragédiára megért pillanatot ábrázolhatja az író,

[215] Vö. *Alkéstis* 1125. sor; *Bakkhánsnők* 1293. sor.

[216] A hajós az egyetlen a darabban, aki Helenének címzett szemrehányásokat mond. Felháborodásának lényege: Helené a trójai háború hőseit sértette meg magatartásával, azzal, hogy két alakban létezett — e felháborodáson az sem enyhít, hogy meggyőződik Helené és Menelaos szavaiból Helené ártatlanságáról.

[217] *Helené* 728—730. sor.

[218] *Helené* 730—733. sor; vö. *Ión* 854. sor; *G. M. A. Grube:* i. m. 343.

[219] *C. H. Whitman:* i. m. 50.; *A. J. Podlecki:* i. m. 417.; *A. P. Burnett:* i. m. 85.: «The Old Sailor in dim reflection of an Aeschylean chorus, calls halt to the play's events so that he may attempt to understand them . . .»

[220] Vö. *Alkéstis* 238—243. sor; *Iphigeneia a taurosok földjén* 827—899. sor.

[221] *H. D. F. Kitto:* Greek Tragedy. London 1973³. 312.; — a cselekmény elemzése nélkül foglal állást: «The Helen is comedy from beginning to end . . .»; *P. Decharme:* i. m. 361.: «Là, ce n'est point une ou plusieurs scènes qui paraissent peu tragiques: c'est la donnée même de la pièce qui produit des situations comiques.»

amely egységes, megváltoztathatatlan egészként állítja elénk a tragédiát[222]. Ebben az értelemben más és új Menelaos tragédiája: a *tragédia* — mint műfaj — szempontjából érdektelennek hitt magánéleti (tragédia utáni) fejezetekkel folytatódik Euripidés darabja. Menelaos éppúgy szembekerült tettei s élete csődjével, mint például Aias; de míg az utóbbi *választhatta* a tragikus véget — sőt, éppen ezzel a választással lett belőle tragikus hős —, addig Menelaost tragédiája fosztja meg a hagyományos értelemben vett «tragikus hős-sors» vállalásának lehetőségétől. Neki tovább *kell* élnie, tragédiáját elfelejtve, *tragédiába* nem illő események részeseként, hiszen teljesen *új* történet kezdődik a hajós távozása után: a *szökés* története. S mégis ettől az újítástól válik Menelaos tragédiája még mélyebbé, mint sok más mitikus, félisteni hősé: *nála bekövetkezik a tragikus nagyság elvesztése is.* Pusztulásával még megőrizhetné Trója alatt szerzett dicsőségét, halála elfedné eszméi bukását. Tragédiájának túlélése azonban kisszerű intrikussá, komédiába illő figurává torzítja őt a darab végére. S ez Menelaos igazi, mélyebb tragédiája.

A hajós-harcostárs világlátása élesen különbözik Menelaosétól. Menelaos rájön, hogy isteni beavatkozás áldozata, s csak nehezen fogadja el, hogy valamely isten ilyen csúnyán becsaphatta a görögöket[223]. A hajós-rabszolga egészen másutt találja meg a felelőst. Istenhite csorbítatlan marad azután is, hogy tudomást szerzett becsapatásukról; csupán leszögezi az isteni tettek kiszámíthatatlanságát (711—715. sor). Helenét és Menelaost sem ítéli el, sőt, sajnálja is őket, hogy oly sokáig voltak áldozatai az isteni cselvetésnek (716—717. sor), s most örül sorsuk jóra válásának (718—727. sor)[224]. Felidézi Helené férjhezmenetelének körülményeit, a régvolt boldogságot, tehát ő is egy olyan múlt felé fordul, ahol a valóság egyértelmű megítélésének még semmi nem állt útjában. Helenével és Menelaosszal egyenragú félként[225] vesz részt a társalgásban, és ítéletet is mond a hamis célokért végigszenvedett trójai háborúról: őszinte indulattal tör ki az isteni akaratot az embereknek közvetítő *jósok* ellen (744—757. sor)[226].

A felelősség őket terheli, akik *foglalkozásuk révén* az isteni és emberi szféra között helyezkednek el. Közhit szerint tudásuk — az átlag halandótól különböző tudásuk — lényege éppen az, hogy az isteni akaratot nem értő embereknek meg tudják magyarázni a jelent, a múltat s a jövőt[227]. Kiváltságos helyzetüket annak köszönhetik, hogy tudásukra szükség van. Ennek megfelelően megkülönböztetett tisztelet veszi őket körül, amire Sophoklésnél rá is szolgálnak: Teiresias mindentudása és segíteni akarása minden józanul gondolkodó szereplő számára nyilvánvaló[228]. Euripidésnél a jósok és a jóslatok

[222] *J. P. Vernant:* Ebauches de la volonté dans la tragédie grecque. *In: J. P. Vernant—P. Vidal-Naquet:* Mythe et tragédie en Grèce ancienne. Paris 1977. 41—74.

[223] *Helené* 585., 783. sor.

[224] *A. M. Dale:* i. m. 115—116.

[225] Menelaos neki szóló felszólítása (702. sor) ezt a célt szolgálja, tehát a beszélgetésbe való közvetlen bekapcsolódást.

[226] *C. H. Whitman:* i. m. 50.; *J. W. Hewitt:* i. m. 333.; *J. O. G. Hanson:* i. m. 16.; *G. Arnott:* Euripides and the unexpected. GR 20 (1973) 62. — a hajós jós-ellenes beszédéről: «. . . which may have had a certain relevance to the story and to the Athenian situation in the aftermath of the Sicilian failure . . .»

[227] *L. Radermacher:* Euripides und die Mantik. RhM 53 (1898) 497—510.

[228] *B. Knox:* Oedipus at Thebes. Sophocles' Tragic Hero and His Time. New York 1957. 26—30., 45—46., 111 skk.; *J. P. Vernant:* Mythe et pensée chez les Grecs. I—II. Paris 1965. II. 75.

megítélése is megváltozik[229], és sehol nem olyan éles a kritika, mint a *Helené*-ben, a hajós-rabszolga beszédében. Véleménye egyértelműen elítélő:

Οὐδ' ἦν ἄρ' ὑγιὲς οὐδὲν ἐμπύρου φλογὸς
οὔτε πτερωτῶν φθέγματ'· εὖηθες δέ τοι
τὸ καὶ δοκεῖν ὄρνιθας ὠφελεῖν βροτούς.

(746—748. sor)[230].

Nem azt mondja, hogy a jósok nem ismerik az igazságot, vagy akár az isteni akaratot is, hanem hogy *hazudnak* (744—745. sor). Tudásuk, még ha van is, értelmetlen, mert nem jó cél érdekében használják föl: a jós, ha nem tölti be társadalmi funkcióját, elveszti létjogosultságát. A hajós a régi rendet képviseli, ahol egyértelmű volt, hogy mindenki azt a feladatot látja el — és csak azt —, amire hivatott: Menelaos *vezér*, Helené az *elrablott asszony*, Kalchas és Helenos a *jós*. Most szembesül az új világrenddel, ahol már senki sincs a helyén: az igazság fényében Menelaos minden tette nevetségessé válik, Helené nem is volt Trójában, tehát harcolni sem lehetett érte, s Kalchas és Helenos sem az volt, akinek hitték őket. Mind közül azonban egyedül a jósok ellen fordul haraggal, mert ők képesek lettek volna — sőt, kötelességük lett volna — megakadályozni Trója pusztulását (749—751. sor). Mivel ezt nem tették meg, logikus a következtetés: fölösleges a tevékenységük, meg kell szabadulni tőlük (753—754. sor). Az áldozatbemutatást, a tiszteletet tartja az istenekkel kapcsolatban az egyetlen fontos teendőnek (753—757. sor)[231], s ezzel egyetért a kórus is (758—760. sor)[232].

Ha általánosítjuk a hajós-rabszolga szavainak gondolati tartalmát, további következtetéseket is levonhatunk: a megbomlott világrendben a rabszolga — az alárendelt — nézőpontjából a valóság-látszat kettéválása úgy jelentkezik, hogy senki sem tölti már be azt a funkciót, amire rendeltetett. S aki szerepét, tudását elvesztette, az a közösségben korábban elfoglalt helyét sem őrizheti meg. Így a jósokat el lehet ítélni, de ez az ítélet vonatkozik Menelaosra és Helenére is, természetesen más szinten: Menelaos hős-mivoltától fosztatott meg, tehát mint becsapott áldozat lett mássá, mint aki volt, Helené pedig ugyane becsapással lett hűtlen asszonyból ártatlan nő, tehát szintén mássá vált, mint korábban volt. A hajós az utóbbi két esetben elfogadja a változást — erre rabszolga-mivolta kötelezi is —, de a jósoknak nem tud megbocsátani.

Pedig a jósokkal sem történt más, mint a többi emberrel: átalakultak, elvesztették eredeti funkciójukat, új szerepkörbe léptek. Ez derül ki a *Helené*-ből, abból a darabból, ahol a legtöbb elemzés főszereplővé lépteti elő a jóst: Theonoét[233].

[229] *E. R. Schwinge:* i. m. 129—131.; *J. Kott:* The Eating of the Gods. New York 1973. 225.: «Teiresias, in a typically Euripidean updating of the action, is an Athenian sophist . . .»

[230] *R. Kannicht:* i. m. 212—213.; vö. *Hippolytos* 1058. sor; *Élektra* 399. sor.

[231] *E. Delebecque:* i. m. 324—325.; Euripidés istenhitéről: *W. Nestle:* i. m. 145—147.; *G. M. A. Grube:* i. m. 41—62.; *Tihanyi Bánk:* Az istenek megjelenése Euripidés drámáiban. Budapest 1941. — különösen 5—13.

[232] *L. Radermacher:* i. m. 498.

[233] *G. Zuntz:* On Euripides' Helena. Theology and Irony. *In:* Entretiens sur l' Antiquité Classique VI. Vandoevres-Genève 1960. 199—241.; *J. Duchemin:* L' *ἀγών* dans la tragédie grecque. Paris 1968. 75.; *A. P. Burnett:* i. m. 89.; *H. Steiger:* Wie entstand die Helena des Euripides? Philologus 67 (1908) 215.; *A. W. Verrall:* i. m. 194.

Helené prológusában említi először Theonoét, a jósokra általánosan érvényes homérosi meghatározással:

. . . τὰ θεῖα γάρ
τά τ' ὄντα καὶ μέλλοντα πάντ' ἠπίστατο,

(13—14. sor)[232].

Theonoé Próteus lánya és Theoklymenos testvére[235], az egyiptomi királyi család tagja. A cselekmény során jóstehetségét egyetlen egyszer használják fel: Helené kér tőle felvilágosítást Menelaos sorsáról (317—321., 330—334. sor)[236]. Helené azonban, mint már láttuk, nem hisz a jóslatnak: a Theonoétól kapott jó hírek ellenére sem hisz a boldog hazatérésben, Menelaos életben maradásában (528—540. sor)[237]. Azonban nemcsak Theonoénak nem hisz; nem hitt már korábban magának Hermésnek sem, aki pedig megjósolta, hogy Spártában, Menelaos oldalán fog még egyszer élni (56—60. sor). E jóslat ellenére biztos férje halálában (203—204., 290—292., 308. sor), s ha már az isteni szóban nem bízott, ugyan miért hinne Theonoénak? Theonoé jóslatának amúgy is van egy külön figyelmet érdemlő pontja: csak a múltról és a jelenről beszélt (530—540. sor), de a jövőről hallgatott, s ez Helenének fel is tűnt (535. sor). Bár később erre Theonoé magyarázattal tud szolgálni — az istenek még csak most határoznak Menelaos sorsáról (878—886. sor)[238] — ezt az adott pillanatban Helené még nem tudta. Amikor pedig Teukros szeretne tőle jóslatot kérni, Helené az, aki megakadályozza azt a találkozást (154—157. sor). Ebből látjuk tehát, hogy a Helené—Menelaos találkozásig Theonoé *jósnősége* csak hír, amelynek *nincs* bizonyítéka.

Első és egyetlen megjelenésére sokáig kell várni; Helené és Menelaos felismeri, hogy a jósnő elárulhatja őket bátyjának (821., 823—831. sor), tehát segítsége nélkül nem szökhetnek meg Egyiptomból. Az egyetlen megoldás: rá kell venni, hogy ne árulja el Menelaos megjelenését. Ezzel a célkitűzéssel (831. sor) válik teljessé a jósnő eredeti feladatától való megfosztása: Helené eddig is szokatlan magatartást tanúsított vele szemben; nem hitt neki, elküldte a jóslatért folyamodót, most pedig tudása — tevékenysége, eredeti funkciója és életeleme — megtagadására akarja rávenni. S mint a végeredmény majd igazolja: a jós a megváltozott világban éppen azzal tölti be jól a hivatását, ha megtagadja az igazságot kimondó önmagát. Mert azzal, hogy *elhallgatja*, illetve letagadja Menelaos érkeztét, nemcsak Theoklymenos parancsát (890—891. sor) szegi meg, de jóskötelességét — mindentudása felhasználását — is elveti. A valóság megváltozott viszonyai között a jósnő mér nem egyszerűen *közvetítő*, mint a korábbi tragédiák jósai, hanem *választásra kényszerített*, emberi sorsok fölött dönteni képes *ember*, akinek felelősségét mindentudása is erősíti[239]. Ebben az értelmezésben Kalchas és Helenos azért voltak *hamis* jósok, mert megmaradtak «mesterségük» szigorú szabályainál: csak azt közöl-

[234] Vö. *Ilias* 1, 70. sor; a sor jelentőségére a *Helené*-ben felhívta a figyelmet *Winnington Ingram* a *G. Zuntz* előadását követő vitában: *Entretiens* . . . 231.

[235] *H. Grégoire:* i. m. 41—46.; *G. Germain:* Théano: Théonoé. Sur un personnage d' Euripide. Studi Classici in onore di Q. Catandella. Milano 1972. I. 259—269.

[236] *R. Kannicht:* i. m. 102., 107—109.

[237] *A. M. Dale:* i. m. 101.

[238] *C. H. Whitman:* i. m. 52—54.; *J. O. G. Hanson:* i. m. 12—13.

[239] *Ch. Wolff:* i. m. 83.; *A. J. Podlecki:* i. m. 402—403.; *H. Steiger:* i. m. 220—22.

ték az emberekkel, amit az istenek rájuk bíztak, önálló cselekvésre nem is kényszerültek. Ennek következtében viszont elítélésük is jogosnak tűnik a hajós-rabszolga részéről: nem alkalmazkodtak a megváltozott világhoz, sőt elősegítették az értelmetlen szenvedést — holott tudniuk kellett, hogy a valóság egészen más tetteket követel.

Theonoé az új helyzethez *alkalmazkodó* jós. Megjelenése a tragikus konfliktus lezárása utánra esik[240], az új történet, a meséhez közelítő szökés-történet kibontásában jut szerephez. A legtöbb elemzés úgy találja, hogy Theonoé megjelenése, jelenete a *Helené* csúcspontja[241]: itt dől el a hősök sorsa. Elemzésemben igyekeztem bizonyítani, hogy a tragikus konfliktus nem a szökés kivitelezése körül bontakozik ki, hanem Menelaos és Helené, múlt és jelen, látszat és valóság összeütközésében.

Sokkal inkább arról van szó, hogy Theonoénak saját konfliktusával kell a jelenetben megküzdenie, s e küzdelemben Helené és Menelaos szorongatott helyzete csak ürügy. Theonoé a döntésre kényszerült jósnő, aki két oldalról is konfliktushelyzetbe kerül: egyrészt pontosan tudja, hogy az istenek között nincs egyetértés Menelaos jövőjéről (878—879. sor)[242]; Héra Menelaos mellett van (880—883. sor)[243], Kypris pedig ellene (884—886. sor)[244], tehát akárhogy dönt — hiszen most az a lehetőség is fennáll, hogy az istenek mellett (vagy *helyett)* ő is dönthet Menelaos sorsáról (887—891. sor) —, valamelyik istennővel szembekerül. Ugyanakkor abban is döntenie kell, hogy hivatásának megfeleljen-e — tehát elmondja-e Theoklymenosnak Menelaos megérkezése hírét —, vagy mondjon le róla, ezzel segítve elő Menelaosék szökését.

Theonoét a döntésre elsődlegesen nem Helené és Menelaos, hanem a megváltozott világ szólítja, amelyben a kérdés immár így fogalmazódik meg: milyen magatartással élhet tovább a jós akkor, amikor a valóság már nem egységes, értelmezésében nem követhető a múlt, a jelen és a jövő eseményeinek tényszerű leírása?

Theonoé döntési kényszerében olyan érveket kap, amelyek befolyásolják elhatározását. Helené is, Menelaos is a maga módján járul hozzá Theonoé döntésének meghozásához. Helené már Menelaosnak is megmondta, hogy a jósnő lábához borulva fog könyörögni, ne árulja el őket (831. sor). Menelaos a menekülésnek ezt az útját — a könyörgést — elfogadhatatlannak tartja (830. sor) (hibás tehát az a nézet, hogy mind Helené, mind Menelaos könyörgéssel fordul Theonoéhoz[245]). Helené könyörgése (894—943. sor)[246] pontosan kidolgozott, jól felépített beszéd[247]. Fő részei: 1. a helyzet vázolása (894—897. sor) — be-

[240] Nem értek egyet *J. O. G. Hanson*nal, aki Theonoé megjelenéséről ezt írja: «. . . in the great central scene between her and Helen and Menelaus . . .» — i. m. 13.; ugyanígy *P. Decharme* véleményével sem, aki szintén a darab csúcsának értékeli a Theonoé-jelenetet. — I. m. 461.; helyesen ismeri fel Theonoé megváltozott jellemét *G. Zuntz:* i. m. 213.: «. . . she reports, without comment, the attitude and the discreditable motives of the gods; and she makes her own decision independently of them, from better motives.»

[241] Az eddig említetteken kívül: *K. Matthiessen:* i. m. 38—41.; *E. Delebecque:* i. m. 325.; *J. W. Ewitt:* i. m. 332.

[242] Vö. *Hekabé* 44. sor; *A. M. Dale:* i. m. 125.

[243] *R. Kannicht:* i. m. 233.

[244] *A. I. E. Pflugk:* i. m. 115.

[245] *Ch. Wolff:* i. m. 83.; *H. D. F. Kitto:* i. m. 324—325.

[246] A beszéd felépítéséről lásd: *R. Kannicht:* i. m. 237—238.; *A. N. Pippin:* i. m. 158—159. — elsősorban a beszéd következményeit, hatását tárgyalja.

[247] *Helené* 894—897.; *J. O. G. Hanson:* i. m. 63—64.

vezetés; 2. a kérés (898—902. sor)[248]; 3. a kérés indoklása: *a)* az istenek is Helené és Menelaos megmentését kívánják (903—912. sor)[249], *b)* Próteus is erre inti lányát (912—918. sor), *c)* Theonoénak, mint jósnak az igaz ügyért kell harcolnia (919—923. sor)[250]; 4. a kérés megismétlése (924—925. sor), új érvekkel alátámasztva: saját múltja, igazságtalan üldöztetésének története (926—928. sor)[251]; 5. az esetleges boldog jövő előrevetítése (929—935. sor)[252], Menelaos említése (936—938. sor)[253]; 6. befejezés: az érvek összefoglalása, a kérés harmadszori megismétlése (939—943. sor).

Helené beszédének lényege a *kérés*, a rábeszélés: a jósnő mondjon le *hivatása gyakorlásáról*. Háromszor ismétli el a kérést: beszéde elején négy sorban[254]. Az indoklás az isteni szféra minél teljesebb bevonásával mélyül el: az istenek akarata teljesül, ha Theonoé elhallgatja Theoklymenos elől az igazságot.

A kar reagálása (944—946. sor) *átvezet* Menelaos beszédéhez; a kar további érveket vár, hogy meg lehessen győzni Theonoét.

Menelaos beszéde teljesen ellentétes Helenéével (947—995. sor). Nem pontosan átgondolt mondanivaló szabályos sorrendbe szedett előadását halljuk, hanem indulatos *kihívást:* Theonoéban a választás kényszerét *tudatosítja*, anélkül azonban, hogy ezzel Helené kérésének teljesítésére akarná rávenni a jósnőt. Érdemes összevetni a két beszédet, s elemezni Menelaos mondanivalóját: az első gondolat (947—948. sor) Helené beszédének első két sorára válasz: ő nem fog megalázkodni[255] senki előtt, mert ez méltatlan lenne hozzá. A következőkben indokolja e magatartását: a Trójánál szerzett dicsőségre hivatkozik (948—949. sor), s így folytatja:

> *Καίτοι λέγουσιν ὡς πρὸς ἀνδρὸς εὐγενοῦς*
> *ἐν ξυμφοραῖσι δάκρυ' ἀπ' ὀφθαλμῶν βαλεῖν.*
> *Ἀλλ' οὐχὶ τοῦτο τὸ καλόν, εἰ καλὸν τόδε,*
> *αἱρήσομαι 'γὼ πρόσθε τῆς εὐανδρίας.*
>
> (950—953. sor)[256].

[248] *N. Wecklein:* i. m. 63—64.

[249] Fel kell figyelni arra is, hogy Helené már a megszólításban Theonoé *szűz* jellegét hangsúlyozza (894. sor). Theonoé szerepének, tevékenységének gyökeres megváltozására utal Euripidés azzal, hogy egy szexuális vonatkozásokkal zsúfolt történet döntő bírájának teszi meg.; *G. Murray:* i. m. 95—96.

[250] Theonoé éppen ebben a konfliktusban kap segítséget: mi az értékesebb, mi számít igaz ügynek; a testvéri és jósnői kötelesség teljesítése, vagy az emberi — egyéni — megítélés alapján kialakított vélemény tettekkel való támogatása. De mindenképpen magára utaltan, az istenektől magára hagyottan *kell* Theonoénak döntenie.

[251] Vö. *Helené* 16—17. sor.

[252] Helené egyes szám első személyben beszél akkor, amikor a jövő boldogságról van szó — lehet, hogy csak ő lesz boldog?

[253] *R. Kannicht:* i. m. 246—247.

[254] Ez a hármas szerkesztés is a beszéd kidolgozottságát mutatja; Euripidés egy könyörgésre *felkészült* Helenét állít szembe Theonoéval, egy olyan Helenét, aki tudja, mit akar. Minden más szereplő — Theonoé is — tanácsra, eligazításra szorul, nem találja helyét a megváltozott világban. Helené az egyetlen, aki mindig tudja, kinek mit kell mondani, kivel hogyan kell bánni, hogy az teljesen befolyása alá kerüljön.

[255] Vö. *Helené* 829—831., 894—897. sor.

[256] Teljesen félremagyarázza Menelaos beszédét *G. M. A. Grube:* i. m. 345.: «Menelaus' appeal is very different, and thoroughly suited to his character as a *miles gloriosus.*» Hasonlóan téves *H. D. F. Kitto:* i. m. 325. értelmezése is.

Menelaos beszédének alapmotívuma van benne ebben a négy sorban, ahogy Helené is beszéde elején fogalmazta meg mondanivalója lényegét: a trójai dicsőségre, a fényes múltra *emlékszik* Menelaos. De mint olyan múltra, amelynek nincs folytatása. Ez világlik ki abból, hogy a megalázkodást, a könnyeket elutasítja: a trójai hősökről tudjuk, hogy indokolt esetben[257] bizony sírva fakadtak: Achilleus is, Odysseus is sírt! Menelaos azonban *most már* nem tartja lehetségesnek a könnyontást. Mit jelent ez? Nem kevesebbet, mint hogy Menelaos elszakadt *attól* a világtól, megtagadja eszményeit. A harci dicsőség kivívása és a könnyontás egyazon társadalomeszmény két, egymással jól megférő eleme *volt* (igaz, ott a sírás elsősorban a tehetetlen düh és a bánat kifejeződése volt). Most Menelaostól elvették az egyiket — a dicsőséget —, ő megtagadja erre a másikat. A trójai háborúban minden tett az egyén és a közösség közös céljaival összefüggésben nyerte el jelentőségét (a harag — Achilleus haragja — *ott és akkor* keletkezett, egyértelmű reagálás volt valamilyen tettre, amit ellene elkövettek, és hasonlóan világos okok miatt hagy fel később a haraggal (s e tisztán áttekinthető viszonyok egyik fő vonása éppen az volt, hogy őszinte érzelmekkel *át lehetett élni* őket. Menelaos számára ez az egység, egyértelmű értelmezhetőség szűnt meg az igazi Helené megismerésével: a jelenségek világának sokértelműsége a hozzájuk való viszony homogenitásának létjogosultságát kérdőjelezi meg. Miért lenne szükség olyan tettre, ami talán régen *szép*nek (tehát *jó*nak és *haszno*snak is) tűnhetett, ha az eredményről, a tett értékeléséről most már semmi biztosat nem lehet tudni? Ezért nem vállalja tehát Menelaos a lábhoz borulást és a sírva könyörgést: ha Helené teszi mindezt, az női mivoltával magyarázható[258]; de ha Menelaos tenné ugyanazt, az már azt jelentené, hogy a megváltozott viszonyok között, a régi értékeket megtagadó világban is tovább lehet folytatni a trójai hősök életét.

Jól elkülöníthetők egymástól a fő gondolatok: *954—958. sor:* ez az öt sor tartalmazza Menelaos «kérését». Szó sincs persze kérésről vagy könyörgésről[259]: Menelaos választás elé állítja Theonoét, tetszésére bízza, hogyan cselekszik:

εἰ μὲν ἄνδρα σοι δοκεῖ σῶσαι . . .

(954. sor),

. . . εἰ δὲ μὴ δοκεῖ,

(956. sor).

Helené szavaihoz képest kifejezetten tiszteletlen ez a stílus, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy még a megátkozást is kilátásba helyezi Menelaos:

. . . σὺ δὲ γυνὴ κακὴ φανῇ.

(958. sor)[260].

959—995. sor: Menelaos most tér rá mondanivalója kifejtésére. Helené könyörgésében lépten-nyomon az istenekre hivatkozott. Menelaos *ezzel szemben* ön-

[257] *Ilias* 1, 349 skk.

[258] *Helené* 830., *A. M. Dale:* i. m. 122.

[259] *Ch. Wolff:* i. m. 66.; *K. Matthiessen:* i. m. 40—41.; humorosnak találja Menelaos szavait *A. P. Burnett:* i. m. 90.: «Menelaus' early words are full of pompous bluster; he sounds, indeed, much like that other pseudo-Heracles, the Dionysus of the Frogs . . .»

[260] *R. Kannicht:* i. m. 249—250.

magát állítja mércéül önmaga elé: csak olyasmit mond, ami *méltó* önmagához (959. sor), s amivel befolyásolhatja Theonoét (960. sor)[261]. Sem a körülmények, sem életének megmentése nem lehet azonban indok arra, hogy könyörögjék a jósnőhöz. Ehelyett *imát* mond, de *nem Theonoénak*. Próteushoz és Hadéshez intézi szavait, Theonoé legfeljebb hallgatósága lehet beszédének, de az jelenlététől függetlenül hangzik el. Vajon mi az oka e «szereposztásnak»? A válasz Menelaos életének a darabban bemutatott *törésében* keresendő. Menelaos eszményei, élete a *múlthoz*, a trójai háborúhoz kötődnek. A valóság kényszerű felismerése — tehát a jelen — elszakítja múltjától, de ettől még a jelen *idegen* marad számára. Mindenki, akivel itt kapcsolatba került, ennek a kényszerű valóságnak a része, amellyel nem akar közösséget vállalni; a múltba és *csak* a múltba menekülhet a jelen-valóság rémképei elől. S ott sem akárhová, akárkihez, hiszen az olymposi istenek becsapták, hozzájuk nem fordulhat. Trója alatti társait ő vezette félre — igaz, tudtán kívül, de a valóság szempontjából ez közömbös —, így tőlük se számíthat segítségre. Marad Próteus, aki a dicső nemzedékhez tartozik, de már nem él, tehát a megváltozott világ viszonyaitól is tisztán megőrizhette magát. S marad Hadés, aki nem az Olymposon lakik, aki a holtak — a *volt élők* — felett uralkodik, s akinek Trójánál a legtöbb zsákmány jutott valamennyi isten közül[262]. Menelaos tehát egy halotthoz, s a holtak istenéhez imádkozik. S bár tudja, hogy Próteus nem segíthet rajta (965. sor)[263], mert nem tudja visszaadni az értelmetlenül meghalt társakat, *azt a bizonyos* Helenét kéri vissza tőle (962—964. sor). Nem derül ki világosan, hogy mit vár Próteustól: jó példával járjon-e elől, s így biztosítsa Menelaosnak lánya jóindulatát, vagy közvetlenebb beavatkozást kér-e tőle. Szándékolt lehet ez a határozatlanság, mert *nem* a kérésen van a hangsúly, hanem a megszólított személyén: Próteus alakjához a rend, a tisztaság és emberi tisztaság mitikus dicsfénye kapcsolódik[264]. Uralkodása a háborítatlan nyugalom, az egyértelműség tán soha vissza nem térő múltját jelenti Menelaosnak. Próteus a múlt, s mikor Menelaos közvetítőül kéri fel, hogy a jelenben tegyen valamit, olyan — világosan abszurd — helyzetet teremtene, amilyenbe ő maga került.

A Hadéshez intézett ima (969—974. sor) szintén megszólítással kezdődik[265], ami a közvetlen kapcsolatot hivatott megteremteni beszélő és megszólított között. A hangnem ezúttal jóval szigorúbb, mint Próteusszal szemben volt. Menelaos csatasorba szólítja, mintha harcba kellene indulniuk:

> . . . καὶ σὲ σύμμαχον καλῶ,
>
> (969. sor)[266].

Tisztán és logikusan indokolja is e meghökkentő kérést: a múltban (Trójánál) már egyszer jól «együttműködtek» — akkor ő szolgálta ki Hadést (970—971. sor)[267]. Így már jogos a felszólítás: Hadés, aki nem akadályozta meg Trójánál

[261] Vö. *Médeia* 55., 1182., 1360. sor.

[262] *Helené* 969 skk.; *A. W. Verrall:* i. m. 194.; *J. G. Griffith:* i. m. 39.

[263] A Próteus-részletről: *A. W. Verrall:* i. m. 194.; *R. Kannicht:* i. m. 251.: «. . . natürlich weiss ich, dass du sie mir als Toter nicht wirst zurückgeben können . . .»

[264] Ebben az értelemben beszélt róla Helené a prológusban: *Helené* 60—61. sor; vö. *Hérodotos* 2, 10.

[265] Vö. *Orestés* 620. sor; *Alkéstis* 47. sor.

[266] Vö. *Helené* 692., 748. sor; *Alkéstis* 53., 229., 356., 570. sor.

[267] *A. P. Burnett*: i. m. 93.; vö. *Alkéstis* 55. sor.

az esztelen pusztítást, sőt, részt is kapott az öldöklés eredményéből, vállaljon részt a következményekből is. Menelaos éppúgy választás elé állítja Hadést, mint Theonoét (972—973. sor); de míg Hadés két *lehetetlen* közt választhat, addig Theonoétól nem kér semmi pontosan körülhatárolhatót. Természetesen Hadés nem adhatja vissza a halottakat — ez az egyik «felkínált» lehetőség —, az ezzel szembeállított lehetőség pedig annyira irreális, hogy felmerül a gyanú: Menelaos nem is gondolja komolyan. Hadés ugyanis teljességgel illetéktelen földi ügyekben, élők egymás közti viszályába nincs, nem is lehet beleszólása[268]. Az is homályos, hogyan *kényszeríthetné* (973. sor) Hadés Theonoét. A jóslás — tehát Theonoé tevékenysége — mindig az élőknek szól; milyen eszköze lehet a halál istenének e tevékenység megakadályozására? Nem is beszélve arról, hogy Hadés saját érdeke ellen cselekedne, ha mégis közbelépne valamilyen úton-módon Menelaosék oldalán: hiszen — mint arra Menelaos többször is céloz — legalább két halott maradna a színen, ha Theonoé mégis beszámolna bátyjának az időközben történt eseményekről.

E két lehetőség vázolása után — amelyek, mint láttuk, egyformán lehetetlenek és teljesíthetetlenek — következik Menelaos tervének ismertetése arra az esetre, ha Helenét el akarnák tőle szakítani. Az ehhez a részhez átvezető két sor (975—976. sor) különlegessége, hogy az állítmányból (*συλήσετε*)[269] nem derül ki, kihez intézi szavait Menelaos. Vagy folytatódik a Próteushoz és Hadéshez intézett ima, most már együtt szólítva meg őket (az eddigi értelmezések ezt a lehetőséget fogadják el[270]), vagy Theonoét is bele kell érteni a megszólításba, sőt, esetleg a kórushoz is szól, ezzel mintegy valamennyi szereplőt bevonva a beszélgetésbe. Ez utóbbi lehetőséget azért tartom valószínűbbnek, mert Menelaos most következő mondanivalóját nem annyira a holtaknak, mint inkább az élőknek szánja: az eddigi, csupa irrealitást tartalmazó beszédet reális, kidolgozott terv váltja fel. Menelaos csak most tér rá a valóságra, a valódi cselekvési lehetőségek ismertetésére. Az *öngyilkosság* terve annyira kidolgozott, pontos megfogalmazású, hogy látnunk kell: Menelaos csak egy *ilyen* tett végrehajtását tartja lehetségesnek, értelmesnek és önmagához méltónak[271]. Menelaost az új körülmények mindenétől megfosztották, már csak egyetlen eszményt menthet át a hősi múltból: *a hősi halált*. Ugyanazt a dilemmát éli át a megváltozott jelenben, mint amit hőstársa, Achilleus élt át egykor, a mitológiai hőskorban: hosszú élet, de dicső hírnév nélkül, vagy pedig hősi halállal végződő rövid élet, de örök hírnév[272]. Menelaos is ugyanazt választaná, mint Achilleus *annak idején:* a hősi halált. Euripidés deheroizáló módszere azonban megfosztja ettől: a *ma*, a valóság viszonyai között a választás lehetősége éppen annyira csak látszat, amennyire annak bizonyult a fantom-Helené is. Menelaosnak a jelent, a túlélést *kell* elfogadnia, anélkül, hogy beleszólása lenne sorsa alakulásába. Menelaos megpróbálta a valóság viszonyait régi énje szerint kezelni, mindenkit szélsőséges, egyértelmű döntések elé szeretett volna állítani: Hadést, Theonoét, s önmagát is, de a valóság rácáfol elképzeléseire:

[268] *L. Preller:* Griechische Mythologie. Berlin 1894. 807—835.
[269] *R. Kannicht:* i. m. 252.; vö. *Helené* 660., 669. sor; *Hippolytos* 799. sor.
[270] *H. Grégoire:* i. m. 90.; *A. M. Dale:* i. m. 130.: «. . . you and your brother.»
[271] Menelaos öngyilkossággal való fenyegetőzése nem paródia, mint azt *H. Steiger:* i. m. 212. állítja, hanem az egyetlen kiút *lenne* ebből a helyzetből.
[272] *Ilias* 9, 410—415. sor; *Szabó Árpád:* i. m. 83—97.; teljesen félreérti Menelaos szerepét *C. H. Whitman:* i. m. 45—46.: «Menelaus has always been a puzzle. More than any other single feature of the play he has led critics to think of it as a comedy.»

egyértelmű döntések csak egyértelmű értékeket felmutató korban lehetségesek; amint megbomlik az értékek egyensúlya, az ítéletek, döntések elvesztik egyértelműségüket. Menelaos *még* reméli a hősi halált — már csak ezt reméli —, erre vall, hogy bár a hősi múlttal egészében már leszámolt — gondoljunk a Próteushoz és Hadéshez intézett, irrealitásokkal teli imákra —, mégis a hősi halálhoz való ragaszkodást mutatja a pontosan kidolgozott terv, amelyet ismertet.

A tervben minden egyértelmű: a lehetőségek és következmények pontos felsorolása és az esetleges öngyilkosság részletes, nagyon képszerű és hatásos leírása (977—99. sor) mind az előre eltervezettség érzetét keltik. Szóhasználata a homérosi hősöké: eposzi kifejezések (*δάκρυ ἀπ' ὀφθαλμῶν βαλεῖν, σύμμαχον καλῶ*)[273], archaizálás (a dualis használata: *νεκρὼ δύ' ἐξῆς*)[274]. Menelaos *most* visszatalált régi önmagához, a trójai hős dicsőségét idéző múltjához.

S amikor ismét a jelenre eszmél (991—992. sor), rá kell döbbennie, hogy eltávolodott a valóságtól, *szavai* messzire vitték a reális jelentől, oda, ahol még nem volt női privilégium a sírás (991. sor). S felismeri azt is, hogy minden, amit mondott, *csak* szó, amit nem követ(het) tett (992. sor)[275].

Az utolsó három sorban (993—995. sor) visszatér Theonoéhoz — a megszólítás újra egyes szám második személyű — s megismétli a beszéde elején felvetett választási lehetőséget (*Κτεῖν', εἰ δοκεῖ σοι ... Μᾶλλόν γε μέντοι τοῖς ἐμοῖς πείθου λόγοις*). Ám ha megvizsgáljuk ezt a néhány sort, kiderül, hogy itt már nem két lehetőség közül kell *választania* Theonoénak, hanem Menelaos utasításának kellene *engedelmeskednie:* ölje meg őket (993. sor), s ezzel biztosítsa számukra a dicső halált! Fontos a szóhasználat: a hírnév (*κλέος*) említése ismét a múltat, Menelaos elvesztett eszményeit idézi. A 994—995. sorok értelmezése megköveteli, hogy tüzetesen megvizsgáljuk a szöveget:

Μᾶλλόν γε μέντοι τοῖς ἐμοῖς πείθου λόγοις
ἵν' ᾖς δικαία καὶ δάμαρτ' ἐγὼ λάβω·

Az első sor állítmánya (*πείθου*) azt jelenti, hogy Menelaos meg akarta győzni valamiről, rá akarta beszélni valamire Theonoét[276]. Igen, de most láttuk, hogy Menelaos egyrészt elsősorban nem is Theonoéhoz szólt, másrészt a fölvetett lehetőségek alapján nem egyszerűen «hallgatnia kellene» Menelaos szavaira (melyik szavára? !), hanem választania kellene. Menelaos arra szólítja fel, hogy engedjen kérésének, hogy így igazságos (*δικαία*) legyen, s ő (Menelaos) *elvihesse* feleségét. S itt megint az igealakra kell felfigyelni[277]: a *Helené*-ben «elragad»[278], «elrabol», «magával visz» értelemben fordul elő a *λαμβάνω*[279] ige aoristosi coniunctivusa, s ugyanez a használat más Euripidés-darabokban is nyomon kö-

[273] Vö. *Kyklóps* 405. sor; *Orestés* 788. sor; *Héraklés* 1209. sor; *Bakkhánsnők* 35. sor.

[274] *Helené* 986. sor; vö. *Hekabé* 45. sor.

[275] *R. Kannicht:* i. m. 254. — a sor részletes nyelvtani magyarázatát adja.

[276] *J. G. Griffith:* i. m. 38—40.; *C. H. Whitman:* i. m. 56.: «... Helen and her husband are both pleading for the same thing, not against each other ...» — annak ellenére teszi ezt a megállapítást, hogy a formai jegyek alapján felismerte: *összecsapás* zajlik a színen. Helené az *életért*, Menelaos a *halálért* küzd, a döntőbíró Theonoé.

[277] Singularis 1, coniunctivi aoristi.

[278] *Helené* 429., 635., 1071., 1411. sor.

[279] Vö. *Orestés* 266., 368. sor; *Ión* 1420. sor; *Élektra* 1013. sor; *Andromakhé* 877. sor; *Helené* 155., 178., 534., 1467. sor.

vethető[280]. Fontos, hogy minden esetben valamilyen nem egészen tiszta, csellel elkövetett, vagy egyenesen törvénytelen tettre utal a szóhasználat. Menelaos esetében nem világos, hová vinné Helenét; a szóhasználat mindenesetre nem zárja ki, hogy a *halálba* szeretné magával vinni, ami logikusan következne az eddig elmondottakból, s ezt látszanak erősíteni Menelaos későbbi kijelentései is[281].

Mit kér Menelaos? Theonoétól egyetlen szóval sem kérte, hogy menekülésüket segítse, sőt, ha csak a görög szöveget nézzük, Próteustól és Hadéstől sem a menekülés segítését kérte, hanem: 1. Próteus adja vissza neki feleségét — s ez már nem tartozik Próteus hatáskörébe; 2. Hadés vagy vegye rá a jósnőt, hogy múlja felül az apját az *εὐσέβεια*[282] terén — hogy ez mit jelent konkrétan, arról nem beszél —, vagy adja vissza neki feleségét — ez se tartozik hatáskörébe az alvilág istenének. De menekülésről, vagy hazajutásról (amik oly gyakran szerepeltek Helené beszédében) szó sem esik. S ez Menelaos beszédének még egy fontos mozzanatára utal: Menelaos *nem beszél a jövőről*. Helené hosszasan foglalkozott a leendő boldogsággal, a Spártába való eljutást követő idővel. Menelaosnak azonban nincsenek tervei: nincs jövője, csak múltja és jelene. Neki már nincs köze ahhoz a jövőhöz, amit ez a Helené tervez; neki, aki Achilleus-sorsot szeretne választani, itt, Egyiptomban kell befejeznie életét.

«Hogy igazságos légy...» (995. sor) — kéri Menelaos Theonoét, de mit jelent itt az igazságosság? Theonoé *hozzájárulhatna* Menelaosék megmeneküléséhez azzal, hogy megtagadja jós-önmagát, de ezzel még nem adná vissza Helenét Menelaosnak; ehhez csak bátyjának, Theoklymenosnak van hatalma. Menelaos beszéde, a hősi múlt emlegetése, a jelenben még elkövethető egyetlen hősi tett (a hősi halál kivívása) részletes leírása megmutatja azt a döntést, ami Menelaos szerint igazságos. A kétértelmű és a lehetőségeket nyitva hagyó két utolsó sorban a halált, a dicső vég ítéletét várja Menelaos.

Theonoé válasza (998—1029. sor) eldönti Menelaos sorsát. Lemond jóshatalmáról, nem árulja el bátyjának Menelaos jelenlétét. Beszéde érvelés eme döntése mellett: az ősök emlékéhez való ragaszkodás (999—1001., 1003—1004., 1009—1010., 1028—1029. sor), saját jóhíre (998—999. sor)[283], a Hérához való ragaszkodás Kyprisszel szemben (1105—1108. sor)[284], s bátyja vélt érdekeinek védelme (1019—1021. sor) a fő okok, hogy így határozott[285]. Neki is alkalmazkodnia kellett tehát a jelenhez a *hallgatással* (1023. sor), ami éppúgy egyénisége elvesztését jelenti, mint Menelaos esetében az aktivitásról való kényszerű lemondás.

[280] Vö. *Ión* 315., 395. sor; *Élektra* 39., 418., 817. sor.

[281] *Helené* 1043—1044., 1560 skk.

[282] *Helené* 973. sor.

[283] *A. I. E. Pflugk:* i. m. 125.; *G. Zuntz:* i. m. 211.: «The devotion which the omniscient priestess professes and practises, is in suggestive contrast with the odd information concerning the gods which she is able to impart.»

[284] *G. Zuntz:* i. m. 212.; *Ch. Wolff:* i. m. 64.

[285] *A. N. Pippin:* i. m. 158—159.; *C. H. Whitman:* i. m. 42., 54—56., 60.: «Theonoe has in fact committed an act of self-sacrifics, responding to Menelaus' and Helen's determination on suicide.» Az észrevétel majdnem helyes, de a mondat második fele erősen vitatható: Theonoé önfeláldozása *nem* Menelaos és Helené érdekében történik (márcsak azért sem, mert nem ugyanazt akarja Menelaos, mint Helené), tehát nem *válaszol* elhatározásukra, hanem önmaga számára találja meg a továbbélés lehetőségét azzal, hogy vállalja a hallgatást, addigi önmaga: mestersége, tudása megtagadását.

Összegezés

A *Helené*-t Euripidés kevésbé sikerült művei között tartja számon a szakirodalom. Szerkezeti aránytalanságokat, tragédiába nem illő cselekményszövést vetnek a szemére. A darab műfajának meghatározásában szélsőségesen eltérnek a vélemények: a tragédiától a komédiáig terjed a meghatározások skálája.

Tanulmányom célja az volt, hogy a darab szerkezetének, szövegének elemzésével bizonyítsam: Euripidés új tartalmat és formát adott a tragédiának a *Helené*-vel; a mélyen tragikus mondanivaló formába öntéséhez alkalmatlannak, sőt hazugnak bizonyultak a klasszikus görög tragédia aischylosi és sophoklési tiszta formái. Athén bukását, tisztának hitt eszményei összeomlását személyes élményként élte át Euripidés; nem írhatott 412-ben régi módszerrel katharsishoz vezető tragédiát; a kor borzalmainak bemutatására irányuló törekvése szétfeszítette a hagyományos tragédiai kereteket: nem a tragikus hős bukásának — pusztulásának —, hanem a tragédia *túlélésének*, a tragikus bukást követő, méltatlanul kisszerű és megalázó továbbélésnek a bemutatásával éri el a tragikum átélésének korábban nem ismert intenzitását. Pesszimizmusa egyértelmű: abban a korban, amikor már nem egyszerűen az értékek megkérdőjelezéséről van szó, hanem sokkal inkább arról, hogy az érték (erkölcsi, etikai, emberi) a politikai, közéleti manipuláció eszközévé vált — s az időről-időre változó helyzetben a hatalmat birtokló határozhatja meg, mi számít értéknek, s mi nem, ezzel teljesen lehetetlenné téve egy tett objektív megítélését az elkövetés pillanatában, s utólagos, teljesen önkényes megítélés alapján fogadhat el, vagy utasíthat vissza mindent —, tehát ebben a korban Menelaos tragédiájában találta meg Euripidés a lehetőséget gondolatai kifejezésére.

A darab tragikus hőse Menelaos: sorsában kedvezőtlen fordulat áll be, le kell számolnia korábban vallott eszményeivel, meg kell tagadnia hősi múltját (a trójai háborút), szembe kell néznie a valósággal, azzal a ténnyel, hogy egy álomkép igézetében hazug és hamis világot épített fel. Hiába védekezik a saját valóságát leromboló *igazi* Helené valósága ellen, végül az isteni közbeavatkozásra meg kell adnia magát — elbukik. De tragédiája ezzel még nem vált teljessé; tovább kell élnie (bár többször világosan céloz rá, hogy legszívesebben most, Egyiptomban fejezné be életét), az egoizmusába temetkezett Helené engedelmes társaként kell részt vennie a szökésben, s további életét is így fogja leélni Spártában. Alakjában a homérosi hős vonásait és tiszta, egyértelmű eszményképeit látjuk a színen. Bukásával a hősi kor, a dicsőnek hitt múlt omlik össze, s válik a kiábrándító jelen-valóság áldozatává.

Helené Euripidés értelmezésében mindig a romlás, rombolás, a csak rosszra használható női csáberő megtestesítője; a tragédiák alapoka. Ezt a szemléletet olvashatjuk ki mind a korábban (Andromaché, Trójai nők, Élektra), mind a később írt művekből (Phoinikai nők, Orestés). Nem változik ez a szemlélet a *Helené*-ben sem: «átkozottul» szép, önző, hazug, ravasz, mindenkit hatalmába kerítő, tragédiát kiváltó nő. Euripidés azt a bravúrt hajtja végre, hogy — elfogadva a Stésichorosra visszanyúló hagyományt — feltételezi, Helené nem követte el a neki tulajdonított bűnöket, s mégis, minden körülmények között ugyanolyan, amilyennek Euripidés minden más darabjában bemutatta.

A mellékalakok. *Teukros* a szükséges információkkal látja el Helenét, «felkészíti» a Menelaosszal való összecsapásra. A jelenet előkészíti, tudatos uta-

lásokkal előjátssza a Menelaos—Helené-találkozást. Alakjában a Helené-keltette trójai háború sokat szenvedett közkatonája áll előttünk: ő Helené múltja. *Theoklymenos* lehet*ne* Helené jövője, ha nővére és a Dioskurosok meg nem mentik ettől. A darab tragédiát követő részében ő a mesei «gonosz ellenfél», akinek ostobaságát kihasználva az «igaz» győzedelmeskedik. Ő is teljesen Helené befolyása alatt áll, csakúgy mint Menelaos vagy Teukros. *Theonoé* önmagával kerül konfliktusba: az értékek manipulálhatóvá válásának felismerése őt jósmestersége megtagadására indítja: csak úgy lehet az új körülmények között igazságos, ha lemond léte meghatározójáról, hivatásáról, a jóslásról. Ő is kénytelen elfogadni Helené valóságát, s alkalmazkodnia kell hozzá. Döntésével Helené mellett, de Menelaos ellen foglal állást, s ezzel megpecsételi Menelaos halálosnál súlyosabb ítéletét: tovább kell élnie ennek a Helenének az oldalán.

Külön kellett szólni a *nauta ex machina* alakjáról, aki a Helené—Menelaos-összecsapás csúcsán jelenik meg, a tragédia teljessé válásának pillanatában. Funkcióját tekintve megfelel a tragédia-végi deus ex machina-nak: feloldhatatlan helyzetben végleges megoldást hoz a szereplőknek; megnyugtat, illetve tudatosítja a megváltoztathatatlan tragédia bekövetkeztét, s utal a jövőre, a továbbélés módjára. Megjelenésével lezárul a cselekmény tragédia-része, hogy az ezt követő, tragédiát elmélyítő Theonoé-jeleneten át eljussunk a menelaosi tragédiát mesévé oldó szökési történetig.

CASTIGLIONE LÁSZLÓ

SARAPIS-ARCOK

KÍSÉRLET AZ ISTEN ÁBRÁZOLÁSAINAK GYARAPÍTÁSÁRA

I

Írásunk célja kettős: az Alexandriától elválaszthatatlan Sarapis-ikonográfia állagát bővítve egyúttal hozzá szeretnénk járulni e metropolis művészetének történetéhez. A szakirodalomban régi közhely az, hogy Alexandria szobrászatában előszeretettel alkalmazták a stukkót a márvány kiegészítésére, sőt pótlására is.[1] Ezt három szemponttal magyarázhatjuk. Először is a ptolemaiosi Egyiptom területén nem volt márványlelőhely, következésképpen takarékosan bántak ezzel a kőzettel.[2] Másodszor Egyiptom bővében volt a legfinomabb gipsz alapanyagának, az alabástromnak.[3] Érthető tehát, hogy jellegzetesen egyiptomi műfajok, mint például a múmia-burkolatok és múmiamaszkok[4] túlnyomórészt stukkóból készültek. Harmadszor gyaníthatjuk, hogy a könnyen és gyorsan formálható stukkó megfelelt az alexandriai művészet egyik jellegzetes irányzatának, a *facilitas*-nak.[5]

V. M. Strocka érdeme, hogy több mint egy évtizede imponáló jegyzéket készített a stukkóval kiegészített alexandriai szoborművekről.[6] Ez a jegyzék felbecsülhetetlen értékű a jelen vizsgálathoz, még akkor is, ha az általunk tárgyalt darabok ikonográfiai meghatározását nem tartalmazza, továbbá módunk van az általa annak idején összeállított anyagot némileg kiegészíteni. Mielőtt gondolatmenetünkre térnénk, közöljük azoknak a daraboknak a jegyzékét, amelyekre téziseinket alapozzuk.

[1] *G. Lippold:* Die griechische Plastik. München 1950. 310. *Strocka (1967)* passim. *A. Adriani:* Lezioni sull'arte alessandrina. Napoli 1972. 52. *H. Kyrieleis:* Bildnisse der Ptolemäer. Berlin 1975. 130, passim.

[2] Bizonyítéka ennek, hogy a római császárkorban, midőn Alexandria szabadon kapcsolódott a birodalom kereskedelmébe, a szokás bizonyíthatóan alábbhagyott.

[3] Az egyiptomi stukkó összetételéről vö. *G. Grimm:* Die römischen Mumienmasken aus Ägypten. Wiesbaden 1974. 14.

[4] *G. Grimm:* i. m.

[5] *A. Adriani:* Arte alessandrina. EAA I (1958) 228. *Ua.*, Lezioni . . . Napoli 1972. 76 k.

[6] *Strocka (1967)* 122 kk. o. Nem kevesebb, mint 104 ilyen darabot sorolt fel.

A. Sarapis-büsztök, amelyek teljes egészükben vagy az arcot leszámítva gipszből készültek

1. Dionysos-Sarapis, fején diadém, halántékán kis szárnyak.[7] Alexandria, Museo Greco-Romano, inv. 16.160. Stukkó. Mag.: ca. 1 m. Korábban: Kairo, Egyiptomi Múzeum, inv. 27.603. Lelőhely: Alexandria. Datálása vitatott: Bissing (1901) 205 = esetleg i. e. 2. sz. Bissing (1936) 10 = i. e. 1. sz. Poulsen (1938) = római császárkor. A késői datálást a befúrt szemcsillagokra és a széles büsztre alapították. Megjegyezzük azonban, hogy stukkó-szobor esetében a pupillák bemélyítése nem korhatározó, a büsztformáról pedig lentebb még szólunk. Habár a Sarapis = Dionysos azonosítás elterjedt volt,[8] a darab erős restaurálása megengedi azt a feltevést is, hogy a fejen nem szárnyak, hanem kos-szarvak voltak, miáltal az igen gyakori Sarapis-Amon megnevezés lehetősége felvethető.

2. Sarapis büszt mészkőből és stukkóból. Theadelphiából, Alexandria, Museo Greco-Romano, lelt. sz. 20.681. Mag.: 80 cm (1 kép).[9] Ez esetben a római kori keltezés lehetséges.

3. Sarapis büszt pilléren. Stukkó. Lelőhely: Alexandria, Ezbet Makhlouf nekropolis (1929—30). Mag.: 20.5 cm. Alexandria, Museo Greco-Romano, lelt. sz. 25.132. A stiláris jegyek alapján elképzelhető a hellenisztikus kori keletkezés (2 kép).[10]

4. Sarapis büszt, homokkőből és stukkóból, a szemek színes kőből berakva. Lelőhely: Dendera. Mag.: 78 cm. Kairo, Egyiptomi Múzeum, lelt. sz. 27.433. Journal d'entrée No. 32.792.[11] Római kor.

5. Sarapis büszt, az arc márvány, a haj, szakáll és a felsőtest stukkó. Mag.: 19 cm. A kalathos legnagyobb része letört. Kairo, Egyiptomi Múzeum, lelt. sz. 27.605. Applikáció céljára készült.[12]

6. Sarapis büszt, stukkó fa-magon. Lelh.: Oxyrhynchos London, British Museum.[13]

7. Kis Sarapis büszt stukkóból. Lelh.: Hawara (?). Mag.: 4 cm. Schreiber gyűjtemény.[14]

[7] *Bissing (1901)* 205 o. No. 23. Fig. 8. *Amelung (1903)* 191. *Edgar (1903)* 69 o. No. 27603. 32. tábla. *S. Reinach:* Répertoire de statuaire grecque et romaine. IV. Paris 1910. 12,1. *Perdrizet (1921)* 18 k. o. *Bissing (1936)* 10 o. 1 tábla, 3a kép. *Poulsen (1938)* 41 o. Fig. 41. *J. Charbonneaux:* MonPiot 46 (1952) 36 o. Fig. 9. *J. Marcadé:* BCH 76 (1952) 111 o. Note 3. *Castiglione (1958)* 33. o. note 22. *Adriani (1961)* No. 64; 162. *Kater-Sibbes (1973)* 26 o. No. 139.

[8] *J. E. Stambaugh:* Sarapis under the early Ptolemies. Leiden 1972. 36 kk. o.

[9] *E. Breccia:* Monuments de l'Égypte gréco-romaine. I. Bergamo 1930. 118. o. 66. tábla. Kater-Sibbes (1973) 27 o. No. 142.

[10] *Reynolds (1948)* Fig. 30. *Hornbostel (1973)* 201 o. Fig. 141 (tévesen terrakottának nevezi).

[11] *Bissing (1901)* 205 (a) sz. *Edgar (1903)* 5 o., No. 27433, II. tábla. *Ch. Picard:* RA 1956, I. 70 k. o. *Hornbostel (1973)* 100 k. o., 108 o. 1. jegyzet, 55. kép. *Kater—Sibbes (1973)* 22 o. No. 120.

[12] *Edgar (1903)* 70 o., No. 27 605, 32. tábla. *S. Reinach:* Rép. stat. IV (1910), 12,7. *Strocka (1967)* 124 o. No. 11. *Kater—Sibbes (1973)* 34 o. No. 201.

[13] AA 13 (1898) 236 o. V, 2 sz. *Kater—Sibbes (1973)* 19 o. No. 103.

[14] *R. Pagenstecher:* Expedition Sieglin II, I A. Sammlung Sieglin. Leipzig 1923. 110 o. 49. tábla. 4. sz. *Kater—Sibbes (1973)* 17 o. No. 92.

1. kép. Sarapis-büszt. Alexandriai Múzeum (2. sz.)

2. kép. Sarapis-büszt. Alexandriai Múzeum (3. sz.)

8. Sarapis büszt stukkóból. Lelh.: Tuna El-Gebel (Hermopolis Magna W.), sírtemplom a Petosiris sír közelében, későbbi feltöltésben Isis büszttel együtt.[15]

B. Sarapis arcok kőből, (márványból) hozzájuk tapasztott stukkó-kiegészítés maradványaival

9. Szakállas istenfej előrésze márványból, az arcon és a mélyedésekben gipszmaradványok; színezés nyomaival. Lelh.: Alexandria, Sarapieion. Mag.: 53 cm. Alexandria, Görög-Római Múzeum, lelt sz. 3.912. Antoninusok kora.[16]

10. Szakállas istenfej, az arcrész mészkő, a nagyobb rész stukkó. Mag.: 55 cm. Alexandria, Görög-Római Múzeum. Lelt. sz. 3.917. Adriani szerint i. sz. 2. sz.[17]

11. Szakállas istenfej, márvány, stukkómaradványok a hátoldalon és a bajuszon (3 kép). Alexandriából, Dresden, Staatliche Kunstsammlungen, Skulpturensammlung 2600/A 10.[18]

12. Sarapis-fej. Márványból, a fej teteje és hátoldala levágott, stukkómaradványokkal. Egyiptomból. Mag.: 38 cm. Genf, Musée d'Art et d'Histoire, lelt. sz. 19542. I. sz. 2. sz.[19]

13. Sarapis-fej, az arc márványból, a haj, a szakáll és a diadém stukkóból. Egyiptomból. Mag.: 7.7 cm. Münster, Archäologisches Institut, lelt sz. 108.[20]

14. Szakállas istenfej arcrésze márványból, hátul stukkómaradvánnyal. Egyiptomból. Münster, Archäologisches Institut, lelt. sz. 109. Hellenisztikus.[21]

15. Sarapis-fej diadémmal. Az arc márványból, a szakáll és a diadém stukkóból. Alexandriából. Mag.: 7.5 cm. München, Antikensammlungen, lelt. sz. 10.174.[22]

16. Szakállas istenfej, az arc márványból, stukkó kiegészítéssel. Egyiptomból. Mag.: 25 cm. Paris, Louvre, lelt. sz. MND 2056 (MA 3533).[23]

[15] *Sami Gabra:* Rapport préliminaire sur les fouilles de l'Université Égyptienne à Touna (Hermopolis Ouest). ASA 32 (1932) 60 k. o.

[16] *E. Breccia:* Les fouilles dans le Sérapéum d'Alexandrie en 1905–1906. ASA 7 (1907) 74 o. Fig. 5. *Breccia (1922)* 216 o. No. 52. *M. M. Kobylina:* AA 43 (1928) 69 kk. o., Beilage 6. *Poulsen (1938)* 48 o. Fig. 50. *Th. A. Brady:* Harvard Studies in Classical Philology 51 (1940) 65 o. *Castiglione (1958)* 27 o. No. 15. Fig. 17. *P. Reuterswärd:* Studien zur Polychromie der Plastik. Griechenland und Rom. Stockholm 1960. 196 o. 550. jegyz. *Adriani (1961)* 47 o. No. 174., 82. tábla, 272. kép. *Strocka (1967)* 131 o. 103. sz. *Kater–Sibbes (1973)* 27 o. No. 147.

[17] *Breccia (1922)* 216 o. No. 49. Fig. 109. *Adriani (1961)* 49 o. No. 180, 84. tábla, 280. kép. *Kater–Sibbes (1973)* 28 o., No. 148.

[18] *Watzinger (1927)* 68 o. No. 55. 34. tábla. *Adriani (1961)* No. 224. 102. tábla, 344–345 képek. *Strocka (1967)* 123 o., No. 4.

[19] *P. Collart:* Guides illustrés 4. Sculpture antique. Genf, Musée d'Art et d'Histoire 1957. 16 o. (képpel). *H. Jucker:* Genava N. S. 8 (1960) 113 kk. o. Fig. 1. *Adriani (1961)* 46 k. o. No. 172. 81. tábla, 269. kép. *Kater–Sibbes (1973)* 52 o. No. 324. *Hornbostel (1973)* 73 o. 79. o. 5. jegyz. 108. o. 175. o. 1. jegyz. 218. o.

[20] *O. Rubensohn:* AA 1906. 134 k. o., Fig. 5. *Watzinger (1927)* 70 o., Fig. 21. *H. Ingholt:* JARC 2 (1963) 31. tábla, 8. kép. *Strocka (1967)* 123 o. No. 12. Fig. 14–15.

[21] *O. Rubensohn:* AA 1906. 135 o. Fig. 5. *Watzinger (1927)* 70 o. Fig. 21. *H. Ingholt:* JARC 2 (1963) 33. tábla, Fig. 13. *Strocka (1963)* 125 o. No. 13. Fig. 16–17.

[22] *Adriani (1961)* No. 222-höz. *Strocka (1967)* 125 o., No. 14. Fig. 18–21.

[23] *Adriani (1961)* No. 222-höz. *Strocka (1967)* 123 o., No. 3. Fig. 13.

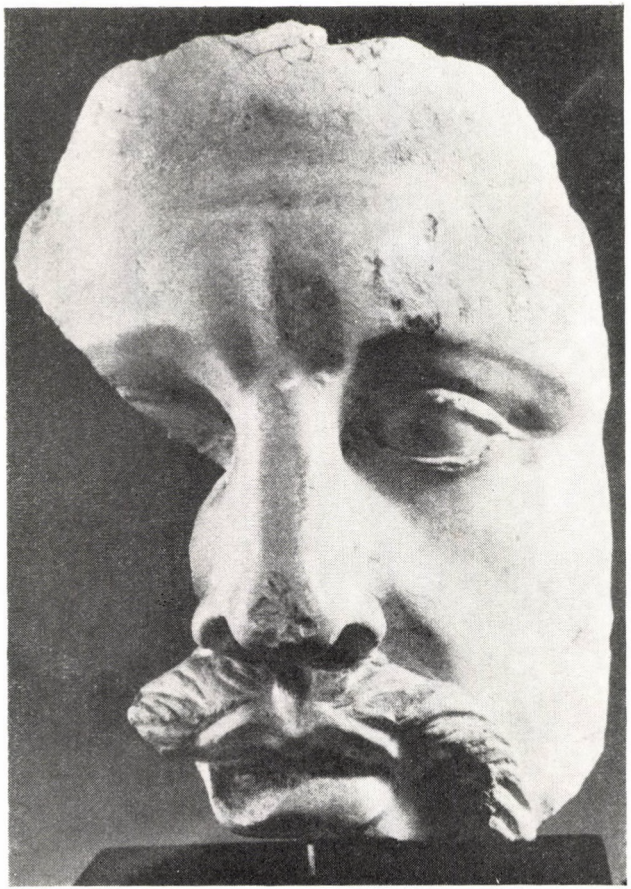

3. kép. Sarapis-fej. Drezdai Múzeum (11. sz.)

4. kép. Sarapis-fej. Tübingen (17. sz.)

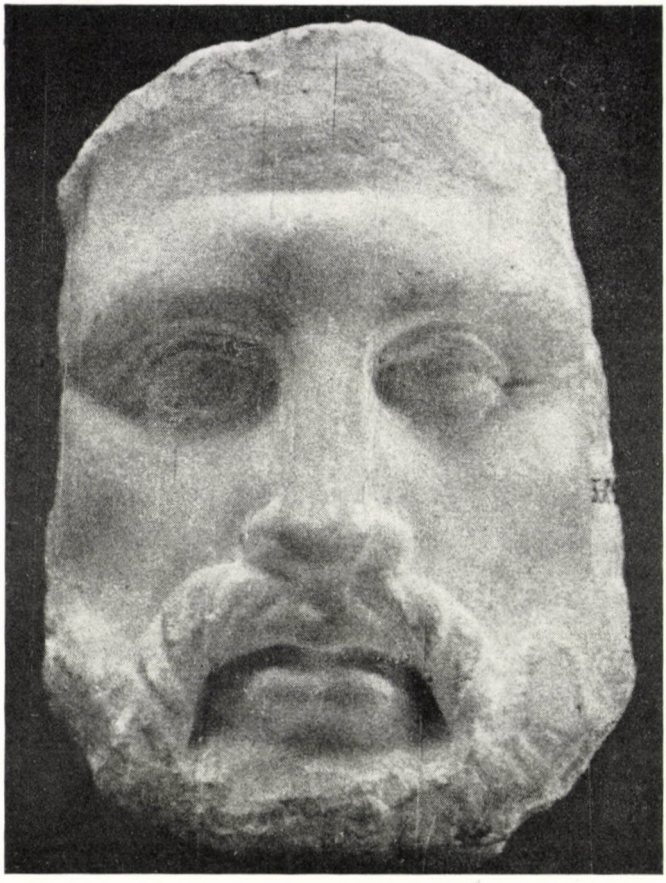

5. kép. Sarapis-arc. Alexandriai Múzeum (18. sz.)

17. Sarapis-fej, az arc márványból, stukkómaradványok a szakállban és a hajon. Vörös színezés nyomaival. Egyiptomból. Mag.: 26 cm. Tübingen, Archäologisches Institut, lelt. sz. 3851. (4 kép). Fent és hátul csaplyukak. Hellenisztikus.[24]

C. Sarapis-arcok (a stukkó kiegészítés elpusztult)

18. Márvány. Alexandriából. Mag.: 16 cm. Alexandria, Görög-Római Múzeum, lelt. sz. 3385 (5 kép).[25]

19. Sarapis-fej, a fej hátsó része levágott, ezen felül csaplyuk. Alexandriából. Mag.: 16 cm. Alexandria, Görög-Római Múzeum, lelt .sz. 3387. Késő-hellenisztikus. (6 kép).[26]

[24] *Watzinger (1927)* 68 k. o. No. 57. 5. tábla. *Adriani (1961)* No. 222. 102. tábla Fig. 341. *Strocka (1967)* 123 o. No. 5. *Kater—Sibbes (1973)* 48 o. No. 294.

[25] *Adriani (1961)* No. 225. 103. tábla Fig. 346. *Strocka (1967)* 128 o. No. 58.

[26] *Reynolds (1948)* 124 o. No. 17. Adriani (1959) 54 tábla, 146 kép. *Hornbostel (1973)* 171 o. Fig. 103. *Kater—Sibbes (1973)* 28 o. No. 154.

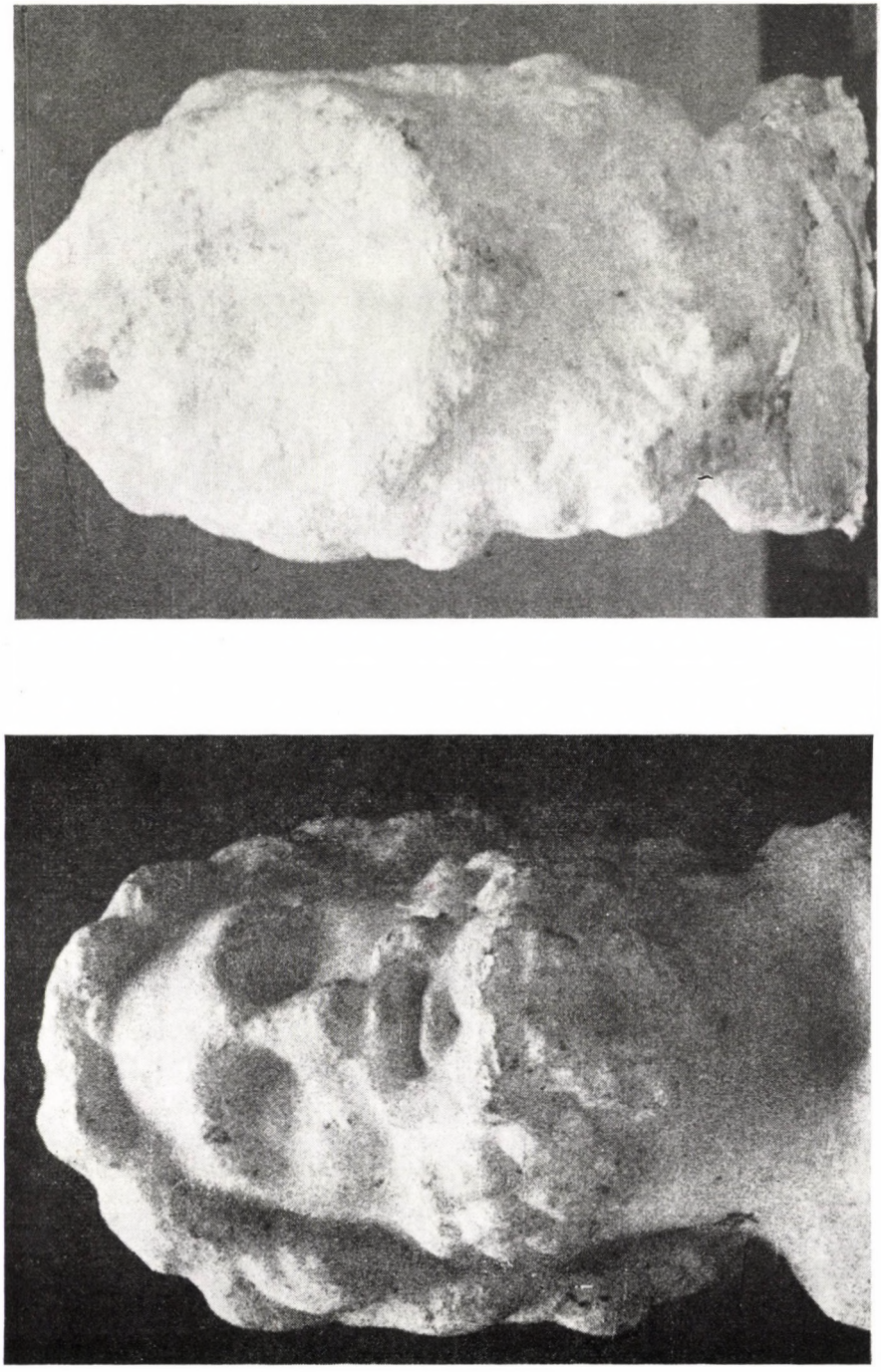

6. kép. Sarapis-arc. Alexandriai Múzeum (19. sz.)

7. *kép.* Sarapis-arc. Alexandriai Múzeum (21. sz.)

20. Szakállas istenfej arcrésze márványból. A haj és a szakáll stukkóból volt. Alexandria, a Sarapieionból. Mag.: 35 cm. Alexandria, Görög-Római Múzeum, lelt. sz. 3463.[27]

21. Szakállas istenfej előrésze márványból. Lelh.: Alexandria, Fort no. 10 (1907). Mag.: 10.5 cm. Alexandria, Görög-Római Múzeum, lelt. sz. 16428. Hellenisztikus. (7 kép).[28]

22. Sarapis fej előrésze márványból. A hátoldal stukkóból volt. Alexandriából. Alexandria, Görög-Római Múzeum, lelt. sz. 19085. Hellenisztikus (8 kép).[29]

[27] *Hauser:* BerlFilWoch 1906. 69 o. *O. Rubensohn:* AA 1906. 134 o. *J. Sieveking:* BrBr 605. sz. 3 o. Fig. 6. *J. Six:* JHS 42 (1922) 31 kk. o. I. tábla a) kép. *Breccia (1922)* 188 o. No. 36. Fig. 95. *O. Waser:* ML 6 (1924—37) 736 Sp. *Ch. Picard:* MonPiot 28 (1925—26) 127 kk. o. Fig. 8. *Watzinger (1927)* 70 o. Fig. 95. *Poulsen (1938)* 42 o. 43. kép. *A. Adriani:* Annuario del Museo Greco-Romano 1 (1932—33) 48 o. *A. Adriani:* Lezioni sull'arte alessandrina. Napoli 1972. 133 o., 20. tábla 2. kép.

[28] Publikálatlan.

[29] *Adriani (1959)* Fig. 148.

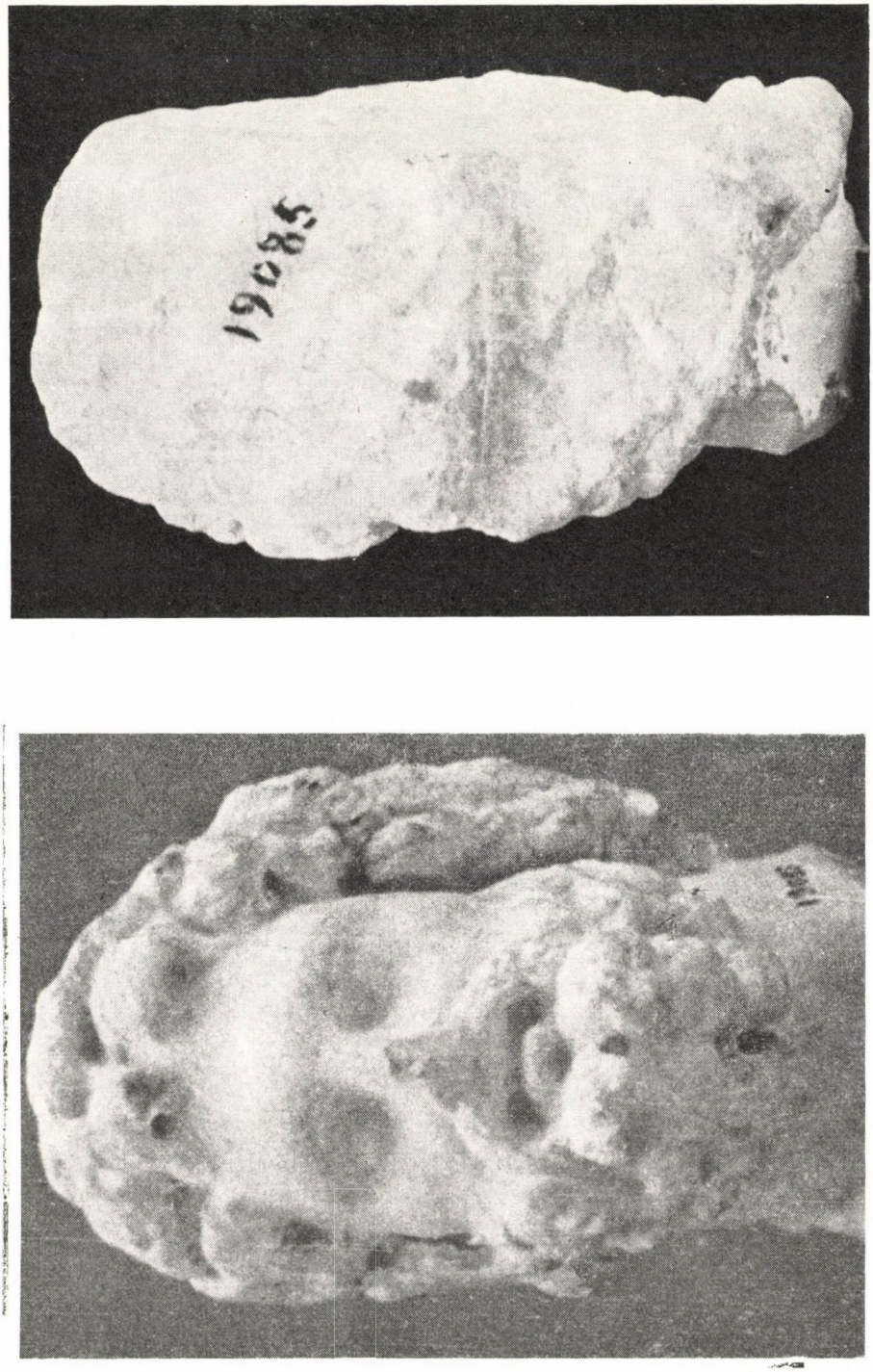

8. kép. Sarapis-arc. Alexandriai Múzeum (22. sz.)

23. Szakállas isten-arc alsórésze márványból. Mag.: 12.5 cm. Alexandria, Görög-Római Múzeum, lelt. sz. 25861.[30]

24. Szakállas isten-arc márványból. Fönt és hátul stukkóval volt kiegészítve. Lelőhely: Alexandria, Sarapieion (1945). Alexandria, Görög-Római Múzeum, lelt. sz. 26029 (= P. 9453). Hellenisztikus. (9. kép)[31]

25. Szakállas férfifej arcrésze márványból. Egyiptomból (Bissing-gyűjtemény). Mag.: 10.6 cm. Amsterdam, Allard Pierson Museum. Lelt. sz. 7829. Hellenisztikus.[32]

26. Szakállas istenfej arcrésze, amelyet stukkóval egészítettek ki. Márvány. Arndt-gyűjtemény. Foto: DAI Rom. Freiburg Archäologisches Institut. Hellenisztikus. (10 kép)[33]

27. Szakállas istenfej arcrésze márványból. Állítólag Krétáról. Basel, Antikenmuseum. (Sammlung R. Käppeli, Inv. 224. Későhellénisztikus. (11 kép)[34]

28. Szakállas istenfej és nyak. Fönt és hátul és lent stukkóval volt kiegészítve. Márvány. Mag.: 7.5 cm. sz. 4.5 cm. Vast. 3.2 cm. Hellenisztikus. Bologna, Museo Civio, lelt. sz. G 1011. (12 kép)[35]

29. Szakállas istenfej arcrésze. Márvány, stukkóval volt kiegészítve. Mag.: 25 cm. Egyiptomból. Dresden. Staatliche Kunstsammlungen, Skulpturensammlung, lelt. sz. 2600/A 1.[36]

30. Szakállas istenfej arcrésze. Márvány, stukkóval volt kiegészítve. Mag.: 7.5 cm. Egyiptomból. Dresden, Staatliche Kunstsammlungen, Skulpturensammlung. lelt. sz. 2600/A 5.[37]

31. Zeus—Ammon—Sarapis fej márványból. Fent és hátul stukkóval volt kiegészítve. Alexandriai munka az i. e. 2. sz. elejéről. Mag.: 42 cm. Londoni műkereskedelemből. Koppenhága, Ny Carlsberg Glyptotek, lelt. sz. 58 b.[38] (13 kép)

32. Szakállas istenfej arcrésze márványból. Fent és hátul stukkóval volt kiegészítve. Vörös festésnyomok. Mag.: 6.5 cm. Egyiptomból. Koppenhága, Ny Carlsberg Glyptotek, lelt. sz. AE. I. IV. 1000.[39]

33. Sarapis-fej arcrésze márványból. Fent és hátul stukkóval volt kiegészítve. Hátul csaplyuk. Mag.: 21 cm. Alexandriai munka. Marseille, Musée Borély. Lelt. sz. 1656.[40]

[30] Publikálatlan.

[31] *J. Wace:* JHS 66 (1945) 107 k. *Reynolds (1948)* 2 o. No. 25. *Adriani (1961)* 49 k. o. No. 183. 85. tábla 284. kép. *Kater—Sibbes (1973)* 2 o. No. 7.

[32] *C. S. Ponger:* 127 o. Katalog der griechischen und römischen Skulpturen . . . im Allard Pierson Museum. Amsterdam 1942. 19 o. No. 35. 8. tábla.

[33] *Watzinger (1927)* 68 o. No. 56. 35.tábla. *Adriani (1961)* 342 k. o. No. 223. 102. tábla. *Strocka (1967)* 130 o. No. 72.

[34] *K. Schefold:* Meisterwerke griechischer Kunst in Schweizerischen Sammlungen. Basel 1960. No. 391. *E. Berger:* etc., Kunstwerke der Antike (Sammlung R. Käppeli). Basel 1963. No. A 26. *Hornbostel (1973)* 175 o. 2. jegyz. Fig. 113.

[35] Publikálatlan.

[36] *Watzinger (1927)* 73 o. No. 60. 37. tábla. *Strocka (1967)* 130 o. No. 70.

[37] *Watzinger (1927)* 63 o. No. 49. 34. tábla. *Strocka (1967)* 130 o. No. 69.

[38] *V. Poulsen:* Meddelelser fra Ny Carlsberg Glyptotek 11 (1954) 6 kk. o., Fig. az 5 és 7 oldalakon. *E. Thiemann:* Hellenistische Vatergottheiten. Münster 1959. 91 k., 137 o. *Adriani (1961)* 48 o. No. 178., 83. tábla 277—78 képek. *Strocka (1967)* 130. o., No. 73. *Kater—Sibbes (1973)* 37 k. No. 222.

[39] *Fr. Poulsen:* Catalogue of Ancient Sculpture. Ny Carlsberg Glyptotek. Copenhague 1951. 603 o. No. 867. Tillaeg Billedtav. 2. 16. tábla.

[40] *Simone Bourlard-Collin:* Galerie des antiques. Musée Borély. Marseille, é. n. 102. sz. «Masque d'Hercule».

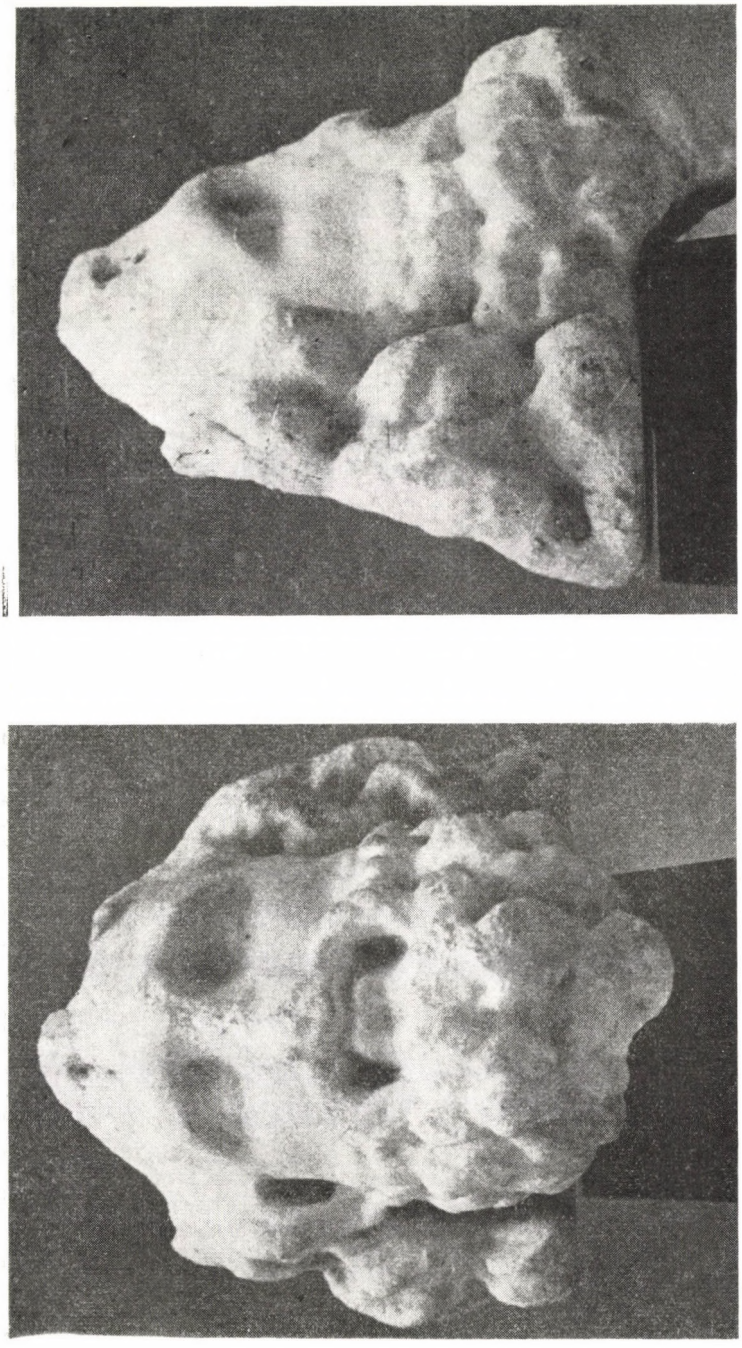

9. kép. Sarapis-arc. Alexandriai Múzeum (24. sz.)

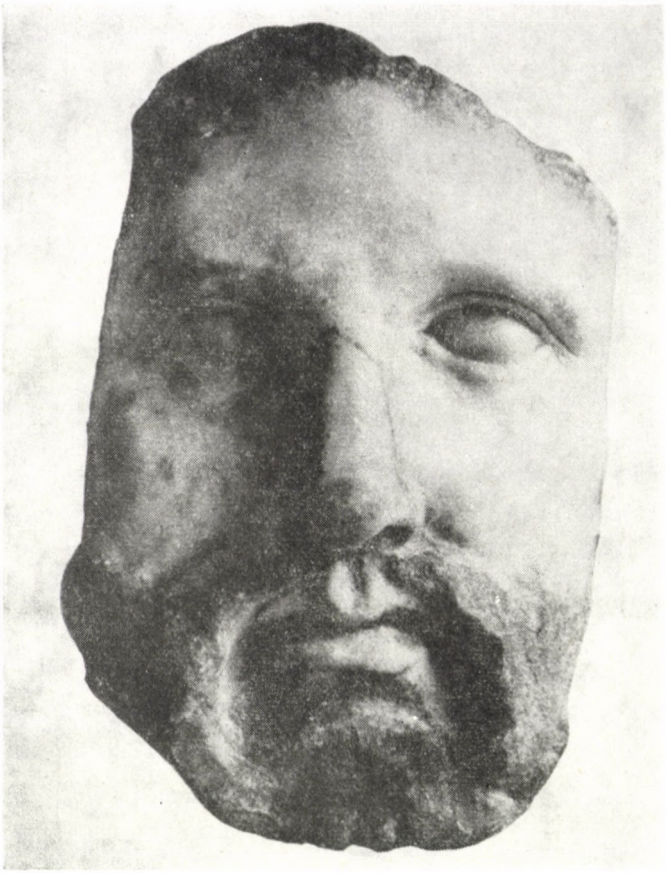

10. kép. Sarapis-arc. Freiburg)26. sz.)

34. Istenfej arcrésze márványból. Fönt, oldalt és hátul stukkóval volt kiegészítve. Mag.: 15 cm. Alexandriai munka az i. e. 2. sz.-ból. Roma, Musei Vaticani. Lelt. sz. 4137 Mag.[41]

35. Szakállas istenfej arcrésze márványból. Mag.: 20 cm. Egyiptomból. Korábban Grassi-gyűjtemény. Róma, Musei Vaticani, Musei Egiziano.[42]

36. Szakállas istenfej arcrésze márványból. A többi rész stukkóból volt. Hátul nagy, fent 5 kis csaplyuk. Mag.: 18.4 cm. Alexandriából. Korábban Sieglin-gyűjtemény. Stuttgart, Mus. Lelt. sz. 15.[43]

[41] *W. Amelung:* Studi Romani 3 (1927) 75 o. *G. Kaschnitz-Weinberg:* Sculture del Magazzino del Museo Vaticano. Città del Vaticano 1937. No. 234. *Adriani (1961)* No. 226. 103. tábla Fig. 347. *Strocka (1967)* 130 o. No. 86.

[42] *A. Giuliano:* RendPontAccArch 27 (1952–54) 219. o., No. 6. *Strocka (1967)* 130 o. No. 89.

[43] *Watzinger (1927)* 67, 71 o. No. 54. 32–33 táblák. *Adriani (1961)* No. 227. 103. tábla, Fig. 348–49.

11. kép. Sarapis-arc. Basel (27. sz.)

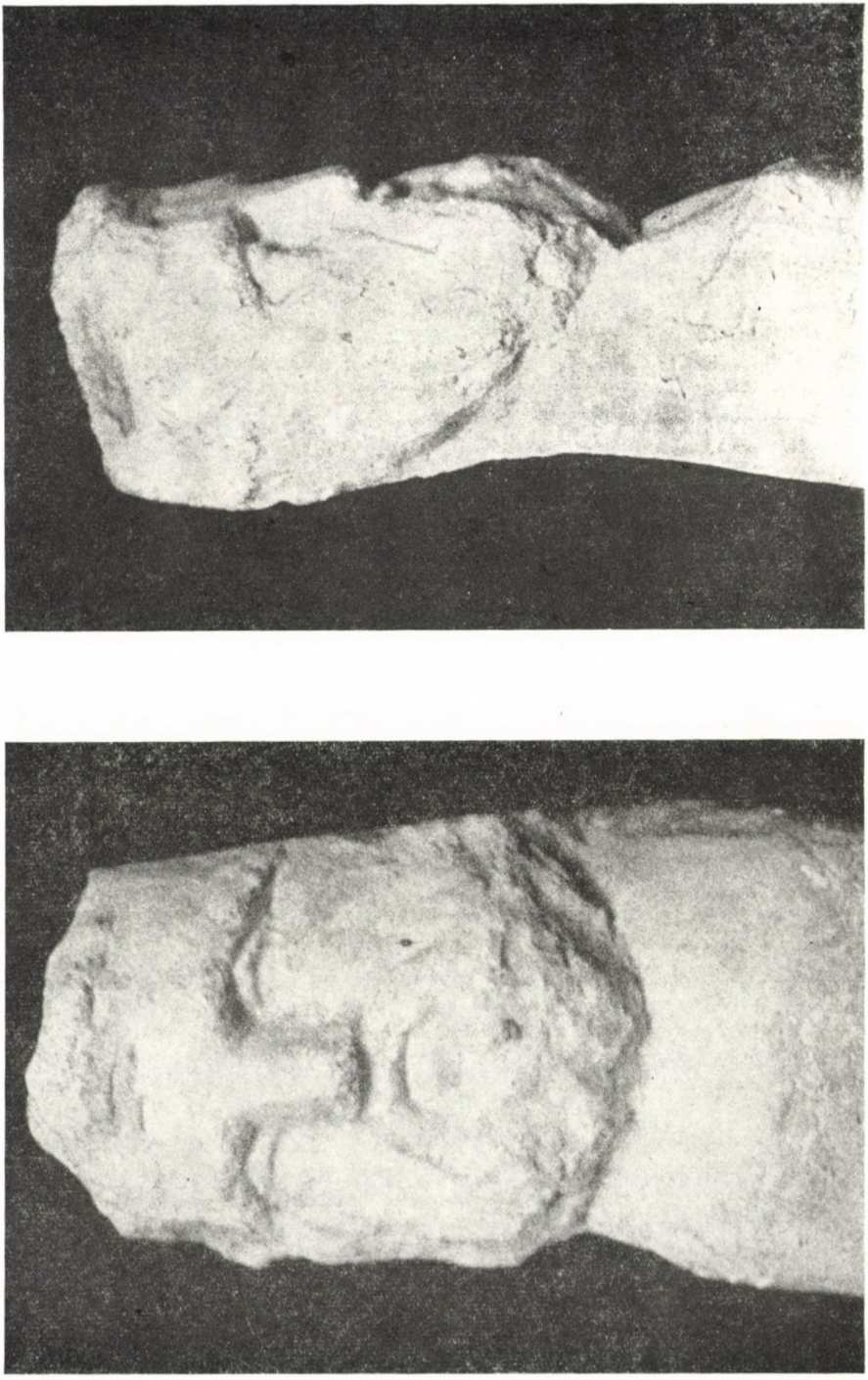

12. kép. Sarapis-arc. Bologna (28. sz.)

13. kép. Sarapis-arc. Koppenhága (31. sz.)

37. Szakállas istenfej arcrésze márványból. A szakáll és a bajusz elnagyolva, itt fönt és hátul stukkóval volt kiegészítve. Mag.: 14.2 cm. Egyiptomból. Tübingen, Archäologisches Institut, lelt. sz. 5312. Hellenisztikus.[44]

38. Szakállas istenfej arcrésze márványból. Lelh.: Gaza. Mag. 29.5 cm. Ustinov-gyűjtemény.[45]

Ha a kollégák figyelmét sikerül felhívni erre a sajátságos emlékcsoportra, akkor a lista bizonyára megsokszorozható lesz.

II

Mindenekelőtt bizonyítandó, hogy a felsorolt szoborfejek Sarapist ábrázolják. A bizonyítás a következő érvekkel végezhető el.

a) Az emlékcsoport belső evidenciája. Az A. kategóriába sorolt darabok megnevezése nem lehet kétséges. Minthogy ezek részben vagy egészben stukkóból készültek, logikusan kapcsolhatók hozzájuk azok a fejek, amelyeken még fellelhető a stukkó maradványa. Emezek formája azonos meghatározásra indít a C. csoportba sorolt darabok esetében is.

b) A lelőhelyek. *Alexandriából* származnak: 1.3, 9, 10, 11, 15, 18, 19, 20 (Sarapieion!), 21, 22, 23, 24 (Sarapieion!) 36 azaz 36%. *Egyiptomból* származnak: 2, 4, 5, 6, 7, 8, 12, 13, 14, 16, 17, 25, 29, 30, 32, 35, 37 azaz 44%, összesen 80%. 27 és 48 a *ptolemaiosi Egyiptom felségterületéről* származik. A fennmaradó 5 darab stíluskritikai alapon kétségtelenül alexandriai készítményként határozható meg. A görög-római Egyiptomban a fő istenség, amelynek ábárzolása a felsorolt emlékekkel kapcsolatba hozható, kizárólag Sarapis.

c) Az egyes darabok arcmintázása megfelel a Sarapis-kép leggyakoribb vonásainak.[46]

Miután meggyőződtünk arról, hogy az attributumok nélküli, sőt a csak részleges arc-ábrázolásra redukált darabok is Sarapis ábrázolásaihoz tartoztak, érdemes kronológiai helyzetüket szemügyre venni. Ebben a kérdésben jórészt a darabokat behatóan megvizsgáló archeológusok véleményére támaszkodunk, anélkül, hogy részletelemzésekbe mennénk.

Hellenisztikusnak határozhatók meg a következő darabok: 3, 5, 7, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, azaz 80%-uk. Ez arra a fontos következtetéshez vezet, hogy hogy a hellenisztikus Egyiptomban nagyobb szerepe volt a stukkóval kiegészített szoborfejeknek, mint a római korban, továbbá ekkor alakult ki Sarapis büsztformájú ábrázolása.

A büszt-forma a teljes egészükben fennmaradt darabokon kívül valamennyi kisebb méretű darabról feltehető, de azokról a darabokról is, amelyeknek hátoldalán nagy csaplyuk található. Ez utóbbira ugyanis csak akkor volt szükség, ha a fejet falra applikálták. A teljes alakú szobrok esetében a csapolás a nyak alsó részén volt szükséges. A stukkó egyébként semmiféle csaplyukat nem igényelt, ezért a lyukak részben applikálást, részben attributumok felillesztését szolgálták. — Ez igen jelentős megfigyelés, hiszen a büsztforma eredetének kérdése máig nyitott. Az a véleményünk, hogy a Sarapis képeknek fontos

[44] *Watzinger (1927)* 69 o. No. 58. 36. tábla balra. *Strocka (1967)* 130 o. No. 84.

[45] *Fr. Poulsen:* La collection Ustinov. La sculpture. Kristiania 1920. 15 kk. o. No. 111. Fig. 15.

[46] Vö. *Hornbostel (1973)* 59 kk. o., passim.

szerepe volt e szobrászati típus kialakulásában. Jucker[47] a Sarapis ábrázolások közötti büsztök feltűnően nagy számát azzal magyarázta, hogy a templomon kívül álló hívők — a numizmatikai evidencia tanúsága szerint — egy ablakon át a kolosszális kultusz-szobornak csak a fölső részét láthatták. Ezzel a vonzó, de kissé mesterkélt feltevéssel szemben mi magunk inkább arra hajlunk, hogy az isten rendkívüli népszerűségével magyarázzuk a sajátos képtípus létrejöttét. Hornbostel[48] megfigyelései igen jól érzékeltetik, milyen nagy mennyiségben állítottak elő Alexandriában hordozható Sarapis-képeket, hogy azokat az emberek még tengeri utazásra is magukkal vihessék. Hozzá tehetjük : van tanúság[49] arra, hogy Alexandriában még a lakóházakon is ott ékeskedett a város világhírű főistenének képe. Ezeket a „háziszenteket" leginkább olyan falra erősített isten-büsztként képzelhetjük, amilyen ránk is maradt néhány (1, 5, 6, 7. sz.). A 'Sarapis-arcok' tehát nemcsak az alexandriai művészetben uralkodó impresszionizmusnak, hanem Sarapis egyéni tiszteletének is fontos emlékei.

RÖVIDÍTÉSEK

Adriani (1959) = A. Adriani, Divagazioni intorno ad una coppa p$_a$esistica del Musoe di Alessandria. Roma 1959.
Adriani (1961) = A. Adriani, Repertorio d'arte dell'Egitto greco-romano. Ser. A. Vol. II. Palermo 1961.
Amelung (1903) = W. Amelung, Le Sarapis de Bryaxis. RA 1903, 2. 177—204.
Bissing (1901) = Fr. W. v. Bissing, AA 1901.
Bissing (1936) = Fr. W. v. Bissing, Ägyptischer Kultbilder der Ptolomaier und Römerzeit. Leipzig 1936.
Breccia (1922) = E. Breccia, Alexandrea ad Aegyptum. Bergama 1922.
Castiglione (1958) = L. Castiglione, La statue de culte hellénistique du Sarapieion d'Alexandrie. Bull. Mus. B.-A. 12 (1958) 17—39.
Edgar (1903) = C. C. Edgar, Greek Sculptuqe. Catalogue général du Musée Égyptien. Le Caire 1903.
Hornbostel (1973) = W. Hornbostel, Sarapis. Leiden 1973.
Kater-Sibbes (1973) = G. J. F. Kater-Sibbes, Prelimimary Catalogue of Sarapis Monuments. Leiden 1973.
Perdrizet (1921) = P. Perdrizet, Les terres cuites grecques d'Égypte de la collection Fouquet. Paris—Nancy 1921.
Poulsen (1938) = Fr. Poulsen, Gab es eine alexandrinische Kunst? From the Coll. of the N. C. Gl. II. 1938.
Reynolds (1948) = N. Reynolds, New Archaeological Evidence for the Iconography of Serapis. South Hadley, Mass. 1958.
Strocka (1967) = V. M. Strocka, Aphroditekopf in Brescia. JdI 82 (1967) 110—156.
Watzinger (1927) = C. Watzinger, Die griechisch-dgyptische Sammlung Ernst von Sieglin. Expedition Siegling II. I. B. Leipzig 1927.

[47] Genava n. s. 8 (1960) 116.
[48] *Hornbostel (1973)* passim.
[49] *Hornbostel (1973)* 57 o. 4. jegyz.

BORZSÁK ISTVÁN

NON USITATA, NEC TENUI FERAR . . .

Quid? Poetae nonne post mortem nobilitari volunt?
(Cic., Tusc.disp. I 14, 34)

Horatius-interpretációink során már korábban behatóan foglalkoztunk az ódák III. könyvének zárókölteményével,[1] majd az ehhez képest igénytelennek látszó *Persicos odi . . .* -val.[2] Indokolt tehát, hogy sort kerítsünk a közbeeső epilogusra, a *Persicos odi . . .* -nál is vitatottabb *Non usitata . . .* -ra, amelyet különben eddig sem hagyhattunk figyelmen kívül, ha Horatius tudatos szerkesztőművészetét meg akartuk ismerni. Ti. már előbb is szó volt az első óda-corpus harmonikus elrendezéséről, bekeretezéséről, átmeneteiről, különös tekintettel az egyes könyvek lezárásának tervszerű természetességére (vagy természetes tervszerűségére). Mindennek újólagos fejtegetése és dokumentálása fölösleges önismétlés volna. Csak megerősítésül hivatkozunk E. T. Silk idevágó rövid tanulmányára,[3] amely a II. könyv zárókölteményét nem is annyira epilogusnak, mint inkább prologusnak, mintegy a római ódák elé komponált nyitány részeként (a prologue or rather part of an elaborate overture to the Roman Odes) értelmezte, ugyanakkor elválaszthatatlannak jelentette ki a megelőző dithyrambustól és Bacchus-aretalogiától (II 19 : *Bacchum in remotis carmina rupibus vidi docentem . . .*), — mint ahogy a *Persicos odi . . .* szervesen kapcsolódik a Kleopatra-ódához, az *Exegi monumentum . . .* pedig elválaszthatatlan a «nagy» Maecenas-ódától és a megelőzőktől.

Rátérve a fejtegetéseink tárgyául választott ódára, hangulatos — de inkább lehangoló — bevezetésként felsorolhatnók azokat a jelzőket és értékeléseket, amelyeket a szakirodalom bozótjaiban lelhetünk, és amelyek igazán elvehetnék a kedvünket nemcsak ennek az egy ódának, hanem általában Horatius költészetének tanulmányozásától is. K. Gantar nemrég[4] csokorba kötött néhányat („unästhetisch", „unmöglich", „ungeniessbar", „geschmacklos", „un peu enfantine et prosaique" stb.) és *majdnem* a *consensus philologorum*-ot összegezte azzal, hogy a „*Non usitata . . .*"-t szokás volt a horatiusi Múzsához méltatlannak, éppen ezért apokrifnak nyilvánítani, ha nem az egészet, akkor legalább is a 3. versszakot :

Iam iam residunt cruribus asperae
pelles, et album mutor in alitem

[1] *Exegi monumentum . . .* Ant. Tan. 11 (1964) 49 skk. = Acta Ant. 12 (1964) 137 skk.

[2] Ant. Tan. 21 (1974) 224 skk. = Živa Antika 25 (1975) 76 skk.

[3] AJPh 77 (1956) 256 skk.

[4] «Horazens Apokyknosis» c. tanulmányában, Živa Antika 21 (1971) 135; vö. *M. Owen Lee:* Word, sound and image in the Odes of H. Toronto—Vancouver 1969, 91. l. és 118, 3—4. jz.

superne, nascunturque leves
per digitos umerosque plumae.[5]

Ennek az „irányzatnak" intranzigens képviselője napjainkban a különben érdemes baseli Harald Fuchs.[6] R. Reitzenstein az újkori Horatius-eszmény széthullására figyelmeztető előadásában — még 1921-ben[7] — a sok ijesztő példa közt egy meg nem nevezett szaktársnak ódánkat sújtó verdiktjére hivatkozott: „Das Lied verstehe ich nicht, das muss humoristisch sein."[8] Ezeknek az értetlenségeknek részletes cáfolását nem tekintjük feladatunknak, mint ahogy az ellenhatásként jelentkező mentőiratokat — K. Abel,[9] majd E.-R. Schwinge[10] figyelemreméltó tanulmányait — sem óhajtjuk részleteiben rekapitulálni. Az előbbiből egyelőre csak a Maecenas megszólításából — *dilecte Maecenas* — adódó következtetést (82) emeljük ki: ha az így fémjelzett költemény nem volna szeplőtlen, célját tévesztve *kompromittálná* a megnevezéssel kitüntetettet, — mint ahogy az Augustus-levél végén majd maga Horatius is kifejti (Ep. II 1, 260—):

sedulitas ... stulte quem diligit, urget,
praecipue cum se numeris commendat et arte ...
Nil moror officium, quod me gravat, ...
nec prave factis decorari versibus opto,
ne rubeam pingui donatus munere ...

Kiindulásul inkább R. Reitzensteinnek egy korábbi előadását választjuk,[11] amelynek kezdeményezői jelentőségét egyes túlhaladott megállapítások[12] sem ronthatják le. Reitzenstein volt az, aki az ódának az ismert enniusi sírversből (Var. 17 V^2 *Nemo me dacrumis decoret, nec funera fletu | faxit. Cur? Volito vivos per ora virum)* való származtatását vitathatónak jelezte: „Wie passt zu dem *volito v.p.o.v.* die bei Horaz ausgesprochene Sehnsucht empor von der Erde, hinweg aus dem Treiben der Städte und dem Neid der Landsleute hinaus ins Freie? Dabei beherrscht dieser dem ennianischen geradezu entgegengesetzte Gedanke das folgende Lied."[13] Elutasította azt a Kiesslingtől felújított scholiasta-bölcseséget, amely szerint a *vates biformis* az ódák *és*

[5] *Ed. Fraenkel* (Horace. Oxford 1957, 301 sk.) helyesen állapította meg: «The days are past when scholars could expurgate their Horace by obelizing an unpleasant stanza», de ugyanakkor a neki sem tetsző versszak hitelességének védelmére kevéssé meggyőző francia bölcseséget vonultatott fel: «Du sublime au ridicule ce n'est qu' un pas» — és szerinte Horatius ez egyszer nem nagyon ügyelt arra a bizonyos egy lépésre.

[6] «Nun, o Unsterblichkeit, bist du ganz mein ...» Antidoron E. Salin (Tübingen 1962) 154 skk., teljes irodalommal.

[7] Horaz als Dichter. Neue Jbb. 25 (1922) 24 skk.; hozzáférhető az «Aufsätze zu Horaz» c. gyűjteményes kötetben is (Darmstadt 1963), 55. l.; a továbbiakban e szerint idézünk.

[8] Az efajta Horatius-interpretáció egyik legfrissebb terméke: *T. Berres:* Zur Europaode des H. Hermes 102 (1974) 58 skk. (Az Európé-mítosz «parodizáló» felhasználásáról.)

[9] Rhein. Mus. 104 (1961) 81 skk.

[10] Hermes 93 (1965) 438 skk.

[11] Horaz und die hellenist. Lyrik. Neue Jbb. 21 (1908) 98 skk. = Aufsätze 18 skk.

[12] Pl. a 13. sorban a *tutior* olvasat *(em. Bentley)* védelmezése: «*notior* scheint mir unmöglich.» (A hasonlóképpen rossz *ocior*-ral operál *P. Courcelle:* RAC «Flügel [Flug] der Seele» 33.)

[13] Aufs. 19.

epódoszok költőjét jelölné (Porph.: *quod et lyrica scribat et hexametros*),[14] e helyett a *biformis*-t úgy értelmezte, hogy a *vates* „első alakja *után* másikat, második életet nyer", és így *magyarázható* nyelvi merészséggel, nem pedig egy elhelyezésénél fogva is szembetűnő költemény „céltalan dadogásával" (zweckwiedriges Gestammel) volna dolgunk. Az *utolsó* versszakban kifejezett „érzés" magyarázó párhuzamául elsőnek utalt[15] Platón Phaidónjára (115 C), a hattyúalakkal kapcsolatban Orpheus lelkének test-választására (vö. Plat., Pol. X 620 A: *ψυχὴν τήν ποτε Ὀρφέως γενομένην κύκνου βίον αἱρουμένην*), továbbá — közelebbi megjelölés nélkül — az Otho halálával egyidejűleg megfigyelt, különben „soha nem látott" madárjelenségre (Tac., Hist. II 50,2 *avem invisitata*[16] *specie . . . ablatam ex oculis*). Kevéssé érthetünk vele egyet Horatius halálvágyának hangsúlyozásában (bár a zárókölteméný „előzményei" — II 17 *Cur me querelis . . .?* 18 *Non ebur, neque aureum . . .*, Charón megvesztegethetetlenségéről, 19 *Bacchum in remotis . . .*, az isten diadalmas alvilágjárásáról — mind érintkeznek a halál szférájával), azzal már inkább, hogy a költő meg volt győződve a benne lakozó *πνεῦμα* romolhatatlanságáról, és kiváltképpen egyetérthetünk Reitzensteinnek azzal a kijelentésével, hogy „ilyenfajta érzéseket ritkán lehet egészükben levezetni és megmagyarázni." Egy-két motívum „levezetésével" és néhány újabb megfigyeléssel nem az apologiák számát óhajtjuk növelni, inkább a költemény konkrét értelmezéséhez szeretnénk hozzájárulni.

Először a *biformis vates* kifejezéshez. A kommentárokban és a szakirodalomban uralkodó teljes zűrzavar ismertetése helyett érjük be azzal a *ténnyel*, hogy a *biformis* jelzőt Horatius *előtt*[17] csak az Aeneis VI. énekében találjuk, kétszer is félreérthetetlen jelentésben. Az alvilág bejárata előtt, a megszemélyesített gondok és bajok, a hiú álmok és különféle *monstrum*-ok közepette (286—) *Centauri in foribus stabulant Scyllaeque* b i f o r m e s, *et* c e n t u m g e m i n u s *Briareus ac belua Lernae . . . flammisque armata Chimaera, Gorgones Harpyiaeque et Forma tricorporis umbrae*, vagyis a háromtestű (VIII 202 *tergeminus*) Geryones.

Még tanulságosabb az ének elején *Daedalus merész szárnyalásának* és a cumae-i Apollo-szentély kapuábrázolásainak leírása (14—):

[14] Mint ahogy a félig kígyótestű Kekrops *διφυής* voltát Eusebios (Chron. II p. 26 Schoene) is hasonlóképpen próbálta magyarázni: . . . *ἢ ὅτι Αἰγύπτιος ὢν τὰς δύο γλώσσας ἠπίστατο.* (Hier.: *dicebatur autem Difyes . . ., quod, cum esset Aegyptius, utramque linguam sciebat.*)

[15] A Platón-hely csak ezután vonult be a kommentárokba; *K. Gantar* ezt a gondolatot fejlesztette tovább id. cikkében.

[16] A szöveghagyományozás szempontjából nem érdektelen, hogy *invisitata* mellett a *deterior* kódexekben (és a régebbi kiadásokban) *inusitata*-t olvasunk, mint ahogy fordítva: a horatiusi óda kezdősorának hagyománya is megoszlik a jó *non usitata* (vö. Ep. V 73 *non usitatis . . . potionibus*) és a kevésbé jó *non visitata* között, vö. *O. Keller:* Epil. I 180. (Ezt az ingadozást figyelhetjük meg még *Kiessling* kommentárjában is.) Utaljunk itt Cicero Milonianájának bevezetésére (1, 2): *non usitata frequentia stipati sumus.* — Itt említjük az óda legvitatottabb szövegrészletét: *quem vocas* (6. sor; vö. *O. Keller:* I 181 skk.). Az *Abelt*ől (i. h. 85) felsorolt öt változat és a felelevenített (erőltetett) régi magyarázat *(quem vocas: «dilecte»)* helyett mi a szó — feltehetőleg szándékolt — többértelműségére mutatunk rá: ti. nemcsak a (meg)hívások rendszerességét, a *convictor*ságot jelentheti, hanem visszautalhat a II. 18. óda zárósorára (40 *vocatus atque non vocatus*), sőt felfogható a 10 sk. sor *(pauperemque dives me petit)* értelmében is: «akit nagyúr létedre *szólítasz*, akihez — szegény létemre — *folyamodol*», és akinek egyáltalán nem *humilis* és *pauper* volta majd a halhatatlanságban fog csak igazán megmutatkozni.

[17] Vö. Thes. *s. v.* 1980, 44 sqq.

Daedalus . . .
praepetibus pennis ausus se credere caelo,
i n s u e t u m p e r i t e r *gelidas enavit ad Arctos . . .*
Hic crudelis amor tauri suppostaque furto 24
Pasiphae m i x t u m q u e g e n u s p r o l e s q u e b i f o r m i s
M i n o t a u r u s *inest . . .*
. . . Tu quoque magnam 30
partem opere in tanto, sineret dolor, I c a r e, *haberes . . .*

Norden részletesen indokolta kommentárjában, hogy a kérdéses kifejezést miért érzi archaizálónak.[18] A Horatius-kommentárok inkább csak Ovidius gyakori szóhasználatát jelzik, így pl. a Met. II 664. sorához (Cheirónról; előbb, a 630. sorban *geminus*, vö. Fasti V 380 *semivir;* Fr. Bömer Ovidius mintáját az Aen. VI. 25. sorában jelöli meg; vö. Met. VIII 156 — ugyancsak Pasiphae adulteriumával kapcsolatban — *monstri novitate biformis;* 169 *geminam tauri iuvenisque figuram;* Sen., Phaedr. 1172 *taurus biformis*).[19]

Az Aeneis-részlet felhasználásának sem időrendi, sem egyéb akadálya nincs. Ez a baráti *aemulatio* újabb esetének valószínűsítésén kívül annyit jelent, hogy Horatius költői képe konkrétabbá válik: nem kell megütköznünk az *ἀποκύκνωσις* részletezésén, a lábak hangeszközökkel is érzékeltetett rútságán és a *felül (superne) albus ales*-szé való változáson, az *asperae pelles* és a *leves plumae* ellentétén, hiszen mindez a földhözragadtnak született, de szárnyalásra, örök életre hívatott *vates* kettősségét jeleníti meg. Igenis *biformis*-nak tudja magát, ha tetszik, *monstrum*-nak,[20] csak éppen a vergiliusi leírás elemeinek funkcionális módosításával: *biformis* ő is, csak nem Minotaurus, hanem apollóni hattyú; „szokatlan úton" szárnyal, mint Daedalus, de Icarusnál nemcsak „biztosabban" (mint Bentley akarta volna: *tutior*), hanem „hírhedettebben" is *(notior)*, a *κλέος* biztos tudatában.

Közben funkciót cserél a nyilván korábbi[21] *Descende caelo . . .* némely catullusi rekvizítuma is. Catullus sapphói üzenetét — *non bona dicta* — annak idején „hű kísérőire" bízta, akiknek társaságában Indiától Britanniáig, a Nilustól Caesar északi hódításaiig mindent biztonságban *láthatna* (XI 10 *Caesaris* v i s e n s *monimenta magni)*. Ebből a jelzett ódában (III 4,29—) a *múzsai* védettség himnusza lett: *utcumque mecum vos eritis, libens insanientem navita* B o s p h o r u m *temptabo, . . .* v i s a m *Britannos . . .*, v i s e m *pharetratos* G e l o n o s *et Scythicum inviolatus amnem.* Most hattyúi *vates* mivoltában fogja *felülről szemlélni* ugyanezeket a távoli tájakat, de mint *canorus ales* — vö. I 22, 10 *dum . . . canto* — *meglátja* a költészet istenének mesés északi birodalmát *(Hyperboreos campos)* is *ἐπ' ἐσχατίαισιν* (Alk. frg. 14 D.), ahova Apollón Del-

[18] Vö. Cic., Tusc. disp. II 8, 20 (v. 13 sq.) *biformato impetu Centaurus* < Soph. Trach. 1059 *θήρειος βία,* (v. 38) *bicorporem manum* < 1095 *διφυῆ στρατόν.*

[19] Vö. Ovid., Met. IV 387 (Hermaphroditus; Tac., Ann. XII 64,1 —*biformes hominum partus);* IX 121 (Nessus); VIII 156 (Ianus; Fasti I 89 és V 424); Met. II 555 *geminus Cecrops,* l. fentebb a 14. j.-et); Iust. II 6,7 *Cecropem biformem tradidere, quia primus marem feminae matrimonio iunxit* (!); Colum. X 427 *Panasque bif.* Dionysos *δίμορφος* jelzőjére vonatkozólag (vö. *Reitzenstein:* i. m. 20,3. j.) l. a Diodórosnál (IV 5,2) olvasható magyarázat-kísérleteket.

[20] A *monstrum* pozitív jelentéséről vö. *J. V. Luce:* Cleopatra as *fatale monstrum.* Class. Quart. 13 (1963) 252 skk.

[21] Vö. *Descende caelo . . .* Acta Ant. 8 (1960) 383 = Ant. Tan. 8 (1961) 52.

phoiból távozik és ahonnan a nyár elközeledtekor hattyúfogatán bevonul (307 c L.-P.).[22]

A költemény mondanivalójával és a költő igényével összhangban változik a nézőpont a következő (5.) versszakban: *me Colchus ... et ultimi* n o s c e n t *Geloni,* m e *peritus* d i s c e t *Hiber Rhodanique potor.* Itt a *noscent* a 13. sor „ismertségét" *(notior)* erősíti, míg a *discet* — nem kevésbé pregnáns módon — sok mindennel egészíti ki az oikumené részéről bizton remélhető megismerést: eszünkbe juttatja az előző óda ének*tanító* Bacchusát és *tanuló* nimfáit; a Septimius-ódában (II 6,2) említett *Cantaber*-t (i. e. *Hiberum!), indoctum iuga ferre nostra;* elválaszthatatlan — persze a sermók szintjén — az első levélgyűjteménytől, amely kikívánkozik a nagyvilágba, de még ráfizet: Uticába vetődik, vagy a *hispaniai* Ilerdába, és a nebulók rajta gyakorolják majd az ábécét (Ep. I 20,17 *pueros elementa docentem).*

Egyébként pedig a nézőpont szabályos váltakozását figyelhetjük meg az *egész* költeményben: *ferar per aethera — neque in terris morabor* (sőt: *nec Stygia cohibebor unda);* ellenkező irányban: *cruribus — superne; visam* (felülről) — *noscent* (alulról). H. Fuchs abban is a 3. versszak hitelességének cáfolatát vélte felfedezni, hogy ez az egyedüli, amelyben jelen idejű igei formák szerepelnek.[23] Akkor említenie kellett volna az utolsó versszakot is *(absint, compesce, mitte),* főképpen pedig észrevehette volna az ebben is megnyilvánuló *klasszikus* szimmetriát:

1—2. versszak: fut.; 3.: imperf.,
4—5. versszak: fut.; 6.: imp.

A strófakezdő *iam iam* sem a „gyámoltalan versfaragó" (der unbeholfene Versemacher) tehetetlenségét, hanem a szerkesztő tudatosságát árulja el: ezzel kezdődik a *következő* (4.) versszak is, és ez az emphatikus ismétlés ugyanúgy egységbe fogja a két központi strófát, mint a 10. és a 16. sorban ismétlődő *ales,* vagy az ugyancsak emphatikus *non ego — non ego* a 2., majd a *me Colchus — me peritus*[24] az utolsóelőtti versszakban; ugyanígy a feltűnő *pauperum parentum* és a *peritus potor* alliteráció, vagy a hasonló szabályossággal ismétlődő rímek az első versszak végén és az utolsó elején: *morabor — maior* és *neniae — querimoniae.*[25]

[22] Vö. *M. Treu:* Alkaios Lieder. München² 1963, 147.

[23] I. h. 157. A 3. versszak imperfectumairól l. *Schwinge:* i. h. 449; vö. *Abel:* i. h. 92; a 3. és 4. versszak szerves összetartozásáról *Schwinge:* 454. és 459; az egész költemény szabályos elrendezéséről *Abel:* 90.

[24] A mindkét népre *ἀπὸ κοινοῦ* vonatkoztatandó *peritus* jelző nehézséget okoz a magyarázóknak *(Kiessling:* «der sangeskundige Iberer», *Fuchs:* «mich wird kundig lernen der Iberer», *Villeneuve:* «ils apprendront en connaisseurs mes chants ...»). Vö. mindenesetre Tacitus szóhasználatával (a britanniai hódítással együttjáró civilizálódás *két* oldaláról, Agr. 21,2): *idque apud* i m p e r i t o s *humanitas vocabatur, cum pars servitutis esset.*

[25] Említsük még meg az óda kezdőstrófáján is túlnyúló, sorozatos enjambement-okat. A két első versszakot egybefogó enjambement *(invidiaque maior | urbis relinquam,* vö. *Kl. E. Bohnenkamp:* Die horazische Strophe. Studien zur Lex Meinekiana. Hildesheim—New York 1972, 160) «jelentését» (a költő híre *messzebb terjed,* mint az emberi irigység, nem is fér bele a versbe, sőt versszakba) megvilágítja a «rokon» zárólevél hasonló fogalmazása is (Ep. I 20,20—): *in tenui re | maiores pinnas nido extendisse loqueris.*

Térjünk most át a másik motívum — a repülés — «levezetésére». Nem ismételjük el mindazt, amit legutóbb Schwinge[26] a homérosi *ἔπεα πτερόεντα*-tól kezdve felsorolt, inkább csak K. Gantar kiegészítő ötletét, a késői (VI. sz.) Olympiodóros Platón-életrajzának — tulajdonképpen az Alcibiades minorhoz írott kommentár prooimionjának, *ed.* L. G. Westerink (1956) — a kérdés tárgyalásába való bevonását[27] ismertetjük. Az illető részlet szerint Sókratés halála előtt azt álmodta, hogy hattyúként egyik fáról a másikra szállt és ezzel a madarászoknak ugyancsak gondot okozott: *μέλλων τελευτᾶν ἐνύπνιον εἶδεν ὡς κύκνος γενόμενος ἀπὸ δένδρου εἰς δένδρον μετέρχεται καὶ ταύτῃ πόνον πλεῖστον παρέχει τοῖς ἰξευταῖς.* (Vö. Phaid. 85 B: a hattyúk — mint Apollón szent madarai — a halál jóságának tudatában énekelnek haláluk előtt; *ἐγὼ δὲ καὶ αὐτός που οἶμαι ὁμόδουλός γε εἶναι τῶν κύκνων καὶ ἱερός τοῦ αὐτοῦ θεοῦ*). Gantar szerint[28] Horatius ódája az Akadémia szájhagyományában öröklődő platóni hattyúszimbolika nyomán jött létre. Ezt a hagyományt Horatius személyesen is megismerhette, amikor Akadémos fái alatt — a «kedves» Athénban — az igazságot kereste (Ep. II 2,43—), és az «akadémiai gondolatvilág szelleméről» tanúskodnék az utolsó versszak is, Sókratésnak Reitzensteintől idézett szavai pedig (Phaid. 115 C: *ἐάνπερ γε λάβητέ με καὶ μὴ ἐκφύγω ὑμᾶς*) mintegy kommentárként szolgálhatnának Olympiodóros álom-leírásához.[29]

Szerintünk *fordítva:* az Akadémia századokon át melengette az alapító mesterének «hattyúdala» köré fonódott hagyományt, illetőleg a meséssé színeződött későbbi spekulációkat. De Sókratés «elrepülésére» vonatkozólag Olympiodórosnál sokkal korábbi adatunk is van, amelynek hasznosítása bizonyos új perspektívákat nyithat. Mi is a Phaidónra gondolunk, de nem pusztán a Reitzensteintől idézett passzusra, Kritón kérdésére (*θάπτωμεν δέ σε τίνα τρόπον;*) és Sókratés mosolygós válaszára: *οὐ πείθω . . . Κρίτωνα, ὡς ἐγώ εἰμι οὗτος Σωκράτης ὁ νῦνι διαλεγόμενος . . ., ἀλλ' οἴεταί με ἐκεῖνον εἶναι, ὃν ὄψεται ὀλίγον ὕστερον νεκρόν . . .*, hanem ugyanennek a részletnek cicerói parafrázisára, úgy, amint a Tusculumi beszélgetésekben (I 43,103) olvassuk: *rogatus a Critone, quem ad modum sepeliri vellet, multam vero, inquit, operam . . . frustra consumpsi, Critoni enim nostro non persuasi* m e h i n c a v o l a t u r u m n e q u e m e i q u i c q u a m r e l i c t u r u m. *Verum tamen, Crito, si me adsequi potueris aut sicubi nanctus eris, ut tibi videbitur, sepelito. Sed, mihi crede, nemo me vestrum, cum hinc excessero, consequetur.*

Tudjuk, hogy Cicero 78/77-ben hat hónapon át hallgatta az askalóni Antiochost, az ún. «ötödik» Akadémia megalapítóját (Brut. 91,315; De fin. V 1,1),[30] s így volt alkalma az iskola benső hagyományaival megismerkednie.[31]

Ami most a horatiusi óda kérdéseit illeti, ne hagyjuk figyelmen kívül a *Tusculanae disputationes* létrejöttének sajátos körülményeit sem. Cicero a tyrannisnak érzett egyeduralom alatt, «a *res publica* éjszakájában» (Brut. 96,330; vö. 97,332 *haec importuna clades civitatis)*, válása, leányának halála, majd második házasságának zátonyrafutása után a filozófiában keresett vígasz-

[26] I. h. 438 sk.
[27] I. h. 137.
[28] I. h. 138.
[29] I. h. 139,20. j.
[30] Vö. *A.-M. Lueder:* Die philos. Persönlichkeit des Antiochos von Askalon. Diss. Göttingen 1940. — *Korr.-j.: J. Glucker:* Ant. and the Late Academy. Göttingen 1978.
[31] Vö. Cic., Acad. pr. II 30,98 *sequor . . . eas vias, quas didici ab Antiocho;* 35,113 *amavi hominem, sicut ille me.*

talást.[32] Ekkor írott *Consolatio*-jának maradványait nem utolsó sorban a Brutusnak ajánlott Tusculumi beszélgetésekből hámozhatjuk ki.[33] De az I. könyv tárgya — *de contemnenda morte* — maga is *consolatio*, jórészt az élettől örömmel búcsúzó Sókratés példájának megszólaltatása római közegben. K. Büchner szép fogalmazását[34] — «das Römertum hat sich hier seine *Heroica* geschrieben» — a minket különösen érdeklő I. könyvre kiváltképpen találónak érezzük.

Emeljük most ki ebből a könyvből a *Non usitata* ... gondolataival és képeivel rokonítható részeket. A platóni Phaidón fellapozásával (11,24 *evolve ... librum, qui est de animo)* meggyőződhetünk a gyászolás (13,20 *illa lugubris lamentatio fletusque maerens)* oktalanságáról. Az ódával kapcsolatban folyvást emlegetett enniusi sírverset Cicero kétszer is idézi (14,34 és 49,117). Részletes parafrázisban ismerteti a Phaidón alapján a testből kilépő lélek felfelé törekvését (17,40 *sublime ferri) ex hoc aere* (19,43)[35] és áttörését a földünket körülfogó *umidum et caliginosum* rétegen, amíg csak a maga *természetes* helyére *(naturalis sedes)* nem ismer, ahol *nulla re egens aletur et sustentabitur isdem rebus, quibus astra sustentantur et aluntur.* Testünk hátrahagyása után teljes *valónkat* a *szemlélésnek,* az igaz látásának szentelhetjük (19,44 *corporibus relictis ... totos nos in contemplandis rebus perspiciendisque ponemus). Mi* az *ostium Ponti,* a Hellespontus vagy az Európát Libyától elválasztó tengerszoros *látása* ahhoz a *spectaculum*-hoz képest, amely a testtől akadályozatlan lélek elé tárul a magasból? (20,45; vö. 21,47 *quamvis copiose haec diceremus, si res postularet, quam multa, quam varia, quanta spectacula animus in locis caelestibus esset habiturus.)*

Közben Cicero az *ἀνάμνησις*-szel kapcsolatban a Menónt (24,57), majd a Timaiost is említi (25,63) és egy hosszabb részletet idéz a *Consolatio*-ból (27,66), de csakhamar visszakanyarodik Sókratés halálának platóni megörökítésére, Sókratés «mennybemeneteléré» (29,71): *paene in manu iam mortiferum illud tenens poculum locutus ita est, ut non ad mortem trudi, verum* in caelum videretur escendere. Akik nem szennyezték be magukat a testtel és emberi testben is az istenek életét utánozták, könnyen *visszat*érnek igazi otthonukba (30, 72). Ezután következik az apollóni hattyúk éneke (30,73): *itaque commemorat, ut cygni, qui non sine causa Apollini dicati sint, sed quod ab eo divinationem habere videantur, qua providentes, quid in morte boni sit,* cum cantu et voluptate moriantur, *sic omnibus bonis et doctis esse faciendum.* Ezért szakadjunk el testünktől, vagyis szokjuk meg a halál állapotát. *Igazán* majd a testi béklyóktól mentesülve fogunk élni, — *nam haec quidem vita mors est, quam lamentari possem, si liberet,* mondja a párbeszéd magistere, vagyis Cicero (31,75), mire az *auditor* így válaszol (76): *Satis tu quidem in Consolatione es lamentatus, quam cum lego, nihil malo, quam* has res relinquere, *his vero auditis multo magis,* — mint ahogy a kyrénéi Hégésias okfejtése sokakat öngyilkosságra csábított (34,83), Kallimachos pedig epigrammában örökítette meg Platón Phaidónjának hatását (34,84 Kleombrotosról: Cato

[32] Tusc. disp. V 41, 121: *Nostris quidem acerbissimis doloribus variisque et undique circumfusis molestiis alia nulla potuit inveniri levatio.* A Tusculumi beszélgetésekről vö. *R. Philippson:* RE «M. T. Cicero» 1141 skk. has.

[33] Vö. *K. Kumaniecki:* Die verlorene *Consolatio* des Cic. Acta Class. Debr. 4 (1968) 27 skk.

[34] *K. Büchner:* Röm. Lit.-gesch.[2] Stuttgart 1959. 197.

[35] A Tusc. disp. I 18—19. fejezeteiről («wohl die bekannteste Darlegung solcher Art») vö. *A. Dieterich:* Eine Mithrasliturgie[3]. Berlin—Leipzig 1923, 201 skk.

örömest vállalt haláláról előbb : 30,74). Cicero az Apologia zárószavainak idézése (41,97—99) után — az elszántság és derűs nyugalom egyéb példái között, az eltemetés közömbösségéről (43,102 *de humatione et sepultura)* szólván — tér vissza megint a Phaidón kiindulásul idézett részletére, Sókratés «elrepülésére», *igazi* énjének távozására (43,103) : *Critoni ... non persuasi me hinc avolaturum, neque mei quicquam relicturum.*

Ezek után a tételről tételre haladó egybevetést szükségtelennek véljük. Fölösleges annak bizonygatása is, hogy Horatius *ismerte* Cicero munkásságát, függetlenül attól a ténytől, hogy Görögországban feledhetetlen éveket töltött a *De officiis* címzettjével, az ifj. Ciceróval[36] egy időben és egy táborban. Húsz évvel később biztosan nem a Tusculumi beszélgetések I. könyvének szövegrészleteit formálta ódává, de a gondolati egyezések nagy mértékben valószínűsítik az «ötödik Akadémia» *szárnyalva búcsúzó* Sókratés-hagyományának óda-inspiráló szerepét, kiváltképp ha a vízió-irodalom ősi topikájára, a magasból való letekintésre, «a föld és az ég közébe való felszállás eksztatikus élményének a Platón előtti időkbe visszamenő hagyományára»[37] is gondolunk. Ennek a vízió-irodalomnak bizonyos sablonjait «A síró Xerxés» c. tanulmányunkban[38] tekintettük át. Ehhez járul az, amit Pierre Courcelle — Boethius (Cons. II pr. 7,7 ed. Bieler) és Szt. Benedek kozmikus víziói kapcsán (Greg. Magn., Dial. II 35 ed. U. Moricca) — «A szemlélődő vártájáról»[39] és nemrégiben S. Lundström a vergiliusi Georgica III. énekének prooemiumában olvasható szimbolikus kocsiversenyről[40] írt. Itt — az enniusi *volito per ora virum*-mal kapcsolatban — további utalásokat találunk a lélek «repülésére», így pl. Platón Timaiosában, ahol (81 D) a lélek boldogan szárnyal, mihelyt a test kötelékeitől mentesül, vagy a tyrosi Maximos 10. előadásában (10,2 p. 112 Hobein), ahol Pythagoras állítja, hogy «lelke sohasem hal meg, nem is öregszik, csupán eltávozik a testből» (*ἀναπτᾶσα οἰχήσεται*).

A magasból szemlélődő lélek ismert ábrázolásai (pl. Somn. Scip. 18 sk.; Verg., Ecl. V 56 skk.) közül különös figyelmünkre tarthat számot Pompeius «halotti árnyának» felemelkedése, amint azt Lucanus eposzában (IX init.)[41] olvassuk :

[36] Vö. *R. Hanslik:* RE «M. Tullius Cic. (30)» 1284 sk.; *W. Wili:* Horaz und die aug. Kultur[2]. Basel—Stuttgart 1965, 289 skk.

[37] Vö. *Kerényi K.:* Zu Verg. Aen. VI., Pindar, Platon und Dante. Phil. Wochenschr. 45 (1925) 284; eredeti változatában : *Ascensio Aeneae.* A görög apokalyptika történetéhez. EPhK 47 (1923) 33.

[38] Ant. Tan. 12 (1965) 234 skk. = Eos Kumanieckiana 56 (1966) 42 skk.

[39] *P. Courcelle:* La vision cosmique de St. Benoît. Rev. des études augustin. 13 (1967) 97 skk. (100 skk.: L'observatoire du contemplatif); *id.:* RAC «Flügel (Flug) der Seele» 29 skk. — Néhány idevágó helyet (más összefüggésben) tárgyal *D. Fehling:* Ethologische Überlegungen auf dem Gebiet der Altertumskunde. München 1974, 57 sk.

[40] *S. Lundström:* Der Eingang des Proömiums zum 3. B. der Georg. Hermes 104 (1976) 163 skk. (A kocsiversenyről: 176 skk. és 189 sk.; a lélek szárnyalásáról: 190. — Itt hivatkozunk *P. Wolters* régebbi, de a horatiusi óda értelmezése szempontjából is figyelemreméltó tanulmányára: Der geflügelte Seher. SB. Bayer. Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Kl. 1928/1. (Kalchas, mint etruszk szárnyas istenalak, most *M. Pallottino* etruszk könyvének magyar kiadásában — XXVI. t., 1. kép — is látható; «a költő látomásszerű hattyú-metamorfózisáról» a 9. lapon.)

[41] Az «antik apotheózisok tipikájával» kapcsolatban említette ezt a helyet újabban *H. P. Syndikus* is: Die Lyrik des Horaz, I. Darmstadt 1972. 482,19. j.

At non in Pharia manes iacuere favilla,
nec cinis exiguus tantam compescuit umbram:
prosiluit busto *semustaque* membra relinquens
degeneremque rogum sequitur convexa Tonantis...
...*Illic postquam se lumine vero*
implevit, stellasque vagas miratus *et astra*
fixa polis vidit, *quanta sub nocte iaceret*
nostra dies, risitque sui ludibria trunci.
Hinc super Emathiae campos et signa cruenti
Caesaris ac sparsas volitavit *in aequore classes* ...

Ha valaki mindezek ismeretében is elképzelhetetlennek vagy ízléstelennek érezné a költő apokyknósisát, nem E. R. Schwinge megalapozott véleményét[42] akarnók vele elfogadtatni, amely szerint a metamorfózis részletezése «akkoriban irodalmilag mindenképpen lehetséges volt»,[43] hanem — kitekintésül — Prudentius Agnes-passiójának (Perist. XIV 91—) megfelelő részét idézzük, amelyben a tántoríthatatlan szűz lelke a vértanúhalál pillanatában levetvén a test kötelékeit, «kipattan» *(emicat)*,

liberque in auras exilit...
Miratur *orbem sub pedibus situm,*
spectat *tenebras* ardua *subditas,*
ridetque, *solis quod rota circuit* ...,
reges, tyrannos, imperia et gradus ...,
livoris atri *fumificas faces,*
nigrescit unde spes hominum et decus ...

Mindezeket a reminiszcenciákat, hagyományokat és élményeket maga a költő sem «vezette le» sehonnan és «megmagyarázásukat» sem tekintette feladatának, csak költeménnyé formálta és a nemcsak *motívumaiban* szárnyaló költeményt a legmegfelelőbb helyre: a II. könyv epilógusává, egyben a római ódák prológusává tette.[44]

[42] I. h. 448.

[43] Mint ahogy pl. Vergilius tengeri nimfákká változtathatta Aeneas hajóit: Aen. IX 117 skk.

[44] A horatiusi hattyúalakkal, ill. a platóni iskola Sókratés-hagyományának esetleges keleti elemeivel kapcsolatban *Harmatta János* elgondolkodtató indiai párhuzamra hívta fel figyelmemet. A Corpus Inscr. Ind. II/1. kötetében (Calcutta 1929: Kharoshṭhi inscriptions) *Sten Konow* egyebek közt egy taxilai aranylemez feliratát ismertette (83 skk.), amely angol fordításban így hangzik: «(Gift) of Śira, depositing a relic of the Lord in the *haṁsa* of her mother, the *haṁsa* of her father. Might it become its place when a corporeal birth comes.» *Haṁsa* a. m. «hattyú», a szóban forgó aranylemez egy hegyikristályból faragott *haṁsa*-ban volt. Konow (85) a hattyúszimbolika magyarázatát *F. W. Thomas* idevágó közleményéből (Two Kharosthi Inscriptions from Taxila. JRAS 1916, 284) idézte: «... the *haṁsa* is white, so that it is an apt type of a spotless character ... Since the *haṁsa* is a migrant, which after a season takes its departure to Lake Manasa, it is a fitly chosen synonyme for friends departed to a better world. And, lastly, in the language of the Upanishads ... the word *haṁsa* is a common synonym for the embodied soul, *jīva*.» Śira kristály-*haṁsa*-ja a meghalt szülők lelkének volt a szimbóluma, és a felirat azt a kívánságot fejezi ki, hogy az elköltözöttek lelke legközelebb a Buddhadhātunak legyen befogadója, vagyis az illetők legközelebbi születésükkor Buddhává váljanak.

NAGY TIBOR

DOMITIANUS DÁKOK, GERMÁNOK ÉS NASAMÓNOK FELETTI GYŐZELMEI ÉS KELTEZÉSÜK HIERONYMUS CHRONICON-JÁBAN

Domitianus dunavölgyi háborúiról összefüggő, részletes elbeszélés az antik történeti irodalomból nem jutott ránk. Tacitus, *Historiae* c. munkája, amelynek szerzője Orosius szerint lelkiismeretesen megörökítette a dák háborúk történetét,[1] számunkra elveszett. A másik számbajövő annalista forrásmű, Cassius Dio, Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία c. munkájának Domitianus uralkodási éveit tárgyaló, jelenlegi beosztás szerinti 67. könyvéből csupán töredékek maradtak fenn elsősorban Ioannes Xiphilinus és Ioannes Zonaras Epitóméiben, továbbá Petros Patrikiosnál, valamint az *Excerpta Valesiana* és *Ursiciana* néven ismert bizánci szöveggyűjteményekben.[2] A dunavölgyi és africai hadműveletek pontosabb keltezésével egyetlen egyszer sem találkozunk ezekben a kivonatokban és ilyesmit ugyancsak hiába keresünk a latin nyelvű biografikus irodalomban, Suetonius és a jórészben őt követő Aurelius Victor, Eutropius, valamint az ismeretlen szerzőjű *Epitome de Caesaribus* Domitianus életrajzaiban vagy Cassiodorus Senator *de origine actibusque Getarum* c. munkáját sebtében kivonatolt Jordanis *Getica*-jában.[3] Ez a töredékes és dátumokat nélkülöző forrásanyag, amelyhez még Martialis és Statius költeményeinek utalásait sorolhatjuk,[4] figyelmünket szükségképpen a Hieronymus-féle *Chronicon* felé irányítja, ahol a dákok, germánok és a nasamónok legyőzését, valamint az előbbi két nép felett tartott diadalmenetet háromféle időszámítással is meghatározott alábbi két bejegyzés olvasható:

1. Chron. 190i(H): *Nasamones et Daci dimicantes adversum Romanos uicti.*
2. Chron. 191b(H): *Domitianus de Dacis et Germanis triumfavit.*

A Chronicon ismeretesen nem önálló alkotása Hieronymusnak, hanem a caesareai Eusebiustól nem sokkal 303 előtt összeállított χρονικοὶ κανόνες καὶ ἐπιτομή 326 után közreadott 2. kiadásának átdolgozott latin fordítása, amelyet Hieronymus az epochális jelentőségűnek tartott 378. évig továbbvezetve rómavárosi tartózkodása idején, 382 és 385 között tett közzé.[5] A rendelkezésére állott

[1] Oros., adv. paganos, 7. 10, 4.

[2] L. ezekre: *U. Ph. Boissevain:* Cassii Dionis Cocceiani Historiarum Romanarum quae supersunt. III². Berolini 1955, *praef.* és p. 164 sk. *E. Cary:* Dio's Roman History. I. London 1970. XX sk.

[3] Az újabb irodalomból l. pl. *W. Steidle:* Sueton und die antike Biographie². Zetemata 1. München 1963, *passim. N. Wagner:* Getica. Berlin 1967. 18 sk.

[4] Az utóbbiakból hasznos összeállítást adott *T. Pekáry:* Statius a dákokról és szarmatákról. Ant. Tan. 1955, 97 sk.

[5] Eusebius munkája és a Chronicon összefüggéseire l. mindenekelőtt *R. Helm:* Eusebius Werke, 7. Die Chronik des Hieronymus, GCS 47, Berlin 1956, Einl. XXVI sk. Egy posteusebianus kiadást tételez fel a Chronicon forrásául *Ed. Schwartz:* Griechische Geschichtsschreiber. Leipzig 1957, 504 sk.

Eusebius-kézirat nyomán Hieronymus is háromféle időszámítás, úgymint a bibliai (Abr.), a hellén (Ol.) és a római császárévek (Rom.) együttes figyelembevételével igyekezett hozzávetőleges pontossággal keltezni a principatus és dominatus korából említésre méltatott politikai, kulturális eseményeket.[6] E háromféle időszámítás kiinduló pontjai voltak : Ábrahám születési éve (i.e. 2016/15), az olympiai játékok első ízben történt megrendezése (i.e.-776) és a mindenkori római császár, a szóbanforgó két bejegyzés esetén Domitianus, uralkodásának első éve (i. sz. 81).

E háromféle kronlológia keretébe állítva a nasamónok és dákok legyőzése valamikor a 85 okt. 1 és 87 jún. 30 közötti időben történt,[7] míg a dákok és germánok felett Domitianus 89 okt. 1. után és 91 jún. 30.-a előtt tartotta volna meg diadalmenetét.[8] A Chronicon időkerete szerint hasonlókép csak közel kétévnyi pontossággal keltezhetők a Duna-vidékre vonatkozó korábbi bejegyzései, így Tiberius Caesar pannónok feletti triumphusai,[9] valamint a dalmaták és szarmaták meghódoltatása.[10]

Az egymást nem pontosan fedő háromféle kronológia használata miatt teljes mértékben indokoltnak látszik az a megállapítás, hogy «ein Verlass auf die Zeitangaben der Chronik nirgends ist, sondern jede einzelne Notiz ein Problem für sich darstellt.»[11] Kétszeresen is figyelmet érdemel ez a megállapítás a Chronicon szóbanforgó Domitianus-kori bejegyzéseinél, minthogy a nasamónok és dákok legyőzését Eusebius munkája első kiadásának örmény nyelvű fordítása a táblázatos Chronikon kanón két évvel korábbi dátumsorához jegyezte be,[12] míg a triumphust a bibliai- és császárévek szerint ugyan a Chroniconnal egyezően, de az olympiai időszámítás alapján egy évvel később megtörténtnek tüntette fel.[13] A Chronicon császárévek szerinti keltezései ugyan határozottan a 86., illetve 90., míg az arméniai fordításé a 84., illetve 90. évekre utalnak, de a bibliai és az olympiai időszámítások szerinti besorolás a nasamónok és dákok legyőzésének említésénél egyiküknél sem zárná ki a megelőző év utolsó

[6] Késői utódként tartható számon *J. Delorme* «Clio» sorozatban megjelent munkája: Chronologie des Civilisations. Paris 1949.

[7] Abr. 2102=85 okt. 1—86 szept. 30. Ol. 216, 2=86 júl. 1—87. jún. 30. Rom. 6=86.

[8] Abr. 2106. Ol. 217, 2. Rom. 10.

[9] Chron. 167 f és 168 b. Mindkét triumphust legalább évnyi pontossággal keltezi Cass. Dio, 55. 2, 4, illetve 55. 8, 2.

[10] Chron. 170 f, s hozzá *J. Harmatta:* Studies in the History and Language of the Sarmatians. Szeged 1970, 100. *A. Mócsy:* Die Einwanderung der Jazygen. Acta Ant. Hung. 25 (1977), 439 sk.

[11] *R. Helm:* i. m., Einl. XLV. Vö. *Th. Mommsen:* R.G.V.[2] 200, Anm. 2.

[12] *J. Karst:* Die Chronik des Eusebius aus dem armenischen übersetzt, GCS 20, Leipzig 1911, 217: Abr. 2100 (így és nem, mint általában idézik: 2101), Ol. 216, Rom. 4: «Die Nasamonen und Daken lieferten Krieg und wurden niedergeschlagen.» Az időrend szempontjából csak a legnagyobb óvatossággal használható az *A. Schoene*-féle kiadás (Eusebii Chronicorum libri duo, II. Berolini 1866), ahol p. 160 g Abr. 2108, Ol. 218, Dom. 12 (a. 92 !) keltezéssel olvasható: *Nasamones et Daci bellum cum Romanis commiserunt et concisi sunt.*

[13] *J. Karst:* i. m. 217: Abr. 2106, Ol. 217, 3 (!), Rom. 10. *A. Schoene*-kiadásában, ahol az örmény szöveget *H. Petermann* fordította latinra, a triumphus (p. 160o) Domitianus 14. uralkodási évéhez (a. 94) került. — Az i. sz. 600 körüli években íródott szír Epitomé *(J. Karst:* i. m., Einl. XLIII sk.), amelyet *E. Roediger* fordított latinra, a császárkornál ismeretesen általában csak a bibliai időszámítást vette figyelembe. Ennek dátumai a szóban forgó két bejegyzésnél megegyeznek a Chronicon megfelelő adataival *(A. Schoene*-kiadásában II. p. 213: Abr. 2102, illetve 2106.).

negyedét, ill. a következő év első felét, sőt az arméniai Chronikon kanón a triumphus esetében a 91/92. évet is nyitva hagyná. Kérdés ezek után, hogy vajon a Chronicon vagy a *versio Armeniaca* keltezései közelítik e meg jobban az africai, dunavölgyi és rómavárosi események tényleges időrendi helyzetét vagypedig egyikük hozzávetőleges korhatározásai sem fogadhatók el. Minderre más források, nem utolsó sorban az epigráfiai és numizmatikai emlékanyag figyelembevételével, úgy véljük, egyértelmű válasz adható.

Vegyük először is szemügyre a nasamónok és dákok legyőzését említő bejegyzést.

A *Nasamones*[14] feletti győzelemről eléggé részletesen tudósít Zonaras, munkája 11. könyvében,[15] mely ép úgy, mint a megelőző 7—10. és a következő 12, könyv Cassius Dio «Római Történet»-e kivonatának tekinthető.[16] A bizánci epitomátor szerencsénkre megőrizte azt a keltezés szempontjából fontos adatot hogy a *Nasamones* fegyveres felkelését Flaccus, Numidia «helytartója» (*ἄρχων*) verte le. Ez a Flaccus mármost kétségtelenül azonos Cn. Suellius Flaccus személyével, aki mint *leg(atus) Aug(usti) prop(raetore)* 87 jan. 1 és szept. 1e között két africai nép, a *Muduciuvii* és *Zamucii* területének limitációja kapcsán felíratot állíttatott a tunisiai Syrtis közelében.[17] A hivatkozott felirat alapján Flaccus numidia legatioja épúgy keltezhető a 86/87, mint a 87/88 «hivatali év»-re. Amennyiben pedig 85 utolsó hónapjaiban még egy bizonyos [?Ro]gatus volt Numidiában helytartó,[18] úgy Flaccus a Flavius-kori gyakorlat szerint normális körülmények között 86 közepe előtt aligha foglalhatta el posztját e tartományjellegű katonai körzet élén, úgy hogy a 86/87 «hivatali év» egyúttal kormányzósága első évét is jelentené. De ettől függetlenül sem keltezhető a nasamónok legyőzése és ezzel együtt Flaccus numidiai hivatalviselése 85-re, annak is az első felére,[19] minthogy ez Flaccusnak a syrtisi felirattal a 87. évre igazolt legatioját 84/85-től 87/88-ig tartó négyévi időtartamra nyújtaná, amire viszont Domitianus uralkodása idejéből nem ismerünk példát.[20] Flaccus azonban 87-ben sem vezethetett hadjáratot a nasamónok ellen, minthogy Domitianus a kivívott győzelem alkalmából minden bizonnyal eggyel növelte imperatori üdvözlései számát.[21] A 86. év vége és 88 januárja közötti időszakban viszont Domitianus egyetlen ilyen üdvözlésben sem részesült.[22] A syrtisi felirat, valamint az

[14] E Nagy Syrtis körül nomadizáló népre l. Herod., 4, 172. Strab. 2, 131 és 17, 836. Plin., n. h. 5, 33.

[15] Zonar., *Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν*, 11, 19. p. 500 B.

[16] *U. Ph. Boissevain:* i. m. I². Berolini 1955, *praef.* II. *Ed. Schwartz:* i. m. 448.

[17] *P. Romanelli:* Epigraphica 1 (1939), 111=AE 1940, 70=*J. M. Reynolds—J. B. W. Perkins*, IRT 854.

[18] *W. Eck:* Senatoren von Vespasian bis Hadrian. Vestigia 13. München 1970, 135 sk. L. még *Bengt Thomasson:* Laterculi praesidum. Göteborg 1973, no. 40, p. 4.

[19] Ez következne Domitianus VIII. imperatori üdvözlésének a nasamónok legyőzésével való összekapcsolásából, amire gondolt *J. K. Evans:* The Dating of Domitian's War against the Chatti again. Historia 24 (1975) 121 sk., 124, n. 32.

[20] Cn. Suellius Flaccus előtt mind C. Octavius Tidius Tossianus L. Iavolenus Priscus, mindpedig L. Tettius Iulianus 2—2 évig kormányozták ezt a katonai körzetet. Cf. W. Eck: i. m. 129 sk.

[21] Ebben az irodalom egyetért. L. pl. *Weynand*, RE VI 2566. *H. Mattingly:* BMC Emp. II. p. LXXXII. n. 9. *J. K. Evans*, i. h. *B. W. Jones:* The Dating of Domitian's War against the Chatti. Historia, 22 (1973), 79 sk., 85. Hivatkozhatunk még Stat., Silv. 4. 8, 12. verssorára, amely arra utal, hogy e libyai harcokban részt vett katonák között Domitianus kitüntetéseket osztogatott.

[22] Domitianus imp. XIIII 86 végén: RIC Dom. 88—90. BMC Emp. II. p. 320. AE 1969/70, 593 és még 88 jan. 9-én: AE 1953, 74=C XVI 158. Vö. XVI 34+p. 215.

éremtani adatok alapján Flaccus expeditioja egyedül a 86. évre és ezen belül is ez év utolsó negyedére keltezhető. Ez év első fele ugyanis azért nem vehető számításba, minthogy Zonaras fentebbiekben hivatkozott szöveghelyén azt is megemlíti, hogy Domitianus a nasamónok elleni büntető expeditio sikeres befejezését személyesen jelentette be a senatusban. A princeps azonban 86 első felét, amint ezt a következőkben még részletesebben megindokoljuk, a moesiai hadszintéren töltötte, az említett bejelentést így csak ez év második felében tehette meg. További időbeli pontosítást tesz lehetővé Domitianus ez évben fogadott három imperatori üdvözlése. Ezek közül az első, a XII., 86 febr. 17 után és május 13 előtt történt.[23] Minthogy Domitianus, mint fentebb már említettük, ez időben a moesiai hadszíntéren tartózkodott, a szóbanforgó *acclamatio* kétségkívül a dákok felett aratott győzelemre vonatkozik. Utána, szept. 13-ig, Domitianus nem részesült újabb imperatori üdvözlésben.[24] majd ez év végéig két újabb, a XIII. és XIIII. *acclamatio*-t vette fel címei sorába.[25] E két utóbbi *acclamatio* közül kétségtelenül az egyik, talán a későbbi, vonatkozik a nasamónok feletti győzelemre[26], amelyet teljes joggal a 86. év utolsó negyedére tehetünk. Visszatérve ezek után a Chronicon bejegyzésére, ez a császárévek szerint helyesen került Domitianus uralkodásának 6. évéhez, azaz i. sz. 86-hoz, amelyet a bibliai és a hellén időszámítások szerinti évek is részben fednek, részben azonban 85 okt. 1-ig, illetve 87 jún. 30-ig kiterjesztenek. Az armeniai versio bejegyzése viszont, amely a Chronikon kanón két évvel korábbi számsoránál olvasható, a nasamónok legyőzésének keltezésére egyáltalában nem használható.

További kérdés, hogy a nasamónokkal együtt említett dákok legyőzése ugyancsak 86 második felére vagy valamivel korábbra, a Chronicon részben helytállónak talált időszámítási keretén belül maradva 86 első felére vagy a megelőző év utolsó negyedére keltezhető-e. Ezeknél későbbi időpont, a hellén időszámítástól nyitva hagyott 87. év első fele, Domitianus fentebbiekben megtárgyalt imperatori üdvözléseit szemelőtt tartva ugyanis nem vehető számításba.

Nem lehet mármost vitás, hogy a dákoknak a Chronicon-ban olvasható legyőzését időben megelőzte az a Moesiát sujtó nagyerejű dák támadás, amelynél a tartomány helytartója, C. Oppius Sabinus is életét vesztette.[27] Ennek a dák inváziónak *datum a quo*-ja, amint ezt már régen felismerték,[28] 85 szept. 5, amikor a Moesiával szomszédos Pannoniában leszerelték az itteni auxilia idősebb évjáratait,[29] ami egyértelműen utal arra, hogy Moesia ekkor még nem válhatott hadszintérré. A dákok betörését 85 őszénél korábbi időre tehát aligha

[23] C XVI 32 és 33.

[24] A korábbi kutatás, így *St. Gsell:* Essai sur le règne de l'empereur Domitien. Paris 1894 (2. kiadás, 1967), 211, n. 6., figyelembe véve a *Cohen*[2], Dom. 207 közölt TR P V, IMP XIII, COS II, P. P. P. köriratú denariust nem tartotta kizártnak, hogy Domitianus még 86. szept. 14-e előtt fogadta a XIII. imperatori üdvözlést. A hivatkozott denarius azonban hybrid veret *(H. Mattingly*, i. m. p. 319, n. *), amit megerősít, hogy Domitianus 86. szept. 14-e után is egy ideig még IMP XIII az érmeken: RIC Dom. nos 85—86.

[25] Az előbbire l. RIC Dom. 87. BMC Emp. II. Dom. 97. Az utóbbira fentebb, 22. jegyzet.

[26] A VIII. imperatori üdvözlésre gondolt *J. K. Evans* nyomán (l. fentebb, 19. jz.) legutóbb *Zs. Visy:* Der Beginn der Donau-Kriege des Domitian. Acta ArchHung. 30 (1978), 37 sk., 58.

[27] Jord., Get. XIII, 76. Cf. Suet., Dom. 6, 1. Eutrop., 7. 23, 4.

[28] *St. Gsell*, i. m. 209 sk.

[29] C XVI 31.

tehetjük. Ezt a hivatkozott belegi katonai diploma szövegéből és dátumából adódó útmutatást nem vette eléggé figyelembe az az újabb állásfoglalás,[30] amely 85 tavaszára gondolta rögzíteni ezt a dák támadást. De, ha ez a *gens numquam fida*[31] már 85 tavaszán lerohanta volna az imperium Romanum egyik határtartományát, súlyos csapást mérve ezzel egyúttal a birodalom és annak katonai vezetője, Domitianus presztizsére, a jól informált udvaronc, Martialis aligha ír nem sokkal 85 szeptembere előtt olyan lekicsinylőleg a félénk nyúlhoz és gyermekhez hasonlított dákokról, mint ahogy az Epigrammaton 1. könyvének 22. versében olvasható :

Praeda canum lepus est, vastos non implet hiatus :
Non timeat Dacus Caesaris arma puer.

Suetonius említi, hogy Domitianus Oppius Sabinus consularis veresége és természetesen ennek súlyos következményei miatt kényszerült első ízben, a dákok ellen hadrakelni.[32] Erre a császári expeditiora tehát kétségtelenül ugyancsak 85 szeptember után kerülhetett sor. Amikor pedig a princeps 86 jan. 22.-én Rómában még részt vett a *fratres Arvales* összejövetelén,[33] Moesiában viszont hosszú hónapokat töltött, amíg váltakozó súlyos harcok után sikerült a támadókat kiverni e tartományból, a szóbanforgó császári expeditio időtartama nem szorítható 85 utolsó hónapjaira. Legkorábban 86 január vége /február elején számolhatunk reálisan Domitianus hadrakelésével (*profectio*). Ennél későbbi időpont pedig már azért sem vehető számításba, minthogy Domitianusnak ez az első dák hadjárata is részben még a hideg, télies időszakra esett.[34] 86 július/augustusában viszont a császár már részt vett az általa alapított capitoliumi ünnepi játékokon[35] és ugyancsak Rómában tartózkodott ez év második felében, amikor a *Nasamones* feletti győzelmet személyesen jelentette be a senatusnak.[36] Az első *expeditio Dacica* számára így csak a 86 jan. 22 utáni és a 86 júl./aug. előtti többhónapos időköz jöhet számításba és nem követhetjük A. Stein fejtegetéseit[37] abban, hogy erre a császári hadmenetre csak 86 második felében került sor.

Az akkori idők hírközlésének gyorsaságát is szem előtt tartva, a dák inváziónak és Oppius Sabinus csatavesztésének híre futárjelentés formájában 9—10 napon belül juthatott el Rómába.[38] Nem tudjuk milyen gyorsan reagált e hírek

[30] *A. Halfmann(—G. Alföldy) :* El Edetano M. Corn. Nigrinus Curiatius Maternus, general de Domitiano y rival de Traiano. Valencia 1973. 37 sk. (E dolgozat német nyelven Chiron 3 [1973], 331 sk. is napvilágot látott.)

[31] Tac., H. 3. 46, 2.

[32] Suet., Dom. 6, 1.

[33] AFA CXIV(H).

[34] Martial., Epigr. 9, 101.

[35] Suet., Dom. 4, 4. Cf. *L. Friedländer :* Sittengesch. Roms. II[10]. Leipzig 1923, 150.

[36] Zonar., *loc. cit.* (fentebb, 15. jz.).

[37] *Idem :* Die Legaten von Moesien. Budapest 1940. 36 sk.

[38] Singidunum, ahol a jelek szerint 86 előtt a helytartó székelt (cf. Tac., H. 2, 85, 2+3. 9, 3) az It. Ant. 267 sk.+259 sk.+128 sk.+124 sk. leírt útvonalon (Sirmium—Siscia—Emona—Aquileia—Ariminum) majdnem olyan távolságra (856 mp.) volt Rómától, mint Mogontiacum (858 mp.) az Argentorate—Alpes Penninae—Mediolanum—Ariminum útvonalon (It. Ant. 350 sk.+126 sk.+124 sk.). Ez utóbbi útvonalon Sulpicius Galba annak hírét, hogy a mogontiacumi két legio, a IIII Macedonica és a XXI Primigenia 69. jan. 1-én megtagadta a császár-eskü szokásos megújítását, kilenc napon belül kapta kézhez (Tac., H. 1. 55+12 sk.). Legalább ennyi időkellett tehát 85-ben is ahhoz,

vételére Domitianus és mennyi idő telt el ezután a princeps hadrakeléséig. Amennyiben ezt a *profectio*-t is olyan gyors reflex váltotta ki, mint a 89. évit, amikor Antonius Saturninus lázadásának hírére Domitianus már két vagy három nappal később a rebellis helytartó ellen indult,[39] úgy a dák betörést akár 86 elejére is tehetnénk. Viszont, amennyiben a princeps Moesiának a dákoktól történt elözönlésére, Oppius Sabinus csatavesztésére is úgy reagált, mint később Corn. Fuscus és serege katasztrófájára, amikor is L. Tettius Iulianus consularis személyében először csak új katonai vezetőt nevezett ki a további hadműveletek előkészítésére, úgy a dák betörés idejére nézve is inkább a 85. év utolsó negyede jönne számításba. És ez utóbbi keltezési lehetőség mellett szólhat, hogy Domitianus 85 szept. 5 után és ez év vége előtt két újabb, a X. és aXI. imperatori üdvözlésben részesült.[40] E két *acclamatio* közül az egyik, ha nem mindkettő, a dák támadást követő ellenintézkedések során a hadszíntérré vált tartomány élére kinevezett új helytartó, M. Corn. Nigrinus[41] sikeresen végrehajtott akcióiban kereshető, — nem lévén biztos tudomásunk arról, hogy ebben az időben a római birodalom határai mentén másutt is komolyabb hadműveletekre került volna sor.[42] Mindezeket figyelembe véve a dák támadás 85 késő őszén érhette Moesiát[43] és Domitianus csak a következő év január végén/február elején indult el Rómából a hadszíntérre, ahol azután személyesen átvette a hadműveletek irányítását.

A princeps moesiai tartózkodásáról és katonai képességeiről egészen hamis képet fest Xiphilinus Domitianus életrajza, amelyhez az anyagot Cassius Dio «Római Történet»-ének számunkra elveszett 67. könyve szolgáltatta. Dio-Xiphilinus szerint[44] a természeténél fogva gyáva és rest Domitianus ki sem mozdult moesiai főhadiszállásáról, hanem a hadműveletek végrehajtását alvezéreire bízta, olyan utasításokat adva, amelyek többnyire elhibázottnak bizonyultak. Elég azonban csak az udvaroncnak egyáltalában nem ítélhető Sex. Iulius Frontinus, *Strategemata* c. művének Domitianusra vonatkozó *exempla*-ira utalnunk,[45] hogy a fentebbi kép torzításait felismerjük.

hogy a dák invázió híre Moesiából eljusson Rómába, amit megerősíthetünk azzal is, hogy a Roma—Singidunum közötti útvonal itáliai szakaszán, Aquileiából, amely 412 mp. távolságra feküdt Rómától és így a Roma—Singidunum útvonalnak majdnem a felezőpontjára esett, 235 nyarán lovas küldöncök négy napon belül jelenthették a senatusnak Maximinus Thrax felkoncolását (SHA. V. Maxim. 25, 2).

[39] AFA CXXI(H): a *fratres Arvales* fogadalomtétele 89. jan. 12-én *pro salute et victoria et reditu imp. Domitiani Caesaris Augusti Germanici.*

[40] IMP X ismeretesen nem fordul elő az érmeken. IMP XI a TR P V, COS XI címek mellett: RIC Dom. 72. Domitianus imp. XI még 86. febr. 17-én: C XVI 32.

[41] L. erre a fentebb, 30. jz.-ben idézett irodalmat, továbbá *H. Halfmann* előadását az 1972. évi müncheni epigráfiai kongresszus aktáiban (Akten des VI. Internat. Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik, 1973, 449 sk., *R. Syme* és *J. Devreker* hozzászólásaival), és újabban *K.-H. Schwarte* tanulmányát: Trajans Regierungsbeginn und der Agricola des Tacitus. B. J. 179 (1979), 139 sk., különösen 147 sk. A magunk részéről csak a dák betörés és Nigrinus moesiai helytartóságának korai datálásával (85 tavaszán) nem érthetünk egyet.

[42] Legfeljebb az egyik, talán a X. *acclamatio* esetében mérlegelhető a chattus-háborúhoz időben csatlakozó Neckar—Alb-vidéke okkupációjának befejezése.

[43] Legutóbb, Budapest Története I² (1975), 89 még 85/86 telére tettem, mint pl. *C. Patsch:* Beiträge . . . V/2 (1937), 5 sk. és *A. Garzetti:* From Tiberius to the Antonines. London 1974, 288.

[44] *U. Ph. Boissevain*, III. 634, 21 sk.

[45] Frontin., Strateg. 1. 3, 10; 2. 3, 23. L. még Aur. Vict., Caes. 11, 3. Epit. 11, 2.

Dio-Xiphilinus a princeps moesiai tartózkodásáról szóló tudósítást azzal zárja, hogy Domitianus pedig mindezek után mint valami hódító közölte levélben Romával a történteket.[46] Jól ismert invektiva ez már Tacitusból, aki egy alkalommal megjegyzi, hogy Salvius Otho 69 márciusában oly annyira megörült a Moesiába tört rhoxolánok feletti győzelem hírének, «*tamquam et ipse... rem publicam auxisset.*»[47] Kétszeresen is indokolt lehetett ilyen maliciózus megjegyzés Domitianus-szal szemben, aki különösen súlyt helyezett arra, hogy a chattusok elleni 83 évi hadjárata[48] után a birodalom gyarapítójának tekintsék. Elég ezzel kapcsolatban csak arra utalnunk, hogy a *fratres Arvales* e császári expedíciót követően a princeps *salus*-áért tartott könyörgéseikben Domitianusról ismételten úgy emlékeztek meg, mint aki az imperium Romanum «*ampliavit*»[49] Ennek ismeretében egyáltalában nem kizárt, hogy Domitianus a jelenlétében és irányítása mellett győztesen befejezett moesiai hadműveletekről olyan hangnemben és fogalmazásban értesítette a senatust, amelyből a birodalomgyarapítás újbóli megtörténtének igénye csendült ki.

U. Ph. Boissevain a Dio-Xiphilinusból fentebb idézett császári iratot a tőle egészen ritka félreértéssel Domitianusnak a 89. évi pannónia tartózkodásához sorolta.[50] Valóban, az *Excerpta Ursiniana περὶ πρέσβεων* néven ismert kivonat-gyűjteményben megőrzött Dio-töredék a dák Diegis Pannoniában, 89-ben történt jelképes invesztitúrájának említése után egészen hasonló fogalmazásban jegyzi meg Domitianusról, «és mint valami győztes Rómába küldte többek között Decebalus követeit és levelét».[51] De egészen világos, hogy amíg a Xiphilinusnál olvasható, fentebbiekben idézett mondatban Domitianus levélbeli közléséről van szó, addig az *Excerpta Ursiniana* hivatkozott helyén Decebalus követeinek és levelének Rómába küldéséről. A több értelmű *ἐπιστέλλω* igét «valamit levélben közölni» értelemben használta Dio-Xiphilinus, míg az *Excerpta*-ban megőrzött Dio-töredék a «valakit odaküldeni» «valamit megküldeni» értelemben. És hogy Xiphilinusnál meg az *Excerpta*-ban nem azonos közlésekről van szó, azt az is alátámaszthatja, hogy Xiphilinus Domitianus életrajzában forrásának, Cassius Diónak a princeps pannoniai tartózkodását tárgyaló elbeszélését teljesen figyelmen kívül hagyta. Tehát már ezért is egészen valószínűtlen, hogy ebből az elbeszélésből pont csak az idézett egyetlen egy mondatot vette volna át. Ez utóbbiról Xiphilinus forrásának a moesiai eseményeket tárgyaló szövegrészéből szerezhetett csak tudomást. Közlése így aligha hagyhat kétséget afelől, hogy a princeps jelenlétében végrehajtott moesiai hadműveletek végül is a rómaiak győzelmével végződtek.

Ugyanezt a tényállást Jordanis sem tudta az ide vonatkozó szöveghelyen teljesen eltussolni, amikor az alábbiakat írta:[52] *Domitianus cum omni virtute sua Illyricum properavit, et totius pene rei publicae militibus ductore Fusco*

[46] *U. Ph. Boissevain:* op. cit. III. 624, 25—26: *ἐς δὲ τὴν Ῥώμην ὡς καὶ κεκρατηκὼς ἐπέστειλε.*

[47] Tac., H. 1. 79, 5.

[48] L. erre *H. Braunert:* Zum Chattenkrieg Domitians. B. J. 153 (1953), 97 sk. *B. W. Jones*, i. m. (l. 21. jz.) datálását a 82. évre jogosan tette kritika tárgyává *J. K. Evans*, i. m. (l. 19. jz.).

[49] AFA CXV, CXIX, CXXVI(H).

[50] Idem: *op. cit.* III. p. 174, 7 és 173 ad l. 19. *E. Cary*, i. m. (l. 2. jz.) Dio-szövegkiadásából ezért el is hagyta.

[51] Cass. Dio, 67. 7, 3: *καὶ ἐς τὴν Ῥώμην ὡς νενικηκὼς ἐπέστειλε τά τε ἄλλα καὶ πρέσβεις παρὰ τοῦ Δεκεβάλου ἐπιστολήν τε, κ. τ. λ.*

[52] Jord., Get. XIII. 77.

praelato cum lectissimis viris amnem Danuuii consertis navibus ad instar pontis transmeare coegit super exercitum Dorpanei.

Úgy vélem nem szorul hosszas bizonygatásra, hogy Domitianus a vele együtt a hadszintérre vonult *praefectus praetorio*-jának Corn. Fuscusnak csak azután adhatott utasítást arra, hogy elit csapatokkal a Dunán átkelve büntető hadjáratot vezessen a dák Dorpaneus[53] ellen, amikor Moesiát sikerült már megtisztítani a korábban e tartomány földjét elözönlött és az itteni *castella et civitates* hatalmukba kerített dákoktól. Ez utóbbi, szerencsés végkimenetelű harcok nyomán Domitianus már május 13-a előtt Moesiában fogadta a XII. imperatori üdvözlését.[54] Ugyanezen hadműveleteknek sikeres befejezését regisztrálta a Chronicon, amely a császárévek szerint helyesen keltezte a dákok legyőzését Domitianus uralkodásának 6. évére. Az éves keltezésen belül további pontosítást természetesen sem Hieronymus, sem forrása, Eusebius nem adhatott. Sőt, a bibliai és az olympiai időszámítások figyelembevételével az éves keltezés határait is kitágították és a jelen esetben így csak egy 86 körüli datálást jelezhettek. Az örmény fordításnak a Chronikon kanón két évvel korábbi számsorához adott bejegyzése ebben az esetben is félrevezető. Mind a dákok, mind pedig a nasamónok ellen, mint láttuk, 86-ban fejeződtek be a rómaiak győzelmével a hadműveletek. Ez év közepéig kiszorították Moesiából a dákokat, míg az év utolsó negyedében sikerült a nasamónok felkelését is leverni. Időrendi egymásutánt követve tehát a dákok és nasamónok legyőzését jegyezhette volna be a Chronicon, nempedig fordítva. De nemcsak a Chronicon, hanem Eusebius munkájának armeniai versiója és a kivonatos szír nyelvű fordítás is a nasamónok nevét tette az első helyre.[55] Ez az egyezés kétségtelenné teszi, hogy Eusebius is ebben a sorrendben regisztrálta a két nép legyőzését.

A korai principatus időszakára vonatkozó bejegyzéseknél Eusebius a legritkább esetben hivatkozott forrására. Domitianus uralkodása idejéből is mindössze Joannes evangelista és a Domitianusszal rokon Flavia Domitilla száműzetésénél említi meg forrásaiként Irenaeus, illetve egy bizonyos Bruttius írásait.[56] Ez az utóbbi rejtélyes Bruttius minden bizonnyal a lucaniai *gens Bruttia*[57] valamelyik ágához tartozott, amelyek közül a *Bruttii Praesentes* igen jelentős szerepet játszottak a 2. és a 3. században.[58] Szerzőnket Eusebius egy későbbi munkájában a *οἱ ἄποθεν τοῦ καθ'ἡμᾶς συγγραφεῖς* közé sorolta,[59] ami kizárja, hogy Bruttius keresztény auctor lett volna.[60] Amennyiben ez

[53] Oros., *loc. cit.* (l. 1. jz.) Tac. H. után Diurpaneus néven említi. Hasonló változat Degis (Martial., Epigr. 5. 3, 3) és *Διῆγις* (Cass. Dio, 67. 7, 3).

[54] L. fentebb, 23. jz.

[55] A *versio Arm.* szövegét l. fentebb, 12. jz. Az Epitome Syria idevonatkozó bejegyzése *A. Schoene* kiadásában *(op. cit.* II. p. 213) így hangzik: Abr. 2102 k. *Nasamones et Daci pugnaverunt cum Romanis et victi sunt.*

[56] Chron., 192 a és e. Arm. 218.

[57] E *gens* egyik korai képviselője C. Bruttius, a lucaniai Saponarae (Grumentum) *aed(ilis) pro q(uaestore)* rangú tisztviselője i. e. 57-ben (ILS 5330). *W. Schulze:* Zur Geschichte lateinischer Eigennamen. Neudruck Berlin 1933, 524 szkepszise ellenére sem kizárt, hogy a lucaniai Bruttii a szomszédos Bruttiumból vándoroltak be.

[58] PIR²B 161 sk. *G. Barbieri:* L'albo senatorio da Settimio Severo a Caro. Roma 1952, nos 90, 1491, 1820. G. *Alföldy:* Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen. Bonn 1977, 379 sk.

[59] Euseb., h. e. 3, 18.

[60] Efelé hajlott *H. Bardon:* La littérature latine inconnue, II. Paris 1956, 207 és már korábban *A. Harnack:* Geschichte der altchristlichen Literatur, I. 2² Neudruck Leipzig 1958, 947.

a Bruttius azonos a Malalastól említett *Βούττιος ἱστορικὸς χρονογράφος* személyével,[61] úgy munkája évek szerinti időrendben tárgyalhatta a görög és római történet említésre érdemesnek tartott eseményeit. Az ilyen annalista jellegű történetírás viszont gyakran élt azzal a hatást fokozó gyakorlattal, hogy egy éven vagy szűkebb időközön belül nem időrendjük, hanem fontosságuk szerint vette számba az eseményeket. Ennek egyik iskolapéldája lehet az ugyancsak annalista Cassius Dio áttekintése az i. e. 16/15. évi hadi eseményekről.[62] Ezek sorában Dio röviden épp csak megemlíti a pannónok és noricumiak istriai betörését, majd a bennszülöttek lázongásait Dalmatiában, Hispaniában, Makedoniában és Thrákiában, végül a szarmaták kiűzését, hogy ezek után részletesebben rátérjen, mint a háborúk legsúlyosabbikára (*μέγιστος πολέμων*) az M. Lollius consularis vereségét követő germaniai harcokra. De hasonlóképp járhatott el Cassius Dio az i. sz. 86. év háborús eseményeinek elbeszélésekor is, előbb említve a nasamónok elleni kisebb jelentőségű hadjáratot, amint az Zonarasnál olvasható és utána, *μέγιστος δὲ δὴ πόλεμος Ῥωμαίοις τότε πρὸς τοὺς Δακοὺς ἐγένετο* bevezetéssel a dákok elleni háborút.[63] Hasonló jellegű annalista forrást, lett légyen az Bruttius vagy más, kivonatolhatott Eusebius, amikor hüsteron proteronként elsőnek említette a nasamónok, majd utánuk a dákok legyőzését.

Az Eusebiustól is regisztrált győzelmes harcokkal Moesiában nem ért azonban véget a dákok elleni háború. Domitianus, elutasítva a vereséget szenvedett Duras helyébe lépett Diurpaneus, a későbbi Decebalus békeajánlatát, a háború befejező hadműveleteként büntető expedíciót határozott el, amelynek végrehajtását testőrparancsnokára, Corn. Fuscusra bízta.[64] Majd miután kitüntette a moesiai harcokban érdemeket szerzett katonákat[65] és seregparancsnokokat, így az utóbbiak közül M. Corn. Nigrinust[66] és a korábbi pannóniai helytartót, L. Funisolanus Vettonianust,[67] az előbbit egyúttal az újonnan szervezett Alsó Moesia, míg az utóbbit Felső Moesia császári legatusának téve meg, 86 nyarán visszatért Rómába.

Statius egyik költeményének utalásai[68] kapcsán felmerült az irodalomban olyan vélemény, hogy Domitianus ekkor látványos triumphusszal ünnepelte meg a dákok feletti győzelmét.[69] A hivatkozott költeményben a dákoknak tulajdonított *prima amentia* az első olvasásra valóban azt a benyomást keltheti, mintha ezzel Statius a dákok 85 őszi első nagy betörésére utalna. A megelőző verssorokban említett «*frater*», a lovagrendű Claudius Etruscus édesanyja, Etrusca, consularis rangú testvére, aki «*Ausonios enses mandataque fidus | signa tulit*», azonban A. Stein nagyon valószínű szuggesztiója szerint[70] azonos a 83. év egyik *consul suffectus*-ával, a 88-ban Tapae-nál a dákok felett győzelmet aratott L. Tettius Iulianus személyével. A Statiustól

[61] Emellett *H. Bardon*, i. h. A kérdést nyitva hagyja *A. Stein:* PIR² B 159.
[62] Cass. Dio, 54. 20, 2 sk.
[63] Dio-Xiphil., 67, 6. Cf. *U. Ph. Boissevain*, op. cit. III. p. 169
[64] Cass. Dio, 67. 6, 5. Jord. *loc. cit.* (l. 52. jz.). A Budapest Története I² (1975), 179. 1., 38. jz. írásakor még nem voltam meggyőződve Diurpaneus és Decebalus azonosságáról.
[65] C VIII 1026=ILS 2127.
[66] AE 1973, 283.
[67] ILS 1005.
[68] Stat., Silv. 3. 3, 115 sk.
[69] *Weynand:* RE VI 2563. Kétségbevonta ezt már *R. Syme:* CAH XI² (1952), 171.
[70] PIR² C 860.

említett «*magnus triumphus*» így Domitianusnak a három évvel későbbi diadalmenetére vonatkozna.

Ezen a ponton tematikában már el is jutottunk a Chronicon ugyanezen triumphust említő bejegyzéséhez : *Domitianus de Dacis et Germanis triumfavit.*

E szóban forgó diadalmenetet a Chronicon a 89. okt. 1—91. jún. 30, az armeniai versio 89. okt.1—92. jún. 30, míg a syr Epitomé a 89. okt. 1—90. szept. 30 időközökbe keltezik.[71] A 90 és következő évek azonban már egyáltalában nem vehetők számításba, minthogy Martialis az Epigrammaton 5. könyvében, amelyet még 89 vége előtt tett közzé, e triumphusról már mint megtörténtről emlékezik meg.[72] Martialis hivatkozott utalása azonban még nem zárná ki, hogy Domitianus a dák háború győztes befejezését a Chronicon és rokonváltozataitól megadott időhatáron belül 89 utolsó hónapjai egyikén ünnepelte meg. St. Gsell 89 novemberére gondolt,[73] míg a későbbi irodalom általában 89 vége mellett foglalt állást.[74] Mindkét javasolt dátum egyúttal a Chronicontól adott tágabb időkeret részbeni helytállóságát is megerősítené.

A triumphus keltezését 89 végére vagy novemberére azonban nagyon is kérdésessé teszik Domitianus ezévi imperatori üdvözlései, ezek sorában is az időben legkésőbbi, de még 89 szeptember 14.-e előtt fogadott XXI.,[75] továbbá a két új hónapnévnek a triumphust követő bevezetése 89 őszén s végül Cassius Dio egyik megjegyzése.

Sorra véve a fentebbi ellenvetések útmutatásait, elsőnek Domitianus ezévi imperatori üdvözléseit és ezek indítékait szükséges kissé közelebbről szemügyre vennünk. Aligha lehet kétséges, hogy Domitianus 89-ben négy imperatori *acclamatio*-ban részesült[76] és ezek közül a két legkorábbi, a XVIII. és a

[71] L. fentebb, 229. l., és 13. jz.

[72] Martial., Epigr. 5. 19, 31: *Quando magis dignos licuit spectare triumphos?*

[73] *St. Gsell:* i. m. (24. jz.) 198 sk. Az biztos, hogy a Stat., Silv. 1,6 megénekelt *Saturnalia principis*, amelyen Domitianus december 1.-én az amphitheatrumban megvendégelte Róma lakosságának minden rendű és rangú tagját a triumphus után zajlott le. Az viszont már egészen bizonytalan, hogy ez a lakoma időben közvetlenül kapcsolódott-e a diadalmenetet követő ünnepségekhez, vagy pedig a decemberi Saturnalia bevezetőjének számított.

[74] *Weynand:* i. m. (64. jz.), 2571. *E. Köstlin:* Die Donaukriege Domitians. Diss. Tübingen. 1910. 82. *C. Patsch:* Beiträge . . . (43. jz.), 37 sk. *R. Syme:* CAH XI 187. *L. Schmidt:* Die Westgermanen. II. 1². München 1940. 136. *Nagy T.:* Budapest Története (43. jz.), 90. *H. Bengston:* Die Flavier. München 1979. 204. Eltérő *A. v. Domaszewski* véleménye : Die Consulate der römischen Kaiser. SB. d. Heidelberg. Akad. d. Wiss. Phil.-Hist. Kl. 1918. 6, 10 sk., aki a triumphust 89 nyár elejére (Frühsommer) tette.

[75] Az éremeken már a TR P VIII (88 szept. 14—89 szept. 13) kíséretében olvasható. RIC II 142. BMC Emp. II 157.

[76] Domitianus 88 nov. 7.-én még IMP XVII (C XVI. 35. RMD 3) 89 szept. 14.-e előtt viszont már IMP XXI (l. előbbi jz.). 88 végén a téli időszak beköszöntekor, római részről reálisan nem számolhatunk nagyobb hadműveletekkel és imperatori üdvözlést kiváltó győzelmekkel sem. Ez év szept. 14.-e előtt Domitianus IMP XV, majd szept. 14 és nov. 7 között gyors egymásutánban két újabb, a XVI. és a XVII. üdvözlésben részesült. BMC Emp. II 145—6, ill. 147 sk., és C XVI 35, RMD 3. Mindhárom *acclamatio* kiváltói kétségkívül az ez év tavaszán (nyarán) a dákok ellen indított offenzív hadműveletek sikerei voltak. Tettius Iulianus a Tapae-nál kivívott győzelme után — amelyhez a XVII. imperatori üdvözlés kapcsolható — nem folytatta a hadműveleteket. Aligha a Cassius Diotól, 67. 13,3 említett dák hadicsel tartotta ettől vissza, hanem a téli időszak beköszönte, amely az erdőségekkel borított hegyi terepen további támadó hadműveletek elindításától visszatartotta. Egészen valószínűtlen tehát, hogy 88 nov. 7.-e után újabb győzelmi jelentés érkezett volna Rómába a dák hadszíntérről. Tudomásunk szerint a birodalom más részein sem folytak ekkor hadműveletek. A XVIII. imperatori üdvözlés így már a 89. év hadi eseményeihez kapcsolódik.

XIX. indítékai nem választhatók el a Rajna-vidéken lejátszódott hadi eseményektől. Ez utóbbiakra rátérve eléggé ismeretes, hogy a két Mogontiacumban állomásozó legio, a *XIIII Gemina Martia Victrix* és a *XXI Rapax* 89 január elsején az ilyenkor szokásos császáreskü megújítását Domitianusra megtagadta és a minden valószínűség szerint 85-től kezdve már tartományi szervezettel rendelkező Germania superior legatusát, L. Antonius Saturninust[77] üdvözölte imperatorként. E lázadást a szomszédos alsógermaniai *exercitus* főparancsnoka s egyben e tartomány legatusa, A. Bucius Lappius Maximus[78] azonban alig két héttel később, január közepe táján az alsógermaniai csapatok élén egyetlen ütközetben leverte.[79] Megítélésünk szerint már H. Mattingly helyesen számolt azzal, hogy a győztes alsógermaniai legiok ez alkalomból imperatorként üdvözölték Domitianust, de abban már nem követhetjük, hogy ez a princeps XVI. *acclamatio*-jának felelt meg.[80] Domitianus ugyanis már 88 november 7-én a XVII. imperatori üdvözlést tüntethette fel címei sorában és amikor a következő két hónapban újabb *acclamatio*-val reálisan nem számolhatunk,[81] a Saturninus-felkelés leverése alkalmából 89 január közepén elhangzott *acclamatio* ezek sorrendjében a XVIII. üdvözlésnek felelhet csak meg.

A Saturninus lázadás idején a túlparti germánok, nyilván a 83 s következő években sarokba szorított chattusok is megmozdultak. Suetonius közlése szerint a fellázadt Saturninus segítségére jöttek, a hirtelen megáradt Rajna azonban megakadályozta őket abban, hogy a római polgárháború döntő ütközete napján Saturninus seregéhez csatlakozzanak.[82] A Suetonius közléséből adódó magyarázat, hogy t. i. Saturninus tudomást szerezve az alsógermaniai haderő ellene irányuló felvonulásáról szorult helyzetében a chattusokat hívta segítségül és ezek e felhívásnak eleget téve ragadtak fegyvert számunkra meggyőzőbben hangzik, mint az a Suetonius közlésével ellentétes javaslat,[83] hogy a chattusok saját kezdeményezésükből keltek hadra és gyakori galliai portyáik egyikét kívánták ez alkalommal is megvalósítani. De akárhogy is ítéljük meg e germán nép 89 januárjában való fegyveres megmozdulását, az mindenesetre aligha lehet kétséges, hogy a chattusok fegyveres akciója a császárhű alsógermaniai hadvezetőség, majd a Saturninus-lázadás leverése után jó pár héttel később, úgy február közepe táján a helyszínre érkezett Domitia-

[77] Személyére PIR²A 874 s legutóbb *R. Syme:* Antonius Saturninus. JRS 68 (1978) 12 sk.

[78] A személye körüli félreértést tisztázta *J. Assa* dolgozata: Aulus Bucius Lappius Maximus. Akte d. IV. Internat. Kongresses f. Griechische und Lateinische Epigraphik. Wien 1964. 31 sk. Összefoglalóan l. most: PIR² L 84.

[79] *G. Walser:* Der Putsch des Saturninus gegen Domitian,Provincialia. 1968. 497 sk., a lázadás pontos időrendjével, ami felment minden tovább indokolástól.

[80] *H. Mattingly:* BMC Emp. II. p. LXXX. A polgárháborúban győztes princepset imperatori üdvözlés általában ugyan nem illette meg, de kivételekre példát mutatott már Augustus. Cf. Res gestae divi Augusti, 4, 1: *appellátus sum viciens et semel imperátor.* E 21 *acclamatio* közül az első négyet és a hatodikat a polgárháborúkban fogadta Octavianus Caesar. Vö. *Th. Mommsen* (1888), *J. Gagé* (1950) és *H. Volkmann* (1969) megjegyzéseit az id. szöveghelyhez.

[81] L. fentebb, a 76. jz.-ben mondottakat.

[82] Suet., Dom. 6,2.

[83] *R. Syme:* CAH XI² 174 sk. Újszerű magyarázatot vetett fel *G. Walser:* i. m. (79. jz.), 502. Szerinte Saturninus nem a chattusokat hívta segítségül, hanem a 83 köv. években megszállt chattusok lakta területről sorozott és római mintára szervezett lovascsapatokat *(alae)*. De ez esetben nehezen érthető, miért került sor röviddel utána az okkupált területen kívüli «szabad» chattusok megfenyítésére.

nus[84] részéről nem maradhatott büntetlenül. A római ellenakciók részletei ugyan nem ismeretesek,[85] de a végső eredményt, a dákokhoz hasonló vazallusi viszony rákényszerítését a chattusokra elég világosan jelzi Statius, amikor azt írja Domitianusról[86]

Das Cattis Dacisque fidem.

Domitianus soron következő XIX. imperatori üdvözlését ezzel a katonapolitikai sikerrel hoznánk összefüggésbe.[87] A Rajna-vidékről Domitianus nem tért vissza Romába,[88] hanem 89 tavaszán Pannoniába sietett[89] a markomannok és kvádok megbüntetésére,[90] akik Cornelius Fuscus veresége után vonakodtak eleget tenni a római kormányzat felszólításának, hogy segédcsapatokat küldjenek a dákok ellen Tettius Iulianus parancsnoksága alatt szerveződő újabb római expedíciós seregbe.[91] Az engedetlen svéb népek megbüntetését Domitianus ekkor még olyan mellékes hadicélnak tekintette, amelyet a dák harctérre felvonulóban mintegy menetközben megvalósíthat.[92] A dákok ellen összpontosított seregcsoportokból kezdetben ezért nem is vontak el nagyobb erőket. A Rajna-vidékről azonban minden valószínűség szerint már ekkor Pannoniába irányították a Saturninus-lázadásban kezdeményező szerepet játszott két mainzi legio egyikét, a *XXI. Rapax*-ot, hogy ezzel is növeljék az akkor még kétlegiós pannoniai *exercitus* ütőképességét a feladatként előtte álló büntető expedícióra.[93] Számos jel mutat mármost arra, hogy a 9 évvel később uralomra

[84] A császári *profectio* Rómából január 12.-én már megtörtént. AFA CXX(H). A császári menet útvonala nem ismert. Két útvonal vehető számításba. A rövidebb, amely Mediolanum érintésével az *Alpes Penninae* hegyvonulatán keresztül vezetett Mogontiacumba (l. erre fentebb, 38. jz.), és a hosszabb, amely a *Via Aemilia—Via Iulia Augusta* után az *Alpes maritimae*, majd a Rhône völgyén keresztül vezetett a Rajna-vidékre. A gyalogos praetorianus cohorsok kíséretében Domitianus, aki különben is «*in expeditione et agmine equo rarius, lectica assidue vectus est* (Suet., Dom. 19), téli időben a rövidebb útvonalon sem juthatott el egy hónapnál hamarább Mogontiacumba.

[85] A. Bucius Lappius Maximust nem a chattusok elleni sikeres hadműveleteiért titulálja az egyik rómaváros felirat (ILS 1006) a germán háború befejezőjének *(confector belli Germanici)*, hanem L. Antonius Saturninus lázadásának letöréséért. Erről a költői megfogalmazásban *civile nefas*-ról (Stat., Silv. 1. 1,80) az ifj. Plinius is (Paneg., 14,5), mint a Germaniában lejátszódott háborúról *(bellum Germaniae)* emlékezett meg.

[86] Stat., Silv. 1. 1,27.

[87] *H. Mattingly:* i. h. (80. jz.) Iulianus Tapae-nál aratott győzelmére vonatkoztatta, ami azonban nem fogadható el, minthogy ezt az ütközetet még 88 őszén, a tél beköszönte előtt vívták meg. L. fentebb, 76. jz.

[88] Erről ugyanis az ez év május 19.-ig teljes Arvales-akták megemlékeznének.

[89] Mellesleg, tudomásunk szerint Domitianus volt az első római császár, aki a Rajna-vidékről közvetlenül Pannoniába jött, megnyitva ezzel a későbbi uralkodók hosszú sorát Traianustól kezdve egészen I. Valentinianusig, akik azonban már a II. sz. első évtizedeire jól kiépült dunamenti hadi utat használhatták.

[90] Fontos körülmény, hogy elbeszélő forrásainkban a szarmatákról nincs szó, ami arra figyelmeztet, hogy a Domitianus dunavölgyi háborúira vonatkozó feliratos emlékek pl. a Velius-felirat (ILS 9200) *bellum Sarmatarum*, illetve *Sarmaticum* kitételei a 92. évi szarmata háború forrásanyagához kapcsolhatók.

[91] Cass. Dio, 67. 7,1.

[92] Erre utal Suet. (Dom. 6,1), aki Domitianusnak ezt a második dunavidéki hadmenetét, mint dák expedíciót említi.

[93] *E. Ritterling:* RE XII 1789, cf. 1277 véleménye szerint a *XXI Rapax* 89 folyamán, legkésőbb ez év végén vagy 89/90 telén kaphatta meg a menetparancsot Pannoniába. Az utóbbi két időponttól azonban nyugodtan eltekinthetünk, minthogy a római hadműveletek a Duna-vidékén, mint látni fogjuk, 89 nyár végére befejeződtek, és e regióban további katonai akciókat a következő évekre sem terveztek. Ebben a tartósnak ígérkező és nagyjából kiegyensúlyozott helyzetben pedig semmi sem indokolhatta, hogy 89 végén vagy 89/90 telén egy teljes légiót helyezzenek a Rajna-vidékről Pannóniába.

jutott M. Ulpius Traianus, akit Domitianus Hispaniából mint a *legio VII Gemina* legatusát csapattestével együtt 89 januárjában a Saturninus-felkelés leverésére a Rajnához irányított, a *legio XXI Rapax* élére áthelyezve ennek legatusaként vett részt a 89. évi dunavidéki hadműveletekben.[94]

Az igen töredékes és Domitianusszal szemben ellenségesen elfogult történeti források e hadműveletekből Domitinausnak csak a markomannoktól elszenvedett vereségét említik meg.[95] E vereség ugyan nem vonható kétségbe, de ugyanakkor az sem, hogy erre a háború késői szakaszában került sor, minthogy e vereség következményeként Domitianus sietett békét kötni a dákokkal, majd visszatért Romába, ahol a békekötés győzelmi aktusával befejezett dák háborút ünnepelte meg diadalmenettel. Ezt megelőzően a 89. évi *bellum Suebicum*, illetve *Germanicum* hadműveletei sorában viszont teljesen üres lapnak számít a kvádokkal szemben foganatosított katonai akciók végső kimenetele. Cassius Dio munkájának ránk jutott töredékei hallgatnak erről. Pedig, hogy a dunai germánok elleni hadműveletek a markomannoktól elszenvedett veréséget megelőzően római részről sikereket is felmutattak, arra nézve e háború korábbi szakaszában vitézségükkel kitűnt katonák kitüntetései is eléggé világosan utalnak.[96] Ezen sikeresnek ítélhető akciók szolgálhattak alkalmul e hadműveleteket irányító princeps újabb, XX. imperatori üdvözléséhez.

[94] Traianus részvételét mind a 89., mind pedig a 92. évi pannóniai expedícióban minden kétséget kizáróan igazolja Plin., Paneg., 14,5: *«cum aliis super alias expeditionibus itinere illo dignus inveneris.* «Nehezen érthető, hogy e szöveghely alapján *R. Hanslik:* RE Suppl. XI (1968), 1037 Traianusnak csak a 89. évi, míg *R. Syme:* Danubian Papers, 1971, 209 csak a 92. évi hadműveletekben való részvételével számol. Plinius két mondattal előbb (Paneg. 14,3) felicézi Traianusnak azt az időt, *cum legiones duceres.* A többes szám itt csupán rétori túlzás lenne, mint általában értelmezik? Hispania vonatkozásában kétségtelenül, minthogy onnan csupán egy légiót vezetett Traianus a Rajna-vidékre. A színhely azonban, amelyet Plinius Traianus legióslegatusi működése színteréül felvázol, nemcsak a Pyrenaeus és az Alpok, hanem még az *«immensique alii montes»* határolta terület. Plinius itt kitapinthatóan összevontan emlékezett meg Traianus legióslegatusi működéséről, amely nem szorítkozott egyetlen legiósparancsnokságra *(legiones!)*, térben pedig nem korlátozódott a Pyrenaeusoktól az Alpokig, Hispaniától Germaniáig terjedő területre *(immensique alii montes!)*. Hogy ezek a más mérhetetlen kiterjedésű hegyek a Jura hegységet jelölnék *(G. Walser*, i. m., 504), az egészen valószínűtlen. — Domitianus, ha hinni lehet Suetoniusnak (Dom. 10,5), a fellázadt két legio legatusait és főtisztjeit egy beteges hajlamú *tribunus laticlavius* kivételével kivégeztette. De ezután a két legio élére új legatusokat kellett kineveznie. Traianus, aki a *VII Gemina*-t erőltetett menetben vezette a megadott hadműveleti területre és ezzel nemcsak dinasztiahűségéről, de egyben katonai rátermettségéről is bizonyságot tett, Domitianus teljes bizalmát érdemelte ki, amit még Plinius sem tudott teljesen elködösíteni. Mi sem kézenfekvőbb ezek után, mint az újabb dunavidéki katonai vállalkozás előestéjén, amely expedíciónak egyik részvevőjeként a *XXI Rapax* is számításba jött, e legio megürült parancsnoki posztját Domitianus az érdemeket szerzett dinasztiahű *vir militaris* Traianusra bízta. Amikor Traianus részvételéhez a 89. évi dunamenti hadműveletekben kétség aligha férhet és ugyanez a *legio XXI Rapax* vonatkozásában is a bizonyosság határán mozgó valószínűséggel állítható, megítélésem szerint jogosan számolhatunk azzal, hogy Traianus e hadműveletekben a *XXI Rapax* legatusaként vett részt. A mondottak után a Paneg. 14,2 hiányosan hagyományozott szöveghelyét, amely Traianus legióslegatusi provinciáit összegezi, az általában elfogadott *Germaniam ⟨Hispaniam⟩ que* helyett (így többek között *H. Keil, G. Baehrens, M. Schuster) Germaniam ⟨Hispaniam Pannoniam⟩ que* egészítenénk ki. A provinciák felsorolása nem időrendi, hanem alfabetikus sorrendben történt.

[95] Cass. Dio, 67. 7,2.

[96] Elég csak a sokat megtárgyalt és különféleképp értelmezett Vilanius-feliratra (ILS 2127) hivatkoznunk. Q. Vilanius Nepost 3 ízben tüntették ki. Két alkalommal a dák, egyszer pedig a germán-háborúban tanusított vitéz magatartásáért. De csak két ízben — és ebben eltérünk az eddigi magyarázatoktól — mint a *cohors XIII urbana* centurio-

Az IMP XX nem található meg az érmeken, amiből arra következtettek, hogy erre az *acclamatio*-ra nem is Domitianus személyes irányítása mellett végrehajtott dunamenti hadműveletek egyikének sikeres befejezése, hanem egy távolabbi hadszíntéren a princeps valamelyik legatusától kivívott győzelem szolgálhatott alkalmul.[97] Ez a megítélés azonban több, mint vitatható, amint erre már az alábbi két példa is eléggé rávilágíthat.

Domitianus 82 augusztus 12-e előtt, tehát legkésőbb ez év nyarán részesült a II. imperatori *acclamatio*-ban.[98] Az IMP II az érmeken is megjelenik a császári titulaturában.[99] Domitianus viszont 83 tavasza előtt személy szerint nem vett részt semmiféle hadjáratban sem. A II. imperatori üdvözlés ezek után csak a princeps valamely legatusának sikeres hadműveletéhez kapcsolható. A Duna és a Rajna mentén vagy az africai és a keleti határvidéken nincs azonban ez időben ilyenről biztos tudomásunk.[100] Cn. Iulius Agricola viszont ez évben sikeresen harcolt Britanniában a kaledoniai *Novantae* ellen.[101] Domitianus II. imperatori üdvözlését így majdnem bizonyos, hogy az itteni hadműveletek sikeres befejezése váltotta ki.[102]

A soron következő III. *acclamatio*-t Domitianus 83. június 9-e előtt fogadta.[103] A princeps ez év elején, talán nem sokkal később, hogy a kilencedik

ját. *Torquibus et armillis* érdemrendekben ugyanis csak még mint alacsonyabb *principalis*-rangú katona részesülhetett. A felirat az ennél rangosabb két kitüntetést, melyet Vilanius már mint centurio érdemelt ki, említi elsőnek, utolsóként pedig az időben ugyan legkorábbi, de egyúttal legalacsonyabb kitüntetést. Ez utóbbit Vilanius a dák háború első szakaszában (i. sz. 86) érdemelte ki. Majd rövidesen előléptették, s mint *centurio* részesült először a dák háború második szakaszában (i. sz. 88/89), majd a dunai germánok, talán a kvádok elleni háborúban (i. sz. 89) a rangját megillető kitüntetésekben, melyeket sírfelirata éppen ezért nem is részletez. A Vilanius-felirat tehát aligha szolgálhat érvül annak a régebbi thézisnek részbeni felújításához, amely egy 82. évi dák, majd egy 84/5. évi svéb és egy 86/89. évi dák háborúval számol, és ezekhez próbálja kapcsolni Vilanius háromszori dekorálását. Cf. *Zs. Visy*: i. m. (26. jz.), 37 sk.

[97] *H. Mattingly*: BMC Emp. II p. LXXXV.

[98] C IX 5420 = FIRA I, 75. Cf. C XVI 28 (82 szept. 20). Ez utóbbi katonai diploma kétségbe vont 82. évi keltezéséhez (*A. Degrassi*: FC 24, *B. W. Jones*: i. m. (21. jz.) 82 sk., *M. M. Roxan*: RMD p. 19) l. most *G. Alföldy—H. Halfmann*: Chiron 3 (1973) 331 sk., különösen 354 sk.

[99] BMC Emp. II. 33—35.

[100] Frontin., Strateg. 1. 1,8 közlése, hogy a *Germani*, akik alatt a *Catti* értendők, már Domitianus 83. évi hadjáratát megelőzően *in armis erant*, nem jelent többet, mint, hogy a chattusok hadra készen, hadfelkészültségben voltak. Részükről támadó hadműveletekre ebből azonban még nem lehet következtetni. Az 5 felsőgermaniai *ala* és 9 *cohors* szolgálati éveit letöltött katonáinak leszerelése 82 szeptemberében (C XVI 28) sem értelmezhető olyképpen, hogy ez a *honesta missio* a chattusoktól teremtett háborús helyzetben való helytállás megjutalmazása lett volna (*Zs. Visy*, i. m., 47). A hivatkozott katonai diploma értesít továbbá arról, hogy a felsőgermaniai seregcsoport kötelékéből egy lovas- és két gyalogos segédcsapatot átirányítottak Moesiába. Ez a diszlokáció megint csak nem jelenti szükségképpen azt, hogy a római—dák viszony már 82-ben elmérgesedett. A moesiai *exercitus* ugyanis nemcsak a dákokkal szembenéző határsávot, hanem a Pontus egész északi partvidékét, Chersonésost is beleértve tartotta kisebb-nagyobb vexillatiokkal ellenőrzése alatt. Cf. Joseph., B. J. 2,366. Domitianus, amikor 86-ban a Moesiába tört dákok kiszorítására készült, e pontus-i különítmények jórészét visszavonta. Ezzel magyarázható az olbiai polgárok keserűsége amelynek az ott megfordult Dión Chrysostomos, or. 36 adott hangot, hogy ti. Roma cserbenhagyta őket. A moesiai seregcsoport 82 évi létszámemelésében tehát nemcsak a dákok mozgolódása, hanem — sőt talán inkább, a pontusi vexillátio-k pótlása játszhatott közre.

[101] Tac., Agr. 24,1. *S. S. Frere*: Britannia². London 1974. 127 sk.

[102] Vö. *J. K. Evans*: i. m. (21. jz.), 124,25. jz.

[103] C XVI 29.

ízben viselt consuli tisztségét január 13-án utódjának átadta[104] valóban elhagyta Romát, majd Galliából váratlanul a Rajnánál termett, ahol igen átgondolt hadműveletekkel[105] kemény csapásokat mért a chattusokra, előkészítve ily módon a mai Taunus vidékének és Wetteraunak római részről történő tényleges birtokba vételét, amely azután 85 folyamán be is fejeződött.[106] Domitianus viszont ezt még megelőzően 83 nyarán visszatért Romába, ahol a chattusokon aratott győzelmét diadalmenettel ünnepelte meg. A Domitianus személyes részvételével és irányításával 83 tavaszán és nyarán a Rajna-vidéken elért katonai sikerek, valamint a 83. június 9-e előtt fogadott III. imperatori *acclamatio* közvetlen összefüggése így egészen nyilvánvaló. Az IMP III azonban ennek ellenére nem jelenik meg az érmeken.

Az említett két példából tehát ép a fordítottja következne a fentebb körvonalazott feltevésnek, éspedig az, hogy az éremverés ép azokat az imperatori üdvözléseket hagyta figyelmen kívül, amelyeket a princepstől személyesen irányított hadműveletek váltottak ki. Ezt azonban már a fentebbiekben megtárgyalt XVIII. és XIX., valamitt a sorra kerülő XXI. imperatori üdvözlések is egyértelműen cáfolhatják. Mindezekből viszont az is következik, hogy Domitianus éremverésében a III., IIII., VI., VII., X., és XX. imperatori üdvözlések hiányát nem lehet egyetlen kizárólagos szemponttal megmagyarázni. Szóba jöhet, hogy időnként két imperatori *acclamatio* olyan gyorsan követte egymást, hogy a második, a későbbi időszerűtlenné tette a röviddel korábban fogadott üdvözlés felvételét az éremverésbe.[107] Megítélésünk szerint részben hasonlóképp magyarázható a XX. imperatori *acclamatio* hiánya az érmeken. A kvád frontszakaszon elért katonai sikereket gyorsan követhette a markomannoktól elszenvedett vereség, ami azután helyes politikai meggondolásból arra késztette Domitianust, hogy eltekintsen az értékét vesztett korábbi sikeres katonai akció érmeken való propagálásától.

Sorrendben a következő imperatori üdvözlés, amelyben Domitianus ugyancsak még 89. szeptember 14-e előtt részesült, a XXI. volt. Ennek közvetlen előzményei a dunavölgyi hadműveletek befejezését jelentő dák békekötéshez vezetnek.

Ismeretes, hogy Domitianus a markomannoktól elszenvedett vereség után Decebalust személyes találkozóra hívta, hogy azon ünnepélyes keretek között kössék meg a békét. A dák fejedelem a személyes találkozót római földön, valahol Pannoniában azonban érthető okokból elhárította és maga helyett testvérét Diegist küldte Domitianushoz. Miután a Diegistől vezette népes dák küldöttség a tárgyaló partnernek átadta a magával hozott római hadifoglyokat, valamint az elmúlt években zsákmányolt római fegyvereket, Domitianus «mintha módjában állt volna a dákoknak fejedelmet adni» megkoronázta Diegist és utána, «mint valami győztes» (*ὡς νενικηκώς*) levélben közölte a történteket a római senatus-szal.

A fentebbiek olvashatók a dák békekötésről Cassius Dio történeti munkájának ránk jutott töredékében.[108] Irónk gúnyoros megjegyzései sem homályosít-

[104] Vö. Suet., Dom. 13,3.

[105] Cf. Frontin., Strateg. 1. 3,10; 2. 3,23.

[106] A részletekre l. *H. Braunert:* i. m. (48. jz.), 99 sk., akinek az időrendi szempontból fontosabb eredményeit *J. K. Evans* dolgozata (48. jz.), 121 sk. is megerősítette. Cf. *H. Bengston:* Die Flavier. 198 sk.

[107] Gondolt erre már *Weynand:* i. m. (21. jz.), 2560.

[108] Cass. Dio, 67. 7,2 sk. Diegisre l. még Martial., Epigr. 5,3.

hatják el azonban az általa éppen csak megemlített koronázási ceremónia igazi jellegét és jelentőségét. Diegis megkoronázása valóban egy több éves háború lezáró győztes aktusát jelentette, amellyel Diegis személyén keresztül lényegében az általa képviselt Decebalus római vazallus fejedelemként való beiktatása történt meg jelképesen.[109] És e győzelmi aktust jelentő invesztiturától már a korai principatus ideje óta elválaszthatatlan volt a ceremóniát személyesen végző princeps imperatorként való üdvözlése.

Amikor 23 évvel korábban Nero a parthusokkal való ugyancsak többévi háborúskodás befejezésére azzal tette fel a pontot, hogy a parthus nagykirály, Vologaeses öccsét Tiridatest Rómában fényes ünnepségek közepette megkoronázta és ezzel a két nagyhatalomtól vitatott *regnum*, Armenia római vazallus fejedelemként beiktatta, ez alkalomból a XI. imperatori üdvözlést fogadta.[110] Még korábban, i. sz. 18-ban, amikor Drusus Caesar a svéb Vanniust és ezzel közel egyidőben Germanicus Caesar a pontusi fejedelmi ház sarját, Zeno-Artaxiast a dunamenti svébek, illetve Armenia vazallus fejedelemként ünnepélyesen beiktatták, a senatus mindkettőjüknek kis diadalmenetet *(ovatio)* szavazott meg.[111]

A Iulius-Claudius dinasztia évtizedeinek gyakorlata e néhány példából is világosan kirajzolódik. A princepset imperatori üdvözlés illette meg, amennyiben megelőző hadműveletek után az *Imperium Romanum* határain kívüli valamely *regnum* uralkodóját római vazallus fejedelemnek kreálta. Amennyiben ezt az aktust a princeps felhatalmazásával a *domus Augusta* egyik Caesarrangú férfitagja végezte el, az utóbbiak ezért *ovatio*-ban részesültek.

Ezekután aligha férhet kétség ahhoz, hogy amikor Domitianus a dákokkal kötött béke ünnepélyes záró aktusaként Diegist megkoronázta, ez alkalomból egy újabb imperatori üdvözlést fogadott, amely viszont egyedül csak a XXI. *acclama*tio-van azonosítható, minthogy a megelőzőek más alkalmakhoz kapcsolódnak, a XXI. *acclamatio* után pedig Domitianus 92 szeptemberéig bizonyos, hogy nem részesült újabb üdvözlésben.[112]

Az IMP XXI megjelenik a 89. szeptember 14.-e előtt vert érmek egy sorozatán.[113] Az akkori idők hírközlésének gyorsaságával, valamint az éremverés átfutási idejével is számot vetve, Diegis megkoronázása legkésőbb 89 augusztusára tehető. A koronázási szertartást követte a megelőző hadműveletekben helytállásukkal érdemeket szerzett katonák kitüntetése és megjutalmazása,[114] amely egyúttal a princeps dunavölgyi expedíciójának befejezését is jelentette. Domitianus visszatért Romába, ahol a dákok feletti győzelmét ünnepelve megtartotta diadalmenetét. E triumphus előkészítése pedig aligha vett hosszú hónapokat igénybe és semmiképpen sem húzódhatott el az év végéig. Ez különben még a következőkből is kitűnhet.

[109] Hasonlóképp ítélték ezt már meg *St. Gsell:* Essai . . . 223 sk. *J. Klose:* Roms Klientel-Randstaaten am Rhein und an der Donau (1934), 126.

[110] Suet., Nero 14 (az ünnepélyes beiktatás leírását követően): *Ob quae imperator consalutatus laurea in Capitolium lata.*» Nero IMP XI 66 december 14.-e előtt. ILS 233. *M. A. Levi:* Nero e i suoi tempi², Milano 1973, 187, 1. jz. úgy ítéli, hogy Nero ekkor a IX. imperatori üdvözlésben részesült. De, amint az egy nemrég közölt katonai diploma [*Sl. Dušanić:* Germania 54 (1978) 461] császártitulaturájából is kitűnik, Nero már jó egy évvel korábban IMP VIIII volt.

[111] Tac., an. 2. 64,1. Cf. 12. 29,1.

[112] Ez év június 14.-én Domitianus még IMP XXI (C XVI 37). A szeptember 13.-a után vert érmeken viszont már IMP XXII. (BMC Emp. II. 200 sk.).

[113] L. fentebb, 75. jz.

[114] Cass. Dio, 67. 7,3.

Jól keltezett papyrusok utalnak arra, hogy Egyiptomban ez év szeptemberétől kezdve már a *Germanicus* és *Domitianus* új hónapnevekkel kelteztek.[115] Az ifj. Plinius, valamint Suetonius hitelt érdemlő közléseiből viszont kitűnik, hogy a két új hónapnév bevezetésére a dák triumphus után került sor.[116] A szóbanforgó diadalmenet dátumául 89 vége tehát mindenképpen túl késői időpont lenne. E triumphust Domitianus még a nyár végén/ősz elején ünnepelte meg.[117] Emellett szólhat ugyancsak Cassius Dio egy eddig ebben az összefüggésben figyelemre nem méltatott közlése is, amely arról értesít, hogy a dák triumphust követő ünnepi játékok egyikén, amikor a Tiberis mellett létesített mesterséges tavon tengeri ütközetet *(naumachia)* rendeztek, hirtelen nagyerejű vihar támadt s ezt zuhogó záporeső követte.[118] Tipikus nyárvégi-őszeleji zivatarnak tartható ez az ókori Italia időjárásában is.[119]

A fentebbiek tanulságait összefoglalva tehát azt mondhatjuk, hogy Eusebius Chronikon kanónja és Epitoméjének mindhárom ránk jutott változatában a dák triumphusról szóló megemlékezés a valós időpontnál jóval későbbi rubrikába került. E bejegyzések ezért e diadalmenet időpontjának meghatározásához sem kiinduló pontul, sem érvként nem szolgálhatnak. A triumphust a Chronicon szerint Domitianus *de Dacis et Germanis* tartotta meg. Egyezően ezzel a *versio Armeniaca* valamint a szír nyelvű Epitomé, végső soron tehát Eusebius alapszövege. Ugyanakkor Suetonius megemlékezve a Domitianus-tól személyesen irányított hadjáratokról azt írja, hogy a princeps saját elhatározásából *(sponte)* egy ízben éspedig a chattusok ellen indított hadat, kényszerűségből *(necessario)* viszont háromszor, két ízben a dákok, egyszer pedig a szarmaták ellen vonult hadba. Majd így folytatja :

De Cattis Dacisque post varia proelia duplicem triumphum egit. De Sarmatis lauream modo Capitolino Iovi rettulit.[120] A négy császári expedíciót tehát két triumphus és egy *ovatio* követte. A két diadalmenetet — Suetoniusnál könnyen félreérthetően *duplicem triumphum*[121] — Domitianus 83-ban a chattusok, majd 89-ben a dákok, míg a «kis diadalmenetet» 93-ban a szarmaták feletti győzelmeiért ünnepelte meg. Suetonius hivatkozott közlésében nincs szó tehát arról, hogy 89-ben a dákok mellett a germánok felett is diadalmenetet tartott volna Domitianus. Ez utóbbiakról különben nemcsak Domitianus kormányzati

[115] L. pl. *L. Mitteis*, Chrestomathie, n. 137 és n. 192, az előbbi a *Germanicus*, az utóbbi a *Domitianus hónapnévre*. A *legio III Cyrenaica* legénységi állományáról vezetett munkanapló ránk jutott töredékét *(R. O. Fink:* Roman Military Records 1971, n. 9) így már 89-ben felfektethették. A mondottakkal kapcsolatban szükséges még megemlíteni, hogy a Domitianus uralkodása 8. évében kiállított PGen 58 záradékához [*J. Nicole:* Le cachet du stratège et les archépodes, Arch. f. Papyrusforschung, 3 (1906), 22] utólag írhatták az egyiptomi Athyr hónap (okt. 28—nov. 26) neve után az újonnan bevezetett Domitianós hónap nevét.

[116] Plin., Paneg., 54,3—4. Suet., Dom. 13,3+6,1.

[117] Mint fentebb, 74. jz. említettük, *A. v. Domaszewski* ezt még korábbra, a nyár elejére tenné. A hivatkozott rómavárosi sírfeliratot (C VI 39 092) olvasható naprakeltezés [*exces(sit) VIII K(alendas) Germ(anicas) Sa(e)nia | no et Blaeso co(n)s(ulibus)*] azonban csupán az Ignotus elhalálozásának időpontját adja meg és ez a későbbi sírkőállítás szempontjából csupán *datum a quo*-ként értékelhető.

[118] Dio-Xiphil., 67. 8,3. Említi még Suet., Dom. 4,2 is.

[119] A nyárvégi időjárásváltozásra l. Plin., n. h. 2, 124 sq. A téli időszak kezdetén egészen más időjárásról tájékoztat Stat., Silv. 1. 6,8 sq.

[120] Suet., Dom. 6,1 s utána Eutrop., 7. 23,3.

[121] *J. Janssen:* C. Suetonii Tranquilli Vita Domitiani, Diss. Groningen 1919, 34 mutatta ki, hogy Suetonius szóhasználatában ez nem kettős, hanem két diadalmenetet jelent.

éveinek árnyoldalait kihangsúlyozó, triumphusairól pedig csak sommásan megemlékező Suetonius hallgat, hanem e princeps hadi sikereit felértékelni hajlamos udvari költők sem tesznek említést.[122] Ezzel a különböző beállítottságú kortársaktól egységesen képviselt irodalmi hagyománnyal szemben a jóval későbbi Eusebius ismeretlen forrásból merített ellenkező értesülését a 89. évi kettős triumphusról nem tekinthetjük helytállónak. Megítélésünk szerint ezek után teljesen értelmetlen arról is tovább vitatkozni, hogy a Chronicontól, valamint testvérváltozataitól e triumphus említésekor közölt «*Germani*» népnév vajjon a rajnai vagy a dunamenti germánokra, közelebbről a chattusokra[123] vagy a svébekre[124] vonatkozik-e. A 80—90-es évek eseményeivel egykorú szerzőktől képviselt irodalmi hagyomány[125] tanúsága szerint sem az egyik, sem a másik germán nép felett nem tartott diadalmenetet Domitianus 89-ben — annak ellenére, hogy mint az előbbiekben láttuk, mind a rajnavidéki, mindpedig a dunamenti hadműveletek kapcsán egy-egy alkalommal imperatori üdvözlésben is részesült. Mindenesetre Domitianus meglepő önmérsékletére *(modestia)* utalhat a 89. évi triumphusnak a dákokra történt leszűkítése, éppen úgy, mint 93-ban az előző évi *bellum Marcomannorum Quadorum Sarmatarum*[126] befejezésének egyszerű *ovatio*-val történő megünneplése.[127]

A 89. évi rajnai, majd dunavidéki hadszíntérről ismeretessé vált győzelmi jelentések a kortársak közül egyeseknek azonban alkalmul szolgálhattak arra, hogy a 89. évi diadalmenetben ne csak a dákok, hanem egyúttal minden közelebbi megjelölés nélkül «a germánok» feletti győzelmek megünneplését is lássák. Talán az ilyen értelmezés lecsapódása jelentkezett Eusebius forrásművei egyikében is és került ily módon regisztrálásra a caesareai püspök kronológiai munkájában. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy Eusebius nem minden irodalmi előzmény nélkül, önkényesen említette a germánokat a 89. triumphus bejegyzésekor, hanem minden valószínűség szerint valamely annalista forrás, illetve annak krónika-szerű rövidített változatát vette alapul.[128] Ez utóbbira azonban nem tudunk határozottan rámutatni, minthogy Eusebius a Domitianus uralkodási éveire használt forrásmunkáiról csak úgy általánosságban emlékezik meg (*οἱ συγγραφεῖς*) és amikor egy ízben konkréten említi is *Bruttius historicus* nevét, ezzel sem vezet a sokszor kifogásolt, de figyelmen kívül nem hagyható «Quellenforschung» vonalán tovább.

[122] Stat. Silv. 1. 2,180 sq. és 3. 3,118 csupán a dák triumphust említi. Hasonlóképp Martial., Epigr. 6. 10,7 sq., ahol az «*et Capitolinas itque reditque vias*» verssor sem magyarázható kettős diadalmenetre.

[123] Emellett foglaltak állást *St. Gsell:* Essai . . . 198, 223. *Weynand:* i. m. 2572. *C. Patsch:* Beiträge . . . 37. *R. Syme:* CAH XI² 176. *A. Mócsy:* RE Suppl. IX (1962), 551. *A. Garzetti:* From Tiberius . . . 290. *T. Nagy:* i. m. (43. jz.), 90. *H. Bengston:* Die Flavier, 204.

[124] Ezt vitatták *E. Köstlin:* i. m. (74. jz.), 80. *Alföldi A.:* Budapest Története I. 1942. 186.

[125] Suet., Dom. 12 közléséből jól ismert, hogy a biographus mint egész fiatal ember *(adulescentulus)* a 80-as évek végétől (cf. Suet., Nero 54) Rómában ugyancsak szemtanúja volt az eseményeknek. A kérdésre l. pl. *G. Funaioli:* RE IVA. 1931. 593 sk.

[126] A Velius-felirat (ILS 9200) fogalmazta ezt így meg.

[127] Vö. ezzel kapcsolatban Martial., Epigr. 9. 101,19: *Saepe recusatos parcus duxisse triumphos.*

[128] L. amit fentebb, 235sk. megjegyeztünk. A kérdésre általában l. még *A. A Mosshammer:* The Chronicle of Eusebius and the Greek Chronographic Tradition. 1979, passim.

A mondottakat röviden összefoglalva, a Chronicon Domitianus másfél évtizedes uralkodása idejéből említett két dunavölgyi vonatkozású bejegyzése időrendi és tartalmi helytállóságuk szempontjából nem ítélhető meg egységesen. Amíg ugyanis a nasamónok és dákok legyőzését Hieronymus az Eusebiustól örökölt háromféle kronológia keretében lényegében helyesen jegyezte Domitianus uralkodása 6. évéhez, amit a bibliai és a hellén időszámítások szerinti évek is részben fednek, addig Domitianusnak a dákok (és germánok) felett tartott diadalmenetét a valós dátumnál jó egy évvel később megtörténtnek tüntette fel. Ez utóbbinál az is közrejátszhatott, hogy Hieronymus az Eusebiustól hagyományozott bejegyzések közé egy hosszabb listát iktatott be Domitianus rómavárosi építkezéseiről,[129] amely azután nemcsak a római időszámítás szerinti 89. év megfelelő rubrikáját töltötte ki, hanem részben még a következő év eseményeire szánt helyet is. De ez a példa is újólag csak arra utalhat, hogy a Chronicon bejegyzéseiből adódó dátumok mindenkor a legnagyobb óvatosságot igénylik. Még a megközelíthetően helyesen regisztrált események egy éven belüli pontosabb keltezése is csupán a rendelkezésünkre álló további forrásanyag bevonásával közelíthető meg.[130] Ezt az utat megjárva, miközben a tematikánkhoz kapcsolódó néhány részletprobléma új megoldási lehetőségei is felvetődtek, juthattunk arra a megállapításra, hogy a dák háború első szakaszának lezárását nem sokkal a 86. év közepe előtti időre, míg az ezzel ugyanazon bejegyzésben, de elsődlegesen említett nasamónok legyőzését ennél valamivel későbbre, ez év második felére vagy inkább az utolsó negyedére keltezhetjük. A *Nasamones-Daci* sorrend figyelembevételével pedig arra is rávilágíthattunk, hogy Eusebius e bejegyzésnél valamely annalista munkát, illetve annak kivonatát használta forrásul.

Hasonló tágabb kitekintéssel végzett vizsgálat vezetett a dákok feletti diadalmenet 89 nyárvégi/őszeleji keltezéséhez, valamint annak felvetéséhez, hogy e triumphus kapcsán a «*Germani*» említése Eusebius egyik annalista-jellegű forrásművének szóbeszéden alapuló értesülésére vezethető vissza. Mindenesetre, a chattusok és a dákok legyőzését ünneplő *duplex triumphus* egyike sem volt kettős diadalmenet.

P. S. ad p. 244: A. Martin, Acta Class. Debr. 16 (1980), 63 a szeptember és október hónapok átkeresztelését a 85. évre tenné. Ez azonban már azért sem fogadható el, minthogy Rómában a 88. évben még a régi hónapnevekkel kelteztek. AFA CXX(H): *idibus Septembribus* és *X K(alendas) Oct(obres)*. Az A. Martintól hivatkozott papyruszadatokra l. amit fentebb, 115. jz., a PGen 58 kapcsán megjegyeztünk.

[129] Chronic., 191a (H).

[130] *R. Helm* (11. jz.) után hasonló megállapításra jutott *W. Schmitthenner:* Augustus'spanischer Feldzug und der Kampf um den Prinzipat. Kny. 1969, 483 sk., 358. jz., az i. e. 29—25 évek bejegyzéseit tanulmányozva.

ECSEDY ILDIKÓ

NYUGATI TÜRKÖK ÉSZAK-KÍNÁBAN A VII. SZÁZAD KÖZEPÉN*

1. Kelet és nyugat a régi Kínában

A régi kínai tájékozódásban kelet és nyugat meghatározása másodlagos. A két főirány, dél—észak függvényei: a kiindulásul szolgáló, rituális déli irányé, amely — már kultikus vonatkozásainál fogva is — ősi időkre utal, és a politikai jelentőségű északé, amelynek éjszakai égboltján szimbolikus «császár»-ként trónol a Sarkcsillag. Az utóbbi égtáj pontos meghatározása, azaz a Sarkcsillag segítségével tájoló, északi irányú orientáció természetesen nem lehet korábbi magánál a Sarkcsillagnál: kb. az i. e. II. évezred végénél, amikor a Polaris elfoglalta sarkcsillag-pozícióját az északi égbolton. A kínai írás kezdetei — az i. e. XVII—XVI. század körül — még dél felé néző tájékozódásra engednek következtetni; a 北 *pei* 'észak' szó eredeti, i. e. I. évezredet megelőző századokból fennmaradt, Jin-kori piktogramja két emberalakot vázol, egymásnak háttal, s az írásjegy jelentése 'észak'-on kívül: 'hátoldal', 'hátat fordít' stb.[1] A Polaris égi «uralmát» megelőző, «arccal délre» forduló tájékozódás idején déli csillagmező, nevezetesen az Antares és környéke, azaz a Skorpió csillagkép szolgálhatott orientációs pontul; ennek a problémának a részletei azonban túllépnék dolgozatunk kereteit.[2]

Az észak—déli irány hivatalos és hiteles ismeretére Kínában szükség volt a házépítéshez, városalapításhoz, rituális pontok és vonalak kijelöléséhez

* Ennek az írásnak az az előadás az alapja, amely «Az iszlám előtti Közép-Ázsia történetének forrásai« c. nemzetközi konferenciára készült («The Sources of the History of Pre-Islamic Central Asia», Budapest, 1980. szept. 30—okt. 2.), angol nyelven.

[1] Vö. *B. Karlgren:* Grammata Serica Recensa: BMFEA 29 (1957), No. 909a—d. Ha e) 'test' jelentésű besoroló grafikai kulcs járul a 北 *pei* 'észak'-hoz: a 背 *pei* írásjegy jelentése 'hát, hátsó rész' és 'hátat fordít, becsap', a *Dalok Könyve (Si-king)* óta; és d) 'ember' jelentésű kulccsal: 俖背 *pei* 'hátat fordít, elhagy' és 'nem néz a másik szemébe' jelentésű a Han-kortól kezdve (már a *Li-chi* «Szertartások feljegyzései» című szertartáskönyvben).

[2] Az Antares ('Tűzcsillag') hajdani kínai kultuszáról: *H. Maspero:* La Chine antique (Paris 1965), pp. 197(—198), 510(—511) (Az ókori Kína, Bp. 1978, pp. 197, 485); *B. Karlgren:* Legends and cults in ancient China. BMFEA 18 (1946), pp. 243—244. Az ehhez fűződő sino-tibeti vagy tibeto-birmán folklórhagyományról és kínai írásos emlékeiről lásd írásainkat: On a few traces of ancient Sino-Tibetan contacts in the early Chinese mythic tradition: Proceedings of the Csoma de Kőrös Memorial Symposium, held at Mátrafüred, Hungary, 24—30 September 1976, Ed. by *L. Ligeti* (Bp. 1978), pp. 89—99; Far Eastern sources on the history of the steppe region: Memorial Volume Devoted to Paul Demiéville. Paris 1981, pp. 268—269 (és 11. j.) [nyomdában].

is, és így tovább.[3] A keleti és nyugati irány pontos kijelölése azonban kevésbé látszhatott fontosnak; és mint említettük, csillagászati meghatározásuk is másodlagos lehetett: későbbi, mint a világegyetem észak—déli irányú, éjszakai és nappali tengelyéé. Ezért maradhatott fenn oly sokáig és széles körben az a másutt is ismert, gyakorlati jelentőségű tájolási mód, amely — a régi szokás szerint, mikor még napfényben, árnyék alapján jelölték ki a déli irányt (és így északot is)[4] — a nap égi útja alapján határozta meg keletet és nyugatot.

A kelet—nyugati főirányok ilyen egyszerű kijelölésének nyomára bukkanunk még az i. sz. I. évezred történeti feljegyzéseiben is. A nap látszólagos égi útjának kezdő- és végpontja ugyanis jól mutathatta a keleti és nyugati irányt, legalábbis gyakorlati célokra: a «napkelte helyé»-re mutattak keleti irányba, a «napnyugta helyé»-re pedig nyugati irányba. Ezt láthatjuk például a perzsa uralkodónak Kína császárához intézett, i. sz. 520 körül kelt levelében is. Kínai forrásban fennmaradt, kínai nyelvű szövege («fordítása») Kína uralkodóját Kelet «Ég Fiá»-nak («császár»-ának) nevezi, s a *keleti*et ebben az esetben «a napkelte helye» kifejezéssel írja körül.[5] Hasonló szóhasználatra bukkanunk ennek a kornak egy másik híres diplomáciai levelében, amelyet Japán uralkodója 608-ban küldött a kínai császárnak. Ez a levél arról a «szemtelenségé»-ről vált hírhedtté a kínai történetírásban, hogy a Sui-dinasztia Yang-ti császárát a «napnyugta helye (földje) Ég Fiá»-nak nevezi, míg saját császári (császárnői) személyéről a «napkelte helyének Ég Fia» gyanánt szól. Suiko császárnő levele idegen, például japán szóhasználatot is tükrözhet, ha nem éppen kínai «fordítása» egy Japánból érkezett üzenetnek, mint azt feltételezhetjük a perzsa uralkodó levele esetében.[6]

[3] A régi kínai városokról, fejedelmi székhelyekről stb., amelyeket észak—déli vonalak (utcák) tagoltak, s amelyeknek a szerkezete is a világ egyetemes rendjét testesítette meg, vagy legalább jelképezte, lásd *P. Wheatley:* The Pivot of the Four Quarters. A Preliminary Inquiry into the Origins and Character of the Ancient Chinese City. Chicago 1971, pp. 423—436, 460—468.

[4] Még a Csou-kor (i. e. XI—III. sz.) közepe táján, azaz a csillagászati megfigyelések és a rajtuk alapuló tájékozódás történeti idejében is, a szertartáskönyvek tanúsága szerint. Ezeket a hagyományos tisztelettel övezett szövegeket csak a Han-korban (i. e. 206—i. sz. 220) állították ugyan össze, de hitelüket Csou-korra is vonatkozó csillagászati feljegyzések támogatják (a legutóbbi idők régészeti feltárásainak leletanyagában).

[5] A perzsa uralkodó levelének történeti hátteréről lásd írásunkat: Early Persian envoys in the Chinese courts. Acta Ant. Hung. XXV (1977): 1—4, pp. 227—236; *kelet* sajátos körülírásáról: pp. 234—235, 33. j. (Perzsa követek a kínai udvarban az V—VI. században. Ant. Tan. 1976: 2, pp. 233—241, a kifejezésről: p. 240, 33. j.)

[6] Itt mondok köszönetet *Roy Andrew Miller* professzornak (USA, University of Washington, Seattle) azért, hogy 1980. aug. 15-én kelt levelében felhívta a figyelmemet a perzsa uralkodó levelének erre az érdekes párhuzamára. A japán uralkodó (császárnő) levele kínaiul maradt fenn, a Sui-dinasztia (581/589—618) korát tárgyaló *Sui-shu* című történeti műnek a régi Japánról szóló fejezetében (倭國傳 *Wo-kuo chuan)* (s ugyanez a passzus megtalálható a kevésbé hitelesnek tartott *Wei-shu* és *Pei-shih* című dinasztikus történeti munkák megfelelő fejezeteiben is): 日出處天子，致書日沒處天子，無恙 *Jih-ch'u-ch'u t'ien-tzu, chih shu jih-mo-ch'u t'ien-tzu, wu yang* («A napkelte földjének Ég Fia küldi a levelet a napnyugta földjének Ég Fiához, (remélve, hogy) baj nélkül (jó egészségben) (találja).» *Goodrich* és *Tsunoda* fordításában (és mai japán értelmezése szerint is): «The Son of Heaven in the land where the sun rises addresses a letter to the Son of Heaven

Már csak azért is kereshetjük a japán «világkép» emlékét ebben a (számunkra) távol-keleti uralkodói nyilatkozatban, mert ugyanaz a szemlélet rejlik a levélvivő küldöttek hazájának nevében is: 日本 *Nihon (Nippon)* «A nap gyökere», vagyis az a föld, ahonnan a nap ered/születik (Japán európai nevei a két írásjegy kínai ejtését követik: *Jih-pen)*. Japán lakói joggal tekinthették hazájukat a számukra ismert világ legkeletibb földjének, amelytől minden más ország csak nyugatra terülhet el. A japán szigetek népe azonban a kínai írást vette át saját nyelvű feljegyzései számára, ezzel pedig sok kulturális, sőt nyelvi kölcsönzés és hatás is együtt járt; a «napkelte helye» kifejezést mint Kelet megjelölését — ebből a diplomáciai «sértés»-ből, azaz kínai sértődésből láthatóan is — mindenesetre kölcsönösen értették, s használták Kínában is, és már legalább egy évezredes kínai tájékozódási szokás lehetett a hátterében: egy i. e. VII. századig visszavezethető orientációs gyakorlat.[7] Ennek a kelet—nyugati irány-

in te land where the sun sets. We hope You are in good health», vö. Ryūsaku Tsunoda (ford.) — *L. Carrington Goodrich* (kiadó), Japan in the Chinese Dynastic Histories, Later Han Through Ming Dynasties (South Pasadena 1951). *R. A. Miller* hozzáteszi: «A *Sui-shu* szerint ez 國書 [*kuo-shu* «országos (fontosságú) levél»] volt, Goodrich és Tsunoda hivatalos üzenet'-nek fordítja, s alighanem helyesen; én azonban néha azon is gondolkodom, nem jelenti-e azt, hogy a kínai írásos szöveg japán stílusú kínaisággal íródott, vagyis azzal hökkentette meg a kínaiakat, hogy japán nemzeti írással [國書 *kuo-shu*] készült («The *Sui-shu* says this was a 國書 [*kuo-shu*], Goodrich et Tsunoda have 'official message' for this, which is probably fine; but I have sometimes also wondered if it means that the text was in Chinese script but in a Japanese-style Chinese, i.e., what struck the Chinese as being Japanese national script [*kuo-shu*]»), s maga is érdekesnek tartja a 日出處 *jih-ch'u-ch'u* («napkelte földje») kifejezést. — A szemtelen (無禮 *wu-li* «szertartás híján való») levél a «nap gyökere» (日本 *Nihon/Nippon)* országából 隋煬帝 *Sui Yang-ti* császár uralkodásának idején, a 大業 *Ta-yeh* korszak 4. évében, a 3. hó 壬戌 *jen-hsü* napján érkezett (608. ápr. 9-én, vö. *P. Hoang*, Concordance des chronologies néoméniques chinoise et européenne. Variétés Sinologiques XXIX, Shanghai 1910), legalábbis Ssu-ma Kuang (1019—1085) *Tzu-chih-t'ung-chien* című krónikája szerint, VI. köt., pp. 5637—5638 (Peking 1956). A küldöttség vezetőjének, egy bizonyos 多利思比孤 *To-li-ssu-pi-ku*-nak 王 *wang* a címe a feljegyzés szerint — mint a perzsa levél küldőjéé —, úgyhogy királyi személynek tarthatták, vagy legalábbis hercegi rangúnak. Japánban azonban úgy tudják, hogy az 飛鳥 *Asuka* korszakban, 推古 *Suiko* császárnő (554—628; 592-től uralkodott) idején 聖德太子 *Shōtoku-taishi (Shōtoku* herceg), a buddhizmus és a kínai kultúra meghonosítója és támogatója, aki több küldöttséget is indított Kínába, 608-ban egy másik magasrangú udvari hivatalnokot, bizonyos 小里妹子 *Ono-no-Imoko*-t nevezett ki küldöttsége vezetőjévé. Az írott üzenettől megsértett Sui Yang-ti császár meghagyta a 鴻臚卿 *hung-lu-ch'ing*-nak, vagyis az idegenekkel foglalkozó udvari hivatala fejének, hogy legközelebb ne is fogadja ezeket a (déli és keleti) barbárokat *(man-i)*; a japán diplomácia azonban tovább próbálkozott, s nem is eredménytelenül, lásd a Sui-udvar japán látogatóinak küldöttségeit (600-ban, 607-ben, 608-ban, 610-ben, 614-ben): 徐先堯 *Hsü Hsien-yao*, 隋倭國交 *no* 對等性 *ni tsuite (Zui-Wa kokkō no taitōsei ni tsuite)*: *Bunka* 29 (1965): 2, pp. 247—278.

[7] Vö. a 書經 *Shu-king* «Írások könyve» c. régi kínai történeti dokumentumgyűjtemény 堯典 *Yao-tien* «Jao kánonja» c. fejezetével, az évszakos munkák megszervezését és a négy évszak kulminálásának megfigyelését leíró passzusokkal, amelyek értelmében mind a négy évszakot kapcsolatba hozták egy-egy csillaggal, égtájjal és napállással: *B. Karlgren*: The Book of Documents: BMFEA 22 (1950), p. 2(3).

jelzésnek a fenti távol-keleti diplomáciai emlékét pedig kevéssel azután foglalták írásba, hogy a szomszédos türk birodalom két részre szakadt (581 után), s két felét ezután keleti és nyugati türköknek hívják a kínai feljegyzések. (Tudomásunk szerint a türkök saját feljegyzéseiben, írásos emlékeiben nyoma sincs ennek a megkülönböztetésnek, amelyet — alighanem kényelmi okokból — az európai történetírás is átvett.)

A napkelte, illetve a napnyugta helye azonban — köztudomásúlag — változó, az év kérdéses napjának és a megfigyelő földrajzi helyzetének megfelelően, ezért nem szolgálhat szilárd bázisul az égtájak meghatározásához, s a kellő csillagászati ismeretek és eszközök nélkül semmiképpen sem. Egyébként közhelynek számít Kínában, hogy két legnagyobb folyama az ország földjét nyugatról keletre haladva szeli át; pedig a Huangho és Jangce vonala inkább északnyugat—délkeleti irányú, és ez — szerintünk — még a kínai világegyetem «tengelyé»-nek az elmozdításához is hozzájárulhatott, a történeti feljegyzések földrajzi világképében is. A fenti levélvivő japán küldötteket például azzal a megvető kifejezéssel (蠻夷 *man-i)* nyilvánítják barbároknak, amely «(déli) barbár és (keleti) barbár» vagy «(délkeleti) barbár» értelmű; ez a szóhasználat földrajzilag is egyszerűsít, azokra a déltengeri szigetekre utalva, ahonnan Japán alattvalóinak egy része származott, s amelyekkel Kína akkor már évszázadok óta kapcsolatban állt. Megjegyzendő azonban, hogy ez a hagyományos szemlélet és szóhasználat akkor sem változott, amikor a kínai hivatalnokok már rendszeresen találkoztak a japán császárság képviselőivel, s leírták szervezett, központi hatalommal és bürokráciával kormányzott (tehát már kínai szempontból is civilizált) országukat — a mai Japán egy részét —, amely mindenesetre Kínától keletre feküdt.

Természetesen nem ez az egyetlen jele annak, hogy Kínában a tájékozódás történetében többfajta problémával is kell számolnunk.[8] Most csak az égtá-

[8] Kelet és nyugat esetében például régi kínai antropomorf megjelölésük okoz bizonyos nehézségeket: néha «bal(oldal)»-t és «jobb oldal»-t találunk helyettük egy-egy passzusban, s ilyenkor az értelmezésük azon múlik, hogy a megfigyelő milyen helyzetet foglal el. A régi Kína legkülönfélébb szertartásaiban és előírásaiban kaptak szerepet ezek az «oldalak»; ezt az orientációt a társadalmi hierarchiával is összefüggésbe hozták, sorrendjüknek pedig egyenesen rituális jelentőséget tulajdonítottak. Az összefüggés azonban sosem volt egyértelmű, mert hol a «jobb» kapott hangsúlyt, hol a «bal»-t illette nagyobb megbecsülés, vagy éppen ellenkezőleg; s az «oldalak» kelethez, illetve nyugathoz fűződő kapcsolatai nem voltak változatlanok és nem érvényesültek következetesen az előírásokban. Nem is kell minduntalan a terminológia valamiféle tudatos használatának okait kutatnunk; inkább a hagyományt és a mindenkori társadalmi konvenciót kell okolnunk *jobb* és *bal* oldalak (és a hozzájuk tartozó égtájak) zavaráért — noha a régi Kína egyértelműen jobbkezes, a piktogramoktól és a mitikus hagyományoktól a legkorábbi ábrázolásokig —, amint azt kimutatta *M. Granet:* La droite et la gauche [1933]. Études sociologiques sur la Chine. Bibliothèque de Sociologie Contemporaine. Paris 1953, pp. 261—268, és uő., La pensée chinoise (Paris 1934), pp. 360—373. A történeti feljegyzések értelmezésekor tehát nem kerülhetjük el, hogy a passzus kora, forrása és egyéb körülményei szerint vizsgáljuk, hogy a «jobb» és «bal» keletet és nyugatot jelent-e ott, vagy éppen fordítva, vö. *P. Demiéville:* Gauche et droit en Chine [1968]. Choix d'études sinologiques (1921—1970). Leiden 1978, pp. 518—532. — E sorok szerzője szerint a délre néző tájolás fentebb említett régi északra fordulása idézhette elő a zavart az oldalak és

jak tengelyének már említett «ferdülés»-ére idézünk még egy példát: abból a korszakból, amikor a türkök megjelentek a történelem színpadán, a «Déli és Északi dinasztiák» idején (南北朝 *Nan-pei-ch'ao*, i. sz. III—VI. sz.). A korszak nevében szereplő főirány, dél és észak az irányadó (ebben a történeti indítékú sorrendben) — tudniillik a kérdéses dinasztiák helyzete és elmozdulásai (székhelyváltoztatásai) alapján —, s eszerint hajlik a másik tengely is: a nyugati vége észak felé, a keleti pedig dél felé közelítve. Azt az «elhajlás»-t, amelynek következtében a kelet és dél is szorosabb kapcsolatba került — mint már e két égtáj barbárjainak idézett, összetett kifejezése *(man-i)* is mutatja —, illusztrálhatjuk a Déli és Északi dinasztiák egyikének, 晉 *Chin* államnak (265—419) a neveivel. Uralkodásának második felében, amikor az uralkodóháznak el kellett hagynia északi szülőföldjét, hogy udvarával Loyangból (a mai Honan tartomány) *Chien-k'ang*-ba költözzék (a mai Nankingba [amelynek a neve «Déli főváros»-t jelent], Kiangsu tart.), a *Chin* császárságot 東晉 *Tung Chin* «Keleti *Chin*»-nek nevezte az utókor (317 után). Uralmának első, északi felét pedig, azaz *Chin*-t, amelyet a maga korában még nem volt szükséges megkülönböztetni, ettől kezdve néha — megkülönböztetendő «keleti» folytatásától — Nyugati *Chin*-nek is nevezik (西晉 *Hsi Chin)*.

Kína négy égtája tengelyének a feljegyzésekben tapasztalható elhajlását a tengely átellenes pólusán földrajzi okokkal is magyarázhatjuk, és nem is pusztán a két nagy folyam már említett, «hibás» nyugat—keleti vonalával. Arra a földrajzi tényezőre gyanakodhatunk, amely történelmi jelentőségűnek bizonyult Kína számára: tudniillik a birodalom nyugati kapujára, amelyen át út nyílt Belső-Ázsia és a sztyeppevidék felől és felé. A nyugat felé vezető utak azonban északi irányban hagyták el Kínát; megkerülték a nyugati hegyvidéket, amely csupán a halhatatlanok földje volt a mitikus időkben, s ahová csak viszonylag kései kortól kezdve merészkedtek a buddhista zarándokok és az idegen kereskedők. Közvetve ez a körülmény is felelős lehet az idegenekről szóló kínai feljegyzéseknek azért a furcsaságáért — amire már egy-egy kínai olvasójuk is felfigyelt —, hogy bár külön terminus jelzi a «négy világtáj» (四方 *ssu-fang:* 'az egész világ') négy barbárját: dél 蠻 *man*-ját, észak 狄 *ti*-jét, nyugat 戎 *jung*-ját és kelet 夷 *i*-jét, legalább Kína szomszédjainak esetében a *nyugat* jelenthet *észak*ot is, a *nyugati* pedig *északit* is,[9] és ezt nem hagyhatjuk figyelmen kívül például a nyugati türkök kínai forráshírei esetében.

kezek, valamint a velük hagyományos kapcsolatban álló kelet és nyugat rendjében: ugyanis a keleti irány bal kéz felől helyezkedik el, ha a megfigyelő délre néz, s jobb felől, ha északra fordul; vö. A kínai állam kezdetei (Bp. 1983 ?). Egyébként a türkökre és más idegenekre vonatkozó kínai feljegyzések esetén az itt említett orientációs probléma ritkán jelent komoly értelmezési nehézséget; ha azonban némely passzust mégis kérdésessé tesz (pl. seregek bal- és jobbszárnya esetén, lásd alább, a 3. részben), akkor elemzéséhez a teljes szövegösszefüggést és a történeti hátteret is figyelembe kell vennünk, vagyis nem hagyatkozhatunk mechanikusan valamely köztudomásúlag érvényes terminológiára, hiszen kelet—nyugat, bal—jobb (vagy jobb—bal) párosításakor ez a rend csakis a tradíció *egyik* formája lehet.

[9] Vö. például 岑仲勉 Ts'en Chung-mien tanulmányával, amelyben a kínai lakosságnak (漢族 *han-tsu* 'han etnikum') azokat az összetevőit vizsgálja, amelyek nyugati eredetűeknek tekinthetők: 漢族一部分西來之初步考証 *Han-tsu i pu-fen hsi-lai chih ch'u-pu k'ao-cheng* (az i. e. 221-et megelőző évezredbeli: Chou-kori írott hagyományt

2. *Nyugati és keleti türkök a kínai történeti feljegyzésekben*

A 金山 *Chin-shan*, vagyis az Altaj vidéke, ahol a türkök ősei először kerültek a kínai történetírók látókörébe, északnyugatra fekszik a történeti műveket megrendelő kínai udvaroktól és a kínai császárok hatalmi szférájától. Kínában azonban a 突厥 *t'u-chüeh* néven színre lépő türköket sem nyugati barbárként (西戎 *hsi-jung*) regisztrálják, hanem az északiak között (北狄 *pei-ti*): az északi barbárok jellegzetes képviselőitől, a 匈奴 *hiung-nu*-któl származtatják, s így közvetve kapcsolatba hozzák őket a *hsiung-nu*-k minden északinak mondott, valóságos és állítólagos ősével is.

Mind a türkök mitikus őseit, mind pedig első történeti képviselőiket, akik 551-ben 土門 *T'u-men (Bumïn)* vezetésével alapították meg birodalmukat, *türk* néven említik a kínai feljegyzések, osztatlan nép vagy politikai egység gyanánt, már csak azért is, mert szervezetükről további részletek el sem jutottak Kínába. S még a következő évtizedekben sem találkozunk «országuk» részeinek valamiféle megkülönböztetésével, pedig diplomáciai küldötteik és támadó csapataik már rendszeresen érkeztek a nyugati 周 *Chou* császári udvarába — ezt a dinasztiát Északi *Chou*-nak is nevezték —, és az ettől keletre fekvő 齊 *Ch'i*-be — Északi *Ch'i*-be —, valamint a két északi államot 581/589-ben egyesítő *Sui*-ház fővárosaiba is. A párhuzamos és egymást követő kínai dinasztiák türk szövetségesei és ellenfelei — hol szövetségesei, hol ellenségei — nyilvánvalóan egy és ugyanazon türk népességhez tartoztak.[10]

Eközben azonban csírájukban már meglehettek a társadalmi elkülönülés és politikai szakadás előfeltételei, minthogy a zavargások, amelyek 581-ben a birodalom kettéosztásához vezettek, az erős törzsek elégedetlen vezéreinek lázadásával kezdődtek. Ez az a kor, amelyben a feljegyzésekből fény derül társadalmuk alapszövetére, a nemzetségek közötti hierarchiára és a születő törzsekre is: *in statu nascendi* figyelhetők meg a türk társadalom alkotóelemei.[11] Minthogy azonban a nemzetségfők (törzsfők) egyike sem tudta megragadni a hatalmat és féken tartani az egymás ellen feszülő társadalmi erőket, a nagyratörő törzsek (nemzetségek) nyugatabbra kerestek új legelőket — Nyugat-Ázsiában, sőt, Kelet-Európában is hódítva —, s ezzel arra késztették kínai krónikásaikat, hogy mint nyugati türköket emlegessék őket. Az ezt megelőző

elemző kötetében: 兩周文史論叢 *Liang Chou wen-shih lun-ts'ung*, Shanghai 1958) Megállapítja (p. 27), hogy az idegenekről szóló kínai feljegyzésekben a *nyugat(i)* és *észak(i)* terminusok gyakran akár fel is cserélhetők, s mindkettő távolról származó, alig ismert törzsre vagy népre szokott vonatkozni.

[10] A korai türk történelemről részletesebben szól írásunk: Trade-and-war relations between the Turks and China in the second half of the 6th century. Acta Orient. Hung. XXI (1968), pp. 131—180 (Kereskedelem és háború a VI. századi türk—kínai kapcsolatokban. Nomádok és kereskedők Kína határain. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 16, Bp. 1979, pp. 78—164).

[11] Erre tettek kísérletet írásaink: Tribe and tribal society in the 6th century Turk Empire (Acta Orient. Hung. 25 [1972], pp. 245—262) és Tribe and empire, tribe and society in the Turk age (Acta Orient. Hung. 31 [1977], pp. 1—13) (Törzs és törzsi társadalom a VI. századi türk birodalomban, ill. Törzs és birodalom, törzs és társadalom a türk korban (A nemzetség körvonalai). Nomádok és kereskedők . . ., pp. 165—197, ill. 198—216).

időben semmiféle kínai feljegyzés sem árulja el, hogy többféle *türk* is volna; még a nyugati türkök ősét, 室點蜜 *Shih-tien-mi (Ištämi)*-t is csak a nyugati türk akciók s a velük kapcsolatos események előzményei között említik először. Következésképpen a kínai források türkjei esetében, úgy látszik, a *nyugati* jelző mindenekelőtt a türkök 581 utáni, kronológiai jelentőségű megjelölése *(ante quem non)*: azokra a türkökre vonatkozik, akik eléggé erősek voltak ahhoz, hogy hódító háborúkat vívjanak szülőföldjüktől, az Altaj-vidéktől nyugatra is, noha ettől a vidéktől később sem szakadtak el teljesen.

Az 581. évi események egyik legharciasabb résztvevője, 阿波可汗 *A-po k'o-han (Apa qayan)* története jól illusztrálja mind a türkök eredeti egységét — azaz: nyugati és keleti türk nép, csoport stb. egyidejű jelenlétét — a kérdéses időben, mind pedig a lehetséges társadalmi és etnikai változások irányait. Az uralkodó 阿史那 *A-shih-na* nemzetségnek az a mellőzött és elégedetlen tagja ugyanis, akinek eredeti neve, a 大邏便 *Ta-lo-pien* helyett, békítő célzattal adták az *Apa qayan* címet, többször is újjászervezi törzsét. Hol keleti türk alattvalókból álló csapatait veszti el, hol nyugati türk fegyveres erőket nyer meg a közös ellenség, azaz az igazi kagán: 沙鉢略 *Sha-po-lio (Išpara)* (581—587) ellen, aki keleti türknek számít a birodalom kettészakadásától kezdve; mindenesetre «*Apa* törzse», «*Apa* népe» szerepel a feljegyzésekben, attól függetlenül, hogy emberei honnan érkeztek. Másrészt azonban *Apa qayan* anyjáról az derül ki, hogy rokonsága (nemzetsége) alacsonyabb helyen áll a nemzetségek hierarchiájában, mint a hercegeké, úgyhogy *Apa qayan* anyai rokonsága távolabbinak látszik, akár földrajzi, akár más okok rejlenek a háttérben. Amikor ugyanis *Apa qayan* anyját — azaz törzse asszonyait-gyerekeit — megölik egy sorsdöntő csatában (583-ban), a feljegyzésekből azt is megtudhatjuk, hogy szállásvidéke északon található, valamiféle «régi föld»-ön, amelyet *Išparának* vissza kell hódítania. Ilyenformán *Apa* északi kapcsolatai is magyarázhatják mellőzöttségét, amely indítékul szolgált ahhoz is, hogy nyugati, sőt, bizonyos tekintetben északi türkjei politikailag elszakadjanak *Išpara* keleti türk birodalmától.

A régi vagy új rokonságnak s a csatlakozó alattvalóknak ez a távoli, északi földje szerepel a kínai források sok más «északi barbár»-jának leírásában is, olyanokéban, akiket a türkökkel együtt vagy közvetlen közelükben regisztrálnak, a türk birodalom területén belül és így tovább.[12] Ekkor pedig már újabb objektív kritériumát kereshetjük annak, hogy kik is a nyugati türkök: azok tudniillik, akiknek hódítás vagy csatlakozás révén új alattvalóik és szövetségeseik támadnak; míg a keleti türkök — Kína védelmező és veszélyes szomszédságában — elszigetelődnek, s nem is gyarapodnak számban-erőben, vagy éppen vesztenek is jelentőségükből. Nyilvánvalóan a keleti türköket kell megkülönböztetni, mindenekelőtt és főként nyugati testvéreiktől; de be kell vallanunk, ez a megkülönböztetés, ha egyáltalán sor kerül rá, számos esetben teljesen mechanikus. Végső soron az is jellemző, hogy valahányszor «türkök» szerepelnek egy-egy eseményben: egy támadás vagy diplomáciai látogatás alkalmával, gyakran alig deríthető ki, hogy keleti vagy nyugati türkökről van-e szó. Nem csoda, ha az olvasó arra hajlik, hogy merő földrajzi különb-

[12] Például a 托拔 *t'o-pa (tabγač)* eredetű Északi 魏 *Wei*-dinasztia — Észak-Kína ura a türkök előtti századokban (386—534) — uralkodócsaládjának eredetmítoszában, vö. Wei Shou, *Wei-shu (So-yin po-na-pen erh-shih-ssu shih* VIII), I. fej., p. 18a.

ségre redukálja a kérdést, keletre — az Altajtól keletre — keresve például a keleti türköket, feltételezve, hogy mindenütt a kínai császári hatalom szférájában találhatók.

Idézzünk most egy ellenpéldát: a karlukokat, akiknek a sorsával a fenti kérdést is megvilágíthatjuk, legalábbis a VII. századra vonatkozó kínai feljegyzések értelmében.

3. *A nyugati türkök egyik törzse, szövetségesei vagy alattvalói: a karlukok*

Jól ismert forrásrészletek, valamint néhány új vagy újonnan bevont kínai följegyzés alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a háromtörzsűnek mondott karlukok törzsszervezetéről a kínaiak nem szerezhettek tudomást korábban, mint a VIII. század elején, 默啜 *Mo-ch'o (Bäg čor)* ~ *Qapγan qaγan* ellenük vívott harcai idején; és hogy a számukra létesített kínai tartományokat is — a közhiedelemmel és az alapjául szolgáló kínai feljegyzésekkel ellentétben — legfeljebb akkor regisztrálhatták. Így a karlukok egész korai történelmét új kutatás tárgyává tehettük, a 657—658. évi állítólagos teljes vereségüket és kínai területre telepítésüket is beleértve.[13]

A karlukok első említésekor azt olvassuk, hogy a nyugati türkök törzseihez tartoznak, az ő szokásaik szerint élnek, nyelvük is csak kevéssé különbözik az övéktől; az Altaj déli lejtőin találhatók, majd később valamivel délebbre költöznek. Első leírásukat a *Hsin T'ang-shu* ujgurokról szóló fejezete tartalmazza, a nyugati türkök örökébe lépő ujgurok alattvalói közé sorolva őket; történelmi színrelépésük pedig — a VII. sz. elején — jóval későbbi annál az időhatárnál, amikor a türkök egy része már nyugati türkké válhatott, mind nyugati területszerző hadjáratai révén, mind pedig azért, mert új («nyugati») törzsekkel, szövetségesekkel és alattvalókkal gyarapodott. A kultúra egysége, vagyis az életmód látszik a legfontosabb összetartó erőnek, a közös vagy rokon nyelv pedig másodlagosnak. S minthogy az uralkodó nemzetségek semmiféle egyéb kapcsolatáról nem esik szó, az egység elsősorban politikai természetűnek látszik — már csak a «Nyugati türk(ök) ország(a)»-féle általánosító kínai terminusokból ítélve is —, és ez a politikai egység a katonai akciókban realizálódik.

Természetesen nem a türk birodalom két részre szakadásának időpontja jelenti a karlukok Altaj-vidéki történelmének kezdetét, s déli irányú elmozdulásuk egyaránt vonatkozhat népességük egészére vagy csupán annak egy részére; mint kiderült, ez utóbbiról van szó. Mindenesetre egyetlen egységként, egy törzs gyanánt, a nyugati türkök alattvalóinak egyikeként vettek részt a 630 körüli kisebb-nagyobb csatározásokban, gyakran háborgatva az éppen berendezkedett T'ang-házat; és ugyanezek a karlukok: a 歌邏祿 *ko-lo-lu*-k *(qarluq*-ok; későbbinek látszó kínai átírásban: 葛邏祿 *ho-lo-lu*, 葛祿 *ho-lu* stb.) küldték el vezéreiket, hogy jelen legyenek a Santung szent hegyén bemutatott áldozatnál, Észak-Kína nagyon is keleti végén.

Rendszerint nem jelzik a napi események szórványos feljegyzései, hogy keleti vagy nyugati türkök száguldoznak-e a T'ang-birodalom északi felében, az Altaj-vidéktől Kína legkeletibb végéig. Az eseményekben résztvevő vezérek

[13] Vö. írásunkkal: A contribution to the history of Karluks in the T'ang period. Acta Orient. Hung. XXXIV (1980): 1—3, pp. 23—37.

vagy törzsük neve (karluk, 處月 *ch'u-yüe* ~ *čigil*, 處蜜 *ch'u-mi* ~ *čomul* stb.) azonban el-elárulja, hogy többnyire vagy kizárólag a nyugatinak mondott türkök szerepelnek a katonai akciókban, 賀魯 *Ho-lu* kagán uralma és vezetése alatt, vagy legalább elismerve az ő fensőbbségét. Csakis erre a korra lehet érvényes a kínai leírásnak az az állítása, hogy a karlukok a keleti és a nyugati türkök között a politikai egyensúlyviszonyok fontos tényezői voltak; később ugyanis nem játszottak politikai szerepet azok a keletinek nevezett türkök, akik nagy keleti szomszédjuk, Kína «oltalma» alatt éltek.

Az események láncolatában *Ho-lu* kagán 649—650. évi veresége, kínai fogsága és kivégzése jelent fordulópontot; következményeihez tartoznak azok az új tartományok is, amelyeket a kínaiak 657—658-ban létesítettek a karlukok, valamint *Ho-lu* hadjáratainak más résztvevői számára. Amint a *Hsin T'ang-shu* földrajzi fejezeteiből láthatjuk, számos törzs, csoport, amely később nyugaton jelenik meg — az Altajtól nyugatra is —, ekkor kínai uralom alatt, Észak-Kína belsejében rendezi be szállását, Shanhsi és Shantung tartományokban.

A kérdéses passzusok közvetett információt rejtenek a *Ho-lu* hadában harcoló, korai karlukok elhelyezkedésének egyik érdekes részletéről. Mégpedig két (bal és jobb) *szárnyuk*ról szól a híradás — tehát puszta törzsi megosztottság helyett a nyugati türkökéhez hasonló, (törzsi) csoportonkint szárnyakra oszló katonai szervezetről —, «hazájuk» megjelölésével: egyik szárnyuk eszerint az *Ötükän* vidékéről érkezett, a másik 北庭 *Pei-t'ing* környékéről.[14] Egyik részüknek tehát kelet felé (vagy: «kissé délre») kellett vonulnia; ebből is látható, hogy a nyugati türkök — akiket a karlukok is képviseltek vagy támogattak — jelentős számban és erőkkel lehettek jelen a türkök szülőföldjétől, az Altajtól keletre elterülő vidék széltében-hosszában, a VII. század közepéig legalábbis. Aztán azt követőleg, hogy vereséget szenvedtek és Kína végzetes «oltalma» alá kerültek a 650-es években, már csak ritkábban s alighanem kis erőkkel tűntek fel Kína határvidékén, mint a karlukok — tudniillik azok, akik fenti két hazájukban maradtak. Semmi esélyük sem lévén a T'ang-birodalom katonai erejével szemben, hadaiknak — mint a későbbi feljegyzésekből kiderül: törzsi szervezetű, már háromtörzsű népességből kiállított seregüknek — másfelé, nyugaton kellett szerencsét próbálnia.

4. Végül: az eurázsiai horizont

Hangsúlyoznunk kell, mindenekelőtt Magyarországon, hogy Kelet-Ázsia történetének kínai forrásai segítségével az egész sztyeppetörténet hátterét is megvilágíthatjuk, például arra a korszakra vonatkozóan, amikor az avar birodalom hódító urainak második hulláma érkezett a Kárpát-medencébe. Egy ehhez hasonló eseményhez a VII. század folyamán elsősorban a század hetedik évtizedében lehettek meg az előfeltételek, az eurázsiai sztyeppeövezet és távol-keleti végei eseményeinek értelmében legalábbis, tehát a 670-et, a második avar támadást megelőző években; s ez távol-keleti érvet és történeti indítékot

[14] A karlukok későbbi szerepéről *Pei-t'ing* környékének történetében lásd írásunkat: Uigurs and Tibetans in Pei-t'ing: Acta Orient. Hung. XVII (1964), pp. 83—104 (85 skk.).

szolgáltathat a vitatott 670-es dátum megerősítésére. Bármilyen messziről indult és bármilyen távolságra hatott is ki a keletről indult katonai akciók népvándorlás-hulláma, fontolóra kell vennünk, hogy a nyugati irányú láncreakció elérhette a Kárpát-medencét is. Hasonló példát idézhetünk egy évszázaddal korábbi időből: amikor a 蠕蠕 *juan-juan*-ok — az úgynevezett «ázsiai avarok» — 551-ben vereséget szenvedtek a türköktől, egy részük Észak-Kína földjén keresett új hazát, s ott «oltalmat» is kapott 554-ben;[15] az avarok első hulláma pedig 558-ban jelent meg Kelet-Európában.

[15] Vö. Trade-and-war relations . . ., Appendix I, pp. 174—179; Kereskedelem és háború a VI. századi türk—kínai kapcsolatokban. Függelék: Türkök és *zsuan-zsuan*-ok Északi *C'i* földjén 554-ben. Nomádok és kereskedők . . ., pp. 113—123 (164).

BORZSÁK ISTVÁN

ÁBEL JENŐ*

«*Media vita in morte sumus*» — fordult hallgatóihoz Hegedűs István 1891-ben, mikor Ábel Jenő örökét Pesten átvette. — «Itt a pezsgő élet zajában, itt a tudományos szellem ragyogó fényében egy halvány alak áll előttem, egy váratlanul megszakadt élet fonalát vélem fölvenni és mintha a szárnyaszegett törekvések romjain állanék.» Ne vizsgáljuk most azt, hogy az utód és utódai miként sáfárkodtak talentumaikkal, mennyire bizonyultak — *quasi cursores* — a fáklya továbbvitelére méltónak, inkább próbáljunk megfelelni ránkbízott feladatainknak.

És most elevenítsük fel az Ábel Jenő-emlékérem első odaítélésének indoklását: «Arról a tudósról kapta nevét, aki az újkori tudományban először emelte a magyar ókorkutatást nemzetközi színvonalra, aki életművével cáfolta meg azt a halála után is még kísértő véleményt, hogy a hazai feladatok tudományszakunk területén a külföldi eredmények közvetítésére korlátozódnak. Ábel Jenő rövid élete során megmutatta, hogy csak tehetség és kitartás kérdése kitörni ebből a kényelmesség szülte provinciális szemléletből, s egyúttal azt is, hogy nem szabad más mértékkel mérnünk a hazai teljesítményeket, mint a külföldieket. Arra is példát adott, hogy maradandó teljesítmények csak a források közvetlen ismeretéből születhetnek. Végül életműve jelentős részével bizonyította, hogy a magyar ókorkutatásnak az egyetemes kutatásban való részvétel programmjából adódóan van sajátos feladata is: az ókor hazai hagyományainak feltárása és vizsgálata.»

Szép és igaz szavak. Szép volt az a gesztus is, amellyel az első budapesti Eiréné-konferencia résztvevői megkoszorúzták az Ábel Jenőről elnevezett budai utca emléktábláját. Mit feleltek volna azonban a koszorúzók arra a kérdésre, hogy az imént éppen Ábel példájára hivatkozó követelmény — a források közvetlen ismerete — jegyében feldolgozta-e már valaki az 1889 óta — kilencven éve! — halott tudós életművét? A válasz egyszerű és zavarbaejtő: *nem*. Becsületbeli adósságunk törlesztése egy *qualecumque libelli* erejéig a közelmúltban történt meg. Ebből most nem néhány hangulatosabb részletet ragadunk ki; feladatunknak inkább a feldolgozás csomópontjainak és tanulságainak csokorbakötését véljük.

Az első tanulság intő negatívum: kilencven esztendőnyi közöny elég volt ahhoz, hogy egy európai színvonalú tudósunk hagyatéka szétzülljön, szinte megsemmisüljön. Rekonstruáló próbálkozásunk során be kellett érnünk a romok maradványaival. A hozzá intézett levelekből egyetlen darab sem maradt fent közgyűjteményeinkben, és a tőle származókból is csak néhány köteg.

* Az Ókortudományi Társaság 1979. évi közgyűlésén tartott előadás.

Hálásak lehetünk Ponori Thewrewk Emil hiúságának, vagy Szilády Áron és Csontosi János rendszeretetének, hogy bizonyos szilárd fogódzónk mégis lehetett. Különben főforrásunk természetesen a rövid élet utolsó tizenhárom évének tudományos termése volt, 1877-től 1889-ig.

Az életrajzi adatok és az elképesztően gazdag életmű tételes ismertetése helyett próbáljuk meg érzékeltetni azt a történelmi helyzetet, amelyből a félig osztrák pesti zongoramesternek angol feleségétől született csodagyermeke kiemelkedett. A Világos utáni aléltságból ki így, ki úgy kereste az eszmélés útját-módját. A pozsonyi születésű Ponori Thewrewk Emil, aki húsz éves volt, amikor — 1858-ban — Ábel Jenő a világra jött, szerencsénkre megtalálta mesterét a Thun-féle Organisationsentwurf magyarországi végrehajtójaként Pestre küldött Konrad Halder személyében. Halder — korábban Miksa bajor herceg gyermekeinek, köztük a későbbi Erzsébet királynénak is nevelője — német létére megtanította Thewrewköt arra, «hogy kell a klasszikus tanulmányokat a *magyar* javára értékesíteni s magyar philologiát teremteni.» A Bach-korszak valóságának *egyik* oldalát szemléltetheti Halder tényked ése és tanítványának *k. k.* lelkendezése : bizalmas naplójának tanúsága szerint 1856-ban ott bámulta ő is «őfölségének hajón való Budára érkezését» és a nagy parádét ; a következő március 15-ét «Iulius Caesar megöletése, az ausztriai devalvatio és a magyar forradalom gyászos napjaként» jegyezte be ; majd májusban ő is énekléssel hódolt a Várpalota erkélyén megjelent «gyönyörű párnak».

De lássuk a *másik* oldalt is, Széchenyi oldalát ! A «Blick» szerzője ugyanezt a Bach-inszcenálta császári látogatást «idétlen bohózatnak» (plumpe Farce), szégyenletes komédiának, hazug szemfényvesztésnek bélyegezte. «Ha egy halandó egy másik halandótól elrabolja a vagyonát, szabadságát, sőt a becsületét, és ráadásul még köszönetmondásra is kényszeríti» — Széchenyi itt szinte szóról-szóra a domitianusi rémuralom ellen mennydörgő Tacitus zsarnokkomplexusát visszhangozza — «és a világ szórakoztatására még hálaadási, sőt elragadtatási komédiát (Entzückungs-Comödie) is rendeztet : ez már több, mint elviselhetetlen, mert ettől megfagy a vér és felforr az agy.» Olvasta-e Thewrewk, a Bachtól kieszelt «Demonstrations-Lustspiel» lelkes szereplője és tapsolója Széchenyi szatíráját ? Mert akkor magára ismerhetett, mint akinek keserűen kellett volna éreznie a vállalt szerep gyalázatát, természet ellen való infámiáját. Vajon a többi felvonultatott fiatallal együtt mulatott-e a «Jux»-on, vagy előbb-utóbb meg is világosodott előtte, hogy «Bach őexcellenciája micsoda szánalomra és köpedelemre méltó szerepet» (welch' erbärmliche, zum Ausspucken würdige Rolle) játszatott el velük ? Nyugodtan válaszolhatunk a szónoki kérdésre : sohasem világosodott meg benne, és harminc év elmúltával is legszívesebben kezet csókolt volna a cigány-szakértőként tetszelgő id. József főhercegnek.

A Deák-téri ev. gimnázium értesítőiből, amelyekből a kiegyezés évétől kezdve Ábel Jenő tanulmányait rekonstruálhatjuk, inkább Széchenyit érezzük ki. Olvashatunk bennük «az imént leforgott korszak keserűségeiről», «a birodalmi diadalkocsi elé hámba fogott tudományról», az iskolai élet «agyonírásáról», tanintézeteink «erőfecsérlő vergődéséről» stb. Mégis tény, hogy a kisdiák az Organisationsentwurf *jó*voltából olyan tanárok gondjaira bízatott, akik nyolc év alatt a tehetséges gyermekből szinte kész tudóst neveltek. Megérdemlik, hogy számon tartsuk őket, elsősorban az öt éven át Ábel osztályfőnökeként tényked ő Heinrich Gusztávot, de a többit is : Szénássy Sándort, V. Horváth Zsigmondot, Básze l Aurélt, Elischer Józsefet, Fröhlich Róbertet, Böhm

Károlyt, — hogy csak a humánus tárgyak oktatóit említsük. Forrásaink gyér volta miatt inkább csak sejtjük az 1871 óta a pesti egyetemen magántanárkodó Ring Mihály szerepét a gimnazista Ábel Jenő tudóssá formálásában : az ő életművének feldolgozásával egyelőre adósok vagyunk.

Minden jel szerint Ring és az akkor már professzor Heinrich egyengette a kiugró tehetségű ifjú útját az egyetemre is, még az érettségi vizsga letétele előtt, 1875 januárjában. Feltehetőleg Heinrich volt az is, aki a szakmailag illetékes Thewrewkkel összefogva az V. féléves hallgatót akkor szerveződő tudományos közéletünk figyelmének középpontjába állította, mikor a Budapesti Philologiai Társaság 1877. márciusi ülésén vele bíráltatta meg Hóman Ottó Pindarosát. Ábel, aki ekkor még alig múlt 18 éves, ízekre szedte gyermekkorát élő honi filológiánk kolozsvári képviselőjének teljesítményét. Sorravette a fölösleges vagy megalapozatlan konjekturákat, miközben az öreg Brassai Sámuel dilettantizmusát is elmarasztalta. Pindaros kiadója előbb kollacionálja az angliai kéziratokat (persze ő már diákfejjel otthonosan mozgott nemcsak a Nemzeti Múzeum kézirattárában, hanem a British Museumban is) ; gyűjtse össze a scholionokat és glossákat stb. Azért, mert a magyar közönség kezébe akarunk adni klasszikus szöveget, nem léphetünk vissza Aldus Manutius álláspontjára vagy színvonalára. Ha «Hóman úr a hazai classica philologia megteremtőjének akar tartatni», akkor várjon, amíg tudományos kutatásra *képes* nemzedék nevelődik fel, amely a művelt közönséget a klasszikus szerzőkkel és fáradságos kutatásának eredményeivel megismerteti. Amíg szellemi és anyagi tekintetben önálló tudományt nem tudunk létesíteni és fenntartani, írjunk a külföld számára is érthető nyelven, »ha ti. valami önállóval léphetünk fel», olyasmivel pedig ne hozakodjunk elő, «mi a külföld ítélőszéke előtt nem állaná meg a helyét.»

Válaszában Hóman igyekezett megőrizni higgadtságát, bár annak előrebocsátása, hogy sejtése szerint fiatal ellenfelének a bírálat megírásában társai is voltak, nem éppen szelíd inszinuáció. Viszont-csípésekben és vágásokban azért nem volt hiány, mégis elsősorban az elvi zárószó érdemel figyelmet : «Én — írta Hóman — tudományt önálló irodalom nélkül képzelni nem tudok . .. Amely nemzet nem emancipálja magát tudományos irodalom tekintetében a külföld alól, az annak szellemi rabszolgája . . . Nem áll, hogy nálunk nincsenek meg a tényezők, melyek önálló classica-philologiai irodalmat létesítsenek és fönntartsanak. Megcáfolják ez állítást a tudományos munkák, melyekkel e téren már bírunk, fényesen cáfolja társaságunk létezése.»

Még ugyanabban a hónapban következtek Ábel nyílttéri észrevételei, hogy ezekkel «Hóman úrnak megkönnyítse a *gnóthi seauton* kellemetlen munkáját.» A nem mindenben szívderítő vitatkozás végén azért előkívánkozik a lényeg : dőreség volna ott kezdenünk, ahol más népek száz évvel ezelőtt állottak ; ne «új magyar kiadásra» fecséreljük erőnket, hanem vegyük át a külföldtől a rendelkezésre álló jót ; az «önálló hazai classica-philologiát illetőleg kifejtett nézetek helyességét» pedig eléggé igazolja a Szabó Istvántól Ponori Thewrewkig felsoroltak működésének az iránya. A nem mindenben kristálytiszta gondolatmenet érdekességét a rabulisztikus befejezés gyermetegsége sem rontja le : a társas szerzőség vádját Hóman tulajdon írásaiból vett példákkal visszafordíthatná, de nem teszi, mert nem akarna senkit azzal sérteni, hogy «a Hóman-féle munkálatokban része van», egyébként Hóman úr személyeskedéseivel többé nem törődik, végső nyomatékul pedig az Ilias *krateros Diomédés*-ét idézi (persze görögül) : «Annyi, mikéntha egy asszony lő rám, vagy buta gyermek : semmirekellő gyávának nyila sem sokat érhet.» De hát akkoriban

ez volt a tudósi lándzsatörések hangneme, és Heinrich Gusztáv is hasonló modorban utasította vissza a kolozsvári Meltzl Hugó «öntelt bárgyúságait».

Ez a vita tulajdonképpen máig tartó érvénnyel példázza a hazai tudomány fejlődésének dialektikáját. Mai szemmel nézve elsősorban a gyermekifjú sorompóba állítását érezzük fonáknak, szinte függetlenül az ügy érdemétől. Hegedűs István — 1871-ben Hómannak még pesti tanítványa, majd kolozsvári tanártársa, néhány év múlva az ellenfél utóda — Ábel Jenőről szóló akadémiai emlékbeszédében (1899-ben) emberséges tárgyilagossággal tekint vissza erre az ifjonti polémiára, mint «amely philologiai tudományunk életkérdését meg nem fontolt merészséggel érintette.» Hegedűs szerint a szent hévtől fűtött Ábelt hivatástudatának első felbuzdulása indította támadásra. Ő maga Hóman vállalkozását «egy mélyreható elme odaadó gondosságával tett kísérletnek» minősíti és tudományos emancipációnkról, a külföldi szellem rabigájának lerázásáról kifejtett gondolatait az ádáz tusa után negyedszázaddal is meggyőződéssel hiszi és vallja. Kerényi Károly, aki egy újabb negyed század elteltével, Hegedűs Istvánról írott megemlékezésében (1926-ban) fog kitérni a kérdésre, az ellentétek feloldódását az *ő* mesterének egyéniségében látta meg: «Hegedűs István egész életén keresztül arra törekedett, hogy (Ábel) nagyon is megokolt pesszimizmusának figyelembevételével azt a nemes idealizmusra való optimizmust se tévessze szem elől, amely Hóman véleményében tükröződik. Az utóbbit a nemzetnevelő épp oly kevéssé nélkülözheti, mint a viszonyok megítélésében a nyíltszemű realizmust . . .»

1877-et írtak, amikor Akadémiánk épülete ilyen csatározásoktól volt hangos. Közben folyt az orosz—török háború, amikor II. Abdul-Hamid szultán politikai gesztusként harmincöt kódexet visszaajándékozott a nemzetnek. A becses ereklyéket 1877 nyarán Csontosi János mutatta be a Nemzeti Múzeumban. Előadása után a 19 éves Ábel Jenő — a könyvtár klasszikus kódexeinek régi búvárlója — hazáig kísérte és úgy elhalmozta kérdéseivel, hogy a derék könyvtáros — hamarosan szívbéli jóbarát — «alig tudott tudvágyainak eleget tenni.» Innen datálódik Ábel Jenő kielégíthetetlen érdeklődése, nemcsak a Corvin-könyvtár, hanem általában egész középkori és koraújkori műveltségünk felkutatására irányuló «tudvágya», így csatlakozott — mondhatni: gyermekfejjel — Fraknói Vilmos munkatársi köréhez és így indult el azon az úton, amelyen előretörve a magyarországi humanizmus-kutatást megalapozta. Elsősorban Fraknóinak, azután a konstantinápolyi kódexek közül a Festus-kéziratot rögvest lefoglaló Thewrewknek, velük egyetértésben Heinrich Gusztávnak, Ipolyi Arnoldnak, Pulszky Ferencnek, de talán még az öreg Römer Flórisnak is része lehetett abban, hogy a hazatért kódexek összesített *filológiai* vizsgálatát Ábel Jenő egyetemi hallgatóra bízták, akinek mintaszerű jelentését néhány hónap múlva, 1878 márciusában Thewrewk már be is mutathatta az Akadémia nyilvánossága előtt.

Ennek a kötetnyi értekezésnek mai olvasóját is elkápráztatja szerzőjének hihetetlen tájékozottsága és ítélőképessége, amellyel a harminc-egynéhány műnek a kódexekben található olvasatait az elérhető *teljes* hagyománnyal egybeveti és szinte minden esetben fején találja a szöget: az illető ó- és középkori szövegek hagyománytörténetének ismeretében, tetszetős külsőtől vagy patriotizmustól meg nem tévesztve, *igazságot* tesz a kódexek «belértékének» dolgában. Az 1878-ban tett számtalan részletmegfigyelés közül persze nem mind érvényes változatlanul 1978-ban is, de tapasztalatból tudjuk, hogy pl. a Vitéz Jánostól *transcurrendo* javított Tacitus-kódex Ábel-féle ismertetése a modern

Tacitus-kutatás számára is becses, és ezt még akárhány más szerzőre vonatkozólag is elmondhatnók. Legfeljebb az *általában* elmarasztaló ítélettel szemben véljük ma inkább az esetenkénti elbírálást helyénvalónak. Ha száz év alatt valaki, akkor legtöbbet biztosan Ábel tett annak a visszás helyzetnek a felszámolása végett, amelyet Thewrewk 1882-ben — a «philologiai módszer» zengzetes dicsérete kapcsán — így jellemzett: «Azelőtt nálunk a Corvina- és egyéb kódexekkel még bánni sem tudtak. Megmérték a nagyságukat, csodálták a kötésüket, fotografiroztatták a címlapjaikat s az initialékat . . .» (A kéziratok tudományos becsével nem törődtek, de nem is tudták megítélni.) «Ma már . . . — ami a fő — kritikai értékük is meg van határozva. Ha külföldi tudós valami idevágó kérdéssel hozzánk fordul, nem kell többé szégyenkeznünk . . .» Enyyire azért, sajnos, még *ma* sem jutottunk; a százesztendős *desideratum* annál inkább figyelmeztessen bennünket feladatainkra.

Az ifjú titán 1878-ban emlékezetes sikerrel szerezte meg a doktori címet, majd «irodalmi tevékenységére s egyetemi kitűnő munkásságára» való tekintettel *vizsga nélkül* képesíttetett nem is jeles, hanem kitűnő kalkulussal okl. középtanodai tanárnak. Ezt követő olaszországi tanulmányútjáról külön előadás keretében sem lehetne teljes képet adni, ezért itt csak egyetlen trouvailleáról szólunk. A törékeny egészségű tudóspalánta — hiszen még most is csak húsz éves! — leveleiben gyakran emlegeti az olasz tél kellemetességeit: a jéghideg termekben a könyvtárosok dideregve és kezüket dörzsölve rohangásznak fel s alá, ő meg Kőrösi Csoma Sándor módjára úgy segít magán, ahogy tud. De akármennyire *freddissima stagione* is a tél a milanói Ambrosianában, 1878 októberének második felében szó sincs hidegről, csakis lázas izgalomról: ekkor bukkant rá a kövek mágikus-gyógyító hatását tárgyaló (*Lithika* c.) későantik tanköltemények csonkasága ellenére is rendkívül becses kéziratára. Éjt nappá téve dolgozik és vizsgálatainak eredményét *két héten belül* — ékes humanista levél formájában — már közli is mesterével, ill. a nagyvilággal.

Ez az emlékezetes «Epistula ad Aemilium Thewrewk de Ponor de codice Ambrosiano Lithicorum . . .» a magyar klasszika-filológiában olyanféle, mint Bentleynek «ad Millium» (1691), vagy Champollionnak «à M. Dacier» írott levele (1822): egy csapásra ismertté tette szerzőjének a nevét. A teljesítmény jellemző Ábelre, a válasz Thewrewkre: azonnal nyomdába küldi az «Epistula»-t. November közepén indult haza a levél, január elején már kész is a könyvecske. Thewrewkben a pedagógusi *erős* is dolgozott, de még inkább a hiúság, hiszen a cím jóvoltából most az *ő* neve válik világhírűvé. Negyven év múlva az egyik buzgó Thewrewk-tanítvány nem is titkolja «bizony egocentrikus kedélyű» mesterének gondolatait: ez a levél tekintendő *Thewrewk* «első nagy sikerének, amelynek fénysugarai az egész tudós világra kiterjedtek», ez tette «világismertté az *alapító mester* hírnevét.» Az utókor a tényeket nézi és a tényekért — Ábel pályájának hathatós egyengetéséért — hálás Thewrewknek.

Ha a Cameron-csodagépek korában ma is elcsodálkozunk az ósdi Franklin-nyomda fürgeségén, akkor a boszniai okkupáció évének postásait se hagyjuk ki csodálatunkból: februárban már ország-világ olvashatta a königsbergi Arthur Ludwich recenzióját a Jenaer Literaturzeitung hasábjain. «Ha ráér Nagyságod, elolvashatja, nem kell attól tartania, hogy a tömjénfüst elkábítja a fejét.» Ábel önirónia a nagy tekintélyű Ludwich fenntartás nélküli elismerését takarja. «Valóságos kincs» — írja a recenzens, majd néhány imponáló részletmegfigyelés kiemelése után így folytatja: «Az egész Levelet ide másolhatnám, ha a gazdag anyagot ki akarnám meríteni.» Nagyon megdicséri a

«derék filológiai képzettségű és józan ítéletű» szerzőt, és az orphikus corpus mielőbbi — a nagy Gottfried Hermann után «új és korrektebb» — kiadását reméli tőle. Ez valóban nem tömjénfüst, hanem olyan elismerés, amelytől gyengébb jellemű tehetség megszédült volna.

Ábel pedig megszállottan dolgozott tovább. Ahhoz, hogy egy esztendő alatt minden tervét és megbízatását valóra váltsa, még az ő tehetsége, szorgalma és ambíciója sem lehetett elegendő. Ludwich a poszthomérikus epika szöveghagyományának feldolgozására biztatta (pontosabban: azt «engedte át» neki), Fraknóiék a Corvina-kutatás előbbrevitelén kívül a humanizmus minél teljesebb körű dokumentum-anyagát várták tőle; Ring Mihály az Apolloniusregény kéziratainak kollacionálására kérte, Thewrewk pedig a sivár Festus-kivonatokat rágatta át vele, hogy beharangozott kiadását tető alá tudja hozni, vagy inkább hozatni. Ezért hajlott volna arra, hogy tanítványának külföldi ösztöndíját egy évvel meghosszabbíttassa. Ábel nem lelkesedett a tervért. Úgy gondolta, hogy a rendelkezésére álló idő alatt épp eleget kollacionálhat, amiből aztán tíz esztendeig is megél. «Alig várom már, hogy végre megszabaduljak a puszta collationálástól és hozzáfoghassak a tulajdonképpeni munkához» — írta 1879 májusában. Ugyan hogy értette ezt a kijelentését? Mindössze is tíz éve volt hátra, és az anyaggyűjtésnek később sem akart vége szakadni. Mit érthetett «tulajdonképpeni munkán»? A l'art pour l'art szöveghasonlítást nem gondolhatta életcélnak, csakis eszköznek. Ábel korán megszakadt munkásságát ezért nem tekinthetjük semmiképpen sem lezárt egésznek, mert szinte mindenben és szinte végig előkészület maradt.

Az itthoni évek termése ugyanezt a lázas megszállottságot tükrözi. Műveinek még cím szerinti felsorolása sem férne bele egy előadásba. Feladatunk nem is ez, hanem a legfontosabb mozzanatok kiemelése. Említsük hát pl. a hazajövetel utáni hónapok terméséből a Celtes-féle Sodalitas litteraria Danubiana emlékének szentelt alapvető tanulmányt (Magyarországi humanisták és a dunai tudós társaság, 1880), amelyben tudósi egyénisége talán a legpregnánsabban domborodik ki. Az értekezés ott veszi fel a fonalat, ahol a Mátyás-kori renaissance a nagy király halálával zátonyra futott. Az eleven olasz kapcsolatok helyett hamarosan a bécsi egyetem hatása kerekedik felül, mely után majd Wittenberg következik. Ábel mélyreható forrásbúvárlatának jellemzésére egyetlen adat: csak Balbi Jeromos néhány lapos életvázlatához 111 jegyzet van csatolva, amelyből nemcsak rengeteg anyag átvizsgálásának ténye derül ki, hanem a huszonkét éves szerző kritikája is. A jegyzetek alapján minden egyes életrajz mögött egy egész irodalom tárul fel, de ugyanakkor ennek a humanista társaságnak a szellemi légköre is megelevenedik.

Az, amit Ábel — még olaszországi útja előtt — Szilágyi Sándornak írt (hogy ti. tervezett humanizmus-kutatásaiban minden egyes állítását a lehető legnagyobb pontossággal óhajtja dokumentálni), nemcsak a «Dunai tudós társaságra» áll. Egy évszázadnyi távolból is zászlóhajtással kell tisztelegnünk ugyanabban az évben megjelent újabb kötete («Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon», ismertebb latin címén: Analecta . . .) előtt. Humanizmus-kutatásunknak azóta is ez a nélkülözhetetlen alapja, melyet a külföld is hálás elismeréssel fogadott. A nemzetközi tudományosság jobbadára ma is ebből meríti a magyarországi humanizmusra vonatkozó ismereteit, amióta Georg Voigt a «Wiederbelebung des classischen Alterthums» 2. kiadását (1880) — Ábel magánértesítéseit is beledolgozva — lényegesen, bár Ábel szerint még korántsem eléggé behatóan és korrekt formában gazdagította.

A lázas erőfeszítést az elismerés látványos megnyilvánulásai követik: huszonkét éves fejjel egyetemi magántanár, 1882-ben akadémiai lev. tag, 1883-ban rendkívüli professzor. És ebben a halállal való versenyfutásban nincsen megállás. A kinevezését megelőző három évben kilenc jelentős mű születik, csak éppen a doktorokkal van baj: vagy nem ismerik fel gyermekkora óta kísértő betegségét, vagy nem mondják meg neki. Már 1880-ban azzal áltatják, hogy tüdejének semmi baja; krónikus rekedtségét enyhítse koritnicai ivókúrával. Ő talán el is hitte és pihenés helyett a magaslati üdülőhelyekről is az elérhető könyvtárakat búj ta. Professzori kinevezése után — 1883 nyarán — is a bártfai Szt. Egyed-templom könyvtárát dolgozta fel, — és milyen körülmények között! A hátráltató tényezőkről ő maga számol be: «A bibliographiai eszközök teljes hiánya, a szomszéd Borbála-kápolnában dolgozó kőművesek éneke és dübörgése, végre az erős léghuzam a szűk, dohos és hideg helyiségben, hol szék vagy asztal híján a rosszul záró ablak párkányára kellett emelgetni a restaurálási munkálatok által éppen a könyvszekrény tetejébe vezetett esővíztől átázott fóliánsokat . . .» Ez a nyaralás sem sokat segíthetett a tüdején.

Ebben az agyonhajszoltságban az lett volna a csoda, ha előbb-utóbb nem jön közbe valami törés. 1885-ben az «Orphica» kiadását a külföldi szaktekintélyek már fenntartásokkal fogadták, a homérosi himnuszokét pedig a következő évben éppen az a Ludwich, aki annak idején a hozzá forduló tudósjelölt egyik kutatási irányát megszabta és anyagát — a későbbi epika harmadhuszadrangú műveinek feldolgozását — kijelölte, irgalmatlanul elmarasztalta. Ezt tetézte Wilamowitz junker gorombaságokkal fűszerezett recenziója. Ábel mindkettőjüknek megfelelt ugyan, de képzelhetjük, milyen érzéssel hivatkozott pl. Ludwich «egykori véleményére», és Wilamowitznak szóló riposztjai sem változtattak az elutasítás tényén. A keserves lecke mégsem volt haszontalan. Bár hamarabb ábrándult volna ki a königsbergi iskola programmjából és egyáltalán a német tudományosság hadállásainak erősítéséből! Sajnáljuk a meddő témák búvárlására fecsérelt energiát, de örüljünk az így is elért eredményeknek és még inkább annak, hogy Ludwich megbízásai nem kötötték le Ábel *minden* erejét: a görög paleográfiában és a klasszikus szövegkritikában szerzett fenomenális tudása bőven gyümölcsözött egyéb tanulmányaiban.

A lesújtó külföldi kritika nem hatott ki rendes tanári kinevezésére, amit persze ritka emberi gesztus: Télfy Iván nagyvonalúsága (önkéntes nyugalombavonulása) tett lehetővé. Munkásságának irama továbbra sem lanyhul, kritikájának éle sem tompul. Paleográfiai és humanista tárgyú dolgozatainak sokasága közül emeljük ki egyetemi forrásgyakorlataiból kinőtt értekezését, «Az ó- és középkori Terentius-biographiákat» (1887). Ebben Ábel a suetoniusi eredetű antik életrajz szövegapparátusát jócskán bővítette, a későbbiekre vonatkozólag pedig becses megfigyeléseket tett, pl. filológiai érvekkel bizonyította, hogy a Petrarcának tulajdonított *vita* csakugyan Petrarcáé. Bizonyítékként hivatkozott az illető írásmű szellemére is: ez az életrajz az irodalmi kritika diadala, a középkori kitalálások kusza burjánzásából a suetoniusi váz kihámozása és jogaiba való visszaiktatása.

Egészségi állapota azonban nem javult, a maga választotta körülmények közt nem is javulhatott. 1888 júniusában, mint a bolognai egyetem jubileumi ünnepségeire küldött delegáció tagja, reprezentálás helyett a könyvtárakat járja és úgy mellékesen két újabb Corvin-kódexet fedez fel. Utána a nyarat Reichenauban, kutatótársánál és jóbarátjánál, a bécsi Karl Schraufnál megint csak nem pihenéssel tölti, majd utolsó egyetemi féléve után 1889 januárjában

féléves szabadságra vonul Rómába, persze nem üdülni, hanem Fraknói Vilmossal karöltve a Vatikán kincsei közt magyar vonatkozású dokumentumokat bányászni. Újból végigélvezi a római telet: a 12 fokra felmelegíthető szobák biztosan nem járultak hozzá tüdejének gyógyulásához. Mégis lót-fut, görnyed, Festust kollacionál, majd hazajövetele után — ugyanezt folytatja, míg csak a körmöcbányai városi levéltárban szerzett meghűlése a végzetes tbc-folyamatot el nem indítja. A kórházból mégis elmegy a konstantinápolyi tudósküldöttséggel, — hátha sikerül a Szeráj *keimélion*jai között valamit találnia az évszázadok óta ott sejtett klasszikus kéziratokból . . . Nem sikerült. Az Akadémia kézirattárában őrzött kollacionálásai ezzel a ceruzabejegyzéssel zárulnak: «Elég volt». Itthon, még halálos ágyán is az utolsóelőtti napig dolgozott, míg csak a fáklyaként lobogó élet 1889. december 13-án hajnalban ki nem lobbant.

Hegedűs István Ábel-emlékbeszédében az ilyenfajta írások rendeltetését abban jelölte meg, hogy «a tudományos fejlődés filiatiójában az egyes tudósok hatását fölkutassuk, esetleg tévedéseikből okulást szerezzünk, diadalra jutott eszméiknek pedig tropaeumot állítsunk, emlékük fölfrissítéséből újabb erőt és lelkesedést merítsünk.» Nyolcvan év elteltével jórészt talán megfeleltünk Hegedűs kívánalmainak.

Világosabban látjuk Ábel helyét és kezdeményezői jelentőségét a magyar parlagon; nyomon követtük a kitapintható «filiatiókat» Haldertől Ponori Thewrewk gárdájáig; jobban értjük a szürke eminenciás Heinrich Gusztáv szerepét gimnáziumi tanítványának tudóssá formálódásában, kérlelhetetlen igényességében és a «mythosok» felszámolásában. Ismertettük a Hóman-vitát és annak ma is megszívlelendő lényegét; rendszeresebben tekintettük át a Corvin-könyvtár feltámadásához kapcsolódó lehetőségeket és indításokat; a feldolgozott levelezés ismeretében közelebb jutottunk nemcsak bizonyos tudománytörténeti tények tisztázásához, hanem Ábel emberi arculatának megismeréséhez is. Aki a Csontosihoz írott leveleket olvassa, nemcsak a «rideghideg», hanem a szeretetreméltóan kedélyes tudóst is megismeri; a Szilády Áronhoz intézett levelekből az anyagiakért *is* harcoló beteg ember alakja bontakozik ki, aki önsanyargató munkairamával rendszeresen gyilkolja az egészségét, hogy családját fent tudja tartani, nyáron pedig elmehessen a tüdejét foltozni, de közben ott is csalhatatlanul mindig újabb és újabb feldolgozandó anyagra bukkanjon. Sikerült néhány korai szálat felfednünk a szerencsétlen Ring Mihályhoz fűződő kapcsolataiból, és nem utolsó sorban kérdésesebbnek látjuk a «mester» Ponori Thewrewk Emil szerepét.

Ezt a kérdést könyvünkben éppen csak érintettük. Mi lehet a magyarázata annak, hogy Thewrewk valóban ott segített tanítványának előbbrejutásában, ahol csak tehette, naplójának titkai közt mégis hidegen írt az «idegességben szenvedő», «nagyon rideg, hideg emberről», síri búcsúztatója és az Ábelhagyaték kezelése pedig érzéketlenségről, majdhogynem megkönnyebbülésről tanúskodik? A rejtély nyitját a tanítvány tehetségének egy darabig a tanárt is vonzó, serkentő, majd egyre nyomasztóbb, taszító, elhatárolódásra késztő rendkívüliségében, közelebbről a Festus-kiadás munkálatainak összekuszáltságában, a nem vitás ábeli hányad tisztázatlanságában, vagy éppen kisajátításában sejtettük. Ehhez itt annyit, hogy a Konstantinápolyból hazatért Festuskódexre Thewrewk rögtön lecsapott, fel is dolgozta és a fontosabb európai kéziratok tanulságaival kiegészített megfigyeléseiről néhány kisebb-nagyobb cikkben be is számolt. Az aprólékos, szerteágazó munka azonban tartósan nem kötötte le («mindig írtóztam hozzányúlni. . .» — vallja be egy őszinte pilla-

natában), kiváltképp mikor nem utolsó sorban *ezért* kiküldött tanítványának szuverén szakértelméről megbizonyosodott. Éveken át egyébbel foglalkozott, szakmájáról szinte megfeledkezve inkább József főherceg cigány nyelvtana mellett bábáskodott, Festusát pedig nyugodt lélekkel Ábel gondjaira hagyta. Levelezésük állandó témája Festus. A hálára kötelezett Ábel *csinálja*, de néha nem titkolt kedvetlenséggel. Egy nyári Festus-penzum elől tér ki a szúrós szójátékkal: *Festina lente!* Mégis küldözgeti a kész részeket, legfeljebb pontosabb «tervrajzot» kér Thewrewktől kiadói elgondolásairól: «nehogy kéziratom (!) hátralevő része is többé-kevéssé hasznavehetetlen legyen.» Thewrewk néha még naplójában is Ábel közléseinek szavait visszhangozza, és a függés tudatától úgy szabadul, hogy a kérdéses kifejezést áthúzza és a magáéval helyettesíti. Tény, hogy az Ábel halála előtt nem sokkal megjelent kiadás előszavában a tanítványának, illetőleg munkatársának és barátjának mondott köszönet (p. VII: *siquidem codicem Farnesianum deperditorumque quaternionum apographa ... in meum usum excussit et memoriam textus Festini stabiliendam summa cura suscepit)* méltánytalanul sovány. Ennél többet mond még Lindsay kiadásának előszava és apparátusának «F^{ab}» betűkkel jelölt állaga is: a Teubner-kötet címében «*copiis Thewrewkianis usus*» szerepel ugyan, de ez voltaképpen Ábel anyagát *(schedae Abelianae)* jelentette, bár Thewrewk Lindsay munkáját is a *maga Festusának* érezte és hirdette.

Ami hősünk «tévedéseit» illeti, nem örvendünk utólag sem a königsbergi korifeus utasításainak, de még ebből a kevéssé szerencsés kapcsolatból is inkább az európai tudományhoz való felzárkózást, évszázados elmaradásunk felszámolását, tátongó hiányok hirtelen pótlását, Ábel legendás felkészültségének *egyéb* téren mutatkozó eredményeit tartsuk számon. Ezek a teljesítmények — Ábel humanista kutatásai — önmagukban is korszakos jelentőségűek, kihatásaikban pedig nemzeti fontosságúak. Szövegkritikusi buzgóságának túlzásait — ha valaki *ebben* látná Ábel életművének meddő lényegét — más szemmel nézi az, aki pl. Toldy Ferenc nemzedékének nemes hevületű, de európai szempontból provinciálisnak is alig mondható forráskiadói tevékenységét ismeri.

Ábel Jenő tehetségének és célratörő szorgalmának eredményeit a nemzetközi nagyságok alkalmi bírálata sem ronthatta le: a helyenkénti elsietettséget ellensúlyozza divinatórikus találgatásokba sohasem tévedő iudiciuma, a kéziratok értékelésében és viszonyításában megnyilvánuló genialitása. A szöveghagyományozás folyamatát ma komplexebb módszerekkel vizsgáljuk (és közben Hegedűssel az irodalmi művek *lelkéről* sem feledkezünk meg), de nincs olyan komplex hagyománykutatás, amely Ábel szigorúsága és egészséges teljesség-igénye nélkül megállhatna.

A «lélek» keresését már Hegedűs is hiányolta az elparentált elől munkásságában. A homérosi Démétér-himnusszal foglalkozó akadémiai előadás kapcsán megjegyezte, hogy költői művek tárgyalásában is nélkülözhetetlen ugyan a lelkiismeretes pontosság, mégsem érhetjük be pl. a digammák statisztikai arányszámaival, ilyen vagy olyan szójegyzékekkel: Ábel «ereje lehanyatlik, ha az irodalmi termékek szerzőjét akarja rekonstruálni», mert bármily tudós adathalmaz még «nem válik élő organizmussá a művészi ihlet fuvalma nélkül.»

Az igény semmiképpen sem jogosulatlan, és a felvethető kérdés válaszra vár: annyira *apanthrópos* egyén volt Ábel Jenő, hogy csak a szövegkritikáért élt volna? A szövegkritika funkciója, további célja fel sem villant előtte? Idéztük olaszországi tervezgetéseit a végnélküli kollacionálás *után* végzendő

«tulajdonképpeni munkáról». Ennek mibenlétét az illető levélben nem fejtette ki, de fiatalkori dolgozataiban és egyebütt elejtett megjegyzéseiből azért erre is következtethetünk. Hésiodos-tanulmányának áradozását még esetleg csak ifjonti megnyilatkozásnak minősíthetjük: (Homéros idealisztikus világából kilépve) «mily öröm fog el bennünket, mikor a sablonszerű epikus lepel alatt forrón érző és érzéseit kifejezni is tudó szívet találunk!» Nagyobb súlya van a Fr. A. Wolf-megemlékezés némely megállapításának: Wolf «jól tudta, mit — úgy látszik — csak nálunk nem akarnak megérteni a philologusok, hogy a philologia mint puszta szaktudomány nem érdemli meg azon kitűntetést, melyet művelői neki arrogálni szeretnének, hogy jelentősége majdnem egészen megszűnik, ha nem bír a nemzet s a kor szellemére áldásos hatással lenni...» Az ifjú előadó lelkes helyesléssel emelte ki Wolfnak az ifjúság megnyerésére irányuló erőfeszítéseit, a szép tartalomnak szép alakban kívánatos megjelenítését, szövegkritika helyett (!) a klasszikus ókor szellemébe való minél mélyebb behatolást. Wolf emlékezetes programja, a «Darstellung der Altertumswissenschaft...», a klasszika-filológia bibliája: ebből indul ki minden filológus, aki tudományának *céljai* felől tájékozódni akar, maga az «Altertumswissenschaft» pedig «mindazon ismeretek és tudósítások összege, melyek képessé tesznek bennünket a ránkmaradt művek alapos megértésére és a jelenkori élet összehasonlításával való élvezésére.» Másutt — H. Hagen «Antike und mittelalterliche Räthselpoesie»-jének recenziójában — örömmel tapasztalta, hogy a szerző «a német tudományos traditiótól eltérve érdemesnek tartotta a nagyközönséget is megismertetni a classica philologia fáradságos kutatásainak eredményeivel», vagy egy hazai Isokratés-disszertáció bírálatában felvetette a kérdést: volt-e valami haszna a szerző fáradozásának, és a szónoki figurák stb. szorgalmas összegyűjtése tulajdonképpen mi célt szolgál? Később Pecz Vilmos tropuskutatásáról is keresetlenül megírta, hogy «eredménye annyi mint semmi.»

Ez a néhány kiragadott részlet is elegendő annak szemléltetésére, hogy Ábel a filológusi munka *tulajdonképpeni célját* igenis látta, számon tartotta, csak önmaga választotta életstílusa — minél látványosabb teljesítmények minél hamarabb való elérésének hajszolása — kényszerítette bele az elmélyülés és alkotó meditálás helyett a folyvást újabb és újabb *anyag* halmozásába. Tragikusan rövid élete úgy alakult, hogy szinte pontosan fordítva valósította meg azt, amit Wolfban annak idején oly lelkesen csodált és helyeselt: «Lángesze legszívesebben a magas, tiszta regiókban időzött... s másokra bízta a kevesebb élvezettel, mint fáradalommal járó detailkutatásokat.» Ő pedig — «rengeteg buzgalmú tevékenységében», amint Hegedűs írta — az utóbbiakat választotta, vállalta, s a magas, tiszta regiókba való felemelkedésre nem jutott ideje.

Mindebből most ne féljünk levonni a nekünk is szóló következtetéseket: Ábel élete és munkássága azt mutatja, hogy a hírhedett vitában egyik félnek sem volt igaza. Magyarországon csak úgy lehetett és ma is csak úgy lehet érdemlegesen klasszika-filológiát művelni, ha nemzetközi színvonalon műveljük, de nem függetlenítve magunkat a magyar szellemi élettől: ha mondanivalónkkal a hazai kultúrát *is* gyarapítjuk. A magyarországi humanizmus szövegeit lehet éppenséggel úgy tanulmányozni, hogy tudományunk nem magyarcélú tudomány, de írjunk inkább az Antigonéról vagy Tacitusról úgy, hogy az magyarcélú tudomány is legyen. Ábel életművének *negatív* tanulsága az, hogy tekintetünket nem szabad csak a külföldre szegezni; a mindennél fontosabb *pozitívum* viszont az, hogy bármilyen mostoha körülmények közt lehet — és *kell* — nálunk is nemzetközi szintű ókortudományt művelni.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

RITOÓK ZSIGMOND

SAPPHÓ APHRODITÉ-HIMNUSZA: HAGYOMÁNY ÉS ÚJÍTÁS

Aligha vitatja manapság már valaki, hogy Sapphó Aphrodité-költeményének szerkezete a hagyományos kultikus himnusz szerkezetével egyező: az istennő idézésével kezdődik (jelzők, származás), ezt követi a hivatkozás a korábbi segítségnyújtásra, s a tulajdonképpeni kérés zárja a verset.[1] Az újabb kutatások figyelme elsősorban nem is ennek bizonyítására, hanem arra a kérdésre irányul, hogy mi a hagyomány és újítás viszonya a költeményben, miképp alakítja Sapphó a hagyományos szerkezetet, hogyan kerül ennek folytán a könyörgő bensőségesebb kapcsolatba az istennővel, hogyan lesz a szokatlanul hosszú elbeszélő rész révén az imából szubjektív, lírai költemény, szerelmes vers, hogyan jön létre bizonyos feszültség a hagyományos (homérosi) szemlélet és Sapphó személyes érzései között, s mi ennek a feszültségnek a hatása.[2] Ezekkel a kérdésekkel tehát most nem foglalkozom, csupán néhány részletkérdés tárgyalására vállalkozom, melyről eddigek kevesebb szó esett.

Ha összehasonlítjuk a költemény felépítését a hagyományos, homérosi imák felépítésével, egy változtatás azonnal világos lesz. A homérosi imák, melyek valamilyen korábbi segítségnyújtásra hivatkoznak, a megszólítással (invokációval) kezdődnek, ezt követi az emlékezés a múltra, majd a kérés. A megszólítást két, értelmileg párhuzamos tag követi, s ezt a párhuzamosságot kiemeli olykor az azonos terjedelem is, mindenképpen a mondatszerkezet: mint egykor, úgy most, vagy: ha egykor, úgy most is.[3] A kérés szinte mindig csak a harmadik tagban van elhelyezve.

[1] Mint ismeretes, *Wilamowitz* — Sappho und Simonides. Berlin 1913. 42, 44 — csak a költemény elejének kultikus formáját ismerte el. *F. Schwenn*, aki — Gebet und Opfer. Heidelberg 1927. 57 — egyetértőleg idézte *Wilamowitz* véleményét, azt hangsúlyozta, hogy a költemény nem valódi ima, «hanem csak álmodott vágy, mely az ima formáját ölti». Csakhogy éppen a formáról van szó, és *Schwenn* elemzése *Wilamowitz* véleményének pontosan az ellenkezőjét bizonyította: a költemény elejétől végéig ima-szerkezetű. Más kérdés természetesen — s ezt a különbséget, különösen régebben, nem mindig emelték ki —, hogy a költemény funkcionálisan is kultuszdal volt-e. A «szakrális stílusú, szilárd hagyományos szerkezetet» *Wilamowitz* után *R. Pfeiffer* hangsúlyozta ismét, Gottheit und Individuum in der frühgriechischen Lyrik: Philologus 84 (1929) 144—145 (= Ausgewählte Schriften. München 1960. 48); az újabb irodalomból, ahol ez a felfogás már általános, csak néhány nevet idézek: *D. Page:* Sappho and Alcaeus. Oxford 1955. 16—17; *O. Longo:* Moduli epici in Saffo fr. 1: Atti dell' Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti 122 (1963—64) Classe die Scienze Morali e Lettere 345—366; *T. Krischer:* Sapphos Ode an Aphrodite: Hermes 96 (1968) 9; *I. M. Tronskij:* Заметки к Сафо 1: Acta Ant. Hung. 16 (1968) 133—135; *J. Danielewicz:* Experience and its Artistic Aspect in Sappho's Subjective Lyrics: Eos 58 (1969/70) 163; stb.

[2] Vö. *Longo:* i. h.; *Krischer:* i. h. 12—14; *Danielewicz:* i. h. 164; *B. Gentili:* Veneranda Sappho: QUCC 2 (1966) 51—58 (aki azonban az elemzésben talán kissé túl messze megy); *K. Stanley:* The Role of Aphrodite in Sappho's Fr. 1: GRBS 17 (1976) kül. 311, 318—321 stb.

[3] Il. 1, 451—456; 5, 115—120; 10, 284—291; 16, 233—238; lazábban 10, 278—282; nem imádság, de istenhez intézett kívánság: 14, 233—235. Az Odysseiában ez az imatípus nem fordul elő, de egy átalakított változata igen: 6, 324—327. Hasonló azon imák felépítése, melyek az imádkozó korábbi áldozataira, ajándékaira hivatkoznak (pl. Il. 1, 37—42). Későbbi példák *Page*-nél i. h. 17, 3. j.

Nem így Sapphónál. A megszólítást itt rögtön egy kérés követi (2—4), ezt pedig egy «ha»-val bevezetett hivatkozás a múltra (5 kk.), ami tehát így azt a benyomást kelti, mintha a kérés az apodosis volna, melyet a protasis követ. Valójában azonban ez nem így van, mert a kérés — terjedelmesebb formában — megismétlődik a költemény végén, tehát ott, ahol a hagyományos szerkezetben helye van. Ha elhagynók a kérést az elején és a hosszú elbeszélő részt a középen, szabályos hagyományos szerkezetet kapnánk: «Tarkaszékű, halhatatlan Aphrodité, Zeus leánya, cselszövő, . . . ha valaha máskor is hangomat messziről megértve meghallottad, . . . jöjj most is hozzám, és nehéz gondjaimból oldja fel!» Azáltal, hogy Sapphó a kérést a protasis előtt is elmondta már egyszer, zárt gyűrűs szerkezetet kapott a nyitottabb, vagy mindenesetre másképpen zárt homérosi szerkezet helyett, ahol a második és harmadik tag egymással párhuzamos. A hagyományos szerkezet átalakítása nyilvánvalóan éppen azért volt szükséges, mert Sapphó a második tagot, a múltról szóló elbeszélést nem csupán párhuzamosan a harmadik tag mellé akarta rendelni, hanem gondosan kidolgozni[4] — ez a rész tehát különösen fontos kellett, hogy legyen számára —, hogy azonban a költemény ennek következtében szét ne essék, egy új szerkesztési módot alkalmazott.[5]

Az említett szerkesztési mód folytán Homérosnál a három tag időbelileg egymástól világosan elkülönül. Sappho ezt még másfajta szerkesztési módja mellett is megtarthatta volna, hasonlóan a Dolóneiához, ahol Diomédés ugyancsak az emlékezés elé helyez el egy kérést, s ahol az elbeszélő rész ugyancsak hosszabb a szokásosnál: «Hallgass meg engem is, Zeusnak gyermeke, győzhetetlen, jöjj velem, mint mikor apámmal elmentél, fényes Tydeusszal — itt következik az elbeszélés öt sorban — úgy most is velem jőve állj mellém, és őrizz meg!»[6] Sapphó ezúttal is a maga útját járja. Nemcsak annyiban, hogy — mint azt régen észrevették — «a költemény, utolsó versszakától eltekintve, egyetlen lendületben fut végig»[7] (amit azóta e nézet ellen felhoztak, az vagy nagyon szubjektív,[8] vagy nem meggyőző tárgyilag[9]), hanem mindenekelőtt abban, ahogyan az idővel bánik. A jelenidőben előadott megszólítás és kérés után a múltba megy át, még ha ez — az előrevetett és apodosisnak érezhető kérés következtében — nem is látszik olyan ugrásszerűnek, mint Homérosnál. A második és harmadik versszak, meg a negyedik első fele múltidejű elbeszélés, az, hogy az istennő kérdez, még aoristosban áll, a kérdések azonban — először még függő beszédben — praesensben, tartalmilag akár a jelenben is elhangozhatnának; az ötödik versszak második felében az istennő szavai már egyenes beszédben, praesensben vannak idézve; a hatodik versszak a jövőre vonatkozik, az istennő tulajdonképpen a múltban beszél, s az onnan nézett jövő is alkalmasint már múlt, a kijelentés azonban olyan általánosan van megfogalmazva, hogy minden jövőre érvényesnek látszik; az utolsó versszakban végül a könyörgő ugyancsak a jövőbe pillant, ezúttal azonban a jelenből.[10] Ez nemcsak azt jelenti, hogy a múlt, mint a jelen vágyak visszaverődése valósággá válik,[11] nem is csak azt, hogy a múlt meggazdagítja a jelent,[12] bár ezek a megállapítások igazak, hanem, hogy múlt, jelen és jövő itt nem mint különálló, statikus állapotok állnak egymás mellett, hanem részei egy egységes, megszakítás nélküli folyamatnak.

[4] Hogy a középső rész nem a fantázia elkalandozása, *H. Fränkel* már 1924-ben hangsúlyozta (Eine Stileigenheit der frühgriechischen Literatur, most in: Wege und Formen frühgriechischen Denkens. München 1955. 48—49). Sajnos még Page is «a flight of fancy»-t látott csak benne, i. h. 18.

[5] Ez a szerkesztésmód azonban nem maradt puszta külsőség, mintegy abroncs, mely a költeményt kívülről összetartja, hanem, mint *A. Privitera* szépen kimutatta —La rete di Afrodite. Ricerche sulla prima ode di Saffo: QUCC 4 (1967) kül. 36—38 — ez az elv az egész költemény minden részét átjárja.

[6] Il. 10, 284—291.

[7] *H. Fränket:* i. h. 48.

[8] *J. S. Lasso de la Vega:* La oda primera de Safo: Cuadernos de Filologia Clásica 7 (1974) 51—55.

[9] *Longo:* i. h. 360—361 szerint *αἴψα δ'ἐξίκοντο* ugyanaz, mint *αἴψα δ' ἵκοντο* Il. 18, 532-ben, míg azonban itt a metrikai egységet ezzel kezdi, itt tehát a funkció más, a nyugvópont előtte és nem utána van. Még ha ezt a talán nem egészen kényszerítő következtetést elfogadjuk is, két másik helyen, Od. 19, 458; 24, 13, a kifejezés a hexameter (és a mondat) közepén áll, egyedül az Ilias-hely tehát nem alkalmas következtetések levonására.

[10] Vö. *Lassos de la Vega:* i. h. 56—58.

[11] *Danielewicz:* i. h. 163.

[12] *Lassos de la Vega:* i. h. 57—58.

Ugyanaz az — az epikushoz képest újszerű — időszemlélet jelenik tehát itt meg, amelyet a kutatás már Solón esetében megfigyelt:[13] az idő nem a lét ideje többé, hanem a keletkezésé és változásé, ahol a szakaszok nem válnak el egymástól, hanem átmennek egymásba.

Ez vezet az újabban oly sokat vitatott hatodik versszak kérdéséhez.[14] Nem akarok ennek a vitának a részleteibe mélyedni. Az istennő megjelenésekor arról beszélt — nem szabad egészen elfelednünk, hogy tulajdonképpen a múltban vagyunk! —, hogy a másik, aki most elfut, nem fogad el ajándékot, és nem szeret, meg fog változni, még ha nem akarná is. Ő (a másik) az istennővel áll szemben, ezért képtelen arra, hogy ellenállást tanúsítson, *ἀμήχανος*.[15] Akkor, pillanatnyilag Sapphó volt *ἀμήχανος*, de ez megváltozott (különben Sapphó nem emlékeznék vissza erre az esetre), nem is először, mint az — teljesen függetlenül attól, hogy a háromszor ismételt *δηῦτε*-t semlegesnek vagy kissé türelmetlen színezetűnek tartjuk — az istennő szavaiból világos. Az emberi életnek ugyanazon ritmusáról van tehát szó, mint amelyről Archilochos beszél, s amelyet már a Sapphó-verssel összefüggésben is részletesen megtárgyaltak.[16] Akik kételkednek abban, hogy ez segítség vagy vigasz lehet, gondoljanak Archilochos Periklés-költeményére vagy a lelkéhez szóló versre. Ha a 31. (L.—P.) töredék utolsó versszakának legutóbbi — tartalmilag mindenesetre igen tetszetős — rekonstrukciója helytálló,[17] úgy ebben a költeményben is hasonló vigaszról vagy megnyugtatásról van szó. Az ember az idővel változik, mert a napnak alávetett, *ἐφήμερος*.[18] Nem véletlen, hogy a költemény szerkezete az időt mint folyamatot, mint a változás idejét érzékelteti.

Némileg feltűnő a versszak nyelvi formája: a mágikus varázsmondásokhoz találták hasonlónak (homoioteleutonok, háromszor megismételt, ellentétekre felépített mondatszerkezet stb.),[19] akadt, aki hajlott rá, hogy valóságos varázsmondásnak tartsa,[20] mások ezt elutasították.[21] Párhuzamul az Ilias-beli Dióné elbeszélésre is hivatkozni lehet, melyet szintén volt, aki formája szerint mágikusan gyógyító Parallelerzählungnak tartott.[22] Ha a két beszédet összehasonlítjuk, szerkezetileg csakugyan megfigyelhető bizonyos hasonlóság: Dióné először más istenekről beszél, akik szenvedtek és tűrtek, azután arról, hogy hogyan fog járni Diomédés. Aphrodité Sapphónál először arról beszél, hogy mit szenvedett Sapphó, azután arról, hogy hogyan fog a másik járni. Az összehasonlítás azonban a különbségeket is világossá teszi: míg Dióné másokra hivatkozik, mint példára, Aphrodité Sapphót arra emlékezteti, hogy ő is átélt már hasonlókat; míg a másik (Diomédés) sorsa Homérosnál másszerű (emberi) mivoltából következik, Sapphónál a

[13] *M. Treu:* Von Homer zur Lyrik. München 1954. 231—232, ahol Alkaios fr. 39 a 8-ra és 320-ra (L.—P.) is hivatkozik, mint amelyek valószínűvé teszik, hogy ez a szemlélet Alkaiostól sem lehetett idegen.

[14] A vitát *Page* interpretációja (i. h. 14—15) indította el, amit a legtöbben hevesen, bár nem egészen azonos indoklással elutasítottak, így pl. *A. Cameron:* Sappho and Aphrodite Again: Harvard Theological Review 57 (1964) 237—239; *G. L. Koniaris:* On Sappho Fr. 1: Philologus 109 (1965) 30—35; *Krischer:* i. h. 5—7 stb., óvatosabb *Stanley:* i. h. 317; hasonlóan mint *Page I. Pascucci*, Ad Sapph. fr. 1: Atene e Roma 2 (1957), aki azonban *Page* könyvét nem említi (csak kiadását).

[15] A lirikus améchania-ról először *B. Snell:* Aischylos und das Handeln im Drama Philologus Suppl. Bd. 20. 1928. 27 és *R. Pfeiffer:* i. h. (Ausgew. Schr.) 44, 46, 49, továbbá *B. Snell:* Die Entdeckung des Geistes. Hamburg ³1955. kül. 93—95, 108—110. — *Privitera* mások után *κωΐ κε θέλοισαν*-t akar olvasni — *κωΐ κε θέλοισα* E. Lobel: *ΑΛΚΑΙΟΥ ΜΕΛΗ*. Oxford 1927. LXIII, *κωΐ σε θέλοισαν A. D. Knox:* SIFC 15 (1939) 194, 3. j. (nem láttam) — így lenne teljes a kölcsönösség (hasonló érvelés *Pascucci*nál, i. h. 226—228, aki azonban Knox olvasatát fogadja el). A változtatást nem tartom feltétlenül szükségesnek, de az améchania így is fennáll.

[16] *Snell:* Die Entdeckung des Geistes 98—100; *Pascucci:* i. h. 227 (anélkül, hogy *Snell*t ismerné).

[17] *M. L. West:* Burning Sappho: Maia 28 (1970) 312—313.

[18] Vö. *Fränkel:* i. h. 23—39 és uő.: Dichtung und Philosophie des frühen Griechentums. New York 1951. 183—186, 224.

[19] Utoljára *Lassos de la Vega:* i. h. 29—30.

[20] *A. Cameron:* Sappho's Prayer on Aphrodite: Harvard Theological Review 32 (1939) 8—9.

[21] Pl. *Stanley:* i. h. 316.

[22] Il. 5, 380—415. *K. Marót:* Die Anfänge der griechischen Literatur. Bp. 1960. 334—339.

másik ugyanúgy jár, mint a költőnő, mert mindkettő ember, mindkettő egyforma, s ugyanazt a föl s alá hullámzást élik át, csak fordítva. A kijelentés a múltban van ábrázolva, nem a most-ban, mert amit Aphrodité itt kijelent, az nem csupán egy pillanatnyi helyzetre érvényes, így volt ez a múltban, s így lesz a jövőben is (említettük, hogy az időszerkezetben is ezen a ponton múlt és jövő sajátosan keveredik). Olyan általános törvényről van itt szó, mely mindkét érdekeltre áll. Pusztán formális szempontból nézve a versszakot éppen lehet varázsmondásnak vagy inkantációnak is tekinteni, mert formája valóban olyan, mint a varázsmondásé. A varázsmondásé, melyben a beszélő mágikus hatalma mutatkozik meg, aki azért beszél, *hogy* hatalma érvényesüljön. A költemény egészének összefüggésében, és különösen az előző versszakokkal való összefüggésében azonban ez a versszak semmiképp sem varázsmondás, hanem ígéret, az istennő azért beszél, *mert* hatalma érvényesül. Itt is a beszélő hatalma mutatkozik tehát meg, az istennőé, a rábeszélőé, aki a másikat rábeszéli s így odaviszi, ahová akarja,[23] s aki e hatalmát — s egyben az ember gyenge, bizonytalan voltát is — feltárva a könyörgőt ezzel vigasztalja. Ez egy újfajta varázs, a vigasztaló szó varázsa, mely a könyörgőt hajdani élményeire emlékezteti, mint a dal, mely a hajdani emberek hírére és tetteire emlékeztet (néha szintén vigasztalólag), s melyet *θελκτήριον*-nak is hívnak.[24] A varázsformula hagyományos formája ezáltal új értelmet nyer, a mágia eszközéből a művészet eszközévé lesz.

A beszélő az istennő. Halhatatlan, boldog, még mosolygó arcának halhatatlan volta is külön meg van említve. Mit jelentsen ez? Aphrodité derül Sapphó bánatán, ami valójában azt jelenti, hogy maga Sapphó is mosolyog egy kicsit maga magán — így nemrégiben valaki.[25] Ezt általában elutasították: a mosoly jóindulatú, vigasztaló, hiszen az istennő a mosolyszerető. Csak kevesen számoltak az irónia lehetőségével.[26] A következő tényeket kell szem előtt tartanunk. Aphrodité hangsúlyozottan halhatatlan, boldog, az asszony, aki hozzá könyörög, halandó, boldogtalan. Az istennő teljes tudatában van annak, hogy a jelen állapot nem végleges, meg fog változni, a tébolyult szívű földilakó, úgy látszik, teljesen megfeledkezett erről. A halhatatlan boldogsága fölényében levő istennő áll az *ἀμήχανος* emberrel szemben. Mosolyában ez a fölény mutatkozik meg, ezért van mosolygó arcának halhatatlansága külön is megemlítve.[27] Ezt a helyzetet természetesen mosolykeltőnek épp úgy lehet tartani, mint tragikusnak, s éppen a helyzetnek ez a kétértékűsége az, amiről itt szó van.[28] A líra is teljes világot akar ábrázolni,[29] egy korban, melyben az értékek viszonylagossá váltak, melyben az ember egyre a jóból a rosszba, s a rosszból a jóba való folytonos változást kellett, hogy megélje, lehetőségeit és korlátozottságát egyszerre érezze. Az ember helyzete nem vagy ilyen, vagy olyan, hanem ilyen is, meg olyan is, vagy hol ilyen, hol olyan. Semmi sem abszolút, mert az értékelés az értékelő helyzetétől függ,[30] a tarkaszékű Aphrodité éppen ezt a tarka világot mutatja meg.[31] A lírai én a költeményben teljesen feloldódik helyzete meghatározta érzéseiben, és,

[23] Bármily kérdéses is a szöveg és annak pontos jelentése a 18—19. versben, az hogy az értelem ez, aligha lehet kérdéses.

[24] Od. 1, 337; Hes. Th. 98—103. Későbbi kijelentések a költészetről, mint a fájdalmak csillapítójáról West kommentárjában Th. 55-höz.

[25] *Page:* i. h. 15—16.

[26] Így *Stanley:* i. h. 307, 316.

[27] *Lassos de la Vega* is az isteni lény isteni voltának megnyilvánulását látja benne (az isteni nevetés a gyötrelmes emberi léttel szemben): Cuadernos de Filologia Clásica 6 (1974) 82—83 (ő elutasítja az irónia gondolatát).

[28] Nemcsak az istennő kétértékűségéről, amit *Privitera:* i. h. 27—31 és *Stanley:* i. h. 317 hangsúlyoz.

[29] *Fränkel:* Wege und Formen 94—95.

[30] Vö. Sapphó Fr. 16 L.—P. és *H. Fränkel* fejtegetéseit ezzel kapcsolatban, Dichtung und Philosophie 250—252, ha talán túl messze megy is, mikor Sapphóban már Prótagoras előfutárát akarja látni, és *R. Müller:* Elemente dialektischen Denkens in der frühgriechischen Lyrik: Živa Antika 25 (1975) 129 = Menschenbild und Humanismus der Antike. Leipzig 1980. 58—59.

[31] A *ποικιλόφρον* változatot *R. Neuberger-Donath* fejtegetései ellenére — Sappho Fr. 1, 1 *ΠΟΙΚΙΛΟΘΡΟΝ'* oder *ΠΟΙΚΙΛΟΦΡΟΝ*: WSt 82 (1+69) 15—17 — sem tartom eredetinek (vö. *Privitera:* i. h. 21—22). Kérdéses marad számomra az a nézet is, melyek újabban megint többen vallanak, s mely szerint a *ποικιλόθρον'* szóban a *θρόνα* rejlenék — így először tudtommal *G. Wustmann:* Die Überlieferung des Plinius über die Anfänge der griechischen Malerei: RhM 23 (1868) 238, 50. j., újabban *L. B. Lawler:* On Certain Homeric Epithets: Phil. Quart. 27 (1948) 80—84; *G. M. Bolling: ΠΟΙΚΙΛΟΣ* and

ennyiben nem is tudja helyzetét világosan megérteni. Hogy az érthetővé legyen, nemcsak belülről, hanem kívülről is látni kell, nemcsak a most-ban, hanem a múlt és jövő összefüggésében, a változót és múlandót a halhatatlan szemével. Mert az ember, a személyiség a kívül és a belül, az egykor és a most, a változás és az örökkévalóság egysége, önmagában nem, csak az őt körülvevő világhoz való viszonyában érthető.

CSILLAG PÁL

AZ EGYHÁZ SZEREPE A RÓMAI JOG BÜROKRATIKUS KORSZAKÁBAN

(IV—VII. SZÁZAD)

1. Nagy Constantinus (306—337) uralkodásának politikai meggondoláson alapuló fontos intézkedése volt az i. sz. 313. évi milánói rendelet (Edictum Mediolanum), amely a kereszténységnek a szabad vallási gyakorlást megengedte, egyházi épületeiket és vagyonukat visszaadta. Uralkodása alatt a császár a kereszténységet mindvégig pártfogolta. Ekként az addig üldözött tanítás államvallás lett. A kereszténység gyors elterjedését lehetővé tette, hogy az egyházat Constantinus számos kiváltsággal ruházta fel. Az egyház, amely a tömegekre nagy hatással volt erős szervezeteket hozott létre, örökségeket és ajándékokat fogadott el. A milánói rendelet a császár pártjára állította a római birodalom keleti részében már sokkal előrehaladottabb és az arisztokrácia köreiben is elterjedt keresztény szervezettségű lakosságot. Constantinus valláspolitikája így a nyugati provinciák arisztokrata köreiben sem ütközött ellenállásba. A császárnak csak az erős és egységes egyház jelenthetett támaszt, ezért 325-ben Nicaeaba egyetemes (oikumenikus) zsinatot hívott össze. Itt megállapították és elfogadták a minden keresztényre kötelező hitvallást és elítélték az orthodox egyházat bomlasztó eretnekséget, az arianizmust.

A IV. században a római birodalomban államvallássá lett kereszténység elterjedt a birodalmat meghódító barbár népek között is. Népi mozgalmak és barbár támadások között következett be a nyugati római birodalom bomlása és a keleti és nyugati rész fejlődésének útjai a 395. évi kettészakadással szétváltak. A keleti, bizánci birodalom 1453-ig feudális államként fennállott. A nyugat római birodalom pedig forradalmak és felkelések között élt tovább. 476-ban Odovacar germán zsoldos vezér Romulus Augustulust, az utolsó római császárt hatalmától megfosztotta és még ez évben megalakította Itália területén az első barbár királyságot.

2. A kereszténység nézetei meghatározott rendszeréből kialakult vallási ideológia volt, és intézményeit is ennek megfelelően alakította ki. Nagy társadalmi befolyása is ebből következett, amiben jelentős szerepe volt ideológiájából eredő ráhatása sajátos vallási módszereinek. Tanítása szerint bűnre hajlamos természete miatt az ember az egyház segítsége nélkül nem számíthat üdvözülésre, a túlvilági boldogság elnyerésére. Ez a doktrina az egyházi ráhatás eredményes eszköze volt, és a kereszténység egyház mind a keleti, mind a nyugati római birodalomban uralkodó vallássá vált.

A nyugati és a keleti keresztények között azonban különbség mutatkozott az egyházi szervezetben, a dogmatikában és a liturgiában. Mindamellett erős és központosított egyházi helyi szervezetek alakultak ki, amelyeknek az élén az egyes egyházmegyéket kormányzó püspökök állottak. Az V. század közepén a keresztény egyháznak 5 központja, illetőleg patriarchatusa alakult ki. Ezek püspökei a patriarcha címet viselték. E patriarchatusok: Róma, Konstantinápoly, Alexandria, Antiochia és Jeruzsálem. A keresztény egyház története különböző utakon haladt Bizáncban és Nyugaton. A keleti egyház szervezetének alapjául a kelet római birodalom szervezeti beosztását fogadta el, és a

ΘPONA: AJPh 79 (1958) 275—282; *M. C. J. Putnam:* Throna and Sappho 1, 1: CJ 66 (1966) 79—83, ezzel szemben meggyőzően *Tronskij:* i. h. 135—137; *Privitera:* i. h. 12 és sokan mások. Még ha ez elfogadható volna is, nagyon erőltetettnek tartom azt a gondolatot, hogy itt mágiáról van szó.

381. évi konstantinápolyi egyházi zsinaton a konstantinápolyi pátriárka vezető szerepet kapott. Bizáncban arra törekedett az erős császári hatalom, hogy az egyház az állam engedelmes eszköze legyen, és minden tekintetben tőle függjön.

Nyugat Európában más volt a politikai helyzet, mivel a nyugat római birodalom megszűnése után jelentős változások következtek be a császári hatalom megszűnésével. A barbár királyok és nemesek is felvették a kereszténységet, az egyház közöttük is különleges vezető szerepet tudott biztosítani. Róma püspökei, a pápák a feudális barbár államok egymás közti harcában már igen korán közigazgatási és politikai hatáskörre tettek szert, s az egész keresztény egyházon belül a legmagasabb tekintély elvével léptek fel. A pápák politikai hatalmát azok a gazdag földbirtokok alkották, amelyeket saját maguk vagy az alájuk tartozó kolostorok szereztek. Az is emelte a római pápák tekintélyét, hogy amikor a VI. század második felétől kezdve Bizánc hatalma Itáliában gyengült, valójában teljesen függetlenné váltak. A római pápa lett Nyugaton az egyház feje, aki alatt a nagy egyházi feudális urak, az érsekek, a püspökök és az apátok, a kolostorok elöljárói állottak. A papok és a szerzetesek a hierarchiában ezek alatt állottak.

A szerzetességnek nagy szerepe volt mind Keleten, mind Nyugaton. Az őket tömörítő kolostorok igen gazdag intézményekké váltak. A püspökök rendszerint előkelő családokból származtak. A psüpököknek közigazgatási funkciójuk volt, ami a társadalomban előkelő helyzetet jelentett számukra és hozzájárult hatalmuk növekedéséhez. Az egyházi kerületek élén álló püspökök az *episcopalis audientia* kialakulásával bíráskodási joggal is rendelkeztek. Ma is erős viták közepét képezik Constantinus rendelkezései, amelyek eredményeképpen a püspökök engedélyt kaptak arra, hogy a világi bíróságokkal versengésben civilis jogszolgáltatást végezzenek. Az eredmény a püspökök túlterheltsége lett, és már 400 körül a császári törvényhozás visszaszorította püspökök igazságszolgáltatási tevékenységét és azt a belső egyházi ügyekre korlátozta.[1]

Augustinus és Orosius a IV—V. század egyházi írói sajátos történetfilozófiáját dolgozták ki. Az egyház elveiben alkalmazkodni tudott a változó viszonyokhoz és a kialakulóban levő feudalizmushoz. A nyugat római birodalom területén levő egyház a pogány kultúrából elfogadta az érdekeinek megfelelő tartalmat, de a kultúrharcban megsemmisített sok pogánykori terméket. Kifejlődött kifejezetten keresztény irodalom is, amely a szentek élete leírásában, egyháztörténeti művek szerkesztésében, dogmatikai és theologiai művek írásában nyilvánult meg, megtartván az antik világ ama hagyományát, amikor még nem szakosodtak külön a szellemi termékek és egységet alkotott a kereszténység új irányzata, eszméje. Az egyházi írók között Hieronymos (Jeromos) kiemelkedő helyet foglalt el. A keresztény kultikus építkezésekben kezdetben a pogány kor építészeti formáit alkalmazták, de a IV—V. századi templomoknak és bazílikáknak már sajátos keresztény tartalmú alakja van. A korabeli freskókon a valóságtól eltávolodó elvont, szimbolikus kifejezési mód jelenik meg.

3. A VI. század közepén sikertelen kísérlet történt a birodalom megerősítésére. Ebben nagy szerepe volt Iustinianusnak (427—565), az ügyes politikusnak, aki nagy műveltsége és végtelen energikus magatartása folytán a keleti nyugati római birodalom egyesítésében korának, törvénykönyvei összeállításában pedig a római jognak utolérhetetlent adott. Nevezetesen: kiadta a római jogtudósok véleményét tartalmazó *Digesta*-t, majd a római császárok által kiadott rendelkezések gyűjteményét: a *Codex Iustinianus*-t, azonkívül az *Institutiones* nevű jogászi tankönyvet, és végül a saját maga által 534—565 között kiadott törvényeket összefoglaló *Novellae*-t. Ez a hatalmas törvénygyűjtemény hangsúlyozta a császár korlátlan hatalmát, védte a magántulajdont és az uralkodó egyház kiváltságait, de meghagyta, sőt szabályozta a rabszolgák és a földhöz kötött kolonusok lealázó helyzetét.

A római jog utolsó postclassicus, bürokratikus korszaka Iustinianus kodifikációs tevékenységével le is zárult. A jogtudomány területén ez egy fordulópont, ez már egy új korszak kezdete. Iustinianus ha folytatta is a Novellák kibocsájtását, a római jogi test megkeményedett. Ezután a jogtudomány a Iustinianus által kiadott *Corpus Iuris* interpretálását végezte csupán. Így vált az 534-es esztendő: a iustiniausi kodifikáció befejezésének éve a jogtudomány számára a középkor kezdetévé.[2] Iustinianus 529-ben bezáratta a platoni akadémia utódját: az athéni iskolát. Az antik tudományt a theologia váltotta fel, a keresztény ideológia megnehezítette a tudományos kutatás szabadságát

[1] *L. Wenger:* Institutes of the Roman law of civil procedure. New York 1940. 341 skk.

[2] *A. Berger:* Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves. 7 (1939—44) 357.

és a tudományt a vallás dogmáinak alárendelték. Az antik hagyományok a kor bizánci irodalmában erősek voltak és az egyházi üldözések sem tudták elfojtani a korábbi természettudományos kutatásokat.

4. Arra a kérdésre, hogy a kereszténység az adott időben a római jog milyen területére sugárzott ki — a fentiekben szükségszerűleg vázolt körülmények után — áttekintőleg a következőket említjük meg: Itt nem kívánok kitérni az Ó Szövetség szentírása jogtörténeti részére. A római jogra sokkal közvetlenebb hatással voltak az Új Szövetség révén behatolt részletek.

A kereszténység kezdetén a római jogban járatosak között sokakat foglalkoztatott a Jézussal szemben lefolytatott bírósági eljárás részlete, a nem megfelelő bírósági intézkedés következtében bekövetkezett vallási-politikai tartalmú halálbüntetés. Ugyanilyen érdeklődést keltők voltak az Apostolok Cselekedeteiben leírt, a római provinciákban lefolyt és római jogi eljárástörténetileg érdekes részletek.

Meglepőek az Apostolok Cselekedetei azon részletei is, amelyekből képet nyerhetünk Pál apostól jogi ismereteiről is.[3] Sok római jogi szempontból érdekes kérdést vet fel az az életszerű tudósítás, amely leírja, hogy az apostol miként lép fel Athénben és mondja el híres Areopag-beszédét. Ezen — a fiktív bírósági tárgyaláson — hangzott el formális váddal szemben Pál apostol védőbeszéde. De más vonatkozásban is igen következetesek Pál apostol tanításai, így például a jogi személy tekintetében is, és számos utalást találunk a képviselet fogalmára az Új Testamentum szövegében.[4]

A kutatóknál gyakran fordul elő az ókori római állam és a kereszténység kapcsolata. Mindez a római jog szövegtörténészei részére az állam, az egyház, a kereszténység egymást befolyásoló problémák megismerését jelenti. A római jog klasszikus szövegeit radikálisan nem keresztényesítették, nem tisztították meg a politheizmustól.[5] Ezeket csak Iustinianus tette meg.[6] A nagy terület miatt, nehéz feladat lenne itt még csak egy rövid áttekintés keretében is leszűkíteni a különböző területeken mutatkozó jelentős antik irodalmat érintő utalással és a jelentkező antik írók pogány és keresztény forrásai megnevezésével még csak egy kis képet is adni anélkül, hogy az egyháznak növekvő tudatos befolyását meg ne említenénk.

Bár a római jogászoknak az antik világ története határát Iustinianus császár *Corpus Iuris*-a jelenti, ez mégsem akadálya az ezen túl tekintésre. Általánosan elfogadott a kereszténységnek a római jogra való hatása elismerése, a vita csupán ennek jellege és tömege tekintetében áll fenn az egyes kutatók között.

Érdekes, hogy részleteiben a zsidó-talmud jogtudomány a római jogra semmiféle hatással nem volt, és a két jogi rendszerben levő hasonlatosságokat inkább a római jog befolyásolásának tekinthetjük.[7] A II. szd. fordulóján és a III. szd. kezdetén a Kelet már kezdte befolyásolni a Nyugatot néhány területen, különösen vallási dolgokban. A római jog sajátos természete miatt a behatások még megállottak a római jog környezete előtt. Nincs nyoma annak, hogy a Severus dinasztia előtt a római jogot bármilyen befolyás érte volna.[8] Feltehetőleg mindez arra vezethető vissza, hogy a római jogászok igen gondosan elhatárolták a törvényeket a rajtuk kívül eső szabályozásoktól, ami a klasszikus jogászoktól öröklött magatartás volt.[9] Mindez később változott és a bürokratikus bizánci korszak már hajlott az elvontságra a megelőző classicus korral szemben. Ez összefügg azzal is hogy a rómaiaknak az elvontság ellenszenves volt, ami megmutatkozott a jogi definíciók elkerülésében is. A bizánci korszakban már hajlottak a jogi fogalmak megalkotására, amint azt a Digesták «de verborum significatione» titulusa is jelzi (D. 50.16).[10] Végered-

[3] L. *L. Wenger:* Die Quellen des römischen Rechts. Wien 1953. 290.

[4] *W. Erdmann:* Ein römischer procurator omnium bonorum in Judäa zur Zeit Christi. SZ. 64. 370 skk.

[5] L. *F. Scdulz:* History of roman legal science. Oxford 1953. 2. kiad. 164, 299.

[6] «Isten» szó, «istenek» helyett pl. *D.* (1.3) 2; *Inst.* 2.1.8 és 1.9.2; *Joh. Geffcken:* Der Ausgang des griech.-röm. Heidentums/Religionswissenschaftl. Bibliothek herausg. v. Streitberg (VI. Heidelberg 1920. Ehhez még egy függelék 1929-évből.)

[7] *L. Wenger:* Arch. f. Rechts-u. Wirtschaftsphil. 14 (1920) I./117 skk.; *A. Steinwenter:* SZ. 54 (Kan. Abt.) 86. skk.; *P. Krüger:* Geschichte der Quellen und Litteratur der römischen Rechts. 2. kiad. 1912. 129.

[8] *V. Ehrenberg:* Ost und West. 1935, 35. skk; *C. Longo:* Storia del diritto romano. 1933, 236. sk.

[9] *A. Pernice:* Über wirtschaftlich. Voraussetzungen röm. Rechtssätze SZ. 19. 82 sk.

[10] *L. Wenger:* Von der Staatskunst der Römer. 1925. 12.

ményben azonban a fogalom-alkotásokban a postclassicus kor nem ért el kimagasló eredményeket, mivel a fogalom-egyesítési kísérletek más fajta irányzatokat kereszteztek. A klasszikus kori római jog mutatja, hogy a hagyomány a római életben nagy erő volt, amely a jog területére is kisugárzott. A *gravitas* és *constantia* a rómaiak alapelve volt, aminek döntő szerepe volt a jog tisztaságánál. Mindez megnehezítette Iustinianus Pandektái kifejezetten bizánci jogi kifejezései lefordítását.[11]

5. Amikor a theologiát és a jogtudományt párhuzamosan kutatják a források között, a vallási és jogtörténeti tanulmányozások igen termékenyen találkoznak. Eberhard F. Bruck tanulmánya[12] példamutatóan emelte ki az ótestamentummal szemben a hellenizmus, a keresztény Pál apostolnál pedig az idealisztikus felfogás előtérbe nyomulását, és igen hasznos volt a római jog vonatkozásában az ajándékozás-tanának tartalmi kibővítésére.

A kereszténységnek a római jog fejlődésére kiható jelentőségével igen nívósan foglalkozott a berlini 1908. évi Nemzetközi Történész Kongresszus.[13] Ismételten megvédelmezték az itt kifejtett álláspontot Salvatore Riccobono, Contardo Ferrini, Melchiore Roberti és számosan mások.[14] E tanulmányokban a keresztény *patrisztikus irodalom* kutatása jelentősnek mutatkozott, amely önálló jogi rendezési elveivel a késő római jogot tartalmilag befolyásolta. Violardo rámutatott arra,[15] hogy ennek az általa «autonomia della patristica»-nak a kialakulására Hieronymusnak (Jeromosnak) milyen nagy szerepe volt. Ez az elv gyakorlatilag testet öltött az *episcopalis audientia*-ban[16] ahol az *aequitas*, *bona fides* és *caritas* — korábban még a görög-római filozófián alapuló — *humanitas* a keresztény jogrendszer kifejlődésénél már bensőségesebb szerepet játszott.[17] Így befolyásolta a római jogot az egyházi joggyakorlat, ami a római jog postclassicus korszakában különösen aktív volt.

Ugyanakkor az egyház átvette saját joggyakorlatába a *ius aequum*-ot a régi római *ius strictum*-mal szemben.[18] És éppen ebben van az *episcopalis audientia* nagy jelentősége, aholis a kereszténység az állami jogra erős befolyást gyakorolt. Ez céltudatos feladata volt az egyháznak, atyáinak és tanítóinak. Ezeknek az elveknek kölcsönös befogadása a világi törvényekbe vagy szokásjog útján történt a római állam részéről, amikor az egyházi normákat, egyes törvényeket *(canones)*, vagy egyházi jogpolitikai programot vett át. A *rigor iuris*-t és a nem humanista jogi intézményeket rendszeresen megrohamozta és egyes szabályokat félretett, vagy legalábbis mérsékelt. A *humanista*, *benignitas*, *pietas*, *clementia* voltak a jelszavak még a jog környezetében is. A humanizálási tendencia jog terén Constantinus korától kezdve átalakult a jog kereszténysítésére.[19] Mindennek bizonyítéka látszik Iustinianusnál, ha a *Corpus Iuris* paragrafusait összevetjük az egyházi kánonokkal.[20]

A keresztény alapelvek felhasználásánál a kezdeményezés történhetett mind az egyház, mind az állam részéről, de egymástól függetlenül is végbemehetett.[21] A két szerv

[11] *F. Münzer:* Römische Adelsparteien. 1920. 409; Cic. *pro Sestio*, 67. 141; *L. Mitteis:* SZ. 31. 393.

[12] *E. F. Bruck:* Kirchlich-soziales Erbrecht in Byzanz. Johannes Chrysotomus und die Mazedonisschen Kaiser. Studi Riccobono III. 1936. 377 skk.; *L. Wenger:* Die Quellen des römischen Rechts. Wien 1953. 262.

[13] *G. Ferrini:* L'influenza del Christianesimo nella Codificazione di Giustiniano. Rivista di Scienza, «Scientia» 5 (1909) IX. 1.

[14] *M. Roberti:* Contributo allo studio delle relazioni fra diritto romano e patristica, tratto dall'esame delle fonti agostiniane. Pubblicazione commemorativa del XV centenario della sua morte (sc. San Agostino). Pubbl. a cura di Facolta di Filosofia dell'Universita Cattolica del Sacro Cuore. Rivista di filos. neoscolast. Suppl. spec. al VoL. XXIII (1931) 29 skk.

[15] *L. Wenger:* Die Quellen. op. cit. 261. o. 247. jegyzet.

[16] *V. Bušek:* Die Gerichtsbarkeit im Strafsachen im römischen Reiche bis Justinian. Acta Congr. Iur. I. 411. skk.

[17] *A. Steinwenter:* SZ. 56.380.

[18] *E. Wohlhaupter:* Aequitas canonica. 1931.

[19] *G. J. Baviera:* Mélanges Girard. I. 1912. 67 skk.; *E. J. Jonkers:* De l'influenze du Christianisme sur la législation relatif à l'esclavage dans l'antiquité. Mnemosyne ser. 3,1 (1934) 241; *M. Roberti:* Cristianesimo e diritto romano. Roma 1935.; *E. Volterra:* Diritto romano e diritti orientali. Roma 1937. 268; *M. Sargenti:* Il diritto privato nella legislazione di Constantino. Persone e famiglia. Milano 1938. 182.

[20] *L. Wenger:* Die Quellen. op. cit. 302. o. 156. jegyzet.

[21] L. Nov. 6,1; 123,1; 137,2; 1. Tim. 3,2 sk. és Tit. 1,6;

egymás mellett élésében békésen haladhatott, de akkor és most is összeütközésbe is kerülhettek és el is kanyarodhattak. A kereszténysesítés irányzata a római jog postclassicus korában azon dolgozott, hogy az egyházat jogi alkotmánnyal ellássa és speciális jogszabályokat iktasson be a pogányok, a zsidók, az eretnekek és a szakadárok ellen.[22] Ez az irányzat a *büntető jogban* általánosságban komoly büntetéseket követelt a hitbeli és sexualis bűntettek ellen.[23] A *magánjog* területén a kifejezetten pogány tartalmú jogszabályok kiiktatására törekedett. Így tekintette például a *lex Iulia et Papia Poppaea*-t is, mint amely összeütközésben állott a keresztény aszketikus ideálokkal. Törekedett arra, hogy olyan szabályok alakuljanak ki, amelyek a gyengék, az egyszerűek érdekében állotak és a rabszolgák érdekeit figyelembe vették.[24] A jogszabályok fejlődésében nem mindig volt lehetséges ezeket a változásokat az egyik vagy a másik irányzatnak tulajdonítani. De megtörténik, különösen a humanitás területén, hogy vagy túl, vagy alá becsüljük a keresztény behatást, hiszen ennek éppúgy, mint a barátságnak a kereszténység előtt is nagy jelentőséget tulajdonítottak, aminek a jogra is volt hatása.[25] A humanizálási tendencia kétségtelenül a kereszténységtől függetlenül is, meg együttműködve is, vagy esetleg összeütközve alakulhatott. A kereszténység elismerése után a IV. és V. században a *humanitas* ősi pogány jellegén felül a kereszténység bélyegét viselte, mivel még a jogi iskolákban sem törődtek a pogány múlt szövegei megtisztításával. Ezeket a munkákat csak a későbbi korszak kompilátorai végezték el. A jogi iskola Iustinianus előtt még klasszicista volt és nem volt kifejezetten keresztény. Az állami bürokráciára várt a külső kereszténysesítés feladata. Aki e korszak jogtudományát valóban megismerni akarja, nem nélkülözheti kereszténysesítésük részleteit, amelyek éppúgy jellegéhez tartoznak, mint a korábbi kristálytiszta klasszikus döntések. A fejlődésben mindenesetre a meghatározó a *lex christiana* volt. Végeredményben a római jog kereszténysesítése annyira észrevétlenül történt, hogy az már kezdettől fogva nem bírt jelentőséggel. Ez a megújulás a Constantinus előtti időkben nem ment végbe, de a milánói rendelet után ez a fejlődés már félreérthetetlen volt.[26]

A *szülők és a gyermekek közötti jogviszony* humanizálása csak fokozatosan történt. A szigorú *patria potestas* még sokáig rendületlenül megmaradt, hiszen egészen a keresztény időkig nem volt megfosztva a *paterfamilias* a gyermeke megölésétől. Traianus is üldözte, ha olyan fiát emancipálta az apa, aki *contra pietatem* vétett.[27] Roberti például már észrevette a *patria potestas* jogintézménynél a keresztény elvek alapján működő *paterna pietas*-t.[28] A késő római jogban a családi *tartási kötelezettség* elismerése a keresztény patrisztika szellemében fejlődött ki.[29] Itt teljesedett ki a *nasciturus*-nál igazán a «*pro iam nato habetur*»-elve.[30]

Az *aequitas* és a *bona fides* mint római jogi alapelvek megszilárdulásai már a *kötelmi jog* területére esnek. A keresztény alapelvek adtak — ma még fel nem becsülhető méretekben — támaszt a római jog által régebben még nem védett *pacta* ígéreteire, amint ezt Robertis a «L'influenza christiana nello svolgimento storico dei patti nudi» c. előadásában alaposan kifejtette.[31]

A justinianusi jogban már előkerült a keresztény tanítás szerinti bűn, a *peccatum* fogalma. Ez a *lex divina* megsértése, az azt követő és ennek kiengesztelésével szükséges bűnbánattal. Ez a *delictum* pogány kori fogalmával szembenállott, amely a *lex humana* megsértése volt, az azt követő *poena*-val. Később eljött egy olyan korszak is, amikor a keresztények mindkét terminust minden elhatárolás nélkül használták.

[22] *S. Solazzi:* Bullettino dell'Istituto di diritto Romano. 44. 396 sk; *P. Brove:* Die Jugendgesetzgebung Justinians. Analecta Gregoriana, 8 (1935) 109 sk.

[23] *Th. Mommsen:* Römisches Strafrecht. Lipcse 1899. 595. sköv, 682. sköv.

[24] *F. Pringsheim:* SZ. 42 (1921) 659; Studi Bonfante. I. 581.

[25] L. *F. Schulz:* History . . . op. cit. 164, 281.

[26] *M. Roberti:* Il diritto agli alimenti nel diritto romano e nelle fonti patristiche, l. fenti 14. jegyzetet.

[27] *L. Wenger:* Miscellanea F. Ehrle. I. 33. sk.; *M. Roberti:* Patria potestas e paterna pietas. Studi Albertoni. I. 257. sk.; *P. Jörs—W. Kunkel—L. enger:* Römisches Privatrecht. Berlin—Göttingen—Heidelberg 1949. 289. sk.

[28] *F. Schulz:* Principles of roman law. Oxford 1936. 24, 36, 43, 165.

[29] *F. Schulz:* Principles. op. cit. 173, 198, 200.

[30] *F. J. Dölger:* Das Lebensrecht des ungeborenen Kindes und die Fruchtabtreibung in der Bewertung der heidnischen und christlichen Antike. Antike und Christenum. 4 (1934) 1 skk. a patrisztikáról a 23. skk.

[31] *M. Roberti:* Christianesimo . . . op. cit. 85. skk.

A postclassicus korban számos klasszikus korabeli döntvényt csökkentettek, vagy éppen a korábbival ellenkező értelemre alakítottak. Ezeket az új gondolatokat a szövegeknél a «sed melius est», «sed benignus est», vagy a «sed humanius est» szavak hozzáadása, esetleg számos más, humanitásra utaló kifejezések használata jelzi. Lanyhult a klasszikus szabályok formáihoz való szigorú ragaszkodás. Jogi fontosságot tulajdonítottak kihangsúlyozottan olyan körülményeknek, amelyek az általános vélemény szerint a kereszténység társadalmi érzésére alapítva a gyengék, az elesettek, az öregek megsegítésének szükségszerűségével összefüggőnek tartottak. Számos különös körülmény miatt a humanizálás behatolását a magánjogban nem lehetett üldözni. A bőséges forrásanyag és egy alapos átvizsgálás hiánya az ide vonatkozó anyag részletes osztályozását egyelőre nem teszi lehetővé. Az idézetek nagy tömegét igen alaposan éppen azért kell vizsgálni, mivel ennek az áramlatnak gyökere ennek a történelmi fejlődésnek köszönheti az alapját.[32]

Igen bonyolult azoknak a jogszabálytömegeknek a felülvizsgálata, amelyek a rabszolgák vonatkozásában növekedtek meg.[33] Az uralkodó eszmék megkövetelték volna a rabszolgaság megszüntetését legalábbis a dominusok jogai csökkentését, vagy a rabszolgák státusának a szabad munkáséhoz való közelítését. Ezt az irányt nemcsak a kereszténység, a szofisták felfogása, a császári időkben megerősödő humanitas is megkövetelhette volna. Ennek az enyhítő felfogásnak Seneca is hangot adott, de ezeket az eszméket mások is számosan követték.[34] A kereszténység ezeket a tanításokat ugyan a magáévá tette, de megvalósításuk érdekében jelentőset nem tett, és végeredményben nem tudta megvalósítani a rabszolgaság eltörlését. Végeredményben a jogban bizonyos előrehaladás észlelhető volt, ez azonban nem volt jelentős.[35]

A keresztény befolyásolás a római házassági jog területén bőséges juttatási lehetőségeket ígér. Az ide vágó gazdag irodalomból kiemelkedik Giuseppe D'Ercole mélyen szántó tanulmánya.[36]

6. A társadalmi és gazdasági kérdéseknek bő kutatási lehetőséget nyújt a *patrisztikai irodalom*, pl. a tulajdon, a társadalmi kérdések, a munka és pénz területén.[37] E körből a bőven áramló forrásanyag nehezíti a kutatóknál a problémák megnyugtató megoldását. Igen célszerű a főleg theologiai források jogi összefüggései célszerűségi vizsgálata.[38] Elegendő utalni a különböző görög és latin nyelvű összeállításokra, közöttük a mindkét nyelven megjelent *Patrologiae cursus completus*-ra. A *Patrologia Latina* 217 kötetben III. Ince pápáig (+ 1216) tartalmazza az anyagot, míg a 218—221-ig következő kötetek az Index-et foglalják magukban.[39] *A Patrologia Graeca* a firenzei zsinatig: 1439-ig tartó összeállítást közöl. Ez latin fordításban is megjelent 161 kötetben.[40] E sorozatok főleg theologiai anyagot tartalmaznak, a szövegeket és a jegyzeteket mégis fontos átnézni római jogi szempontból is. Itt érezni, hogy milyen nagy szükség lenne a régi keresztény irodalom római jogi vonatkozású indexére.

[32] *G. Beseler:* Opera. 1930. 10.; Studi Riccobono, I. 287. sk.; *F. Pringsheim:* Aequitas und bona fides. Conferenze per il XIV centenario delle Pandette. Milano 1931.; SZ. 52. 78. skk.

[33] *R. v. Ihering:* Geist des römischen Rechts auf den verschiedenen Stufen seiner Entwicklung. II. 166; *W. Kroll:* Die Kultur der Ciceronischen Zeit. 1933. 82. skk.

[34] *J. Burckhardt:* Griechische Kulturgeschichte. I. 168. sk., 351. sk.; *M. A. Bethmann-Hollweg:* Der römische Civilprozess. I—III. Bonn 1864—1866.—II. 598; Paul *Sent.* 5.15.6; 5.16.2.

[35] *Brassloff:* Sozialpolitische Motive in der röm. Rechtsentwicklung. 1933. 104.

[36] *G. D'Ercole:* Il consenso degli sposi e la perpetuità del matrimonio nel diritto romano e nei padri della Chiesa. St. Doc. 5 (1939) 18. skk.

[37] *J. Seipel:* Die wirtschaftlichen Lehren der Kirchenväter, Theologische Studien der Leo-Gesellschaft 18 (1907). *E. Tröltsch:* Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen. Gesammelte Schriften. I. 1912.

[38] L. *L. Wenger:* Die Quellen . . . op. cit. 304.

[39] Patr. c. compl. sive Biblioteca universalis, integra, uniformus, commoda, oeconomica omnium SS. Patrum, Doctorum Scriptorumque ecclesiae, qui ab aevo apostolico adusque Innocentiii III. tempora floruerunt. Paris. 1844—1866, Újranyomás vö. *Dobschütz:* BZ. 16 (1907) 770 et seq. Series prima in qua prodeunt Patres, Doctores, Scriptoresque ecclesiae latinae a Tertulliano ad Gregorium Magnum. 79 vols. (1844—49); Series secunda, a Gregorio Magno ad Innocentium III. vols. 80—217 (1850—55) Indices generales simul et speciales, vols. 218—221 (1862—64).

[40] Series graeca I, a S. Barnaba ad Photium. 104 vols. (1857—60); ab aevo hotiano ad Conscilii usque Florentini tempora; vols. 105—161 (1862—66).

A kánon-jog és a római jog kapcsolatára dús anyagot szolgáltatnak a mártírakták. A római jogásznak szüksége van a római állam és annak korabeli vizsgálatára a jog területén, és ebbe bele tartozik az egyházjog forrásai megismerése is, amely a hívők belső jogait és kötelezettségeit tartalmazta.[41] Ennek az anyagnak a vizsgálatánál óvatosnak kell lenni a kutatónak az egyházi és a római jog határterületeinél, nehogy másik területre tévedjünk, amikor a római jog oldaláról kiindulva az egyházi jog felé közelítünk. A kánoni gyűjtemények búvárkodásánál már a zsinati akták területére léptünk. Ezek nemcsak egyházjogi jelentőségűek, de a római világi iratok szempontjából is fontosak.[42] E területen nemcsak ellentétes helyzetek, de szoros összefüggések is adódnak, és a kölcsönös befolyásolás a római állam és az egyházi jog szempontjából a római jogtörténészek számára nagy érdeklődést kelthet.

Az antik jogi irodalom papirológiai anyagából bő betekintést kaphatunk nemcsak Egyiptom közigazgatásáról és jogi életéről, de Augusztus császártól az arab hódításig tartó korszakról is.[43] Ebből e helyütt kiemelném a kopt-jogot, mivel a kopt nép a keresztény időktől fogva máig vallásához ragaszkodva él. Ez az anyag betekintést enged tradíciójánál fogva Iustinius törvényhozásába, a késő római jog elkeletiesedésébe. A jogfolytonosság tiszteletreméltó megnyilvánulása, ahogy a kopt nép az ókor megszüntével, az arab hódítások után a kereszténységgel mai napig is belső kapcsolatban maradt.[44]

Modern romanisták is aránytalanul sokat foglalkoznak a klasszikus kor római jogával, előttük csak a humanista stílus lebeg. Pedig a római jogban a IV. században a jogi klasszicizmusnak második korszaka kezdődött, bár a postclassicusok a múltba vonultak, egyre nagyobb lett náluk is az a tisztelet ez iránt.[45] Ennek eredményeként a római jog lényeges részeinek szövegei megszilárdultak, az interpretált szövegeket szentnek és sérthetetlennek tartották.[46] De nagy megkülönböztető érzéssel tartották tiszteletben az elavult anyagot, amelyeket a postklasszikus kor jogi iskolái nevelési célból felhasználtak: «Scholasticae intentioni tribuitur nosse etiam illa, quae mandata silentio in desuetudine abierunt.»[47]

Mindazonáltal a római jog kutatóinak is alkalmazkodni kell az ókor-történészek kutatásaihoz és meg kell szabadulniok a humanizmus bilincseitől, és tanulmányozniok kell a római jog területén az antiquitasnak a középkorba átmenetét minden szociológiai és jogi problémájának megismerésével együtt.

[41] *Th. Klauser:* Doctrina Duodecim Apostolorum. Barnabae Epistula. Fasc. 1. 1940.; *Ed. Schwartz:* Über die pseudoapostolischen Kirchenordnungen. Schriften der Wissentschaftlichen Gesellschaft in Strassburg. 6. 1910.

[42] L. *L. Wenger:* Die Quellen . . . op. cit., 735. skk.

[43] *L. Wenger:* Über Papyrus und Gesellschaft. Bay. Ak. Sb. (1914); *M. Kropp:* Ausgewählte koptische Zaubertexte. T. Textpublikation, Brussels 1931. II. Übersetzungen und Anmerkungen. 1931; III. Einleitung in koptische Zaubertexte 1930; *W. E. Crum:* Koptische Kirche. Realenzykl. f. protestant. Theologie und Kirche[3]. 1912. 801—815; *H. J. Bell:* Jews and Christians in Egypt. The Jewish Troubles in Alexandria and the Athanasian Controversy illustrated by texts from Greek Papyri in the British Museum with three Coptic Texts edited by *W. E. Crum* (London. British Mus. 1924).

[44] L. *L. Wenger:* Nationales, griechisches und römisches Recht in Ägypten. Atti Firenze 159. skk.; *L. Mitteis:* Lit. Centr. Bl. (1900) 770. sk.

[45] *F. Schulz:* History . . . op. cit. 265. l. 2—4. jegyzetek.

[46] *Jachmann:* Nachrichten der Gesellschaft der Wissensch. zu Göttingen, phil.-hist. Lk. Altertumswissenschaft. NF 1 (1936) 123. sk., 185. sk.; Phil. 90 (1935) 331. skk.; Thein. Mus. NF. 34 (1935) 193. skk.; *St. Kuttner:* Repertorium der Kanonistik. I. 1937. 357. sk., 434.

[47] *F. Schulz:* History . . . op. cit. 281.

KÖNYVSZEMLE

L. STERNBACH: UNKNOWN VERSES ATTRIBUTED TO KṢEMENDRA. Lucknow 1979, Akhila Bharatiya Sanskrit Parishad. (2), 147 p. $ 15.

A szanszkritnyelvű szépirodalom történetét tárgyaló nagy összefoglaló művek (M. Winternitz, A. B. Keith, M. Krishnamachariar, S. K. De könyvei) századunk első évtizedeiben jelentek meg, és azokon a kutatásokon alapultak, amelyek a múlt század hetvenes éveiben fellendülő kéziratkutatásokkal kezdődtek, majd a század végén nagy arányokat öltő szövegkiadásokkal (Kāvyāmālā sorozat, Bombay Sanskrit and Prakrit Series, Punjab Sanskrit Series stb.) folytatódtak. A modern nyelvekre fordítás és az irodalomtörténeti feldolgozás csak ezután kezdődhetett meg, és a meseirodalom kivételével a kérdéses szintézisek keletkezésének időpontjában csak a kezdeti lépésekig jutott. Ezekben a hatalmas ismeretanyagot bemutató munkákban sok nyitott kérdés maradt. Az első kérdéscsoport magukra az írókra, költőkre, illetve munkásságukra vonatkozik, ugyanis csak ezután következhetnek azok a vizsgálódások, amelyek egy-egy életművet, vagy egyáltalán bizonyos korszakok irodalmi termését megfelelő kritériumok szerint értékelhetik.

A II. világháború utáni kutatómunka többirányú: folytatódtak a szövegkiadások, több modern fordítás és résztanulmány készült, de ugyanakkor megkezdődött és most is folyik a szövegkiadások alapját jelentő kéziratfeltáró munka (a Madrasban megjelenő New Catalogus Catalogorum: NCC), sőt egyes kutatók már értékelő munkák megírására is vállalkoztak (A. K. Warder, I. D. Serebryakov).

A jelen kötet szerzője, Sternbach professzor az elmúlt évtizedekben megjelent könyveiben és tanulmányaiban elsősorban a szanszkrit költészet kérdéseit tárta fel, különös tekintettel az egyes költőkre és alkotásaikra. Kutatásai során egy igen jól megalapozott módszert alkalmazott. Azt vette kiindulópontnak, hogy a ránkmaradt többtucat antológia (az ún. subhāṣita-saṁgrahák), amelyeknek a datálása viszonylag könnyen elvégezhető volt, összevetve a hagyomány által megőrzött életművekkel, a legtöbb esetben közelebb visz egy adott költő életének és munkásságának megismeréséhez. Mostani könyve Kṣemendrának, a XI. századi Kaśmīr legtermékenyebb, legsokoldalúbb és egyik legtehetségesebb költőjének azon verseivel foglalkozik, amelyeknek szerzősége kérdéses volt.

A munka első részében Sternbach professzor összegezi és kiegészíti azokat az életrajzi adatokat, amelyek Kṣemendra saját írásaiból meríthetők, és kritikai vizsgálat alá veti a datált művek csoportját: Brhatkathāmañjarī — 1039; Avadānakalpalatā — 1052; Aucityavicāracarcā nem később mint 1063, feltehetően 1059; Daśāvatāracaritakāvya — 1066. Így arra következtethetünk, hogy Kṣemendra írói pályája az 1035—1066 közötti évekre, élete pedig a 990 vagy 1000 és az 1066 vagy 1070 között eltelt időre esik. Kṣemendra irodalmi munkássága viszonylag biztonsággal rekonstruálható. Összesen 39 alkotását feltételezhetjük, ebből 20 nem maradt ránk.

Sternbach professzor fő célja ezeknek a nyomonkövetése volt. Szerencsés módon néhány fragmentum magának Kṣemendrának a műveiben is fellelhető (Aucityavicāracarcā, Kavikaṇṭhabharaṇa, Suvṛttatilaka). Ezek és a subhāṣita-saṁgrahák összesen 415 verset tulajdonítanak Kṣemendrának. Ezek közül 170-t azonosítani lehetett a ránk-

[1] A szerző ismert nagyszabású művei: The Cāṇakya-nīti-text Tradition; The Kāvya portions in the Kathā Literature; The Hitopadeśa and its Sources; Subhāṣita and Gnomic Literature, Supplement to O, Böhtlingk's Indische Sprüche; Mahā-Subhāṣita-Saṁgrahaḥ (eddig 3 kötet, 20 kötetre tervezett); Subhāṣita, Gnomic and Didactic Literature. In: A History of Indian Literature ed. by *J. Gonda;* A Descriptive Catalogue of Poets quoted in Sanskrit Anthologies and Inscriptions Vol. I. (II. megjelenés alatt) stb.

maradt munkákban, a maradék 245 tehát az elveszettnek vélt alkotások részét képezi. Sternbach professzor gondos vizsgálattal kimutatta, hogy ezek legtöbbje valójában Kṣemendra tollából származik.

Az elméleti tanulmányhoz a szerző többféle függeléket csatolt. Az elsőben azoknak a verseknek a szanszkrit szövegét közli, amelyek nem maradtak fenn Kṣemendra ismert műveiben, és csupán csak most kerültek napvilágra a nevezett antológiákból.

A következő részben egy kimerítő bibliográfiai összeállítás kapott helyet, amely magában foglalja a költőre, az egyes műveire vonatkozó teljes irodalmat és ugyancsak a felhasznált források adatait.

A könyv végén elhelyezett általános index sokat segít a tájékozódásban, és ugyancsak nagy haszonnal forgatható az a devanāgarī ábécében közölt versindex, amely az indiai hagyományok szerint a szóbanforgó vers kezdősorát nyútja.

A könyvben elénktáruló gazdag forrásanyag, a tárgyalás módja, úgy véljük, kizárja érdemleges kritikai megjegyzések közzétételének lehetőségét.

Ugyanakkor hálásak vagyunk Sternbach professzornak alapvető monográfiájáért, amely többi korábbi munkájával együtt, a jövendő nagy irodalomtörténi kézikönyv egyik állandóan használt forrása lesz!

WOJTILLA GYULA

K. DÖRING: EXEMPLUM SOCRATIS. Hermes, Einzelschriften, Heft 42. Wiesbaden 1979. 173 l.

Az *exemplum (paradeigma)* jelentős eszköz volt a klasszikus erkölcsfilozófia kezében; különösen, ha szélesebb s ezért egyszerűbb rétegekhez is szólni kívánt. A mitológiából és történelemből vett tekintélyes alakok példaként való idézésével érzékletesebbé és változatosabbá tették a filozófiai fejtegetést, sőt érvelésüket is támogatták (vö. Epikt., Ench. 5: «A halálban például nincsen semmi szörnyű; ha szörnyű volna, Sókratésnak is úgy tűnt volna»). De még ennél is fontosabb az a szerep, melyet az i. sz. első századok emberei elbizonytalanodásának fölszámolásában, bizonyos belső tartás kialakításában játszott. Azokat, akik nem valamelyik keleti megváltáskultusztól, hanem a filozófiától várták a megoldást, hatékonyan támogatta céljuk elérésében, ha előttük állt egy buzdító példakép, akiben megvalósulva látták törekvésüket, s akitől (elég volt csak rátekinteni) máris eligazítást kaptak, mit tegyenek ebben vagy abban a helyzetben.

Sókratés alakja kezdettől fogva kedvelt exemplum volt, és mindvégig az is maradt, de a legnagyobb jelentőségre mind mennyiségi, mind pedig minőségi szempontból az i. sz. I—II. sz. kynikus-sztoikus irodalmában tett szert. Szerzőnk is e korszakra irányítja górcsövét. Előbb azonban (a bevezető fejezetben) áttekinti Sókratés antik recepciójának egészét, hangsúlyozva annak kezdettől fogva tapasztalható ellentmondásos voltát. (Vö. Platón és az ókomédia Sókratés-képét; vagy a kitioni Zénón sztoájának, ill. a szidóni Zénónnak az állásfoglalását: az előbbi mintegy Sókratés követője volt, az utóbbi viszont «attikai bohócnak» titulálta.)

A második fejezet Senecánál vizsgálja Sókratésnek mint exemplumnak a szerepét. Seneca megfogalmazásában az a cél, hogy az exemplumokkal való *conversatio*, ill. *convictus* eredményeként mind jobbá válva, végül mi magunk is exemplummá legyünk. (Vö. Tac., Ann. XV 62,1: Seneca *élete* példáját hagyja barátaira. Ez, ha szó szerint nem hiteles is, a filozófus fölfogásával teljesen egybevág.) Az exemplumokra vonatkozó hagyományt egyébként másokhoz hasonlóan Seneca is mindig céljainak megfelelő értelmezéssel látta el, ill. az éppen alkalmazható részét ragadta ki.

Seneca után Epiktétosra tér rá a szerző. A tárgyalt filozófusok közül őrá hatott Sókratés a legnagyobb mértékben. Ő volt számára eszményeinek megtestesítője, amennyiben mindig csak a *logos* szavára figyelt. Epiktétos Sókratés példájával arra buzdít, hogy álljunk helyt, bárhová állít is az istenség, s őrizzük meg magunkat minden körülmények között *kalos kai agathos*nak. Ha pedig ez lehetetlenné válik, az «jel a visszavonulásra». Ilyenkor is úgy kell cselekedni, mint Sókratés, aki azon az áron, hogy elhagyja isten rendelte helyét, nem kívánta megmenteni az életét.

Epiktétos kortársa, az «aranyszájú» prusai Dión a negyedik fejezet tárgya. Nála egyaránt megtaláljuk a heves támadók s a lelkes hívek hangját. Élete egy szakaszában élesen támadja a filozófiát. Komédiába illő gúnyolódásokkal veszi célba Sókratést vagy a kitioni Zénónt, és azt követeli, hogy az állami közösséget megrontó követőiket űzzék ki mindenünnen. Száműzetése után viszont ugyane filozófusok az értelmes élet példa-

képeiként jelennek meg nála. Dión nemcsak hogy tanaival kapcsolódik Sókratéshez, hanem filozófussá fejlődését és egész életét is vele állítja párhuzamba.

A következő rész az ún. Sókratés- és Xenophón-levelekkel foglalkozik. A Sókratésnek tulajdonított levelek szerzője valószínűleg az i. sz. I. sz.-ban élt, és a kynikus-sztoikus filozófiák hatása érződik művén. D. részletesebb elemzésnek az első és a hatodik levelet veti alá. Az utóbbiban a *chrématismos* és *paideia* viszonyáról, valamint az igazi barátság értékéről van szó; az előbbiben pedig Archelaos makedón király meghívásának ismételt visszautasításáról. A király ui. rá akarta bírni Sókratést, hogy vállaljon szerepet az uralkodásban. Sókratés azonban nem tanít pénzért, mint a szofisták; szívesebben marad szülőföldjén, ahol mindene megvan, s melyet szeret is; nem akarja, hogy a király olyasmire késztesse, ami nem egyezik az ő vélekedésével; s nem vállalhatja el azt, amihez nem ért.

Az eddigi példák nagyjából az i. sz. I. sz.-ból és a II. sz. elejéről valók; a későbbiek a 6. fejezetben kerülnek tárgyalásra. A kynikusokra vonatkozó egyetlen használható anyag Lukianos műve Démónax életéről, a gadarai Oinomaos után pedig a VI. sz.-ig már csak nagyon szórványos adalékaink vannak. A sztoikus M. Aurelius Sókratés-exempluma nem oly kizárólagos, mint Epiktétosé, és a kevés adat tanúsága szerint általában is nagymértékben veszített jelentőségéből. Erre mutatnak a tyrosi Maximos előadásai is.

A könyv zárófejezete a kora kereszténység Sókratés-képét taglalja. A megszemélyesített Philosophia Sókratés példájával bíztatja Boethiust. Apollonius vértanú párhuzamot von Sókratés és Jézus között. Athénagoras apologéta érvelése szerint a keresztény életmód gyalázása éppúgy nem változtat az igazságon, mint Sókratés elítéltetése. Phileas püspök azzal indokolja az áldozás megtagadását, hogy lelkét sértetlenül akarja megőrizni, amiképpen a pogány Sókratés is erre törekedett. Hogy Sókratés ilyen nagy szerepet játszott a korai kereszténységben, azt ártatlan meghurcoltatása, vallási okból történt üldöztetése és a kísértésekkel szemben való szilárd ellenállása magyarázza. Justinus Martyr egyenesen Krisztus előfutárának tekinti a «pogány» filozófust. De azért a keresztények között is találkozunk ellenvéleménnyel: ahogy erősödött pl. Tertullianus szembenállása a filozófiával, úgy vált Sókratés-képe is egyre negatívabbá.

A tanulságos könyv tehát mintegy föltérképezi Sókratés utóélete egy fontos formájának történetét. Ez a *történeti* Sókratés megismeréséhez csak annyiban járulhatna hozzá, hogy esetleg ma már nem ismert forrásokra is támaszkodó szerzők Sókratés-képét vetíti elénk. Mivel azonban a legfontosabb források nekünk is rendelkezésünkre állanak, ez kevéssé jelentős — s a könyvnek sem ez volt a célja. Hisz az *exemplum*ok emlegetői általában nem arra törekedtek, hogy az illetők életét és gondolatait minél pontosabban ismertessék, hanem hogy *saját* nézeteiknek tekintélyes előfutárt, erkölcsi fölfogásuknak élő mintaképet, buzdító példát, fejtegetéseik színesebbé tételéhez pedig megfelelő illusztrációt: egyszóval *exemplum*ot találjanak. Ám hogy pusztán egy személy exemplumára szorítkozzanak, a legkevésbé sem volt számukra szempont. Így kényszerül olykor maga Döring is arra, hogy (kitűzött céljával ellentétben) más exemplumokat is érintsen.

DELI ÁRPÁD

A SPARTACUS-FELKELÉS ÚJABB IRODALMÁBÓL

M. DOI: A HISTORICAL MEANING OF SPARTACUS' UPRISING. Tokyo 1977, 56 p.
M. DOI: WHY DID SPARTACUS STAY IN ITALIA? Tokyo 1978, 59 p.
R. GÜNTHER: DER AUFSTAND DES SPARTACUS. Die großen sozialen Bewegungen der Sklaven und Freien am Ende des römischen Republik. Dietz Verlag Berlin 1979, 136 p.

A klasszikus antikvitás iránti tudományos érdeklődés mind szélesebb területeken nyilvánul meg. Így mind többet hallat magáról a japán ókorkutatás is. Görög és római történeti kutatásaikról az 1920—1962. évek időszakára vonatkozóan a Lustrum «Forschungsberichte» sorozatában számoltak be.[1] További eredményeiket az 1975. évi San

[1] *Tsuguo Arai:* The japanese contribution to Greek and Roman history from the end of the First World War to 1962/63. Lustrum 7—8 (1963) 217—243.

Franciscói Nemzetközi Történészkongresszusra összeállított kötet hasábjain ismertették.[2] Római jogi tanulmányaikat az «Index» 2. kötetében mutatták be.[3]

Igen élénken foglalkoztatják a japán ókorkutatást az antik társadalomtörténeti problémák, ezek körében is különösen a római rabszolgatartás, a rabszolgafelkelések, elsősorban a Spartacus-féle rabszolgaháború története. Ez az érdeklődés az ókortörténészeik és szociológusaik, valamint közgazdászaik körében, különösen a Nagy Októberi Szocialista Forradalmat követő időszakban erősödött meg. Az első monográfiát a római-kori rabszolga felkelésekről H. Tamaki publikálta 1927-ben.

Mai ókortörténészeik közül Massaoki Doi foglalkozik a legintenzívebben a Spartacus-felkelés problematikájával. Kutatásairól 1958 óta több tanulmányban és önálló kötetben adott számot.[4] Ezek a munkák azonban kivétel nélkül japán nyelven jelentek meg, így a szélesebb nemzetközi tudományos világ számára gyakorlatilag hozzáférhetetlenek maradtak. M. D. azonban az 1977-ben a bulgáriai Blagoevgradban,[5] ill. az 1978-ban a lengyelországi Karpaczban megrendezett Spartacus-Symposionokra angol nyelven publikálta jelzett két terjedelmes tanulmányát. Ezek révén képet kaphatunk a Szerző módszeréről, felfogásáról, munkája eredményeiről és fogyatékosságairól, s közvetve a japán ókortörténeti kutatás mai állásáról, törekvéseiről és kezdeti nehézségeiről.

1. M. Doi «A historical meaning of Spartacus' uprising» c. tanulmányában a rabszolgafelkelés bukása okainak, a felkelő sereg összetételének és a rabszolgák céljának problémáit taglalja részletesen. D. a vonatkozó szakirodalmat dícséretes szorgalommal áttanulmányozta, az antik források eléggé alapos ismerete azonban nem mondható el róla: hivatkozásai nem egyszer nem pontosan azokra az összefüggésre utalnak, mint amelyekre vonatkozóan idézi azokat; ez alkalmasint a korábbi feldolgozások utalásainak ellenőrizetlen átvételére vall.

A felkelés bukásának okai között közismerten jelentős szerepe volt a seregen belüli ellentéteknek. D. szerint két csoport állt egymással szemben: egyfelől azok, akik vissza kívántak térni szülőföldjükre, és ott létrehozni szabad közösségeiket, másfelől azok, akik Itáliában kívántak maradni és ott rabszolga monarchiát, diktatúrát megvalósítani. Véleménye szerint az ellentét alapja nem ethnikai, hanem társadalmi természetű volt — ennek a mibenlétét azonban nem fogalmazza meg közelebbről.

Spartacus serege összetételére vonatkozóan számontartja az ethnikai különbségeket, ezeknek azonban éppen úgy nem tulajdonít döntő, ill. kizárólagos jelentőséget, mint a felkelésben résztvevő szabad itáliaiaknak sem, mivel ezek zömükben nem földdel rendelkező kisparasztok, hanem nincstelen napszámosok voltak, s ezért aligha fejtettek ki lényeges ellenállást Itália elhagyásával szemben. Az alapvető kérdés szerinte, amiben megoszlott a rabszolgák véleménye, a rabszolgafelszabadítás két említett módja, amelyek közül D. az előbbit tekinti progresszívebb jellegűnek.

2. A «Why did Spartacus stay in Italia?» c. tanulmány arra a sokat vexált kérdésre keresi a választ, hogy Spartacus serege a L. Gellius Publicola és Cn. Cornelius Lentulus Clodianus consulok seregei felett aratott győzelmei után miért nem folytatta észak felé — immár akadálytalannak tetsző — útját, miért fordultak vissza a győzedelmes rabszolgák dél felé, s miért maradtak végül is Itáliában, bár korábbi útirányuk, csapatmozdulataik alapján arra lehet következtetni, hogy a Pó-síkság, ill. Gallia Cisalpina felé igyekeztek.

Ismeretes, hogy erre a kardinális kérdésre vonatkozóan a kutatás során számos, egymással homlokegyenest ellentétes magyarázat merült fel. D. áttekinti a felkeléssel foglalkozó antik forrásanyagot, s megállapítja, hogy azokban erre a kérdésre vonatkozóan nem található direkt felvilágosítás. Ily módon a kérdésre eddig adott válaszok inkább feltevések, következtetések, mintsem hiteles indoklások.

[2] Bibliography of japanese historiography. Tokyo 1976, 189—192: Ancient Greece *(Ito Sadao)*; 192—194: Ancient Rome *(Yuge Toru)*.

[3] *M. Shibata:* Index. Quaderni camerti di studi romanistici — International survey of Roman law. Napoli 2 (1971) 54—55.

[4] *M. Doi:* Bibliography of Spartacus' uprising (1726—1978). Tokyo 1978, 20 p. L. a következő tételeket: 100. 117. 144. 151. 152. 154. 176. 182. 196. 240. 241. 244. — Említést érdemel, hogy Doi 1965-ben nagy körutazásra vállalkozott Bulgáriában és Olaszországban, hogy — a polybiosi elvnek megfelelően — megismerkedjék a Spartacus személyével és a felkeléssel kapcsolatos antik forrásokban szereplő helyszínekkel.

[5] Vö. *Maróti E.:* Beszámoló a bulgáriai Spartacus-konferenciáról. AntTan 24 (1977) 269—272.

D. szerint az eddigi, egy-egy speciális érvet felsorakoztató magyarázatok egyoldalúak, a fordulatnak több oka is volt. Ezek: Gallia Cisalpina gazdasági és társadalmi viszonyai (a kisbirtok rendszer), a terület földrajzi adottságai (a széles Pó, a magas hegyek), a rabszolgasereg belső ellentétei, a megaláztatásaik megbosszulásának a vágya, továbbá az eredeti, egészében feltehetően nem is részletesen kidolgozott terv megvalósításának nehézségei.[6]

Doi ismertetett munkáit több pozitív tényező is jellemzi, így maga a témaválasztás, a szovjet és a többi szocialista ország szakirodalmának alapos ismerete, a Marxizmus—Leninizmus klasszikusainak felhasználása. Ezzel szemben áll néhány, a kezdeti kísérleteket terhelő negatívum, így a nem eléggé önálló és elmélyült forrásismeret, a filológiai iskolázatlanság, és a sematizálásra való hajlandóság. Mindenképpen örvendetes azonban az a tény, hogy egy ilyen távoli kultúrkörben is terjed az érdeklődés a Mediterrán világ ókori története iránt.

3. Az NDK vezető marxista ókortörténészének «Der Aufstand des Spartacus» c. kötete is nyilván jelentős mértékben a felkelés kitörése 2050. évfordulójának köszönheti létrejöttét.

A könyv széles közönségnek szánt olvasmány. Mutatja ezt az antik fogalmak magyarázata, s a didaktikus, gördülékeny előadás. Ám a Szerző kitér minden részletkérdésre, megtalálja a módját a kronológiai, forráskritikai problémák tárgyalásának is. A témakörben tájékozott olvasó láthatja — nemcsak a forráshivatkozásokból és a szakirodalmi tájékoztatóból —, hogy G. alaposan ismeri a felkeléssel, s általában az egész válságos korszakkal foglalkozó forrásanyagot és a modern kutatás eredményeit. Nem rejti véka alá a megoldatlan problémákat, nyitott kérdéseket. Nemcsak az események alakulásáról hanem a kutatás állásáról is tájékoztat, mégpedig dícséretesen világos, precíz megfogalmazásban. A Misulin hasonló jellegű Spartacus-könyvével[7] való egybevetés alapján láthatjuk, mint haladt előre az évtizedek során — szemléletben, módszerben és részeredményekben — a marxista kutatás.

Különben ez a kötet is igazolja Kant azon megállapítását, hogy csak az tud népszerűen írni egy témáról aki arra alaposabban is képes lenne. S hogy a szerző e képességek és felkészültség fölényes birtokában látott munkájához, azt — jelen munkáján kívül — tanúsíthatja egy sor elmélyült részlettanulmány is, amelyeket azonban — talán fölösleges szerénységből — nem regisztrált irodalomjegyzékében.

A munka felépítését illetően szokatlan, hogy először tárgyalja a Spartacus-felkelést, s csak ezt követően ismerteti az előzményeket, mint: a római társadalom az i. e. 2. sz. közepén, a rabszolgaság forrásai, a rabszolgák helyzete és a velük szembeni bánásmód, a korábbi rabszolgafelkelések; majd külön fejezetben a kistermelők osztályharca a szicíliai felkelések idején, tehát a Gracchusok mozgalma, ill. a Saturninus és Glaucia fellépésével összefüggő társadalmi jelenségek.

A részleteket illetően a következő észrevételeink vannak. 16. l.: Krixos ünnepélyes temetését korai időre teszi: ez a 72. év említett consulainak leverése után történt. 17. l.: Nem tudni, mire alapítja Spartacus azon feltételezett reményét, hogy sikerül fellázítania Róma ellen az italikusokat? 31. l.: Spartacus ló-áldozatát merő anekdotának tartja. Ám ez bármennyire történetírói toposnak tűnik is, kétségkívül jelentős mozzanat volt az adott helyzetben[8]. 33. l.: Az ismert pompeji freskó ábrázolása ellentmondásban van a történetírói hagyománnyal, ti. Spartacus nem lovon harcolva sebesült meg, s aligha menekülés közben!

Fenti megjegyzéseink nem csorbítják a pompás kis könyv érdemeit. Megemlíthető még, hogy az előadást 24 képoldal, ill. nagyszámú szövegközti rajz és ábra teszi szemléletessé.

HOFFMANN ZSUZSANNA—MARÓTI EGON

[6] A kiadványnak mintegy függelékeként ismerteti a japán Spartacus-studiumok történetét; 50—59.

[7] *A. V. Misulin:* Szpartak. Moszkva 1950 = *A. W. Mischulin:* Spartacus. Berlin 1952.

[8] Az értelmezés körüli vitához l. AntTan i. h. 271.

F. M. AHL: LUCAN. AN INTRODUCTION. (Cornell Studies in Classical Philology, 39.) Cornell University Press, Ithaca and London 1976.

Az amerikai Lucanus-kutató több fontos tanulmány[1] után önálló kötettel jelentkezett. Pillanatnyilag ez a legalaposabb és legterjedelmesebb Lucanus-monográfia, így nem érdektelen részletesebb ismertetése, hiszen Magyarországon — két múlt század végi fordítástól eltekintve — szinte teljesen elfelejtették a költőt. (Újabban l. Hahn I., *Appien et le cercle de Sénèque*, Acta Ant. 12 [1964], 169 skk. és Borzsák I., Ant. Tan. 24 [1977] 163 skk., ill. 25 [1978] 77 skk.)

Lucanus ma talán újból elfoglalja méltó helyét Horatius és Vergílius mellett. Bár a francia felvilágosodás és polgári forradalom nagy alakjai megtisztelő figyelmet szenteltek a «lánglelkű költőnek», és Angliában még a XIX. sz. során is a gyakrabban olvasott szerzők közé tartozott, a német szakirodalom jóformán csak e század 30—40-es éveiben fedezte fel.[2] Azóta egyre nagyobb az érdeklődés iránta.

Noha Quintilianus inkább a szónokok, mint a költők számára tartotta követendőnek a cordubai költőt *(Inst. or.* X 1,90 *magis oratoribus, quam poetis imitandus)*, a *Pharsalia* mégis elsősorban *politikus* költemény, teljes megértése tehát csak akkor lehetséges, ha mindenek előtt politikai mondanivalóját próbáljuk meg kihámozni. Ez azonban meglehetősen nehéz feladat, — mint az ezzel kapcsolatban felhozott, egymásnak nem ritkán homlokegyenest ellentmondó értelmezések bizonyítják. Itt csak a két szélsőséget említjük: D. Nisard, G. Boissier vagy újabban J. Brisset szinte minden politikai jelentőséget megtagad a költeménytől, míg a másik véglet (pl. B. M. Marti, G. Pfligersdorffer, O. Schönberger, A. Kopp) szerint — különböző szempontokból (filozófiai okok, «geistiger Widerstand», «ein Dichter römischer Freiheit») — erőteljes ellenzéki tendencia fedezhető fel a költő művében. A dilemma eldöntéséhez többet kellene tudnunk mindenek előtt Lucanus életéről, illetőleg néhány, a költemény értelmezését befolyásoló formai problémáról. Éppen Ahl az, aki az életrajz rekonstrukciója érdekében több szellemes ötlettel próbálkozott már korábbi cikkeiben is; ezek eredményeit a monográfia függelékében (333 skk.) ismerteti.

Az életrajz a két ókori *vita* alapján kb. 59—60-ig, a költő húszéves koráig megközelítő pontossággal ismeretes; a fehér folt ekkortól kezdődik. Adataink szerint Lucanus 60-ban nagy sikert aratott *Laudes Neronis*-ával. *Quaesturá*ja legkorábban 62—63-ra tehető. A Nero és Lucanus közti — részben Seneca, a költő nagybátyja révén kialakult — melegebb viszonyt a 62—63-ban megkezdett *Pharsalia* első könyveinek felolvasása hűthette le: a műkedvelő császár megneheztelt a költő tehetsége, de még inkább a mű politikai töltete miatt. (Az ókori források egyértelműen *csak* Nero féltékenységére vezetik vissza a viszony megromlását.) A sértett önérzetű költő ekkor Ahl szerint a (közelebbről nem konkretizált) «szenátori ellenzékhez» sodródott. A Lucanus-művek között említett *De incendio Urbis* feltehetőleg azonosítandó azzal a *carmen famosum*-mal, amely a suetoniusi *vita* szerint a végleges szakítást okozta. E pamflet tartalmát Ahl a Statius-féle *Genethliacon Lucani (Silvae* II 7) parafrázisa alapján rekonstruálja (60—61: *dices culminibus Remi vagantis | infandos domini nocentis ignes)*: Lucanus tehát — a máshonnan is ismert szóbeszéddel összhangban — Nerót vádolta a 64. júniusi római tűzvész okozójaként. Mindez elég ok lehetett arra, hogy a császár megtiltsa a versek publikálását, illetve hogy a költőt eltiltsa a közéleti szerepléstől. Ahl korábbi verziója szerint Lucanus ekkor Campaniába vonult vissza, és innen küldözte a császárhoz engesztelő szándékú leveleit, az *Epistulae ex Campania* címen emlegetett gyűjteményt. A monográfiába (336) ebből a feltevésből már csak ennyi került be: «Lucan's collection (of letters) ... shows less similarity to Seneca's letters than Ovid's *Epistulae ex Ponto*». Mivel Nero hajthatatlan volt, Lucanus bekapcsolódott a Piso-féle szervezkedésbe (ezt jelezné a *Pharsalia* IX—X. énekének magabiztossága), majd azzal együtt bukott el.

A monográfia nagyobb része azonban magának a *Pharsaliá*nak az elemzésével foglalkozik. A két kezdő fejezet mintegy bevezetés: az első a Nero-korszak politikai és irodalmi viszonyait ismerteti, a második a témaválasztás és az egyéni, nem szokványos

[1] Pharsalus and the *Pharsalia*, CM 29 [1968] 124 skk.; Lucan's *De incendio Urbis*, *Epistulae ex Campania*, and Nero's Ban, TAPA 102 [1971] 1 skk.; The Pivot of the *Pharsalia*, Hermes 102 [1974] 305 skk.; The Shadows of a Divine Presence in the *Pharsalia*, *ibid.* 566 skk.

[2] Lucanus utókorával részletesen foglalkozik *W. Rutz* a «Wege der Forschung» Lucanus-kötetében (Darmstadt 1970), vö. *Ahl*, 58 skk. l.; a Lucanus-filológiáról általában vö. a 354 skk. lapokon található bibliográfiát.

epikus közelítésmód konzekvenciáinak kérdését fejtegeti. A következő nagyobb rész (3—7. fej.) a költemény kisebb szereplői, majd a három főhős, Pompeius, Caesar és Cato alakjának értelmezésére tesz kísérletet. Az utolsó, 9. fejezetben Ahl összefoglalja nézeteit. Figyelme több kisebb, de az egész mű értelmezése szempontjából fontos kérdésre is kiterjed, így pl. a *prooemium* írónikus vagy nem írónikus voltának problémájára (a szándékolt kettős értelmezhetőség mellett foglal állást), Domitius Ahenobarbus műbeli szerepének értelmezésére (szerinte Lucanus — republikánus hősnek, és nem a császár egyik ősének jelentőségét hangsúlyozza); külön szól a hagyományos olymposi isteneket helyettesítő sztoikus világfelfogásról (8. fej.), végül bekapcsolódik a mű szándékolt terjedelme és címe körül folyó vitába: szerinte Lucanus 12 könyvben, Cato öngyilkosságáig, a republikánus sereg végleges összeomlásáig kívánta folytatni az elbeszélést, az eredeti cím pedig «*Pharsalia*» lehetett.

Mindezek a részletproblémák egyetlen nagyobb és fontosabb kérdés irányába mutatnak tovább: republikánus beállítottságú volt-e Lucanus, vagy — az ókori forrásokkal egybehangzóan — csak a személyes sértődöttség sodorta az összeesküvéshez? (Vö. Tac. ann. XV 49,2: *Lucanum propriae causae accendebant, quod famam carminum eius premebat Nero prohibueratque ostentare, vanus adsimulatione.)* Ahl most határozottan a költemény császárellenessége mellett tör lándzsát (35: «the *Pharsalia* reveals a poet implacably hostile to tyranny in general and to the Caesars in particular»; a 346. lapon pedig a *Pharsalia* «kifejezett republikanizmusát és Caesar-ellenességét» emlegeti). Mint azonban filológusi vélemények «revideálásakor» történni szokott, óhatatlanul bekerültek a monográfiába a korábbi verzió egyes, az újabbakkal ellentmondásban álló megállapításai is. Ilyen pl. az, hogy Ahl «igen kevés különbséget» lát Lucanus és az ellenzékinek csak igen óvatosan nevezhető Seneca Cato-értelmezése között (244, 15. jz.; vö. 304 és 321.); szerinte a költőt alapvetően szenátusi tagsága vezette a «szenátori ellenzék» táborába, de a függelékben éppen ő kíséri végig leghihetőbben a szakítás személyes mozzanatait, — nem szólva arról, hogy a «szenátori ellenzék» körülírásával, meghatározásával adósunk marad. A Lucanust mindenáron «zsarnokellenes forradalmárnak» beállító törekvés olyan ellentmondásokba sodorja a szerzőt, hogy pl. a Nero-elogiumban iróniát lát, de csak igen körülményesen tudja megindokolni, miért nem támadta Lucanus már ekkor nyíltan a császárt. Közben megfeledkezik arról is, hogy a költő kifejezetten Nerónak olvasta fel a mű első részét.[3] A végig-nem-gondoltság, a kapkodás nyomait másutt is felfedezhetjük, mint pl.: «Nero's chosen role as the great artist-emperor is practically unique in Western history. Certainly Rome cannot provide any comparable phenomenon.» Ugyanitt (74 sk.) a szerző félreérti Martialis sokat idézett Lucanus-epigrammáját (XIV 194), amikor metrikai okok alapján irónikusnak tartja. E tévedéséről ő maga is igen könnyen meggyőződhetett volna, ha fellapozza Martialisnak (Lucanus és Seneca földijének) egyéb, a költővel kapcsolatos sorait (pl. I 61,7—8; VII 21; 22; 23 stb.).

Mindezek a tévedések és ellentmondások feltehetően a korszak, illetve a költő és környezete túlzottan leegyszerűsített, fekete-fehér megítéléséből erednek. Bár Ahl részletesen foglalkozik «azzal a politikai és irodalmi milieu-vel, amelyben Lucanus élt és írt», nem tesz különbséget a valóban létező, de rendkívül sokszínű korabeli politikai ellenzék csoportjai között. Alaposabb elemzés ki tudja mutatni, hogy végsősoron milyen kevesen és mennyire nem republikánus meggyőződésből vállalták a Nero-ellenesség szerepét. Ezért félrevezető az az «érvelés», hogy «szenátori ellenzék létezik, mert a logika szerint léteznie kell», és félrevezető Tacitus kritikátlan olvasása is, mert a történetíró elsősorban éppen ennek a *kisszámú* ellenzéknek kívánt emléket állítani művében.

Ahl alkalmasint félreérti a mű Caesar-ellenességét is. E félreértés talán azzal magyarázható, hogy a Caesar-név lett ugyan később több európai nyelvben a «császár» jelentésű szó, de *Nero korában még csak a Iulius-Claudiusok megjelöléseként értették*. A «*Caesareae . . . domus series*» (Phars. IV 823) kifejezés tehát nem a *principatus* ellen emel szót, hanem

[3] A *prooemium* kérdésében a nehézséget az okozza, hogy mind a berni scholionok, mind az *Adnotationes super Lucanum* szerzői egyértelműen szatírának magyarázzák az eposz I 33—66 sorait (bővebben l. a 47, 54. jz.-et). Kérdéses azonban, mi szerepe lett volna a szatírikus dedikációnak egy történeti eposzban. A szó szerint értendő ajánlás (még ha kényszeredett is) nem szokatlan a korszak költészetében, szatírikus dedikációról azonban sehol másutt nem tudunk. A költő leghatásosabb tiltakozása a szakítás után az lehetett volna, ha kihagyja a már előzőleg megírt részletet. De bennehagyta, és ez talán azt sejteti, hogy maga Lucanus vagy valamely kortársa «értelmezte át» a részletet, a scholiasták pedig még meg is toldották ezt pl. a Neró «kopaszságára» magyarázott célzással, amely *Ahl* szerint a *calvo . . . Neroni*, valójában Domitianusra utaló iuvenalisi (IV 38) kifejezés félreértése.

csupán a Iulius-Claudiusok uralkodása ellen. Ebben az értelemben joggal nevezhetjük a költeményt Fr. Marxszal «Parteigedicht»-nek, a Piso-féle összeesküvés mozgósító költeményének: Nero meggyilkolása egyben a Caesar-ház kihalását jelentette volna, s a szervezkedők többsége számára Piso volt a kívánatos új uralkodó.

A *Pharsalia* modern német fordítója, Dietrich Ebener előszavában (Lucan, Der Bürgerkrieg, Leipzig 1978, XXX. skk.) «az ellentmondás költőjének» nevezte Lucanust. A *Pharsalia* kapcsán elhangzó, egymással ellentétes vélekedések arra vallanak, hogy az ellentmondások magában a költői műben, Lucanus életében és tetteiben vannak. E számos ellentmondás közül Ahlnak sem sikerült mindet feloldania, legfeljebb tudatosítania. Összefoglalásként ezért érezzük érdemleges teljesítménynek könyvét.

KOVÁCS MIHÁLY

G. E. F. CHILVER: A HISTORICAL COMMENTARY ON TACITUS' HISTORIES I AND II. Oxford 1979, XII + 280 lap.

A «Cisalpine Gaul» (Oxford 1941) szerzője *történeti* kommentárt írt a Historiae első két könyvéhez, melynek eseményei jórészt Gallia Cisalpinában zajlanak. Így az olvasó joggal remélheti, hogy a «hosszú év» tacitusi ábrázolásának újabb részletei tisztázódnak, olyan talányok, melyeknek megoldására csak Észak-Italia ismerői vállalkozhatnak. Örömmel üdvözöljük a szerző (és a kiadó Clarendon Press) bátorságát, hogy a mostani «Tacitus-renaissance» bőségének szinte zavarában még egy Hist.-kommentárt bocsátottak közre, — nem fölöslegesen és nem eredménytelenül. Chilver érdemét abban látjuk, hogy korábbi kutatásainak alapján, de korántsem csak a brit Tacitus-irodalom ismeretében az ígért *történeti* kommentárnál sokkal többet adott: józan egyéni válogatással megszűrte a szinte már hypertrofikussá duzzadt modern szakirodalmat, még pedig a Hist. problematikájának nemcsak szűkebb történeti vonatkozásait.

Természetesen ismeri — egyebek között — H. Heubner mammut-köteteit, hasznosítja eredményeit; nem egy helyen vitázik vele; sokszor csak hivatkozik adathalmazaira, de előfordul az is, hogy eltéved bennük. (Pl. a 166. lapon Heubnernek tulajdonítja E. Hartmann külön tanulmányát a paphosi Aphrodité-szentélyről.) Amikor a speciális («feet») jelentésű *vestigia* (I 66,1) párhuzamainak felsorolása helyett «már megint» Heubnerhez utasítja olvasóit (127), ezt okkal teszi, mert 17 szöveghely újabb idézésének nem volna értelme. Máshol fordítva jár el: pl. az adoptált Piso címének (I 19,2 *Caesaris)* magyarázatában nem éri be Heubner modern parafrázisával, hanem fontos dokumentumokat vonultat fel, vagy Galba véres bevonulásával kapcsolatban (I 6,2 *trucidatis tot milibus)* Heubner rövid megjegyzését valóságos tanulmánnyá fejleszti (52 skk.; ugyanígy Otho útvonaláról: 88 sk.). Ésszerű és gazdaságos eljárás, amely azonban a két kommentár párhuzamos használatát teszi szükségessé.

A történeti kommentár szerzője — helyesen — állást foglal a szövegformálás kérdéseiben is. Csak néhány példát említünk: I 35,1 *corpore ⟨re⟩sistens* (Koestermann *insistens*, Heubner *sistens)*; I 58,2 *st⟨r⟩atis iam militum odiis (statis* M, *satiatis* Freinsh., *sedatis* Heubn.); I 70,1 *exciti* (Koe.; *acciti* Heubn.); II 9,2 *corpus* (M., Koe.; *caput* Heubn.); II 41,3 *vocantium* (J. F. Gronovius, Heubn.; az «indokolás» mindenesetre meglepő: «Koe. . . . gives good ground for reading *volitantium* [L.], cf. Ann. II 21,2»).

Az utóbbi helymegjelöléssel *(recte:* 21,*1)* kapcsolatban szóvá tesszük a fejezeteken belüli sorok (mondatok, alfejezetek) számozásának kérdését. J. Gruter caputbeosztásának (1574) vitathatóságát minden Tacitus-kutató számon tartja. Helyes és indokolt, ha Ch. ezekre a dolgokra — egy problematikus rész kapcsán, 50,1. — felhívja a figyelmet: «Wellesley's translation illustrates these divisions with clarity.» Félreértésekre és hosszadalmas keresgélésre ad viszont alkalmat Ch. — mint korábban a Lex. Tac. — gyakorlata, hogy ti. az egyes caputokon belüli hivatkozások valamely (melyik?) kiadás *sor*számozása szerint értendők. És ez nemcsak Tacitus szövegét érinti: a kontinentális olvasó ugyanígy bosszankodik a következetlen Suetonius- vagy Plutarchos- stb. idézetek miatt is.

Egy régi szövegproblémához (II 78,2 *latior* vagy *laetior*?) legyen szabad hozzászólnunk. A Vespasianus trónrajutását ígérő csodajelek közt szerepel egy magas növésű ciprusfa, mely kidőlése után másnapra még szebben kihajt: *cupressus . . . conspicua altitudine repente prociderat ac postera die . . . resurgens procera et latior virebat.* Igaza van Chilvernek: «height rather then breadth is what one would expect from a growing cypress» (237), ezért fogadta el annak idején Heraeus a régi *(laetior)* konjektúrát. A hagyományozott *latior* mellett azonban nemcsak Heubner Plinius-hivatkozását (XVI 33, 141) lehet felhozni (a *femina* ciprus a magasba tör, *mas spargit extra se ramos)*, hanem a szöveg

összefüggés is ezt javallja: a szembetűnően sudár fa helyett *ugyanolyan magas (procera)*, ráadásul a korábbinál *terebélyesebb (et latior)* ciprus nőtt, — vagyis meg kell tartanunk a hagyományozott *latior*-t.

A sok finom és találó megjegyzés közül is csak egyet emelünk ki. Caecina és Valens *spectaculum*-aira gondolunk (II 67,2 és 95,1), amelyek mintegy bekeretezik Vitellius gyászos bedriacumi szereplését (II 70,1 *foedum atque atrox spectaculum*). Ezzel kapcsolatosan kifejtett vélekedésünket (*Spectaculum*. Acta Class. Debr. 9 [1973] 65) fenntartva, hálásan fogadjuk Ch. *más szempontú* megfigyeléseit (231): Vitellius cremonai látogatása és a csatatéren bemutatott halotti áldozata inkább kegyeletes, semmint szadista gesztusnak volt szánva. De a folytatás is igaz: «Yet had he (Vitellius) disdained to look upon the *foedum atque atrox spectaculum*, some other means af attacking his inhumanity would no doubt have been found.»

A hasonlóképpen finom és eredeti szóértelmezések közül álljon itt Otho uralkodóvá való *kikiáltásának* szokatlan megjelölése, ti. *rapi* (I 26,1). Ch. (88) a szót «almost a technical term»-nek értelmezi és további előfordulásaira (27,2; 29,1) utal. Ugyanígy «ragadták el» a híresztelés szerint a száműzött Agrippa Postumust is (Ann. II 39,1), vagyis Ch. megfigyelése nem alaptalan: mint ahogy a nőrablás szokásának emléke a nyelvben tovább élt (vö. Cat. 61,3 *Hymenaee, rapis teneram ad virum virginem;* Fest. p. 364 sq. L. *rapi simulatur virgo)*, úgy hagyta magát «kényszeríteni» Otho (Suet., Otho 7,1). Így válhatott a *cunctatio* is szinte a trónutódlási színjáték kellékévé, vö. Claudius megházasításának komédiájával (Ann. XII 7,1 *si cunctaretur Caesar, vi acturos . . .*). Egészen más persze a *rapere* jelentése, ill. funkciója a *legio XXI Rapax* (!) *fosztogatásainak* leírásában (I 67,1); a szóválasztás szarkasztikus célzatát már Ritterling is megjegyezte (RE «legio» 1781).

Ilyen érett és alapos mű apró szeplőit (pl. a német címek vagy akár a latin idézetek helyenkénti pontatlanságait) felhánytorgatni méltatlan volna. Inkább nyugtázzuk elismeréssel a kommentár (éppen Tacitus-kommentár!) nem könnyű és nem hálás műfajának örvendetes gyarapodását, Chilver könyvét, melyet a Historiae igényes olvasói nem nélkülözhetnek, és amelyről biztosan nem fogják mondani vagy gondolni nyolcvan év múlva sem azt, amit egyik elődjének kommentárjáról honfitársa (K. Wellesley, Tac. Hist. B. III., Preface, p. VII) leírt: «. . . was a disaster.».

BORZSÁK ISTVÁN

LA FORTUNA DI TACITO DAL SEC. XV AD OGGI. (Atti del colloquio —, Urbino 1978.) Urbino 1979, 256 lap.

Az urbinói egyetemen 1978 októberében rendezett kollokvium anyaga — hét előadás és Cesare Questa tanulmány számba menő *presentazione*-ja — a «Studi Urbinati» 1979. évfolyamának e célra szánt kettős számában már meg is jelent. Tacitus utókorának ez a legújabb, alkalmi áttekintése «a XV. századtól máig»[1] nemcsak a Tacitus-kutatók szűkebb körének érdeklődésére számíthat.

A most közreadott előadások tematikája Tacitus «kis írásainak» felfedezésétől (Fr. della Corte: La scoperta del Tacito minore, 13—45) a Germania ősgermánjainak «újrafelfedezéséig» (L. Canfora: Tacito e la riscoperta degli antichi Germani — dal II al III Reich, 219—254) ível. Közben nemcsak tudománytörténeti érdekességű eligazítást olvashatunk Lipsius Tacitus-kiadásairól (J. Ruysschaert: Juste Lipse, éditeur de Tacite, 47—61), hanem három összehasonlító irodalom- és filozófiatörténeti esszét is Tacitusnak a klasszikus francia tragédiában és a felvilágosodás-kori politikai gondolkodásban játszott szerepéről (E. Paratore: Tacito nell' 'Othon' di Corneille e nel 'Britannicus' di Racine; Anna M. Battista: La 'Germania' nella Francia illuminista; Antonio La Penna: Tacito nella riflessione politica di Diderot). Amint látjuk, a kötet első — nagyobb — felének szerzői a «Romania» Tacitusának utókorát mutatják be rokonszenves és tanulságos változatosságban. A Tacitus-recepciónak az 1. jegyzetben érintett angolszász «fejezetei» a továbbiakban sem találnak szószólóra, annál inkább az 1800—1900-as évek érdekes, de legnagyobbrészt lehangoló és éberségre intő németországi fejleményei: Canforá-

[1] A kötetnek további tájékozódásra is alkalmas — gazdag és friss — bibliográfiai jegyzeteiben nem találtuk említve *P. Burke* «Tacitism»-fejezetét (a *T. A. Dorey* szerk. «Tacitus» 149 skk. lapjain, vö. Ant. Tan. 16 [1969] 247 sk.).

nak már említett zárótanulmánya[2] előtt sorakozik Mario Mazza anyagban és szempontokban bővelkedő összefoglalása, «La 'Germania' di Tacito: etnografia, storiografia e ideologia nella cultura tedesca dell' Ottocento» (167—217).

Vagyis Tacitus magyarországi «*fortuna*»-ja eleve kifelejtődött volna? Korántsem. A kötet első hivatkozása a magyar Tacitus-kutatásnak szól, és nem a kollokvium-szervező C. Questán, hanem kizárólag a legújabbkori postának Monsignore Ruysschaert-tól is okkal aposztrofált kiszámíthatatlanságán múlt, hogy — egyebek közt — az a *trouvaille*-unk, amely a «kis írások» felfedezésének Fr. della Corte alapos újrafelvétele után is megmaradt *non liquet*-jét tovább bonyolította,[3] egyelőre utólag — a kollokvium aktáiban — sem késztethette állásfoglalásra a kérdés legjobb ismerőit. (Az Irmscher-emlékkönyv, melynek szerkesztői dolgozatom idegen nyelvű változatát épp a kritikus napokban kérték el, azóta is valahol a Winckelmann-Gesellschaft berkeiben — *in Germaniae nemoribus et lucis* — szunnyad.)

Egyéni sajnálkozásunkat félretéve örüljünk a gazdag és tanulságos kötetnek, amelynek szerzői bőven kínálják az okulás és továbbgondolás lehetőségeit.

BORZSÁK ISTVÁN

A KÖLNI MUNKAKÖZÖSSÉG PLINIUS-KÖTETE. (Vom Vesuvausbruch des Jahres 79 n. Chr. Frankfurt am Main, 1979.)

A magyar olvasók már értesülhettek a kölni munkaközösség megalakulásáról, céljairól, ill. első — némileg könnyített szövegű, ám gazdagon kommentált — szövegkiadási kísérletéről.[1] Az azóta eltelt csaknem egy évtized bebizonyította, hogy német kartársaink járható utat választottak: nemcsak az akkor még házilag sokszorosított Verres-beszédrészletek formálódtak csinos kötetté, hanem újabb, hasonló módszerrel feldolgozott szöveget is megjelentettek a «Modelle für den altsprachlichen Unterricht — Latein» gazdag választékot kínáló kiadványainak sorában.[2]

A két ismert Plinius-levél 1979. évi kiadását valószínűleg a Vesuv-évforduló is motiválta, ám ettől függetlenül alig vitatható, hogy helyük van a XX. század végének latin oktatásában. Elgondolkoztató, hogy nálunk, ahol pedig az évfordulók alkalmából ugrásszerűen szaporodnak az aktuális kiadványok, megemlékezések, ünnepségek — s nem volt ez másképp a Vezuv kitörésének 1900. évfordulójával kapcsolatban sem —, a két levélnek — Plinius egyéb fontos leveleivel egyetemben — tudomásunk szerint nincs semmilyen modern magyarázatos kiadása, jóllehet szerepelnek a kötelező egyetemi anyagban, s szemelvényesen a IV. osztályos gimnáziumi tankönyvben is. A műfordítás-kötet kellő példányszámban elérhető, s e két levél fordítását — legalábbis részletekben minden újságolvasó ember olvashatta tavaly augusztusban és szeptemberben a különféle havi-, heti- és napilapokban, ám ha valakinek kedve támadt volna a *teljes* szöveget *eredetiben* tanulmányozni, nem fordulhatott volna hazai kiadványhoz.

Nem szorul bizonyításra, hogy ezek a levelek nemcsak kortörténeti dokumentumok: a mégoly sikerült műfordítás sem képes érzékeltetni, hogy Plinius ebben az őt személyesen érintő témában tehetsége legjavát adja; ügyesen alkalmazza a címzetthez, s a témához illő történetírói eszközöket; az eseményeket úgy jeleníti meg, hogy szövege akár egy film forgatókönyve is lehetne stb. Nyelvileg viszont nehezek.

[2] *Canfora* vizsgálódásainak az urbinói előadáson túl terebélyesedő eredményei azóta külön kis kötetben is napvilágot láttak: La Germ. di Tacito da Engels al nazismo. Napoli 1979, 88 l.

[3] Vitéz János 1452-ből való király-üdvözlésének Agricola-reminiszcenciájára gondolunk, vö. Ant. Tan. 23 (1976) 248 skk.; teljes szövegében: Stud. Litt. Debr. 17 (1979) 5 skk.

[1] *Némethné Horváth Margit:* Szakmódszertani munkaközösség a kölni egyetemen. AT 22 (1975) 132—5.

[2] Emeljünk ki a sorozatból néhány érdekes témát: *Orator perfectus* (Ciceros Reden Pro Archia und Pro Ligario und die rhetorische Theorie); Kaiser Tiberius — Mensch und Macht, Charakter und Umwelt (Biographische Textstellen aus Tacitus, Sueton und Velleius Paterculus); *Amor aureus* (Die Liebe in der Elegiendichtung Roms), *Color vitae* (Lucilius, Horaz, Petron, Juvenal: Satiren); Antike Mythen — Hyginus, Fabulae stb.

Ezen próbáltak segíteni a kölniek, amikor a levelek szövegét latin nyelvi kezdőolvasmánnyá formálták. Tulajdonképpen olyan szöveggé, amely — az említett Verres-szemelvényekhez hasonlóan — az átmenet lehet a szerkesztett tankönyvi szövegektől a változtatás nélküli auctorokhoz.

A feladat nehézségéről P. Wülfing és G. Binder szól az előszóban.[3] Szándékukat helyeselhetjük: azon igyekeztek, hogy ne csak általában a jó latinságot, hanem a szerző stílusát is megőrizzék. Maguk is elismerik, hogy ez a munka nehezebb volt, mint a Cicero-szöveg könnyítése: míg ott elég volt, ha az eredetit egy-egy névmással, tulajdonnévvel, megszólítással bővítették, itt gyakrabban kellett megváltoztatni egy-egy nehéz kifejezést. Helyeselhető, hogy a szerzők kérik a szöveg használóinak észrevételeit, változtatási javaslatait; Verres-kiadásukhoz nem érkezett ilyen észrevétel.

A szerzők is kérik, hogy szövegüket az eredetivel összevessük. Szemléltessük megfigyeléseinket a VI 16. levél elejéről vett néhány sor összehasonlításával (a kölni kiadvány szövegét elrendezésében is híven követjük; az összehasonlítás megkönnyítése végett mindkét szövegben kurzívan szedettük a megváltoztatott részeket; sajnos, a szórendi változtatásokat nem áll módunkban jelölni):

... *Quamvis* enim pulcherrimarum clade terrarum *et populi et urbis* memorabili casu *quasi semper victurus occiderit, quamvis* ipse plurima opera et mansura *condiderit,* multum tamen perpetuitati eius scriptorum tuorum aeternitas addet. Equidem beatos puto, quibus deorum munere datum est aut facere scribenda aut scribere legenda, beatissimos vero, quibus utrumque. Horum in numero avunculus meus et suis libris et tuis erit. *Quo* libentius suscipio, *deposco etiam, quod iniungis.*

Quamquam enim clade pulcherrimarum terrarum *mortuus semper vivet — sicut gentes urbesque* memorabile casu *extinctae —, quamquam* ipse opera plurima et mansura *conscripsit,* tamen aeternitas librorum tuorum perpetuitati eius multum addet.
Equidem beatos puto *eos,* quibus munere deorum datum est
aut facere scribenda aut scribere legenda,
beatissimos autem *eos,* quibus utrumque *datum est.*
Horum in numero avunculus meus et suis libris et tuis erit.
Eo libentius suscipio, *quod optas.*

A szöveg első olvasása után kitűnik, hogy céljukat elérték: nyelvileg könnyebb lett a levél. (Nálunk az átlagos képességű harmadik osztályos gimnazista diák az adaptált szöveggel *önállóan* megbirkózik, míg az eredetit csak tanári segítséggel érti meg!)

Ezért helyeselhető pl., hogy a coniuctivusszal álló *quamvis* helyett az indicativusos *quamquam* áll; vagy — jóllehet stílus szempontjából veszteség, de talán elfogadható a nehéz *semper victurus occiderit* helyett a könnyű *mortuus semper vivet* fordulat. Az *eo* libentius suscipio, *quod optas* azonban — a *quo* libentius suspicio, *deposco etiam, quod iniungis*-hoz képest már kissé lapos egyszerűsítés.

Úgy gondoljuk, *legtöbbet az elrendezéssel nyertek:* az össze nem tartozó kifejezések nagyobb spatiummal való elválasztása, új gondolat új sorban szedése, vagy éppen a ritkítással történő kiemelés rendkívül *áttekinthetővé* teszi a szöveget, s így megkönnyíti az olvasást.

Amivel *nem értünk egyet:* a *szórend* felforgatása: úgy érezzük, ez többnyire indokolatlan. Pl. mivel könnyebb a *clade pulcherrimarum terrarum* fordítása a *pulcherrimarum clade terrarum*nál, vagy a *tamen aeternitas librorum tuorum perpetuitati eius multum addet* az eredeti *multum tamen perpetuitati eius scriptorum tuorum aeternitas addet*nél? Az eredeti elrendezésnek stilisztikai értéke van, a pedánsan iskolássá szürkített változat a — különben igen gazdag és mintaszerű — stilisztikai megfigyelések lehetőségét szűkíti. Feltételezzük, hogy német anyanyelvűek másképpen értékelik az ily módon «szabályozott» szórendet.

Emeljünk ki még néhány jellemző példát a szöveggel való bánásmódra: diák számára könnyíti a megértést, hogy többször kiteszik az *avunculust* vagy *Pomponianust* (hogy tudják, kiről van szó), ugyanilyen okból helyeselhető pl. a *Liburnicam* mellett a *navem.* A szó- és kifejezés-változtatások: pl. *vertit* helyett *mutat; incohaverat* helyett *coeperat; deprenderat oculis* helyett *conspexerat; an retro verteret* helyett *reverteretur; qui*

[3] Vö. 5.1.

limini observabantur helyett *qui ad portam versabantur* stb. az új szavak számát próbálják csökkenteni, ill. a speciális jelentéseket elkerülni.

Összegzésül: nem kétséges, hogy az eredetin a legkisebb változtatás is ront; de a cél: hogy «fölneveljen» az eredeti olvasáshoz, ezen az úton elérhető, megvalósítható. Ezért elismerés illeti a vállalkozókat, akik hozzáértő kézzel nyúlnak a szöveghez.

Nem szólunk most a kiadvány tetemes részét kitevő kommentár és művelődéstörténeti anyag hasznáról: úgy véljük, a szövegekhez közvetlenül kapcsolódó kommentár a tanár számára rendkívüli módon megkönnyíti a felkészülést. A többi fejezet (pl. a két Plinius életét és műveit, vagy Campania történetét aprólékosan tárgyaló, nem mindig minősíthető «tudásra érdemesnek». Érdekes azonban az összehasonlításul szolgáló Cassius Dio-szöveg (LXVI 21—23) — persze német fordításban; ill. az utóélethez Goethe: Itáliai utazásából a Vezuvról szóló részlet közlése.

Az itt csak felsorolt szemléltető anyag színesnek, sokoldalúnak látszik, a rajzok is érdekesek. A kötet újabb dokumentuma annak, hogy a kölniek a mai latin oktatás számára járható utat választottak.

NÉMETHNÉ HORVÁTH MARGIT

WIENER STUDIEN N. F. Bd. 13 (92. Bd.) 1979. 252 l.

A nagymúltú folyóirat legújabb kötete 16 cikket tartalmaz. Tárgyuk Homérostól Erasmusig terjed.

Első helyre kívánkozik B. Bischoff és H. Bloch Das Wiener Fragment der Historiae des Sallust (P. Vindob. L 117) c. cikke. A két szerző mintaszerűen publikálja a pergamenttöredéket. A paleográfiai tényállást Bischoff írta le, és neki sikerült a Maurenbrecher-féle I 107 és 136-os töredékekkel való érintkezést is fölfedeznie. Véleménye szerint a töredék egy a 4. sz.-nál nem későbbi kéthasábos négyzetalakú kódexből való. A filológiai és történeti interpretáció Bloch munkája. Invenciózusan, de az adatok hiányossága miatt szükséges óvatosságról el nem feledkezve sikerül neki — az eddig ismert töredékek sorrendjét némileg módosítva — az új töredékeket valószínű összefüggéseikbe elhelyezni: a frg. a 80. év eseményeire, a Fufidius veresége következtében Hispania Ulteriorban előállt pánikra és Domitiusnak, Hispania Citerior proconsulának a halálára vonatkozhatik.

További hat cikk tárgyal még szövegkritikai-egzegetikai kérdéseket. Általában jellemző, hogy — összhangban a szövegkritika jelenlegi álláspontjával — a hagyományozott szöveghez lehetőség szerint ragaaszkodnak. H. Bannert Caesar Bellum Gallicumjának két helyét javítja. 5, 20,1-ben az UVB(marg.) kódexeket követve Mandubacius apjának nevét visszahelyezi a szövegbe. Csekély módosításokkal nyer értelmes alakot a népek katalógusa (7, 75,2—4; Seel szerint totus catalogus una est crux!). Mint különösen elegáns és szellemes megoldás (interpunkció!) álljon itt egy részlet: *V milia Aulercis Cenomanis, totidem Atrebatibus; IIII Veliocassibus; Lexoviis, Eburonibus terna; ...* H. Petersmann szintén a hagyományozott szöveg lehető csekély módosításával igyekszik meggyógyítani az Eumenisek nyilvánvalóan romlott »Segenslied«-jét (Aisch. Eu. 956—967). 959 sk. így olvasandó: *ἀνδροτυχεῖς βιότους δότε κύρι' ἔχοντες* (ti. megadni, amit kérünk tőletek; mócziómentes femininum!) *θεῶν* (gen. part.), *ὦ Μοῖραι, ματροκασίγνηται.* A sorsistennők nászistennőkként való megjelenését újgörög stb. népköltészeti adatok segítségével világítja meg. Ők egyenesen *παντὶ δόμῳ μετάκοινοι* (964) a születéstől (vö. a ^{d}GUL-*šuš*-t Ullikummi születésénél) egészen a halálig. H. Neumann a Suetonius költőéletrajzaiban lévő állítólagos interpolációkat vette újra szemügyre. Kiemelendő az az elvi megállapítása, hogy az interpoláció gyanúját nyelvileg (szókincs, stílus) kell bizonyítani. Így jut arra az eredményre, hogy a Horatius- és a Terentius-életrajzba Donatus semmit nem interpolált, és a Vergilius-életrajzba is csak a 37—8. §-t illesztette be. Egy mondattani elemzés a kiindulópontja K. A. Neuhausen Ciceros Vater, der Augur Scävola und der junge Cicero c. cikkének. Szembeszáll a Lael. 1. *(Ego ita eram deductus, ut nunquam discederem)* hagyományos fordításával, és a mellékmondat következményes jellegét hangsúlyozva azt állítja, hogy az «egy a főmondat cselekvéséből ténylegesen adódó következményt fejez ki». Meg kell azonban jegyezni, hogy először is a mit der Weisung/dem Wunsche utáni mellékmondat semmi esetre sem célhatározói, hanem jelzői. Másodszor a következményes szerkesztésű *ita — ut*-os mellékmondatok nem kizárólag (tényleges) következményt fejtenek ki,[1] pl. (Sulla és Murena *de Mithridate) ita triumpharunt, ut ille*

[1] *H. Menge:* Repetitorium der lateinischen Syntax und Stilistik. Wolfenbüttel. 1900^{7}. § 339. Anm. 5.

pulsus superatusque regnaret (Cic. imp. Pomp. 8.). Itt nyilvánvaló, hogy a mellékmondat a főmondatnak nemcsak célját, de következményét sem fejezi ki. Vö. még Cic. De off. I 88 és 103, III 53, De or. II 67 stb. Menge idézi a kérdéses mondatot is, és «unter der Voraussetzung» értelmezést ad. Neuhausen a továbbiakban elemzi ezt a nevelési modellt (a patre deduci ad aliquem) és röviden áttekinti utóéletét a klasszikusoknál (Tac. dial. 34,1 és Quint. inst. 12,11,6). A legrövidebb és egyúttal legszigorúbb logikát követő cikkben K. Zelzer és A. Primmer a Cic. De fin. 3,6,21 periódusnak ad oly kézenfekvő új tagolást, hogy inkább azon kell csodálkoznunk, hogyan nem jutott ez eddig senkinek eszébe: (protasis:) *cum igitur in eo sit id bonum, quo omnia referenda sint honeste facta, ipsumque honestum, quod solum in bonis ducitur,* (apodosis:) *quamquam post oritur (sc. quod Stoici homologian appellant,* amire vonatkozik *in eo* és *id solum* is), *tamen id solum vi sua et dignitate expetendum est.* Végül M. Morani az elhanyagolt Nemesius-szöveghez fűz több mint egy tucat kritikai megjegyzést.

W. Hering Horatius II 3. ódáját elemzi, talán túlságos hangsúlyt vetve a szerkezeti megfelelések keresésére. Abban nyilván igaza van, hogy a biografikus értelmezést nem kell erőltetni. Meggyőzően kapcsolja (Nisbet-Hubbard-dal egyezőleg, de függetlenül) a moriture-t az 5—8. sorokhoz.

H. Eisenberg Cicero Archias-beszédének politikai hátterét, B. Baldwin a tacitusi Horatius-reminiszcenciákat, M. Kutsch a császárkori görög irodalom villám-motívumát, M. D. Northrup pedig Hésiodos Tartaros-leírását vizsgálta. Érdekes anyagot gyűjtött össze G. Bartelink Sprachliche und stilistische Bemerkungen in Ambrosius' Schriften. Különösen épületes a bibliai exegézis nyelvészeti megalapozásának kezdeteiről szóló IV. fejezet.

Befejezésül hadd említsünk meg egy «parahisztorikus» tárgyú munkát: A. Hooker a hosszabb ideje egy helyben topogni látszó Ilias — Ilion kérdést igyekszik kilendíteni a holtpontról azzal az ötlettel, hogy a trójai háború motívuma még mykénéi kori kontaminációja egy Trója elleni támadásnak (talán a földrengés által lerombolt Trója VI kifosztása) és a boiótiai Thébai elleni hadjáratról szóló epikának (pl. Z 223 ~ I 22).

A kötetet 52 recenzió, ill. rövid ismertetés zárja.

MAYER GYULA

LATEIN UND EUROPA. TRADITIONEN UND RENAISSANCEN. Hrsg. von *K. BÜCHNER*. Stuttgart (Ph. Reclam jun.) 1978, 360 lap.

Nem önámításból értünk eleve egyet a kötet szerkesztőjének megállapításával: európai kultúra latin nélkül és Róma nélkül bajosan képzelhető el. Ez a megállapítás a könyv alcímében jelzett «hagyományok és újjászületések» híján persze másképpen hangzik — mondjuk: — Japánban vagy Szenegálban, és másképpen a közvetlenül érintett kulturális közösségben. Némileg mást jelent továbbá a téma a szerk. nyelvközösségébe tartozóknak és a latin valamelyik leánynyelvét beszélőknek. Örömmel fedeztük fel a munkatársak között Alain Michelt, és a latinnak, mint magyar «nemzeti tárgynak» hivatott szószólója akadt Szemerényi Oszvald személyében. Tekintettel a tizenegy munkatárs (K. Büchner, Szemerényi O., D. Timpe, F. Wieacker, K. S. Frank, A. Weische, Golo Mann, A. Michel, K. Maurer, H. Sichtermann és A. Heuss) szakterületének és kutatói arculatának különbözőségére, a módszerek jólesően változatosak. Jólesően azonos viszont a közös téma tárgyalásában megmutatkozó felelősségtudat, a latin múlt eleven értékeinek tudatosítása a mai jelen és a holnapi jövő számára.

A kötet valamennyi részlettanulmányának ismertetése tulajdonképpen ugyanannyi és ugyanolyan felkészültségű ismertetőt kívánna. Általában elmondhatjuk, hogy minden egyes cikk szerzője nemcsak tudományterületének Róma «utókorára» vonatkozó ismereteit összegezte, hanem Róma «teljesítményeinek» mérlegét is megvonta a mai «Leistungsgesellschaft» okulására. (A. Heuss zárótanulmánya is ilyen mérleg *par excellence:* «Die Römer — eine Bilanz.» Hasonló D. Timpe áttekintése is Róma «politikai valóságáról és annak következményeiről».) Nemcsak a jogászokat érdekelhetik F. Wieacker fejtegetései a római jog «életértékéről» (Lebenswert), melyekben Róma talán ma is leggyakrabban emlegetett teljesítményének történelmi jelentőségéről kapunk a «Lebenswert» szónál jóval világosabb képet. Majdnem ennyit emlegetik a római szónoklat hagyományait is: A. Weische modern szemléletű tanulmánya számos meglepetést tartogat a Norden «Kunstprosa»-ján nevelkedett generációk számára. Itt bizony a Mester egy mellékes jegyzetbe szorul Lausberg és a strukturalista nagyságok mögött, de a görög és a római

fejlődés, vagy a filozofikus Cicero és a filozófiátlan Quintilianus *különbözőségének* kidomborítása, valamint akárhány eredeti megfigyelés ellensúlyozza a bő számban található túlzásokat is.

Nehéz volna néhány mondatban beszámolni Szemerényi Oszvald fejezetnyi (26—46. l.) latin nyelvtörténetének minden erényéről: a választott példák dokumentumértékéről, a gondolatmenet perspektíváiról, a kutatói tekintetnek egy nyelv «életrajzában» évezredeket és világrészeket összekötő-megvilágító reflektorfényeiről. Nem kevésbé tanulságos A. Michel szuverén filozófiatörténeti áttekintése sem Platóntól és Cicerótól a legmodernebbekig, akiknek gondolataiban az antik felismerések római közvetítéssel ható sugárzását Michelnél kongeniálisabban ma senkisem látja és érzékelteti. A maga nemében mestermű K. S. Frank egyháztörténeti eszmefuttatása is (Römertum und Christentum), amely a folyamatosság korántsem mindig sejtett tényeit más területek kutatói számára is gondolatébresztő módon dokumentálja.

A római költészet európai «jelenlétének» áttekinthetetlenül és rendszerezhetetlenül sok bizonyságából K. Maurer jó érzékkel válogatott egy gazdag áttekintésre valót. Ez a válogatás azonban — *multum, non multa!* — gyümölcsözőbben sikerült H. Sichtermann kitűnő művészettörténeti fejezetében (Die römische Kunst und ihre Nachwirkung).

Talán megbocsátható lesz szakmai elfogultságunk, ha a római történetírás reprezentálására hivatott tanulmányt tüzetesebben ismertetjük. Golo Mann Tacitus-tanulmányáról (168—195: Römische Historiker — Tacitus als Beispiel) van szó, amely azonban nem szak-értekezés, hanem alapos Tacitus-ismeretre épített művészi esszé (mint ahogy a szerző — Thomas Mann fia — sem klasszikus filológus, hanem történész és legújabban egy monumentális Wallenstein-dráma szerzője). E mellől hiányoznak az egyebütt talán túl szívesen adagolt jegyzetek (pl. K. Maurer Fortleben-fejezetének 24 lapjához 340!); a továbbsegítő irodalmat a végén a szerk. állította össze (196). Büchner azonban az apróbb szakmai pontatlanságokat is eltüntethette volna: a 69. év tragédiájának főszereplőit M. következetesen «katonacsászároknak» nevezi, másutt (174) a birodalom megtartásához szükséges «zsoldosokról» beszél; Livius, a «nagy elől», ugyanúgy évenként tagolta előadását, mint Tacitus (173); az «eszményien jó tisztviselőről», Agricoláról szóló mű legfeljebb az esszéírói pointe kedvéért születhetett «eszményien rossz körülmények között» (175; M. Tacitus-portréjából hiányoljuk a másik két «kis írás» bevonását); a *rerum potiri* kifejezés nem a. m. «Machtergreifung im Palast» (178); az *acta diurna* sem azonos az *acta senatus*-szal (191) stb.

Az Agricola 1. fejezetének zárósententiája *(at nunc narraturo mihi vitam defuncti hominis venia opus fuit, quam non petissem incusaturus . . .)* M. parafrázisában (175) alaposan félresikerült: «. . . zurückgekehrt, erbat (T.) von Caesar Domitian einen Wink, der ihm die Niederschrift der Biographie ermöglicht hätte. Der Wink blieb aus, unmissverständlich», és ezt a «fordítás» nem billenti helyre: «Ich hatte um Erlaubnis zu bitten, deren ich nicht bedurft hätte, wäre Schmähung des Toten meine Absicht gewesen.» Másutt (az «Anya és fia-regény» ismertetése során, 190) azt olvassuk, hogy Agrippina Rubellius Plautust akarja trónra ültetni, «um als dessen Geliebte die Macht wiederzugewinnen, die Nero ihr entwunden hat». Tacitusnál (Ann. XIII 19,3) Iunia Silana *gyanúsítja* a hatalma vesztett Agrippinát: *destinavisse eam (sc. Agr.) Rubellium Plautum . . . ad res novas extollere* c o n i u g i o q u e e i u s e t i m p e r i o *rem p. rursus invadere*, — vagyis M. a nerói udvar «kígyófészkének» áskálódásait még meg is toldja.

Gondosabb szerkesztéssel mindezt el lehetett volna kerülni, és akkor az olvasó zavartalanabbul élvezhetné M. Tacitus-portréját. Mert M. modernizálásait nyugodtan elfogadhatjuk, mint pl. azt, hogy Tacitus világa, a főváros és a birodalom tulajdonképpen «abszurd színpad, amelyen a legtöbben nagyon is emberien viselkednek, néhányan az abszurd világban nehezen megőrizhető méltósággal» (173; különben a talán legmélyebbre hatoló fejezet — 183 skk. — is a találó «Die Welt des Absurden» címet viseli). Vagy másutt (172): a tacitusi tömörség mindig elegendő ahhoz, hogy az olvasóban «reprodukálja az író lelkében gomolygó félhomályt, kénszínű megvilágítást» (das schwefelfarbene Licht). Jól látja, hogy Tacitus, a «pszichológus és művész», értetlenül szemléli Augustus teljesítményét, Tiberiusét még értetlenebbül. Amikor Augustus végakaratáról esik szó (Ann. I 11,4 *consilium coercendi intra terminos imperii)*, amelyhez T. hozzáfűzi: *incertum, metu an per invidiam*, M. hasonló gnómával zárja fejtegetését (174): «A halni készülő uralkodó felelősségtudatát, tapasztaltságát és bölcsességét alaposabban nem is lehetett volna félreérteni.»

Az esszé szerzője a szakirodalomtól befolyásolatlanul a legtöbb kérdésben *megérzi* a lényeget. Ösztönösnek mondható meglátásai közül egy telitalálat: A 178. lapon az Annales első fejezetét, annak 57 szóból álló három mondatát nyaktörő lovaglásnak mondja, amelyből a város alapításától Augustusig terjedő eseményláncolatot nem-szak-

értő ugyan meg nem érti; «ha meg ismeri, mire való ez a horatiusi ódák mozaikjához hasonlítható virtuóz mutatvány?» A fokozatosan lelassuló vágta végén mindenesetre világossá válik, hogy Tacitus a köztársasági arisztokrácia eszményeit képviseli. *Egy* mondatában ellentétbe kerül eszményeivel és önmagával, de ezt sem titkolja el (I 2,2): *neque provinciae illum rerum statum abnuebant suspecto senatus populique imperio* . . ., és pontosan felsorolja, hogy mi tette *elkerülhetetlenné* a gyűlölt princepsi rendszert. (Mint a Historiae elején: *postquam* . . . *omnem potentiam ad unum conferri pacis interfuit* . . .)

Fentebb már említett modernizáló megjegyzései nem, hogy nem zavaróak, hanem éppenséggel közel hozzák a régmúltat a legmaibb mához. Pl. az Augustus halála után megfigyelhető udvaronci tojástáncról (I 7,1 *falsi ac festinantes vultuque composito, ne laeti excessu principis neu tristiores primordio* . . .) a 179. lapon: «Auf neudeutsch würde man hier von *Mehrzweckgesichtern* sprechen.» Hosszasan folytathatnók az «Archetypusok» (mint pl. Petronius, az örök dandy; Agricola, a jó tisztviselő; Germanicus, a jó katona; de legfőképpen a hatalmi téboly fokozatait megtestesítő uralkodók és nőik!), az «Anya és fia-regény», az «Imperium» c. fejezetek ismertetését, amelyekben M. meggyőző erővel jelenítette meg a tacitusi jellem és művészet prizmájában megtörő ember-jelenséget, és melyek lezárásául — hosszú hónapok Tacitus-olvasmányai után — meggyőződéssel írhatta, hogy Tacitus történetírása nemcsak önmagát képviseli, hanem elődeit is, egyenrangú utódai pedig nem voltak (195).

Ez az egyenlőtlen ismertetés talán mégis képet ad a kötet egészéről is, melynek létrehozásáért (nemcsak a bevezetésért és «Az európai kultúra keletkezése, hagyománya és válságai» c. fejezetéért) Karl Büchnert őszinte köszönet és elismerés illeti.

Borzsák István

HÍREK

AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG HUSZONEGYEDIK ÉVE

(AZ 1979. ÉVI KÖZGYŰLÉSEN ELHANGZOTT BESZÁMOLÓ)

Az elmúlt évben a Társaság tevékenysége szervesen a megelőző évihez kapcsolódott. Tovább folytattuk a havi felolvasó ülések új rendjének kialakítását, rendkívüli üléseket rendeztünk külföldi előadók számára. A vidéki szakosztályok működése a szokott keretek közt folyt.

A budapesti felolvasó ülések tárgyköre a következő volt:

1978. április 21 (közgyűlés) *Szabó Árpád:* Árnyékok, csillagászat, földrajz és trigonometria

1978. május 19 *Az ókori Izráel és keleti környezete* (szervező: Komoróczy Géza)
Vargyas Péter: Szerződés, szövetség — a formulák élete
Pákozdy László Márton: Próféták és a próféta
Komoróczy Géza: A politikai emigráció az ókori Keleten

1978. szeptember 29 *A Szépművészeti Múzeum «Thrák kultúra és művészet c. kiállításának megtekintése* (vezető Szilágyi János György)

1978. november 17 *A római komédia* (szervező: Szilágyi János György)
Szilágyi János György: A római színjátszás kezdetei
Bellus Ibolya: Az újabb Plautus-kutatás
Tegyey Imre: Az újabb Terentius-kutatás

1978. december 15 *Pannonia-problémák* (szervező: Mócsy András)
Adamik Tamás: Quisquis eris dominus
Bilkei Irén: Iskolák és írásbeliség Pannoniában
Maróti Éva: Edénygraffitók
Mócsy András: Velleius a pannonok romanizációjáról

1979. január 19 *Emlékülés Aristotelés halálának 2300. évfordulóján* (szervező: Tamás György)
Hermann István: Marx Aristotelés-képe
Hahn István: Aristotelés és az árutermelő gazdálkodás elmélete
Falus Róbert: A «Poétika» időszerűsége

1979. február 16 *Az ókortudomány a magyar szellemi életben* (szervező: Szilágyi János György)
Németh G. Béla: Péterfy és a görög klasszikusok
Litván György: Ókortudomány és társadalomszemlélet a századforduló körül
Lackó Miklós: Sziget és külvilág

1979. március 16 *A forráskritika kérdései* (szervező: Hahn István)
Ferenczy Endre: A jogtörténet mint forráskritikai tényező
Hahn István: Analitikus és szintétikus forráskritika
Mócsy András: A felirat mint történelmi forrás

Folytattuk a kapcsolatok kiépítését rokon érdeklődésű szervezetekkel. Az Aristotelés-emlékülést a magyar UNESCO-bizottsággal közösen rendeztük. A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulattal közös rendezésben 1978. szeptember 14—15-én tudományos ülésszakot tartottunk a «Thrák kultúra és művészet» kiállítás alkalmából.

Ezen *Szabó Miklós* a magyar kutatásokról adott áttekintést, majd bolgár kutatók a kiállítás tárgykörét érintő egy-egy kérdésről beszéltek. Az elhangzott előadások:

B. Nikolov: A korai rézkor Nyugat-Bulgáriában
V. Popov: A praerómai thrák kultúra és művészet jellegzetes vonásai
L. Getov: A dekoratív falfestészet fejlődése a thrák kupolasírokban
L. Botusarova: Philippopolis. Egy város Thrákiában
L. Ruszeva-Szlokoszka: Pautalia a thrák és római időkben
M. Tacseva-Hitova: A római-kori thraciai paganizmus kérdéséhez

Külföldi vendégelőadó számára háromszor rendeztünk rendkívüli ülést. 1978. május 12-én *Reimar Müller* berlini professzor adott elő «Hellenen und Barbaren in der griechischen Philosophie» címen; 1978. május 24-én három francia kutató tartott előadást: *Marcel Detienne* (Les femmes au sacrifice sanglant), *Jeanne Carlier-Detienne* (Les Amazones aux frontiers de la Scythie; modèles de l'autre à la lisière du féminin et du Barbare) és *Francois Hartog* (Les Scythes d'Hérodote); végül 1978. június 27-én *Claude Mosse* párizsi professzor előadását hallottuk, tárgya: Le problème des classes soloniennes: étude d'un «mythe» historique.

Az év folyamán mindkét vidéki szakosztályunk két-két ülést tartott. Debrecenben 1978. május 10-én *Reimar Müller* «Ókortudományi kutatás az NDK-ban», 1979. február 27-én *Sarkady János* «A görög történetírás kezdetei» címen adott elő. Szegeden 1978. május 16-án *Maróti Egon* beszélt a Spartacus-kutatás időszerű kérdéseiről, november 24-én pedig *Jerzy Kimiecinski*, a lodzi egyetem professzora tartott előadást «Die Bedeutung der Germanen östlich der Oder in dem I. Jh. u. Z. im Lichte der neueren Forschungen» címen.

Legutóbbi közgyűlésünkön a hazai ókortudomány területén szerzett kiemelkedő érdemek elismerésére alapított Ábel Jenő Emlékérmet *Fitz Jenő* kapta Pannonia történetére vonatkozó kutatásaiért, Gorsium ásatásainak vezetéséért és múzeumi szervező tevékenységéért. Az év folyamán megjelent kiemelkedő kritikai munka jutalmazására szolgáló Révay-díjat *Kapitánffy István* kapta Darkó Jenő könyvéről írt recenziójáért, amely a magyar nyelvű publikációk provinciális színvonalának, a feladatvállalások felelőtlenségének és a kiadói mérlegelés elégtelenségének problémáira hívta fel a figyelmet. A Társaságunk első elnökének emlékét őrző Marót-díjat *Szepessy Tibor* nyerte el «Nisibis ostroma és a Héliodóros-kronológia» c. tanulmányával, amely a hadtörténet, papyrológia és régészet eredményeinek felhasználásával jutott új eredményekre.

Az esedékes Lénard Sándor-díjat, minthogy egyetlen pályamunka sem érkezett be, nem adtuk ki.

A már tekintélyes hagyományokra visszatekintő középiskolai latin tanulmányi verseny lebonyolítása ebben az évben is B. Révész Mária önfeláldozó munkáját dícséri. A kialakult gyakorlat szerint a verseny első fordulója az iskolák székhelyén volt, február 22-én, a döntő forduló az ELTE Bölcsészkarán, március 31-én. Az elmúlt évben megindult kísérlet továbbfejlesztéseként ezúttal is külön-külön versenyeztek a II., illetve a III—IV. osztályos tanulók, de az Oktatási Minisztérium támogatása folytán lehetővé vált, hogy a döntő fordulóban is két külön verseny legyen, a II. osztályosok számára külön díjakkal. A tétel az első fordulóban a II. osztályosok számára egy Avianus-mese, a felsősök számára Phaedrus III. 16. meséjének 15 sora volt, a döntőben — különbözőképpen előkészítve — mindkét csoportnak Cicero Pro Coelio-jából kellett a 13—15. fejezetet fordítania. Az első fordulóban 810 tanuló versenyzett 78 iskola képviseletében (köztük a füzesabonyi, kazincbarcikai és a budapesti XIII. kerületi Kilián György gimnázium most kapcsolódott be először a versenybe), a döntőben 93 tanuló. Az első díjat Haffner Rita (Bp. II., Móricz Zs. Gimnázium, IV. o., orosz tagozat, tanára Bükkfalvi Zoltán) kapta, a másodikat Vladár Zsuzsa (Budapest VIII., Ságvári E. Gyakorló Gimnázium, IV. o., tanára Keresztény Éva), a harmadikat Ballér Piroska (Budapest VIII., Fazekas M. Gyakorló Gimnázium, IV. o., angol tagozat, tanára Baranyai Tiborné). Rajtuk kívül négy tanuló I. fokú, két tanuló II. fokú dícséretben és könyvjutalomban részesült. A II. osztályosok versenyén első díjra érdemes dolgozat nem akadt. A második díjat Bene Ibolya nyerte el (Miskolc, Földes F. Gimnázium, biológiai tagozat), a harmadikat Gál Timea (Szombathely, Nagy Lajos Gimnázium), Gulyás Márta (Budapest XI., Kaffka Margit Gimnázium) és Kapitánffy Orsolya (Budapest V., Veres Pálné Gimnázium); dicséretben és könyvjutalomban részesült további négy tanuló.

Társaságunk taglétszáma jelenleg 527 fő.

Tisztelt Közgyűlés! Legutóbbi tisztújító közgyűlésünkön felmerült annak a szükségessége, hogy Társaságunk életében változtatásokat vezessünk be, amelyek megfelel-

nek az évtizedek során némiképpen megváltozott helyzetének és feladatainak. Indokoltnak látszik az azóta eltelt három évet mint egységes időszakot tekinteni, és megvizsgálni, mi, hogyan és miért valósult meg vagy maradt teljesületlen az akkor felvázolt tervekből. A legszembetűnőbb a változás a felolvasó ülések formájában. Az ülések számát évenként tízről nyolcra csökkentettük, megfelelően az ókortudomány csökkenő kapacitásának, és sorozatos kísérletezések nyomán azt a gyakorlatot alakítottuk ki, hogy egy-egy ülésnek egységes tárgya legyen, amelyet a vezetőség határoz meg, választ ki tudományunk alapvető fontosságú kérdései közül, adott lehetőségeink figyelembe vételével, szervezését viszont egy-egy arra vállalkozó tagtársunk végzi a maga elképzeléseinek megfelelően, hogy így minél több koncepció érvényesülhessen az ülések felépítésében. A tárgy megválasztásánál a vezető szempont az volt, hogy az érdeklődést az ókori kultúrák legfontosabb hagyományaira irányítsuk, tudományunk új módszereiről minél teljesebb képet adjunk, átvigyük a tudományos köztudatba az ókortudomány látókörének kitágulását térben az ókori Kelet, módszereiben a különböző rokon tudományokkal való együttműködés felé, és elevenen tartsuk azt a feladatát, hogy közvetlen kapcsolatban álljon a mai élő magyar szellemi élettel. Ezeknek a feladatoknak a szolgálatában állt többek közt — a fenti sorrendben — a Hérodotosnak, Aristotelésnek, a római komédiának, Vergiliusnak és Horatiusnak szentelt ülés, a szövegtörténet és szövegkritika vagy a történelmi forráskritika, a mítosz-értelmezés és az antik metrika problémáiból adott szemelvények, az Egyiptom és a klasszikus görög kultúra vagy az ókori Izrael és keleti környezete kapcsolatait megvilágító előadások, az ELTE Folklór Tanszékével közösen rendezett konferencia az ókori világ néprajztudományáról és folklórjáról, valamint a Régészeti és Művészettörténeti Társasággal együtt tartott előadássorozat az ókori thrák kultúráról, nemkülönben a műfordítás-problémáknak, az ókori tárgyú ismeretterjesztő irodalom, illetve az ókortudomány és a magyar szellemi élet összefüggéseinek feltárását tárgyául választó felolvasó ülés. A fenti célkitűzésnek megfelelően a korábbinál jóval nagyobb számban szerepeltek az előadók közt más tudományszakok kutatói vagy más szellemi területek művelői, mint orvos, filozófus, legújabbkori történész, költő, modern irodalomtörténész, folklór-kutató. Az antik társadalmak függőségi viszonyairól, az antik csillagászat és földrajz köréből, a Pannonia-kutatás kérdéseiről tartott előadások azt igyekeztek dokumentálni, mennyire széleskörűen fogjuk fel a Társaságnak az ókortudomány egészére kiterjedő érdeklődését.

Természetesen ez a kísérleti időszak távolról sem volt elegendő arra, hogy az ülések témái akárcsak a legfontosabb kérdésekre is kiterjedjenek. Nem lehet azonban hallgatni arról, hogy tudományszakunk mai helyzetével kapcsolatos objektív akadályokba is ütköztünk. A perifériális kultúrákról tervezett ülésekre nem akadt szervező, a római komédiáról jórészt csak kutatási beszámolót tudtunk nyújtani önálló eredmények helyett, és a megtartott üléseknek mind szervezése, mind színvonala sokszor alatta maradt annak, amit képesek volnánk nyújtani, részben a feladat túlságosan könnyen vevése vagy a fiatal kutatók előadásainál a megelőző támogatás elmaradása, részben pedig az előadók megválasztásában személyi szempontok indokolatlan előtérbe kerülése miatt. Mindezek távolról sem általános, de sajnos jellemző tendenciák. Az előadások látogatottságának emelkedése mindenesetre azt tanúsítja, hogy a felolvasó ülések új formája nem maradt visszhangtalan.

Több jelenség figyelmeztet azonban arra, hogy tudományszakunk súlyos, már a megelőző tisztújító közgyűlésen is elemzett problémái a társulati élet tanúsága szerint jórészt megoldatlanok maradtak vagy tovább mélyültek, sőt a felolvasó ülések megváltozott formái újabbakat is napfényre hoztak. Változatlanul ijesztően kicsi a felnövő fiatal kutatók száma, és néhány kivételtől eltekintve érdeklődésük igen szűk körre korlátozódik; ebből a szempontból a mai magyar ókortudomány csúcsán álló piramishoz hasonlít. Az a tény, hogy a Lénárd-díj tételei közül egyre sem akadt pályázó, csak az egyik szimptómája ennek; egy másik az, hogy a központi fontosságú témákhoz alig akadt az egytemet a legutóbbi tíz évben elvégzettek közül kikerült hozzászóló, és azok is általában a témának csak a perifériáját érintették. De az utánpótlás gondjaiban nem merülnek ki a problémák; az ókortudománynak a magyar szellmi életben elfoglalt helyét vizsgáló felolvasó ülés egy mozzanatára érdemes ebből a szempontból felfigyelni. A tudományunk létfontosságú kérdéseit vizsgáló ülésnek feltűnően kisszámú hallgatója volt. Mintha tudományunk léthelyzetének tisztán látása sem a kutatók, sem a tagság számára nem volna egyértelműen alapvető fontosságú, és az előadók személye sokkal nagyobb vonzóerőt jelentene az előadások tárgyánál.

Kevés eredményről lehet beszámolni a társulati tevékenység egyéb területein. Kiemelkedik ezek közül az 1977-ben az Európa Könyvkiadóval közösen rendezett és lebonyolított műfordító pályázat, amely a nagy adósságokra, az új Hérodotos-, Terentius-,

Horatius-, Ammianus-fordításra próbálta irányítani a figyelmet, — nem rajtunk múlt, hogy viszonylag kevés sikerrel. Mindenesetre az első példája volt ez Társaságunk és egy másik hazai kulturális szerv együttműködésének a szellemi élet széles területét érintő feladat megoldásában.

Külföldi kapcsolatainkat továbbra is igyekeztünk ápolni, de nem volt eszközünk arra, hogy rendszeressé tehessük őket; megnyilvánulásuk elsősorban vendégelőadók alkalmi felolvasásainak megrendezése volt. Ismeretterjesztő tevékenységünk a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat keretében, azzal együttműködésben folyt.

Nem lehet azonban reális képet adni Társaságunk munkájáról, ha nem a hazai ókortudomány egészének keretében, sőt ennél is szélesebb összefüggésben vizsgáljuk. A tudományunk szervezetében bekövetkezett változások, elsősorban az akadémiai bizottság kettéválasztása, amely tudomány-irányítás szempontjából mind az I., mind a II. osztályhoz tartozó részét életképtelenné tette, és működési lehetőségét legjobb esetben megadott adminisztratív feladatok elvégzésére korlátozta, másodsorban a publikációk szétszórtságának erősödése az új akadémiai folyóirat megindulása és az egyetemi kiadványok fejlődése révén, továbbá negyedszázados akadémiai folyóirataink megjelenésének krónikus rendszertelensége, mindez azt eredményezte, hogy a Társaság jelenleg a magyar ókorkutatás egyetlen központi, a kutatás részterületeit a tudományról vallott mai felfogásunk követelményei szerint összefogó intézménye, egyetlen nyilvános vita-fóruma, az egész tudományszak erőit egyesítő, szervező és nevelő, vagy legalábbis felrázni igyekvő szervezete, lényegében szakterületünkön a tudományos élet folyamatosságának legfőbb biztosítója.

Ebben a helyzetében megnövekedett a jelentősége minden megnyilvánulásának, és a korábbinál jelentősebb szerepet kapott tudományunk etikai, elvi és módszertani irányításában. A legutóbbival kezdve: az ókortudománynak szinte valamennyi jelentősebb elvi és módszertani vitája itt zajlott le; eredményeikkel csak néhány esetben van ugyan okunk büszkélkedni, de e viták során legalább felmerült tudományunk művelésének számos alapvető kérdése; a Társaságban történik szervezetten kísérlet az interdiszciplináris kutatásokra — ebben a szellemben alakítottuk át a Marót-díjat is —, kapu-nyitásra olyan tudományágak felé, amelyekkel való együttműködés jelenleg az ókortudomány létkérdésének látszik (mint a legújabbkori magyar történet a magyar ókortudomány szerepének és helyzetének megvilágítására, az egyetemes vallástörténet, folklór, zene- és művészettörténet, lélektan, orvostudomány, természettudományok, stb.).

Ami a társulati munka tartalmának általános elvi feladatait illeti, az Ókortudományi Társaság a legfontosabb feladatának tudja, hogy az általa képviselt tudomány hic et nunc aktuális mondanivalóira irányítsa a kutatók figyelmét, harcoljon a perspektívátlan ezotérizmus, az önmagukért való szak-eredmények fölötti narcisztikus elégedettség ellen, nem a szaktudás lebecsülésének, hanem ellenkezőleg, a benne rejlő tágabb lehetőségeknek és kihasználásuk erkölcsi kötelezettségének szellemében. Minden erejével igyekszik megtalálni az ókortudomány helyét a mai magyar és egyetemes szellemi kultúrában, tudatosítani azt a feladatát, hogy az emberi műveltség egy nagy hagyományának őrzője a magyar kultúrában, olyan hagyományának, amely egyetemes tulajdona az európai neveltetésű kultúráknak, és így kiváltképpen alkalmas arra, hogy a mai nemzeti kultúrákat összekötő mozzanatokat emelje ki a szétválasztókkal szemben. Ez egyúttal kijelöli azt a kötelességét is, hogy tőle telhetően küzdjön az ellen, hogy akár itthon, akár bárhol másutt tudományszakunkat nacionalista aspirációk szolgálatába állítsák, aminek lehetőségére századunkban annyi példa figyelmeztet; hogy állami létünk kereteiből adódó sajátos hazai feladatait nemzetközi tudományos kötelességeinknek fogja fel, harcoljon a soviniszta-provinciális szemlélet mindenfajta érvényesülése ellen szaktudományunkban vagy szaktudományunk révén.

Szólni kell legvégül a Társaság feladatai közül arról, amelyet talán leginkább a tudományszak szélesebb értelemben vett etikai irányításának nevezhetnénk. Az elmúlt év novemberében a Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége az új akadémiai törvény előkészítése során megvizsgálta a társadalomtudományi társaságok helyzetét és feladatait. Az erről szóló elaborátumban került megfogalmazásra az, hogy «mivel a társaságok nem kötődnek főhivatású kutatóhelyekhez, különösen alkalmasak arra, hogy esetleges monopolizáló tendenciák ellenében mint *demokratikus szakmai vitafórumok* funkcionáljanak». Ez tudományunkban elfoglalt, fent vázolt helyzetéből adódóan különösen vonatkozik az Ókortudományi Társaságra. Vezetősége az évek folyamán egyre világosabban az egész tudományszak léte szempontjából döntő feladatának ismerte fel, hogy — mint erre szervezeti adottságainál fogva jelenleg egyedül alkalmas szerv — megalkuvás nélküli szigorúsággal érvényesítse a demokratizmus szempontjait mind szervezetében, mind munkájának tartalmában. Arra törekedett, hogy fölé emelkedjék az egyetemi tanszékek és más

kutatóhelyek szinte szükségszerű önközpontúságának, a tudományos címek, hivatali pozíciók vagy társadalmi rangok hierarchiájának, személyi ambícióknak, rokon- vagy ellenszenveknek, az egyetlen érvényes mércének a tudományos teljesítményt ismerve el, s ha kellett vagy alkalom adódott rá, nyíltan is felvéve a harcot egy letűnt kor kísértő félfeudális hagyományai, minden olyan törekvés ellen, amely megkísérelte kérdésessé tenni azt, hogy a Társaság életében semmiféle sem előnyös, sem hátrányos megkülönböztetésnek nincs létjogosultsága azon kívül, amelynek alapja a kutató munka értéke.

A Társaság vezetősége most, megbízatása lejártakor úgy adja át utódainak a munkát, hogy a legkevésbé sem érzi teljesítettnek vállalt kötelességeit, elértnek kitűzött feladatait. Tudományunknak egy gyorsan változó világban kell a maga helyét megtalálnia, ha létét igazolni akarja, és ehhez magának is szüntelenül változnia kell. Nem hálás feladat egy átalakulóban levő intézmény irányítását folytatni, és a vezetőség nem gondolja, hogy mindenben sikerült akárcsak megmutatnia is a továbblépés útjait. Mégis azt remélve, hogy céljaink kitűzésében, tudományunk szervezésében és a nehézségeivel való szembenézésben, az előrehaladás lehetőségeinek szüntelen keresésében nem kímélte erejét, és legalább néhány ponton folytatni érdemes kezdeményezésekig jutott, kéri a Tisztelt Közgyűlést, szíveskedjék részére a felmentést megadni.

Szilágyi János György

AZ 1979. ÉVI ÁBEL JENŐ EMLÉKÉREM

Az Ókortudományi Társaság 1979. évi közgyűlésén az Ábel Jenő emlékérmet Ritoók Zsigmondnak ítélte oda.

Pályája során az oktatás, kutatás és tudományszervezés számos területén dolgozott, mindenütt egyformán önzetlen lelkiismeretességgel: hat évig mint egyetemi tanársegéd, tizenkét évig mint középiskolai tanár, majd mint a MTA Ókortudományi Tanszéki Kutatócsoportjának főmunkatársa, a budapesti egyetem előadója, az Akadémia Klasszika-filológiai Főbizottságának és az Acta Antiqua szerkesztőbizottságának tagja, az Ókortudományi Társaság titkára.

Tudományos érdeklődésének középpontjában kezdettől az ókori klasszikus kultúrák, elsősorban a görög kultúra legkiemelkedőbb alkotásai, legjelentősebb kérdései álltak. Két fő kutatási területe a korai görög epika és a klasszikus-kori görög dráma. Az epikáról számos tanulmányban részletesen kifejtett eredményeit «A görög énekmondók» címen 1973-ban megjelent könyvében foglalta össze. Az 5. század nagy athéni drámaíróinak műveiről nem egy emlékezetes interpretációja hangzott el Társaságunkban és jelent meg folyóiratokban. Az Európai Antológia sorozatban kiadott két szöveggyűjteménye, a «Régi görög hétköznapok» (1960) és a «Színház és stadion» (1968) nemcsak mint a görög irodalmi hagyomány széleskörű ismerőjét mutatták be, hanem mint fordítót és a magas szintű tudományos ismeretterjesztés kiváló művelőjét is. Ugyanerről vallanak azok az irodalom- és művelődéstörténeti fejezetek, amelyeket «A görög kultúra aranykora» című, 1968-ban megjelent kötetben írt, fordításai közül pedig külön kiemelést érdemel az aristotelési és pseudoxenophóni «Athénaión Politeiá»-nak (1954), a hippokratési corpus egyik legfontosabb, «A levegőről, a vizekről és a helyekről» szóló darabjának (1965), legújabban pedig Xenophón Védőbeszéd-ének és Basileios pedagógiai művének (latinból készített) átültetése (1978).

Sokoldalú munkássága nem egyszer vezette a latin irodalom területére, ahogy erről elsősorban a Vergilius-életrajzok magyar kiadása és ehhez írt tanulmánya (1961), valamint a Pervigilium Veneris elemzése (1975) tanúskodik. A filológia klasszikus módszereinek kitűnő ismerője- és alkalmazójaként mutatja be Arany Philoktétés-fordításának (1971) és egy újonnan előkerült görög varázspapyrusnak (1975) a kiadása, vagy Janus Pannonius görög versfordításainak elemzése (1975). Ezek, más munkáival együtt, arra is utalnak, hogy érdeklődése az antikvitás magyar irodalmi hatásának, recepciójának kérdéseire, nemkülönben a műfordítás elvi problémáira is kiterjed. Hasonló szeretettel foglalkozott nem egy munkájában a magyar ókorkutatás történetével is.

Ritoók azok közé a nagyon kevesek közé tartozik, akik az ókortudomány hagyományos módszereinek birtokában az ókori kultúrák kérdéseinek minden új megközelítési módja iránt fogékonyak; szenvedélyesen keresi a régi problémák új megoldásait, a maga és kora legégetőbb emberi kérdéseire keres választ az eredeti művek mondanivalója iránti rendkívüli érzékenységgel interpretációiban. Elég itt a sok helyett háromra emlékeztetni. «Aristophanés és a kultúra válsága» című cikkében a Solón-álmodta demokrácia lehetősé-

geinek kimerülését és a kiúttalanság okozta szorongás érzését elemezte; «Politikai és humanisztikus elemek Sophoklés Philoktétés-ében» című cikkének (1973) thukydidési alapgondolata, hogy «a hatalom kényszer Athénban éppúgy, mint mindenütt»; legutóbb pedig Euripidés Alkéstisének elemzésében (1977) a hagyományos értékek kérdésessé válásának problémáját tárta fel.

Alig van még kutatónk, aki hozzá hasonló következetességgel mondott le mindig a kutatás tudományon kívüli, magánhasznú céljainak hajszolásáról, s aki nála készségesebb volna hálátlan, sem anyagi haszonnal, sem nyilvános elismeréssel vagy bármiféle más előnnyel nem kecsegtető, de közérdekű feladatok gyakran névtelen vállalásában. Tudományos eredményei mellett ez adja meg az oklevelekben vagy kinevezési okmányokban lefektetettnél jóval magasabb rangját tudományunkban, s teszi méltóvá mindnyájunk szemében arra, hogy az Ábel Jenő emlékérmet megkapja.

Szilágyi János György

AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG 1979. ÉVI ORSZÁGOS KÖZÉPISKOLAI LATIN TANULMÁNYI VERSENYE

A jelenleg érvényben lévő tanterv lehetővé teszi az első két osztályban tanult második idegennyelv elhagyását második osztály után, a jövőre életbe lépő tanterv pedig, az ún. fakultáció mintha egyenesen inspirálna erre. Félő, hogy ez a folyamat egyoldalúságot eredményez, ami ellen küzdeni kell. Feltehetően sokak egyetértésével találkozunk azt állítva, hogy a latintanulás által s annak folyamán olyan értéket kap a tanuló, amely személyisége fejlődését hathatósan és előnyösen befolyásolhatja. Ezért vontunk be az utóbbi években mind több másodikost versenyünkbe, hogy ezzel is fokozzuk kedvüket a latintanulás iránt.

Jó visszhangot keltett az a néhány éve bevezetett újítás, hogy a másodikosok más — könnyebb — szöveget kapnak az iskolai fordulón, mint a felsősök. Viszont aztán a döntő fordulón ugyanezek a gyerekek alig leküzdhető hátránnyal indultak. Ezért fordultunk az Oktatási Minisztérium Középiskolai Főosztályához azzal a kéréssel, biztosítson a Minisztérium külön díjakat a másodikosok jutalmazására, hogy ezeket a gyerekeket saját erejükhöz szabott feladat alapján minősíthessük, más szóval, hogy legyen versenyünknek központi fordulója a másodikosok tudásának az összevetésére, s e fordulón a legügyesebbeknek bizonyult diákok jutalmazására. Kérésünket az illetékesek nagy megértéssel fogadták. Az eddig nyújtott, valamint az újabb erkölcsi és anyagi támogatásért ezúton is hálás köszönetet mondunk.

Az idén bevezetett rendszer azon az előnyön kívül, hogy a II. és a III—IV. osztályosok egymás közt, tehát nagyjából egyenlő eséllyel versenyeztek, még egy változást hozott. A döntőn a felsősöknek igényesebb és kevésbé magyarázott szöveget adhattunk, mert nem kellett tekintettel lennünk a iuniorokra. Ezáltal versenyünk színvonala megemelkedett. Szeretnénk ezt a rendszert a továbbiakban is megtartani azzal az eltéréssel, hogy a másodikosoknak a jövőben az ideinél tartalmilag egyszerűbb, terjedelemben valamivel rövidebb szöveget adunk.

A verseny zökkenőmentesen folyt le. A kartársak, mint eddig is, készséggel vállalták és gondosan, pontosan bonyolították le az iskolai fordulót. A versenyző tanulók száma a tavalyihoz képest némi csökkenést mutat (340 II. és 470 III—IV. oszt., tehát 810 tanuló, tavaly 850). Tavaly 77, idén 78 iskola vett részt a versenyben, 3 gimnázium ugyanis idén kapcsolódott be akciónkba (Füzesabony, Kazincbarcika, Bp. XIII. Kilián Gy.). További 8 gimnázium arról értesített bennünket, hogy visszavonulásukat nem tekintik véglegesnek, szeretnének a jövőben ismét versenyezni, ha körülményeik lehetővé teszik ezt.

A február 22-i (iskolai) fordulóra a szövegeket úgy választottuk meg, hogy ne csak a legtehetségesebbek, hanem szinte minden olyan diák, aki a latint becsületesen tanulja, a siker reményével próbálkozhassék meg a fordítással. Szerintünk ez a célja az iskolai fordulónak. E «könnyű» szövegek alapján is ki lehetett választani a legügyesebb latinistákat, s a budapesti bizottság is ki tudta jelölni a döntő fordulóra esélyes jelölteket. Mindössze 6 iskolából nem kaptunk továbbjutásra javasolt dolgozatot, a többiben reményteljes fordítások születtek, vagyis a tételek az országos jó átlag színvonalához mérteknek bizonyultak. A másodikosok szövege *a halász és a halacska* avianusi meséjét mondja el (L. Hervieux Les fabulistes latins III. kötetében szereplő megfogalmazás alapján), a felsősök *Phaedrus III. 16. (Cicada et noctua)* meséjéből fordítottak 15 sort. A mese 19 sorból áll,

néhány sort el kellett hagyni egyfelől a rendelkezésre álló idő korlátozottsága miatt, másrészt azért is, mert az elhagyott sorok túlsok magyarázatot igényeltek volna.

A másodikosoknál az alaktani ismeretek szilárdságának bizonyítása a cél, erre a mese igen alkalmasnak mutatkozott, mert előfordul benne mind az 5 declinatio, 6 igeidő különböző személyekben, több névmás és melléknév-fokozás. A felsősök szövegében mondattani és esettani jelenségek mutatták a fordítók ismereteinek a szilárdságát, ill. hiányosságát. Örömmel láttuk, hogy idén is vállalkoztak egyes tanulók verses fordításra, közülük kiemelendő Bakonyi Sándor (Martos F. Gimn., Orbán Adorjánné növendéke), aki igen ügyesen, rímes magyar mesévé alakította Phaedrust, s elismerésre méltó Imre Flóra időmértékes verse (Apáczai Csere J. Gyak. Gimn., Biró Sándor növendéke).

A Kar dékánjának szíves engedélyével ismét az ELTE Bölcsészkarának épületében tartottuk a döntő fordulót, március 31-én. A másodikosok közül 30, a III—IV. oszt. tanulók közül 63 vett részt a versenyen, 2/3 részben lányok, 1/3 részben fiúk.

A szövegek kiválasztásánál más szempontok vezettek bennünket, mint az iskolai forduló alkalmával, minthogy itt már a legjobb latinisták teljesítőképességét tesszük próbára, mindamellett arra is ügyelve, hogy a versenyzők ne távozzanak a teljes kudarc érzésével, tehát kapjanak helyet a szövegben könnyen érthető mondatok is.

Mindkét csoport *Cicero Pro Caelio beszédének 13—15.* caputjából fordított *Védőbeszéd Caelius mellett vagy inkább vádbeszéd Clodia és Clodius ellen?* címen. A fiatalabbak részére adott, valamivel rövidebb és bővebben magyarázott részletben Clodius hányaveti szavai szerepelnek, a nagyobbak szövege Appius Claudius Caecus dörgedelmeit tartalmazza — ünnepélyes megfogalmazásban.

A negyedikesek a nem könnyű feladatot, amihez szinte semmi nyelvi segítséget nem adtunk, elég jól oldották meg, s nem jöttek időzavarba. Különösen azok a tanulók, akik tavaly és tavalyelőtt is jól szerepeltek a versenyen, kitűntek jó munkájukkal, némelyek egyenesen irodalmi színvonalon fordítottak (ami azt is mutatja, hogy a latintanárok súlyt vetnek a szép, magyaros fogalmazásra).

A harmadikosok közül kevesen érték el azt a szintet, amit a negyedikesek zöme produkált. Akik elérték, azok nyilván a legtehetségesebb és legszorgalmasabb latinisták, a jövő évi verseny reménységei.

A másodikosokról, úgy látszik, többet tételeztünk fel, mint lehetett volna. Azt hittük, ha eliminálunk (kihagyunk, megmagyarázunk vagy lefordítunk) minden olyan nyelvi jelenséget, ami nincs az első két osztály anyagában, megértik a szöveget. Nem ez történt: be kell látnunk, hogy ezek a gyereket (3 + 2 órai latintanulás után) nem nőttek fel egy Cicero-beszéd szellemességének, tréfás és gúnyos fordulatainak a megértéséhez. Másodikosoknak egyszerűbb, abszolút egyértelmű szöveg szükséges.

Mint más években is, idén is tapasztalhattuk mindkét csoportnál, hogy a tanulók nem élnek a megadott segítséggel. Sok hibát elkerülhettek volna, ha gondosan elolvassák a megadott magyarázatokat.

Reméljük, hogy a beszéd két részletét a kollégák fel tudják használni a tananyag élénkítésére, színesebbé tételére. Az irodalmi és történelmi anyagban (talán) szó esik Cicero ellenségéről, Clodiusról, Catullus kapcsán hallanak a tanulók Lesbia-Clodiáról. A nagy szónok stílusművészetének az illusztrálására pedig jók e szemelvények, amelyek mutatják, milyen eszközökkel éri el Cicero a célt: védencének a tisztázását, a vádlók szavahihetőségének a megingatását.

JUTALMAZOTT TANULÓK NÉVSORA

III—IV. OSZT.

I. díj (1500 Ft): Haffner Rita IV. o. (orosz tag.)
Bp. II. Móricz Zs. Gimn. (tanár: Bükkfalvi Zoltán);

II. díj (1200 Ft): Vladár Zsuzsa IV. o. (—)
Bp. VIII., Ságvári Gyak. Gimn. (tanár: Keresztény Éva);

III. díj (1000 Ft): Ballér Piroska IV. o. (angol tag.)
Bp. VIII., Fazekas M. Gyak. Gimn. (tanár: Baranyai Tiborné).

I. fokú dicséretben és könyvjutalomban részesültek:

Balogh Tamás IV. o. Bp. VIII., Piarista Gimn.
Imre Flóra IV. o. (kém. tag.) Bp. V. Apáczai Csere Gyak. Gimn.
Kendeffy Gábor III. o. (—) Bp. V. Veres Pálné Gimn.
Krisch Judit III. o. (biol. tag.) Kecskemét, Bányai J. Gimn.

II. fokú dicséretben és könyvjutalomban részesültek:

Farkas Csaba IV. o. (—(Nagykanizsa, Landler J. Gimn.
Kirsch János IV. o. (—) Kecskemét, Piarista Gimn.
ifj. Mezősi Miklós IV. o. (mat. tag.) Bp. II., Rákóczi F. Gimn.
Schandl László III. o. (—) Pápa, Türr I. Gimn.
Szécsi Katalin IV. o. (biol. tag.) Szeged, Radnóti M. Gimn.
Szilágyi Zsófia IV. o. (kém. tag.) Sopron, Berzsenyi D. Gimn.
Varga Katalin IV. o. (biol. tag.) Bp. XI., Kaffka M. Gimn.

II. OSZT.

I. díj (1000 Ft): Bene Ibolya (biol. tag.) Miskolc, Földes F. Gimn.

II. díj (800 Ft): Gál Timea (—) Szombathely, Nagy Lajos Gimn.

III. díj (600—600 Ft): Gulyás Márta (biol. tag.) Bp. XI., Kaffka M. Gimn.
Kapitánffy Orsolya (angol tag.) Bp. V., Veres Pálné G.

Dicséretben és könyvjutalomban részesültek:

Dzsida Orsolya (—) Bp. IX., Patrona Hungariae Gimn.
Hacsek Gábor (—) Bp. VIII., Ságvári E. Gyak. Gimn.
Litványi Péter (mat. tag.) Bp. XIII., Berzsenyi D. Gimn.
Szabó Katalin (biol. tag.) Debrecen, Tóth Á. Gimn.

B. Révész Mária

SZEGED

IK-423

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1981. V. 5. — Terjedelem: 14,7 (A/5) ív

82.9606 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

KÖNYVSZEMLE

L. Sternbach: Unknown Verses Attributed to Ksemendra. (Ism. *Wojtilla Gyula)* 278
K. Döring: Exemplum Socratis. (Ism. *Deli Árpád)* 279

A Spartacus-felkelés újabb irodalmából
M. Doi: A Historical Meaning of Spartacus' Uprising. 280
M. Doi: Why Did Spartacus Stay in Italia? 281
R. Günther: Der Aufstand des Spartacus. (Ism. *Hoffmann Zsuzsanna—Maróti Egon)* 282

F. M. Ahl: Lucan. An Introduction. (Ism. *Kovács Mihály)* 283
G. E. F. Chilver: A Historical Commentary on Tacitus' Histories I and II. (Ism. *Borzsák István)* 285
La fortuna di Tacito dal sec. XV ad oggi. (Ism. *Borzsák István)* 286
A kölni munkaközösség Plinius-kötete. (Vom Vesuvausbruch des Jahres 79 n. Chr.). (Ism. *Némethné Horváth Margit)* 287
Wiener Studien N. F. Bd. 13. (Ism. *Mayer Gyula)* 289
Latein und Europa. Hrsg. v. K. Büchner. (Ism. *Borzsák István)* 290

HÍREK

Az Ókortudományi Társaság huszonegyedik éve. *(Szilágyi János György)* 293
Az 1979. évi Ábel Jenő Emlékérem. *(Szilágyi János György)* 297
Az Ókortudományi Társaság 1979. évi Országos Középiskolai Latin Tanulmányi Versenye. *(B. Révész Mária)* 298

MUNKATÁRSAINK SZÍVES FIGYELMÉBE

Az „Antik Tanulmányok" 1. számába október 1-ig, 2. számába pedig április 1-ig lehet kéziratokat beküldeni. Különlenyomatokat a kéziratok benyújtásával egyidejűleg, az Akadémiai Kiadónak címzett megrendeléssel, a szerkesztőség útján írásban kell kérni.

Ára: 38,— Ft
Kötetenként előfizetve: 76,— Ft

INDEX: 26.029
ISSN 0003—567X

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KLASSZIKA-FILOLÓGIAI BIZOTTSÁGÁNAK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL MEGJELENT KIADVÁNYOK

1. APOLLO-KÖNYVTÁR

1. *Maróti Egon:* Kalózkodás a római polgárháborúk korában. Budapest 1972. Akadémiai Kiadó. 104 l.
2. *Ritoók Zsigmond:* A görög énekmondók. Budapest 1973. Akadémiai Kiadó. 163 l.
3. *Mócsy András:* Pannonia a korai császárság idején. Budapest 1974. Akadémiai Kiadó. 202 l.
4. *Mócsy András:* Pannonia a késői császárkorban. Budapest 1974. Akadémiai Kiadó. 212 l.
5. *Erdélyi Gizella:* A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. Budapest 1974. Akadémiai Kiadó. 208 l., 204 kép.
6. *Szilágyi János György:* Etruszko-korinthosi vázafestészet. Budapest 1975. Akadémiai Kiadó. 283 l., I—XLVIII t.
7. *Dobrovits Aladár:* Egyiptom és az antik világ. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 204 l., 13 kép.
8. *Dobrovits Aladár:* Irodalom és vallás az ókori Egyiptomban. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 317 l.
9. *Kákosy László:* Egyiptomi és antik csillaghit. Budapest 1978. Akadémiai Kiadó. 347 l., 32 kép.
10. *Adamik Tamás:* Martialis és költészete. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 243 l.
11. *Maróth Miklós:* A görög logika Keleten. Budapest 1980 Akadémiai Kiadó. 175 l.
12. *Hegyi Dolores:* Az iónok Kisázsiában. Budapest 1981. Akadémiai Kiadó. 257 l.
13. *Maróti Egon:* Az itáliai mezőgazdasági árutermelés kibontakozása. Budapest 1981. Akadémiai Kiadó. 298 l.

2. GÖRÖG ÉS LATIN ÍRÓK

14. M. Terentius Varro: A mezőgazdaságról. Fordította és a jegyzeteket írta *Kun József*, a bevezető tanulmányt írta *Maróti Egon*. Budapest 1971. Akadémiai Kiadó. 520 l.
15. Menandros: Ítéletkérők. Fordította és a bevezető tanulmányt írta *Devecseri Gábor*. Budapest 1971. Akadémiai Kiadó. 119 l.
16. P. Papinius Statius: Erdők. Fordította és a jegyzeteket írta *Muraközy Gyula*, a bevezető tanulmányt írta *Hegyi György*. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 397 l.

3. AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI:

3. Aristophanés: A béke. Ford. *Devecseri Gábor*. Bp. 1963. Akadémiai Kiadó. 64 l.
4. P. Vergilius Maro: A szúnyog. Ford. *Szabó Kálmán*. A bevezető tanulmányt írta *Havas László*. Bp. 1963. Akadémiai Kiadó. 15 l.
5. Sophokles: Antigone. Ford. *Révay József*. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 50 l.
6. Hésiodos: Istenek születése. Fordította és magyarázatokkal kísérte *Trencsényi-Waldapfel Imre*. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 42 l.
7. Eugippius: Szent Severinus élete. Ford. az ELTE Régészeti Tanszéke munkaközössége *Mócsy András* vezetésével. A bevezető tanulmányt írta *Bóna István*. Budapest 1970. Akadémiai Kiadó. 56 l.
8. Sophoklés Philoktétése Arany János fordításában. Bevezette és jegyzetekkel kísérte *Ritoók Zsigmond*. Budapest 1972. Akadémiai Kiadó. 59 l.

4. FOLYÓIRATOK:

Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Adiuvantibus *I. Borzsák, I. Hahn, Zs. Ritoók, Á. Szabó, S. Szádeczky-Kardoss.* Redigit *J. Harmatta.* Akadémiai Kiadó. Tom. I. fasc. 1—2 (1951), fasc. 3—4 (1952) 515 l. Tom. II. fasc. 1—2 (1953), fasc. 3—4 (1954) 363 l. Tom. III. fasc. 1—2, 3, 4 (1955) 356 l. Tom. IV. fasc. 1—4 (1956) 331 l. Tom. V. fasc. 1—4 (1957) 389 l. Tom. VI. fasc. 1—2, 3—4 (1958) 464 l. Tom. VII. fasc. 1—3, 4 (1959) 457 l. Tom. VIII. fasc. 1—2, 3—4 (1960) 466 l. Tom. IX. fasc. 1—2, 3—4 (1961) 473 l. Tom. X. fasc. 1—3, 4 (1962) 423 l. Tom. XI. fasc. 1—2, 3—4 (1963) 420 l. Tom. XII. fasc. 1—2, 3—4 (1964) 479 l. Tom. XIII. fasc. 1—2, 3—4 (1965) 461 l. Tom. XIV. fasc. 1—2, 3—4 (1966) 462 l. Tom. XV. fasc. 1—4 (1967) 472 l. Tom. XVI. fasc. 1—4 (1968) 476 l. Tom. XVII. fasc. 1—2, 3—4 (1969) 457 l. Tom. XVIII. fasc. 1—2, 3—4 (1970) 422 l. Tom. XIX. fasc. 1—2, 3—4 (1971) 402 l. Tom. XX. fasc. 1—2, 3—4 (1972) 428 l. Tom. XXI. fasc. 1—4 (1973) 407 l. Tom. XXII. fasc. 1—4 (1974) 540 l. Tom. XXIII. fasc. 1—2, 3—4 (1975) 421 l. Tom. XXIV. fasc. 1—4 (1976) 429 l. Tom. XXV. fasc. 1—4 (1977) 468 l. Tom. XXVI. fasc. 1—2, 3—4 (1978) 473 l. Tom. XXVII. fasc. 1—3, 4 (1979) 466 l.